

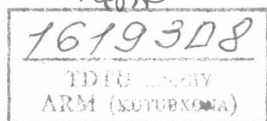
TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

YASHAR
KAMOL

45

YASHAR KAMOL

“O‘ZBEKISTON”
TOSHKENT — 2022

Tahrir hay'ati:

Xayriddin Sulton — hay'at raisi,
Ibrohim G'afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo'ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo'riboyev, G'ofur Eshmurodov, G'ayrat Bozorov,
G'ayrat Majid, Rustam Musurmon, Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To'plovchi va nashrga tayyorlovchi

Xayrulla Hamidov

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a'zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g'oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo'lib O'zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko'lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro'yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san'atga ko'rsatilayotgan ulkan g'amxo'rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so'z san'atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

AFSONALAR VA XALQ OG‘ZAKI IJODIGA YO‘G‘RILGAN ASARLAR

Hayratomuz iste’dodi, inson qalbining tub-tubida yotgan kechinmalarni san’atkorona ifodalash qobiliyati, o‘z asarlari bilan nafaqat turk adabiyoti, balki jahon adabiyotining ilg‘or namoyandalaridan biriga aylangan Yashar Kamol (asl ismi Kamol Sodiq Go‘kchali) 1926-yilda Usmonli imperiyasining Qadrli tumani-ga qarashli Hamita qishlog‘ida tavallud topgan¹. Uning tug‘il-gan yili ba’zi manbalarda 1922-yil, ba’zilarida esa 1923-yil deb ko‘rsatiladi. Yashar Kamolning ota-onasi Turkiyaning Van ko‘li yaqinidagi Ernis (hozirgi Unsali) qishlog‘ida yashagan. Oilasi Birinchi jahon urushi yillarida atrofdagi hududlarning bosqinchi qo‘shinlar tomonidan ishg‘ol qilinishi tufayli o‘z qishlog‘ini tark etib, Qadrli tumaniga ko‘chib borgan.

Uning bolalik va o‘smirlik chog‘lari keyinchalik o‘z asarla-rida tasvirlagan taqir qoyali tog‘lar orasida o‘tdi. Uch tomondan zalvorli tog‘lar bilan o‘ralgan, bir tomonini esa O‘rta dengizning moviy to‘lqinlari yuvib turgan, o‘z ko‘ksiga ko‘pdan ko‘p afso-na-yu rivoyatlarni yashirgan mana shu sirli zamin unga zehn va ilhom taqdim etdi. Uning bolaligi oson kechmadi, hatto o‘rta mak-tabni ham tugata olmadi. Oxirgi sinfdan o‘qishni tashlab, batrak kotibligi, batrakhilik qiladi, imom noibi, kutubxona xodimi, traktorchi, sholi dalasida hisobchi bo‘lib ishlaydi. 1940-yilda Partav Noiliy Bo‘ratav, Abidin Dino va Orif Dino kabi so‘l qa-rashli san’atkor va yozuvchilar bilan yaqindan hamkorlik qiladi. 17 yoshida ilk bor siyosiy sabablar tufayli qisqa muddatga hibsga olinadi. 1943-yilda xalq og‘zaki ijodi namunalari to‘plangan ilk kitobi — “Yig‘ilar” (“Ağıtlar”) to‘plamini nashr ettiradi. Harbiy

¹ Yaşar Kemal, Ağrıdaki Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları (YKY), 51.Baskı, İstanbul, 2018. S.1.

xizmatni o'tagach, 1946-yilda Istanbulga borib, fransuzlarga tegishli tabiiy gaz shirkatida gaz nazorati xodimi bo'lib ishlaydi. 1948-yilda Qadrliga qaytib, bir muddat sholi dalasida nazoratchi, fuqaro arizalarini rasmiylashtiruvchi xodim bo'lib faoliyat olib boradi. 1950-yilda kommunizmni tashviq qilganlikda ayblanib, yana hibsga olinadi va Kozan qamoqxonasiga tashlanadi. 1951-yilda ozodlikka chiqqach, Istanbulga qaytadi.

Uzoq izlanishlar, uslubiy urinishlar oqibati o'laroq, u o'z ovozigacha — faqat Yashar Kamolga xos uslubga ega bo'ldi. Yozuvchi o'z ijodini xalq og'zaki ijodi — folklor namunalarini to'plash va nashr qilish, she'rlar yozish bilan boshladi. Uning asarlarida hamisha ham yaxshilik yomonlik ustidan g'alaba qozonavermaydi, adolat razolatni yengib, qahramonlar xuddi ertaklardagidek g'alabani tantana qilavermaydi. Biroq yozuvchi qalamiga mansub bo'lgan har bir asar — bu o'quvchi qalbiga xitob, insonda insoniylikni uyg'otishga da'vat, mehr-oqibatga chorlov ekanligi aniq.

Adib 1951–1963-yillarda “*Jumhuriyat*” gazetasida Yashar Kamol taxallusi bilan latifalar yozadi va turli mavzudagi reportajlar tayyorlaydi. Uning 1952-yilda nashr etilgan birinchi hikoyalari to'plami “*Jazira*” tez orada o'z o'quvchilarini topdi. O'sha yillar “*Sariq sijoq*” (“*Sarı sıcak*”) nomli hikoyalar to'plami, undan keyin oradan ko'p o'tmay, 1955-yilda birinchi yirik asari “*Inja Mamad*” romanining birinchi bobi e'lon qilindi. Yozuvchiga katta shuhrat keltirgan bu roman boshqa o'nlab tillarga tarjima qilindi. So'ngra 1955-yilda “*Tunuka*” romani, 1960-yillarda “*Tayanch ustuni*” trilogiyasining 1-jildi, 1963-yilda “*Yer qattiq, osmon uzoq*” trilogiyasining 2-jildi, 1969-yilda “*Umrboqiy*” trilogiyasining 3-jildi, 1969-yilda “*Inja Mamad*” romanining 2-bobi, 1970-yilda “*Og'ritog'i afsonasi*” romani, 1971-yilda “*Bepoyon vatan bo'ylab*” reportajlar to'plami, 1972-yilda “*Chag'irjali Efe*”, 1972-yilda “*Temirchi guzaridagi jinoyat*”, 1975-yilda “*Yusufjon-Yusuf*”, 1976-yilda “*Ilonni o'ldirsalar*” qissasi nashr qilindi.

Adib yozgan asarlari va olib borgan siyosiy faoliyati tufayli ko'p bora ta'qib ostiga olinadi. 1967-yilda “*Ont*” (“*Ant*”) deb nomlangan haftalik siyosiy jurnal ta'sischilari orasidan joy oladi. 1973-yilda Turkiya Yozuvchilar uyushmasi tashkil etilishida ishti-

rok etadi va 1974–1975-yillarda uyushmaning birinchi raisi sifatida faoliyat olib boradi. 1988-yilda tashkil etilgan PEN Yozuvchilar jamiyatining birinchi raisi etib saylanadi. 1995-yilda “*Der Spiegel*” gazetasiga bergan bir maqolasi tufayli Istanbul davlat xavfsizligi mahkamasida sudlanib, o‘sha joyda oqlanadi. O‘sha yili “*Index on Censorship*”da nashr ettirgan bir maqolasi uchun 1 yil-u 8 oyga qamoq jazosiga hukm qilinadi, ammo bu jazo ijrosi kechiktiriladi.

Yashar Kamol nafaqat Turkiyadagi eng yuksak mukofotlar, balki ko‘plab xalqaro adabiyot mukofotlariga ham sazovor bo‘lgan. Bular orasida xalqaro “*Cino del Duca*”, “*Legion d’Honneur*” medallari, “*Commandeur paye*”, Fransiya Madaniyat vazirligining “*Commandeur des Arts et des Lettres*” medali, “Premi Internacional Catalunya”, Fransiya Respublikasining “*Legion d’Honneur*”, “Grand Officier” unvoni, Germaniya Kitobsevarlar jamiyati Frankfurt kitob ko‘rgazmasi “Tinchlik” mukofoti va boshqa o‘nlab mukofotlar ham bor. Bundan tashqari, adib Turkiyaning ikki universiteti, beshta xorijiy universitetning faxriy doktori hisoblangan. 2013-yil 9-noyabrda Norvegiya Adabiyot va ifoda erkinligi akademiyasining (Bjonson Akademi) Norveg milliy shoiri sharafiga ta’sis etilgan Bjonson mukofoti bilan ham taqdirlangan.

Yashar Kamol 2015-yil 28-fevralda 89 yoshida Istanbulda vafot etgan. Adibning 1970-yilda yozilgan va qisqa vaqt ichida xalq orasida mashhur bo‘lgan sevgi dostoni — “Og‘ritog‘i nolasi” (“Ağrıdağı Efsanesi”) asarida o‘z muhabbatini Mahmudxondan himoya qilgan Ahmad va Gulbahor haqida hikoya qilinadi. Afsonalar va xalq og‘zaki ijodiga chin yurakdan bog‘langan Yashar Kamolning ushbu romani inson psixologiyasining eng teran torlarini chertib o‘tadi.

Hayotdagi voqea-hodisalarni teran falsafiy idrok etish adib ijodiga xos xususiyatdir. U o‘z asarlari orqali hayotdagi azaliy va abadiy, har doim o‘zaro kurashib kelgan hayot va o‘lim, muhabbat va nafrat, sadoqat va xiyonat, go‘zallik va chirkinlik, shaxs va jamiyat kabi azaliy qarama-qarshiliklar mavzusiga murojaat qiladi. Ana shunday ijtimoiy muammolar, jumladan, “hokimiyat va xalq” muammosi “Og‘ritog‘i nolasi” asarining ham markazida turadi.

“Yashar Kamol o‘z ijodini Onado‘lu xalq og‘zaki ijodi namunalar bilan omuxta asarlar yozish bilan boshladi. Haqiqiy so‘z ustasi bo‘lgan adib turk tilining ifoda qudrati, nafasoti, xalq og‘zaki ijodining yagona qahramoni bo‘lgan turk xalqi madaniyatidan ilhomlandi”, — deb yozgan edi tunislik olim Jeliha Hafsiya (*La Press*). Angliyaning “Manchester Guardian” jurnali adib haqida: “Yashar Kamolning romani Tolstoy romani kabi keng miqyosli, Dikkins romani kabi jonlidir”, degan bo‘lsa, Irlandiyaning “Irish Times” gazetasi esa adibning tili haqida: “Uning boy, rango-rang uslubi va yozgan har so‘zi o‘tkir, serjilo, purma‘no, bug‘doy doni kabi to‘q, sermahsuldir”, — deb yozgan edi.

“Og‘ritog‘i nolasi” asari haqida Angliyaning “Daily Telegraph” gazetasi: “Yashar Kamol Shahrizodaning hikoyalari, Tolstoy romanlari kabi keng miqyosli, Dikkins romanlari kabi jonlidir”, — deb yozgan bo‘lsa, “Sunday Telegraph” jurnali: “Kitobning go‘zalligi boy nazm uslubi, afsona va mif tuyg‘usiga tayanadi”, — deb ta’kidlagan edi.

Adibning “Ilonni o‘ldirsalar” qissasida murg‘ak bolaning boshidan o‘tgan kechinmalari hikoya qilinadi. Asarning yozilish tarixiga e‘tibor qilar bo‘lsak, muallif va asar qahramoni bo‘lmish Hasan qamoqxonada tanishadilar. Butun qissa yozuvchi va Hasanning hikoyasi asosiga qurilganining boisi ham shu. Jamiyatdagi mudhish, razil, johil muhit asar qahramonini jinoyat sodir etishga majburlaydi. Qahramonning kechinmalarini muallif juda katta badiiy mahorat bilan yoritgan. Asar so‘ngida o‘quvchi, Hasan garchi o‘z onasini vahshiylarcha o‘ldirsa-da, undan nafratlanmasligi, uni ayblamasligi ham mumkin. Chunki haqiqiy qotil, aslida Chuqurova qishlog‘idagi muhit, qishloqning johil odamlaridir. Murg‘ak, beg‘ubor bolakay esa ularning bu maqsadlariga yetishlari uchun vosita, xolos. Qissada mazkur ziddiyatli haqiqat aks etganining o‘ziyoq Yashar Kamolning mahorati va o‘ziga xos uslubini namoyon qilgan.

Turk adabiyoti ixlosmandlari ushbu ikki durdona asarni o‘qib, adib iste’dodiga munosib baholarini beradilar, deb o‘ylaymiz.

OG'RITOG'I NOLASI¹

(roman)

Og'ritog'ining to'rt ming ikki yuz metr quyisida bir ko'l bor. Uni Kup² ko'li deyishadi. Ko'l uncha katta emas, bor-yo'g'i bir xirmon joyidek keladi. Ammo juda chuqur — ko'l emas, quduq, deysiz. Ko'lning to'rt tomoni, ya'ni quduqning og'zi to'rt tomondan qizil, uchlari pichoqning damidek silliq qoyalar bilan o'ralgan. Qoyalardan ko'l tomon torayib, enib kelgan misrang tuproq sirpanchiqni eslatadi. Tuproq ustida har yer-har yerda yashil maysa o'sib yotadi. Maysa tugagan joyda moviy ko'l boshlanadi. Ko'lning moviy rangi bo'lakcha. Bunday moviylikni boshqa yerda ko'rmaysiz. Suv emas, go'yo moviydan ko'ra quyuqroq lojuvard, yumshoq duxoba, deysiz.

Har yili tog'dagi qorlar erib, bahor ko'z ochishi bilan, Og'ritog'i uzra qandaydir poklik keza boshlaydi, musaffo havodan insonning ko'ngli yayraydi. Yupqa qor qatlamining yuzasi pakana dala chechaklari bilan qoplanadi. Chechaklarning rangi, porloqligi ko'zni qamashtiradi. Uzoqdan eng mayda chechaklar moviy, qizil, sariq, binafsha va boshqa ranglarda tovlanib, jilolanadi, atrofga xushbo'y ifor taratib, dimoqni qitiqlaydi. Ko'lning moviy tovlan-gan suvi, yoqasidagi misrang tuproqning xushbo'y isi boshni aylantiradi. Bu ifor, xushbo'y hid uzoq-uzoqlarga taraladi.

Har yili Og'ritog'ida ilk bahor ko'z ochganda, gullar, o'tkir iforlar, turfa ranglar, misrang tuproq bilan birga, Og'ritog'ining go'zal, qora ko'zlari g'amgin boquvchi, barvasta, uzun bo'yli, bar-moqlari ingichka cho'ponlari sibizg'alarini olib Kup ko'li tomon yo'l oladilar. Qizil qoyalar yoniga borib, ming yillik bahoriy mis-

¹ Yaşar Kemal, Ağrıdağı Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları (YKY), 51. Baskı, İstanbul, 2018. – 223 s.

² Kūp — Xum.

rang tuproq ustiga chakmonlarini to‘shab, davra qurib o‘tiradilar. Hali quyosh chiqmasdan belbog‘lariga qistirilgan sibizg‘alarini chiqarib, Og‘ritog‘ining erta tongda hanuz yal-yal chaqna b turgan yulduzli osmoni ostida “Og‘ritog‘i nolasi”ni chala boshlaydilar. Bu nola quyosh chiqishidan boshlanib, ufqqa bosh qo‘ygan chog‘ nihoyasiga yetadi...

Kun botishi bilan qorday oppoq, mitti bir qushcha ko‘l uzra charx ura boshlaydi. O‘zi ingichka, barmoqday keladi. Uzun, xuddi qaldirg‘ochga o‘xshaydi. Ko‘l ustida charx uradi, so‘ngra moviy ko‘l uzra ustma-ust oppoq halqalar chizadi... Bu oppoq halqalar tola-tola bo‘lib ko‘lning ko‘m-ko‘k suvlari ustiga tushadi va yoyilib ketadi.

Kun botganda sibizg‘achilar kuy chalishdan to‘xtaydilar va sibizg‘alarini yana belbog‘lariga qistirib, qadlarini rostlaydilar. Shunda ko‘l uzra charx urgan mitti oq qushcha ko‘lga yashin tezligida uchib kelib, go‘yo suvga sanchilayotganday bir qano-tini moviy suvga tekkizib oladi va yana shiddat bilan yuqoriga parvoz qiladi. Bu harakatni uch karra takrorlaydi, so‘ngra yana yuqoriga ko‘tariladi va bir lahzada ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Qushcha g‘oyib bo‘lgach, cho‘ponlar u yerdan jimgina uzoqla-shadilar. Ular ham qorong‘ilik ichiga sho‘ng‘ib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ladilar...

Kecha oqshomdan beri bir xoldor ot Ahmadning hovli darvo-zasi oldida turar, bo‘ynini cho‘zib burnini darvozaning yorilgan taxtasiga tekkizib, iskab-iskab qo‘yardi. Bu otni Ahmadning dar-vozasi oldida ilk bir kekxa chol — uzun oppoq soqoli ko‘ksiga tushgan So‘fiy bobo ko‘rgandi. Otning ustida kumush bezakli, naqshinkor, cherkes ustalar yasagan bir egari bor, uzangisi naqsh solingan kumushdan yasalgandi. So‘fiy bobo bukchaygancha ot-ning yoniga kelib, undan bir-ikki qadam narida to‘xtadi. Otning oltin suvi yurgizilgan jilovi egarning oltin, sadaf qadalgan qoshiga ildirib qo‘yilgan, egarning tagida, otning sag‘risiga qarab tushgan, pishiqligi uzoqdan qaraganda ham bilinib turadigan bir naqshli, quyosh rasmi solingan eski, ammo shohona kigiz yopincha bor. Kigiz yopincha ustidagi olovrang quyosh rasmining yonida baland, yam-yashil hayot daraxtining rasmi ham ko‘zga tashlanadi. Otning

chap tomonidan o'tib qaraganda ham xuddi shunday quyosh va yam-yashil daraxt rasmini ko'rish mumkin.

So'fiy bobo bu rasmni ilgari ham qayerdadir ko'rganday edi. Ammo qayerda?.. U rasmga qarab nimanidir xotirladi. Rasm unga obro'li bir ashiratning¹ tamg'asini eslatganday bo'ldi.

Ha, So'fiy bobo nimanidir eslab, uzoq o'ylanib qoldi, hatto sal bezovta ham bo'ldi. Qalbining tub-tubida qandaydir hadik, qo'rquv yalab o'tganday bo'ldi. U shu alpozdada birpas turib qoldi...

Ajabo, Ahmadnikiga kelgan mashhur, obro'li mehmon kim bo'ldi ekan?.. Bularni o'ylar ekan, yana jabduq ustidagi tamg'ani eslatuvchi rasmga takror ko'zi tushdi. Ammo uning qaysi ashirat, qaysi urug', qaysi bey, qaysi poshshoning tamg'asi ekanini eslolmadi. Tamg'aga tikilgan sari uning ichini egallay boshlagan o'sha hadik, o'sha qo'rquv chuqurlashib borardi. Ha, nima bo'lgandayam bu tamg'a xayr alomati emasdi...

Atrofda bunaqa shohona bezatilgan oti bo'lgan odam yo'q edi-da! Qolaversa, So'fiy bobo bu yaqin atrofdagi barcha ashirat, urug'larning tamg'asini yaxshi bilardi.

...Ilk bahor. Og'ritog'i cho'qqisini qoplagan oppoq qorlar eriy boshlagan palla. Pastda qizil qoyalarning usti ochilib, yerdan sapsariq qor chechaklari nish ura boshlagan. Uzoq-uzoqlardan turnalar arg'amchi bo'lib uchib o'tib qoladi. Turnalar tutgan manzil — Van ko'li.

Ahmadning hali hech gapdan xabari yo'q...

Tong pallasida ichkaridan bir sibizg'a tovushi keladi. Bu go'zal ohang So'fiyga ko'p yillardan buyon yaxshi tanish. Ahmadning bobosi Sulton og'a ham, otasi Rasul ham shunaqa sibizg'a² chalishardi... Nafaqat Og'ritog'ida, balki bu olamda Sulton og'a sulolasi erkaklaridan o'tkazib sibizg'a chaladigan odam hali tug'ilmagandi. Agar buni So'fiy bobo tan olgan bo'lsa, ikki barobar haqiqat deyish mumkin edi. Chunki So'fiy bobo butun Sharq, Kavkaz, Eron-u Turonning eng mashhur sibizg'achisi edi-da.

So'fiy bobo otning yoniga kelib tamg'ani yaqinroqdan ko'rmoqchi bo'ldi. Yoniga kelib, uni sinchiklab ko'zdan kechirdi.

¹ **Ashirat** — qabila, urug'.

² **Sibizg'a** — cho'pon surnayi, burg'u, nay.

Ot qulog'ini dikkaytirib, go'yo ichkaridan kelayotgan sibizg'a ohangini tinglayotganga o'xshardi. Ahmad ichkarida Og'ritog'i-ning bir qadimiy kuyini chalardi. Bu Og'ritog'ining yuragidan sizib chiqayotgan iztirob — nola edi. Bu kuyni Og'ritog'ining barcha sibizg'achilariga So'fiyning shaxsan o'zi o'rgatgan.

Ot bo'ynini musiqa ohangi kelayotgan tomonga burdi. So'fiy ham... Bu musiqani chalmagani, eshitmaganiga ancha yil bo'lgandi. Og'ritog'iday ulkan tog' bir ingichka sibizg'adan chiqqan noladan qanday qilib larzaga kelishi mumkin, axir? So'fiy bobo ana shu g'alati, hayratomuz narsalarni o'ylab, "Bu inson degan zotni anglab yetish mushkul", dedi o'zicha. Ajabo, qanday qilib bir ingichkagina naychadan chiqayotgan nozik tovushdan shunday bahaybat tog' larzaga kelishi mumkin?

Yer yuzida inson bor ekan, hamma narsa uning zakovatiga tobe bo'lar ekan: burgutning osmonda qanday uchayotgani-yu chumolining yer ostida qanday in qurayotgani, quyoshning botishi-yu oyning chiqishi, hayot va o'lim, xullas, hamma narsaning sir-u sinoati unga ma'lum ekan. Qorong'i tushishi-yu kun yorishishi, hamma-hamma narsaga uning aqli yetar ekan. Ammo bularning hech biri inson zotining qanday xilqat ekanini bila olmas, tushuna olmas, bularning hech biri insonning ne sir-sinoat ekanini anglay olmas ekan. Shuning uchun ham bahaybat tog' bir nozik sibizg'a nolasidan larzaga kelishi, erishi mumkin ekan.

Ulkan tog' go'yo sibizg'a tovushiga monand yurib borayotganday. Jarliklar, qor ko'chkilari, ayozli kecha, osmon to'la yulduzlar sibizg'a navosidan mast. Oy nur sochadi. Va tog' butun shiddati bilan ilgarilaydi. Qora terga botadi, nafasi bo'g'ziga tiqiladi, so'ngra bir to'xtab, bahaybat dev kabi ko'ksini to'ldirib nafas oladi. So'fiy bobo tog'ning nafas olgani, damini rostlaganini butun vujudi bilan his qilib turadi. Uning uzun, chuqur nafasidan dunyo larzaga keladi. Og'ritog'i yana ilgarilaydi. Ahmad chalayotgan sibizg'aning nolasi avjiga chiqqan sari tog' ko'ksidagi g'am-anduh ham yuksalib boradi.

Shunday lahzalarda So'fiy qulog'ini tog'ning uvullayotgan toshlariga tekkizib, quloq soladi. Tog' borgan sari g'amga botadi, nafasi chuqurlashib, yanada tezlashadi, keyin larzaga keladi, butun

og'irligi bilan dunyo ustiga cho'kkandek bo'ladi. Sal o'tib, dunyo yana sukunat qo'yniga sho'ng'iydi. Atrofni yana jimjitlik egallaydi, go'yo butun olam bo'm-bo'sh bo'lib qolganday. Go'yo Og'ri-tog'i bu olamni tark etib, majhul bir makon sari bosh olib ketganday.

Bo'ri-yu tulkisi, qurt-u qumursqasi, parranda-yu darrandasi, oy-u yulduzi, quyosh-u shamoli, qor-u yomg'iri, gul-u butasi, insonlarini ham o'zi bilan birga olib, bu makonlarni abadiyga tark etganday. Go'yo u bu dunyodan qo'lini yuvib qo'ltig'iga urganday... Go'yo cho'l-u biyobonlarni to'ldirib suruv-suruv yurgan jayron-u ohularini ham o'zi bilan olib ketganday. Kim-sasizlik, sukunat, bo'shliq go'yo ana shu sibizg'a nolasida qotib qolgandek...

So'ngra birdaniga butun gul-u chechaklari, yulduzlari, iforlari, tiniq suvlar ostida suzib yurgan baliqlari, jayron-u ohulari chopib yurgan cho'llari bilan dunyo So'fiyning ko'z o'ngida qaytadan jonlanadi. Ro'parasida turgan ot birdan o'zgaradi. Otning kigiz yopinchi ustidagi quyosh rasmi ham birdan jonlanadi. Hayot daraxti yaproqlarini to'kadi, gullar ochiladi...

Sibizg'aning tovushi birpasga tinadi, quyosh tog'ning cho'qqisi uzra bir tilim bo'lib qip-qizil rangga kiradi...

So'fiy o'ziga keldi. Bir otga, bir darvozaga qaradi. Ot boshini ko'tarib katta-katta g'amgin boquvchi ko'zlarini So'fiyga tikdi. Shunda So'fiyning yuragidagi hadik yana yangilandi.

— Ahmad, ho'v Ahmad, — deb uy egasini chaqirdi. So'fiyning tovushini eshitgan Ahmad asta yurib kelib, eshikni ochdi.

— Keling, So'fiy tog'a, — deb cholni ichkariga taklif qilar ekan, birdan ko'zi otga tushdi. U avval hayron bo'lib, bir otga, bir So'fiy boboga qaradi.

— Mehmoning kim, Ahmad? — deb so'radi So'fiy bobo.

— ...

— Mayli, kim bo'lsa ham xush ko'rdik.

— Qanaqa mehmon? — dedi Ahmad ajablanib.

Shunda ikkalasi ham birdan otga yuzlandilar. Baland, yag'rin-dor ot eshikdan uzoqlashib hovli devori yonidan o'tdi va orqasiga qaytib kelib, quloqlarini dikkaytirgancha yana eshik yonida to'xta-

di. Keyin birdan ingichka boshini ko'tarib, kishnamoqchi bo'ldi, ammo kishnamadi.

Ahmadning uyi katta qoya tagida edi. Atrofi yo'nilmagan qizil qoya toshlar bilan o'ralgan bu uyning eshigi keng, derazasi esa bitta edi.

So'fiy o'ylanib turdi, Ahmad ham sukut saqladi. So'fiy jimlikni buzib:

— Bu ot sening qismating, o'g'lim! — dedi.

— Shunaqaga o'xshaydi, So'fiy tog'a, — dedi Ahmad. — Modomiki mening eshigimga kelibdi, demak, u mening mehmonim. Ammo egasi kim, hayronman...

So'fiy bobo:

— Ustidagi kigiz yopinchida tamg'a bor. Bu tamg'ani qachonlardir qayerdadir ko'rgandayman. Ammo qayerda ko'rganimni eslay olmayapman. Ko'zimga juda tanish ko'rinyapti. Bu tamg'a bir tahlikadan xabar berayotganday tuyilyapti menga. Ammo qayerdan kelgan bo'lsa ham, bu ot endi seniki. Yaratganning o'zi bu hadyani sening eshiging oldiga keltirib qo'yibdi, — dedi.

— Ha, Yaratganning o'zi jo'natdi bu otni, — dedi Ahmad uning so'zini ma'qullab. — Ammo bu bir baxtmi yoki baxtsizlik?

Ahmadning yuzidagi shubha ko'lankasi So'fiy boboning nazaridan qochmadi.

— Ilgari kimniki bo'lgani muhim emas, muhimi — bu ot endi seniki. Faqat shu tamg'ani ilgari qayerda ko'rganimni hecham eslay olmayapman-da... Qadimdan qolgan bir tamg'a bu. Qolaversa, bu ot oddiy chopqir otlarga o'xshamaydi. Bu oddiy odamning oti emas.

— Ko'p o'ylab o'tirmasdan, otni ol va katta yo'lning narigi betiga o'tkazib, qo'yib yubor. Agar u yana qaytib, eshiging oldida to'xtasa, yana bir marta olib borib, undan ham uzoqroq yerga qo'yib kel. Uch marta shunday qil, — dedi So'fiy bobo. — Agar uch karra shunday qilganingdan keyin ham qaytib eshiging yoniga kelib to'xtasa, demak, bu ot tamoman seniki bo'ladi. Uning egasi sen bo'lasan. Mayli, otning sobiq egasi bey bo'ladimi, poshshomi, Usmonli sultoni yoki Ajam mulkinging podshosi bo'ladimi,

Go‘ro‘g‘li bo‘ladimi, boshingni o‘rtaga qo‘yasan, ammo otni egasiga qaytarib bermaysan. Bu bizning odatlarga to‘g‘ri kelmaydi!..

Tong otdi. Musaffo osmondagi zangori bulutlar dilni yayratdi. Oppoq qor quyosh nurida tovlana boshladi. Ahmad otning jilovidan tutdi, yuvoshgina ekan. Minib, pastga qarab yo‘l oldi. Olib bir joyga olib borib, otni o‘sha yerda qoldirdi va orqasiga qaytdi. Ammo uyga qaytib kelganida, ne ko‘z bilan ko‘rsinki, ot So‘fiyning yonida turardi. U erinmasdan bu harakatni uch marotaba takrorladi. Uch marotaba ham ot qaytib kelib uning eshigi oldida turaverdi. Na iloj, boshga tushganni ko‘z ko‘rar ekan, deb taqdirga tan berdi.

Nima bo‘lganda ham bir kun kelib, otning egasi paydo bo‘lishi va olib ketishi tayin edi. Ammo Ahmad otning egasi kim bo‘lishidan qat‘i nazar, unga otni qaytarib berishga haqqi yo‘q edi. Kallasini o‘rtaga qo‘yar, ammo otni qaytarib bera olmasdi.

Ahmad otni og‘ilga qarab yetakladi. U shu tobda na xursand bo‘lishini bilardi, na xavotirga tushishini. Hali bu dunyoga kelib bunaqa chiroyli otni ko‘rmagan edi-da.

— Otning egasi bir kun kutilmaganda paydo bo‘lib: “Otimni qaytarib ber!” — deb turib olsa, janjal bo‘ladi, — dedi So‘fiy. — Agar Og‘ritog‘ining jahli chiqsa, butun dunyoga qarshi jangga kirishga tayyor bo‘ladi.

Shunday deb, So‘fiy tog‘a Ahmadga dalda bergan bo‘ldi. Ahmadga uning fikri ma’qul keldi:

— Ha, to‘g‘ri aytasiz, So‘fiy tog‘a, — dedi.

Tez orada Ahmadning eshigi oldiga bir afsonaviy ot kelib to‘xtagani xabari butun qishloqqa yoyildi. Hamma bu otni ko‘rgani kela boshladi. Boshqa qishloqlardan ham odamlar otni ko‘rgani oqib keldi. Shu tarzda butun Og‘ritog‘i hududi bu g‘alati voqeadan xabardor bo‘ldi. Hamma bu g‘aroyib otni ko‘rishga oshiqdi. Ot voqeasi Eron-u Turonga yoyildi. Ahmadning boshiga qo‘ngan bu davlat qushini hamma o‘zicha ta’bir, talqin qila boshladi. Biri xayr alomati desa, boshqasi yomonlikka yo‘ydi, “baxtsizlik alomati”, — dedi.

Xabar quyi qishloqlarga, Gihodin, Ig‘dirdagi kurd beylarining qulog‘iga ham borib yetdi. Ular ham otni ko‘rishga oshiqdilar, Ahmadning boshiga qo‘ngan tole qushiga havas qildilar.

Oradan kunlar o'tdi, lekin otning sobiq egasidan xabar bo'lmadi. Ahmad otiga minib, do'st-u yoronlarini qavatiga olib, bir necha marta Eron hududlarini talon qilishga ham bordi, qoramol, qo'y-echki, otlarni o'lja qilib olib qaytdi.

Baribir, uning ko'nglidagi xijillik ketmadi. Otning sobiq egasi kim bo'lsa ham, bir kun o'rta chiqishi va otni qaytarib olmoqchi bo'lishi tayin edi. Ammo kim u odam?! Balki, ko'zi qonga to'lgan, aytgan so'zidan qaytmas, o'jar bir beydir? Balki, bir yaramas muttahamdir!..

Oradan olti oy o'tdi. Ahmad qo'rquvini ham, shubhasini ham, quvonchini ham unutdi. Bir kuni tong sahar payti, quyosh tikka Og'ritog'ining tepasiga kelib cho'kkanda So'fiy bobo tayog'ini to'qillatib, oppoq soqolini selkillatib Ahmadnikiga keldi:

— Ahmad, — eshitdingmi, — dedi.

— Ha, eshitdim.

— Boyazid poshshosi¹ Mahmudxonning oti yo'qolganmish... Hozir o'sha otni qidirayotganmish.

— Ha, eshitdim.

— Otni topib keltirgan kishiga beshta ot va ellik oltin in'om qilar emish.

— Xabarim bor.

— Otni kimning uyidan, kimning xonadonidan topsa, kallasini olar emish, buni ham eshitgandirsan?

— Ha, eshitdim... Nima ham qilardim, bu ot mening peshonamga yozilgani, qismatim.

— Ustimizga lashkar tortib keladi.

— Bu ot qismatim, bobo.

— Ammo Mahmudxon zolim poshshodir.

— Bu ot qismatim, bobo.

— Ammo Mahmudxonga bas kelish imkonsiz.

— Bu ot menga Yaratganning omonatidir, bobo.

— Ammo Mahmudxon Yaratganning kim ekani, omonat nima ekanligi, unga xiyonat qilinmasligini biladiganlardan emas-da. U bir Usmonli poshshosidir.

¹ **Poshsho** — lashkarboshi, qo'mondon. Bu yerda Usmonli podshohi tayinlab qo'ygan hokim ma'nosida kelgan.

— Bu ot menga Yaratganning omonatidir, bobo.

Xullas, oradan bir oy yo o'tdi, yo o'tmadi. Mahmudxonning odamlari Ahmadning eshigini taqillatib kelishdi. Ularning eng kattasi Ahmadga Mahmud poshshoning so'zlarini oqizmay-tomizmay yetkazdi:

— Mahmud poshsho: “Mendan nima tilasa tilasin, otning eng yaxshisini, molning eng sarasini, pulning eng kattasini... Baski, otimni qaytarib bersin. Modomiki, otim mendan qochib uning eshigiga boribdi, nima istasa, bajo keltiraman”, — dedi.

— Mahmud poshsho bu otning menga omonat sifatida yuborilganligini bilmaydimi? Omonat narsa hech kimga berilmaydi. Bosh beriladi, ammo bu yo'sinda kelgan ot berilmaydi. Poshsho hazratlari buni bilmaydimi? Biladi, juda yaxshi biladi, ammo baribir, otni qaytarib olmoqchi, — dedi Ahmad choparlarga tik qarab.

— Ammo bu ot poshsho hazratlariga ham omonat, bebaho yodgordir. Bu ot Mahmud poshshoga uni xuddi o'z inisiday yaxshi ko'rgan Zilon beyidan yodgor.

— Poshsho hazratlariga molim, jonim fido bo'lsin, ammo omonat narsani unga berolmayman, — dedi Ahmad va shu yerda gapni qisqa qilib nuqta qo'ydi.

— Poshsho hazratlari: “Ahmad orqasida turgan buyuk tog', atrofidagi bir to'da betayin odamlariga ishonmasin. Ishongan tog'ini parchalab tashlayman, makonini yer bilan yakson qilaman”, — dedilar. Ey yigit, aqlingni yig', u odamning bir gapi hech qachon ikki bo'lmagan va bo'lmaydi ham, — dedi choparlar sardori.

Ahmad hech narsa demadi. So'fiy bobo ham sukut saqladi. Mahmud poshshoning odamlari qo'llari bo'sh, alamlari ichida orqaga qaytishdi.

Qo'ni-qo'shni, yaqin qishloqdan kelgan odamlar, ko'zi qonga to'lgan kurd beylari Ahmadning uyi yonida to'plandilar:

— Yaratganning yodgori, omonat otning sobiq egasiga qaytarib berilganini kim ko'ribdi? Aytinglar, qani, kim ko'ribdi? Bey bo'ladimi, poshsho bo'ladimi, bunday omonat narsa aslo qaytarilmasligi kerak!.. — dedilar.

Ahmad ularning so'zini ma'qulladi:

— Bunaqasini ko'z ko'rib, quloq eshitmagan...

Mahmud poshsho ishning bunday nihoya topishini xayoliga ham keltirmagan edi. Ahmaddan kelgan javobni eshitishi bilan rosa jahli chiqdi. U urf-odatlarini yaxshi bilardi. Ot Usmonli podshosiniki bo'ladimi, Eron shohiniki bo'ladimi, agar u saroy darvozasiga kelib to'xtasa, o'ldirsalar ham bunday omonatni qaytarib bermasdi. Ammo u bir bey, bir Usmonli poshshosi. Ahmad kabi bir tog'lik yalangoyoqqa kim qo'yibdi bunday qilishni?!

Mahmud poshsho saroyini boshiga ko'tardi.

Poshsho otni qaytarib olishi kerak edi. Odamlarini, qo'mondonlarini to'pladi, ammo bir qarorga kela olmadilar. Butun Og'ritog'i atrofi xalqi bitta shu otni deb unga qarshi bosh ko'tarishi tayin. Butun Og'ritog'i xalqi Ahmad tomonda...

Mahmud poshsho o'ziga do'st bilgan, bir gapini ikki qilmaydigan kurd beylarini saroyiga chaqirdi. Van, Patnos, Subhon tog'i, Mush, Bitlis viloyatlarining beylari chiroyli otlariga minib, saroyga keldilar. Mahmud poshsho ularni munosib kutib oldi. Ular uchun bazm-u jamshid uyushtirdi. Beylar bunday shohona mehmondo'stlikni ilk bor ko'rayotgan edilar. Ziyofatdan so'ng devon majlisi chaqirildi. Poshsho beylarga bo'lib o'tgan voqeani ipidan ignasigacha so'zlab berdi:

— Bir tog'lik qaroqchi, hali mo'ylovi sabza urib ulgurmagan tirmizak bola mening otimni o'g'irladi, meni haqorat qildi, — dedi alamzada ohangda.

Choparlar Ahmad bilan bo'lib o'tgan gapni, otning yodgor, omonat ekanligini Mahmudxonga tushuntirish uchun na so'z, na o'zlarida jur'at topa oldilar.

Og'ritog'i atrofida yashagan butun aholining kallasi ketsada, otning saroyga qaytarib olib kelinishi imkonsiz ekanligini Mahmudxonga aytish uchun ularning hech birida jasorat topilmadi, hamma o'z jonidan qo'rqdi, sukut saqladi. Beylar sukut saqlagan sari poshshoning fig'oni ortdi. Keyin yana o'zini bosdi.

— Menga bu otni olib kelasizlar, vassalom! — dedi qat'iy ohangda.

Kurd beylari o'zlari istamasalar-da, Ahmadga, Og'ritog'i aholisiga elchi jo'natdilar. Ammo yuborgan elchilari qup-quruq qaytishdi. Ahmad otni bermagani yetmaganday, "qaytimi"ga za-

har-zaqqum gaplar ham aytdi. Nima qilishi kerak edi? Axir, kelganlar bu otning bir yodgor, omonat ekanligi, Ahmadning eshigi oldida o'zi kelib to'xtagani, uch marta olib borib qo'yishiga qaramay, yana qaytib kelib, eshigi oldida to'xtagani va bunday holatda urf-odatlariga ko'ra ot hech qachon sobiq egasiga qaytarib berilmasligini bilishmasmidi?..

— Bu ot meniki emas edi, ammo kelib Og'ritog'ining tepasiga qo'ndi. Shunday katta, obro'li odamlarning bizniki bo'lib qolgan otni so'rashga qanday tillari bordi? Bular boobro' beylar emas, poshshoning malaylariga aylanibdilar-ku, — deb xayolidan o'tkazdi Ahmad.

Kurd beylari Ahmadning bu so'zlariga xafa bo'lishmadi, jahl-lari ham chiqmadi. Chunki ular bu yerlarning qoidalarini yaxshi bilishar edi.

— Og'ritog'i xalqi rost gapiryapti, — deb tan oldilar, ammo boshqa choralari yo'q edi. Poshshoning oti uchun ular har qanday qoida, har qanday odatni toptab o'tishga qodir edilar.

Mahmud poshsho kurd beylarining qo'lidan hech nima kelmagach, bu ishga o'zi kirishishga qaror qildi.

Zobitlarini to'plab, navkar yig'a boshladi. Yonida kurd beylarini ham olib, Og'ritog'i sari yurishga otlandi.

Kuz oylari edi... Og'ritog'ining etaklari yong'indan qoraygan, qizil, siyohrang qoya toshlari qo'qqayib qolgan, mayda, chirigan toshlar otlarning oyoqlari ostida g'ichirlab ezilardi.

Ular asr namozi vaqti Ahmadning qishlog'i — Sariq qishlog'iga kirib keldilar. Qishloq huvullab qolgan, atrofda bironta tirik jon ko'rinmasdi. Lashkar to'xtadi, dam olish haqida buyruq berildi. Shunda Mahmud poshsho qishloq uylariga o't qo'yishni buyurdi. Shunda yonayotgan uylardan birining eshigi ochilib, ichkaridan munkillagan, uzun oppoq soqoli tutundan qoraygan, uzun baroq qoshlari ko'zlari ustiga tushgan, yap-yangi, moviy naqshli chakmon kiygan bir chol shoshilmay chiqib keldi va poshshoning qarshisida to'xtadi. Bu So'fiy bobo edi. U poshshoning ko'ziga tik qaradi. Cholning ko'zlari lochin ko'zlari kabi porlab turardi:

— Bularning hammasi bir ot uchunmi, poshsho? — dedi vazmin ohangda. Bu dunyo paydo bo'lgandan buyon kim eshigiga

o'z oyog'i bilan kelgan otni qaytarib bergan? Sen buni bilmaysanmi? Sen Usmonli bo'libsan, agar Usmonli bo'lmaganingda bir ot uchun xalqning boshiga buncha tashvish solmasding, uylarga o't qo'ymas, xalqning xonumonini kuydirmasding. Sen Og'ritog'ining tavq-u la'natiga qolding. Og'ritog'ining g'azabi, Og'ritog'ining ohi uradi seni. Otang rahmatlini yaxshi tanirdim, mard odam edi. Sen poshsho bo'lding, ammo otangga loyiq o'g'il, xalqqa loyiq bey, askarlaringga loyiq poshsho bo'lolmading. Agar otang hayot bo'lganida bu yodgor, bu omonat otni qistab kelmasdi. Ot bir tul xotin, bir yetim bola, bir o'g'rining uyiga kelib, eshigi tagida turganda ham qaytarib olmasdi. Otang mard bey edi, sen poshsho bo'libsan, ammo bey bo'la olmabsan. Seni Og'ritog'ining la'nati uradi, — dedi.

Mahmud poshsho sukut saqlab uni tingladi, keyin:

— Qo'llarini bog'lab, bo'yniga bo'yinturuq kiydirib, zindonga tashlang, — deb buyruq berdi...

Og'ritog'i etaklarida, qirlarda bir nechta katta qishloq bor edi. Mahmudxon kurd beylari, beylik navkarlari, o'z askarlarini olib, qishloqma-qishloq aylanib chiqdi. Qaysi qishloqqa kirishmasin, bironta tirik jon ko'rinmadi. Qishloqlarda aholi qolmagan, uylar bo'm-bo'sh edi. Mahmudxonning fig'oni borgan sari ortmoqda edi:

— Menga qarshi isyon ko'tarishibdi, demak, — deya hayqirdi u.

Mahmudxon baland bo'yli, qirg'iyburun, qorako'z, qop-qora jingalak soqolli odam edi. Har bir xatti-harakatida, qo'l siltashida, gaplarida o'ziga qanchalik ishonishi sezilib turardi. Kam gapirar, ammo ko'p o'ylardi. Qadamlari katta, jadal odimlardi. Shu asnoda ustida suvsar po'stin, qora terga botgancha, shaxdam odim otib borardi.

Mahmudxon lashkari bilan Ig'dir hududidan Boshko'y qishlog'iga, u yerdan Ahuriy yayloviga o'tdi. Yo'lda unga hech kim uchramadi: na bir cho'pon, na bir yo'lovchi, na bir qaroqchiga duch keldi. Bir qush, bir ayiq, bir tulki, bir qoplon, hatto bir qumursqa ham ko'rinmadi. Dunyo go'yo endigina paydo bo'lgan-u, hali unda bir jonzot vujudga kelmaganday edi. Agar bir pashsha uchsa, sezilardi bu yerlarda.

— Baribir topaman ularni, — dedi Mahmud poshsho alamli ovozda. — Agar yer yorilib, yer ostiga yashiringan bo'lsalar ham topaman ularni. Dunyoning narigi burchagiga qochib borsalar ham topaman... Eron, Hindiston, Chin-u Mochinga borib yashiringan bo'lsalar ham topaman.

Mahmud poshshoning yonida borayotgan kurd beylari og'izlarini ochishmas, tillari tanglaylariga yopishgandi go'yo.

Qish qishligini ko'rsata boshladi. Otlar ham, askarlar ham holdan toydi. Lashkar Og'ritog'i atrofini aylanib, kichik Og'ritog'i etagiga kelib qolgan edi. Mahmud poshsho horg'inlikdan sarg'ayib-so'lgan, oyoqlarida mador qolmagandi. Yo'lda bir qumursqa ham uchramagani uni battar alamzada qilar, bir so'z bilan aytganda, poshsho aqldan ozadigan holatda edi. U hech kimga bir og'iz so'z demas, yonidagi odamlari uning nima xohlayotganini xatti-harakati, ko'z qarashidan bilib olishga urinar edilar. Ammo butun lashkar Og'ritog'i atrofida sarson-sargardon bo'lib yurar, hammaning umidi puchga chiqqandi.

Kurd beylaridan Mulla Karim Mahmud poshshoga qarab:

— Poshsho hazratlari, Girid hududida yana ming yil qidiruv olib borsak ham, bu tog'liklarni topa olmaymiz. Bu odamlar yashirindimi, ularni shayton ham topa olmaydi. Bir qoshiq qonimdan keching, ammo so'zim rost, — dedi.

Mahmud poshsho alamli ko'zlari bilan unga o'qrayib qaradi, ammo lom-mim demadi.

Qidiruv davom etdi. Xon o'z-o'ziga: "Shu atrofda mana shu So'fiy choldan boshqa yana bitta odamni ko'rsam, bas! Boshqa narsa kerak emas menga", — deb xo'rsindi.

Shundan so'ng beylar o'zaro maslahatlashib oldilar. Bu ishning oxiri nima bo'ladi? Qidiruvdan hech qanday natija chiqmayapti. Mahmud poshshoga gap uqtirib bo'lmasa?.. Har safar bo'm-bo'sh qishloqni ko'rishi bilan aqldan ozib qolayotgan bo'lsa?..

Vaziyatning bunday davom etishi mumkin emas edi. Chunki havo ham buzila boshlagan, agar tog'da qor ko'chadigan bo'lsa, lashkar qirilib ketishi turgan gap. Beylar o'z qarorlarini poshshoga tushuntirishga harakat qildilar, ammo uning bunday gaplarni eshitishga toqati yo'q edi. Beylar o'ylab-o'ylab tushuntirishning

maqbul yo'lini topdilar. Mulla Karimni Mahmudxonning huzuriga yo'lladilar. Mulla Karim xonning yoniga borib ta'zim bajo keltirdi va Kengash xulosasini bayon qildi:

— Poshsho hazratlari, biz kengashib, bir qarorga keldik. Uchto'rt oy ichida, yoz ekan, bahor ekan deb qo'l qovushtirib o'tirmasdan sizga otni ham, Ahmadni ham keltirishga so'z beramiz.

— Mening dardim Ahmad emas, ot ham emas. Buncha tog'lik aholi qayoqqa g'oyib bo'ldi? Shuncha qishloqni kezib, So'fiy choldan boshqa bir tirik jon topa olmadim. Bitta tirik chumoli ham chiqmadi qarshimga. Bahor kelmasdan, qorlar erimasdan qishloq aholisini ko'rishni istayman, — dedi Mahmud poshsho ovozini balandlatib.

Beylar yana kengashni boshladilar. Kengash uzoq davom etdi. Mulla Karim yana poshshoning yoniga kelib qo'l qovushtirdi:

— Amringiz vojibdir, poshsho hazratlari, — dedi Mulla Karim. — Bahor kelmasdan qishloq aholisini yerning tagidan bo'lsa ham topib, sizga ko'rsatamiz. Dunyoning narigi burchagiga borib yashirinishgan bo'lsa ham topamiz.

Shundan keyin Mahmud poshsho sal o'ziga keldi va lashkarni Boyazidga qaytarish haqida buyruq berdi. Saroyga qaytgach, beylarning barchasini huzuriga chaqirtirib, mukofotladi, sarpolar kiydirdi. Beylar poshshoning bu ishidan benihoya mamnun bo'ldilar. Ammo endi Ahmadni qanday topishni o'ylab ularning boshlari qotdi. Ular tog'lik xalq — istasa, hech qachon, hech kim ularni topa olmasligini juda yaxshi bilishardi...

Mahmud poshsho juda o'qimishli odam edi. Usmonli podshohi, uning davlatiga o'ta sodiq davlat odamlari, poshsholardan biri edi. Ota-bobolari ham ana shu tog'lik xalq orasidan yetishib chiqqan edi. Ularning qachon tog'dan pastga tushib, bu yerlarni makon qilganliklari ma'lum emasdi.

Uning otasi haqida butun bilgani, uning Arzurum madrasasida o'qib, keyin Istanbulga borgani, saroyda ishlab, so'ngra Usmonli podshohi tomonidan bu yerlarga poshsho sifatida yuborilgani edi. Otasi burgutday tezkor odam edi. Bu yerga, ya'ni Boyazidga kelgach, qoya ustida katta saroy qurdirgan, olim-u ulamolar, shoir-u shuarolar, kuychi-yu baxshilarni saroyga to'plagandi. Arzurumdan

Qarsga, Qarsdan Vangacha barcha kurd beylarini o'ziga bo'ysundirgan edi. Otasi uzoq umr ko'rgan, so'nggi kuniga qadar otdan tushmagan. U yoz oylari Og'ritog'idagi yaylovga chiqar, saroydan ham afzal ko'rgan o'tovini tikib olib, o'sha yerda yashardi. Bu tekis yaylov tugagan joydan tog'liklar boshlanardi.

Tog' xalqi Mahmudxonning otasi, sobiq poshshoni juda hurmat qilar, bu hurmat-e'tiborning sababi qo'rquv ham bo'lishi mumkin edi. Otasi ham tog'liklarning izzatini joyiga qo'yar, urfodat, an'analarini qadrlardi. Mahmudxon otasining qirq-ellik sibizg'achini bir joyga to'plab, hammasiga bir paytda sibizg'achaldirib, maroq bilan tinglaganini yaxshi eslaydi.

Agar otasining oti qochib borib, bir Ahmadga o'xshagan oddiy tog'likning eshigiga borib to'xtasa, uni qaytarib berisharmidi, bu tog'liklar? Ajabo, agar ular otni Mahmudxonning otasiga qaytarib berishmasa, u qanday ish tutgan bo'lardi? Mahmudxon shularni o'ylab bir xulosaga kelolmay qiynalmoqda edi.

Bu beylar tog'liklarni qanday topishar ekan endi? Agar bu odamlar Eron yoki Xuroson tomonlarga ketib qolishgan bo'lsa-chi? Unda nima qilishadi?..

Mahmud poshsho otasi kabi oldin Arzurumda tahsil olgan, so'ngra u ham Istanbulga borgan, saroyda o'zining kimligini ko'rsatgan, Usmonli podshosining qo'shinlari tarkibida janglarda ishtirok etgan, mardligi, jasorati bilan shuhrat qozongan edi. Damashq, Halab, Qohirani besh qo'lday bilib olgan, Sharq-u G'arbni ko'rgandi. Otasi hayotligida ma'lum muddat boshqa o'lkalarda yashagan, otasining o'limidan o'n ikki yil oldin bu yerda, ya'ni Boyazid viloyatiga, otasining saroyiga qaytgan edi. Sofiya, Deli o'rmonni juda yaxshi bilardi.

Otasi vafot etgach, Mahmudxon poshsho etib tayinlandi. Otasining o'zi uni yoniga chaqirtirgandi. Aks holda, Mahmudxon Istanbulni tashlab bu yerlarga aslo qaytmasdi-da...

Mahmudxon ilk yillar bu yovvoyi tog'liklar, mahalliy aholiga ko'nika olmadi. Otasining bu yerda bino qildirgan saroyi Istanbuldagi saroylardan qolishmas, ulardan ustun bo'lsa ustun ediki, aslo kam emasdi. Ammo bir muhtasham saroy bilan hamma ish bitmasdi...

Bu yerlarning ayollari juda go‘zal edi. Dunyoning hech qayerida bundayin nozik ayollarni uchratib bo‘lmasdi.

Mahmudxon ilk bor arman qiziga, undan keyin bir kurd beyining qiziga uylandi. Uchinchi xotinini Kavkazdan olib keldi. To‘rtinchisi esa Urmiya ko‘li sohili bo‘yida ulg‘aygan qiz edi. To‘rt xotindan uch qiz, sakkiz o‘g‘illi bo‘ldi. Xonning besh aka-ukasi ham bor edi. Qarindosh-urug‘lari, ashirati Ig‘dir vodiysida yashardi. U qarindoshlari bilan unchalik yaqin munosabatda emasdi. Ularga sal past nazar bilan qarardi. Eng kichik ukasi saroyni tark etib, Ig‘dir vodiysiga ketgan, o‘sha yerdagi bir urug‘ning qiziga uylanib, ichkuyov bo‘lib qolib ketgan, shundan so‘ng saroyga bir marta ham kelmagan, shu bois Mahmudxon ukasidan qattiq ranjigan edi.

Mahmudxonning yana bir nozik tomoni bor edi. U ham bo‘lsa kiyik ovi. Har yil bahor kelishi bilan mergan o‘qchilarini yoniga olib, Van ko‘lining tepasidagi So‘r va Zil vodiylariga, Esruk va Subxon tog‘lariga ovga borar, yuzlab kiyik ovlab, go‘shini yeb, terisini olib qaytar edi.

Mahmudxonning qizlaridan birining ismi Guliston, ikkinchisniki Gulriz, kenja qizining ismi Gulbahor edi. Gulistonning onasi arman qizi bo‘lgan. Guliston shahlo ko‘zli, qizg‘ish sochli, uzun, qayrilma kiprikli, baland bo‘yli qiz edi. Uning kiyadigan liboslari Istanbuldan maxsus keltirilar, saroydagilarga xos kiyinardi. Gulrizning esa sochlari sarg‘ish, bo‘yni oqqushlarnikidek uzun, kipriklari qayrilma, ko‘zlari moviy edi. U ham istanbulliklarga o‘xshab kiyinardi. Gulriz opa-singillaridan farqli o‘laroq, o‘qishni juda yaxshi ko‘rardi. Ahmadi Xoniyning she‘rlarini yoddan bilardi. Kichkinaligidan otasining devonida she‘rlar o‘qirdi. Shundan bo‘lsa kerak, Mahmudxon qizlari orasidan Gulrizni ko‘proq yaxshi ko‘rardi.

Gulbahor o‘rta bo‘yli, to‘laroqdan kelgan, go‘zal yuzli, oq-sariqdan kelgan, istarasi issiq qiz edi. U opalaridan alohida ajralib turar, Og‘ritog‘ining qizlari kabi ustma-ust etakli ko‘ylaklar kiyar, sochlarini qirqta qilib o‘rib yurardi. Zebigardoni oltindan, oyog‘ining to‘pig‘i ustiga Og‘ritog‘i ayollaridek oltin, inju, zumrad oyoq bilaguzuklari taqardi. Gulbahor juda aqlli, zukko,

ham o'ta kamgap, kamsuqum, kulishi juda yoqimli, chehrasiga yarashadigan qiz edi. Aka-uka, opalari kamdan kam hollarda saroydan tashqariga chiqishar, xalq orasida bo'lishmasdi. Gulbahor esa ulardan farqli o'laroq, doimo oddiy odamlar orasida bo'lishni xush ko'rar, to'y-ma'raka, tantanalardan aslo qolmasdi. Boyazid shaharchasining aholisi, Og'ritog'i xalqi Gulbahorni juda sevar, unga alohida mehr ko'zi bilan qarardi. Qayerda bir xastahol, keksa, yordamga muhtoj odam bo'lsa, Gulbahor doim uning yonida bo'lar, undan yordamini ayamasdi. Ot minishda suvoriylarni ortda qoldiradigan chavandoz qiz edi.

Mahmud poshsho bu qizini uzoqdan kuzatib yurar, ammo uning ishlariga aslo aralashmas, ba'zan o'z-o'ziga "Koshki, shu qizim o'g'il bola bo'lib tug'ilsa edi" deya "uh" tortib qo'yardi. Gulbahor saroyini hech xush ko'rmas, aka-uka, opalari bilan ham chiqisha olmasdi.

Qishloq ahli uning ismini aytib emas, "Gulan qiz"¹ deb chaqirardi. Gulbahor kulganida yuzidagi kulgichi yaqqol namoyon bo'lar, istarali yuzi, o'ychan ko'zlari go'yo sog'inchdan porlab turardi. Gulbahor bu yil yigirma bir yoshni to'ldirib, yigirma ikkiga qadam qo'ygandi.

Saroyda otasining oti mojarosi bilan eng ko'p qiziqqan ham Gulbahor edi. Bu otda bir gap borligini sezardi. U ot mojarosini So'fiy bobodan eshitgandi.

Gulbahor So'fiy boboni juda xush qabul qilgan, zindonda yotgan bu nuroniy mo'ysafidga o'z qo'llari bilan taomlar pishirib olib borar, unga savollar berib, ko'p gapirtirar edi.

— Xudo haqqi, bolam, to'g'ri, men Ahmadga otni uch marta tog' etagiga olib borib qo'yishini shaxsan o'zim buyurdim. U bu vazifani og'ishmay ado etdi. Lekin ot uch marta ham qaytib kelib, Ahmadning uyi oldida to'xtadi. Bu ot Ahmadga Yaratganning omonati, bir yodgordir. Yaratgan uni Ahmadga maxsus jo'natgan. Shu bois Ahmad uni sobiq egasiga qaytara olmaydi. Butun Og'ritog'i xalqi ot uchun jonini berishi mumkin, ammo ot qaytarib berilmaydi, — dedi So'fiy bobo.

¹ **Gulan qiz** — har doim kulib yuradigan, yuzidan tabassum arimaydigan qiz.

Bir kuni So‘fiy bobo Gulbahordan bir sibizg‘a topib, zindonga olib kelishini iltimos qildi. Gulbahor juda eski, balki, yuz yillik bir sibizg‘a topib kelib, mo‘ysafidga berdi. Gulbahor mo‘ysafid nega sibizg‘a so‘raganini o‘ylab hayron ham bo‘ldi. Axir, bu mun-killab qolgan chol qanday qilib sibizg‘a chalishi mumkin? Chunki sibizg‘a chalish uchun chuqur nafas, qolaversa, insonning tishlari ham joyida bo‘lishi kerak edi-da. Sibizg‘ani, asosan, yosh yigitlar chalar edi. Gulbahor ilgari hech e‘tibor bermagan ekan, bu safar ne ko‘z bilan ko‘rsinki, yuz yashar cholning tishlari oppoq, sadaf-day bir tekis terilib turardi. So‘fiy bobo sibizg‘ani qo‘liga olib chalishni boshlashi bilan Gulbahor uning qarshisida lol-u hayron turib qoldi. Zindon devoriga suyanib, qotib kuy tingladi. So‘fiy bobo sibizg‘ani shunday jo‘shib chalar ediki, hatto uning nafas rostlagani ham sezilmasdi. Sibizg‘a nolasini nihoyasiga yetganida Gulbahor uzoq uyqudan uyg‘ongandek bo‘ldi, sal o‘ziga kelib:

— So‘fiy bobo, bu qanday kuy? — deb so‘radi.

— Bu Og‘ritog‘ining g‘am-anduhi, iztirobi, qizim. Bir zamonlar tog‘ juda g‘am-alamga botgan, ota-bobolarimiz tog‘ning anduhini kuyga solganlar, — deb javob berdi So‘fiy bobo.

Gulbahor har kuni, tong otmasdan zindon eshigiga kelar, So‘fiy bobo esa unga Og‘ritog‘i nolasini chalib berardi. Gulbahor qancha so‘ramasin, So‘fiy bobo Og‘ritog‘ining bu dard-u alami tarixini so‘zlab berishni istamasdi. Shunchaki “Tog‘ xafa bo‘lganda, qizim”, — deb qo‘yardi. “Tog‘ qattiq iztirob chekkan, ota-bobolarimiz uning iztirobini kuyga solib doston to‘qiganlar. Men dostonning faqat sibizg‘a yo‘lini bilaman, xolos. So‘zli shaklini faqat shoir va baxshilar bilishadi. Men sibizg‘achiman, baxshi emasman”, — deb javob berardi So‘fiy bobo har safar.

Gulbahor har qancha urinmasin, So‘fiy bobodan Og‘ritog‘i anduhining tarixini bila olmadi. So‘fiy bobo: “Sultonim, men chalgan mana shu kuydan bu g‘am, iztirobning hikoyasini nahot tushunmading? Esizgina, ko‘zim tuproqqa to‘lsin. Demak, men juda qaribman, bu dardni ifoda eta olmay qolibman...” — dedi chuqur afsuslangan ohangda.

Gulbahor bu kuyni tog‘da ko‘p eshitgandi. Uni ayollar, bolalar, baxshilar chalganda juda ko‘p tinglagan, ammo So‘fiy bobo chal-

ganini eshitgach... Bu butkul boshqa kuy edi. Agar kuyi shunday bo'lsa, so'zli dostoni qanday ekan?..

Mahmud poshsho qizining zindondagi So'fiy cholning yoniga har kuni taom olib borayotgani, unga sibizg'a chaldirib tinglayotganini sezdirmay kuzatardi.

Bir kuni u So'fiyni saroyga chaqirtirdi.

— So'fiy, — dedi Mahmud poshsho, — Ahmad otni olib kelmaguncha, seni zindondan chiqara olmayman. Agar zindonga qaytib kirishni istamasang, borib otni ham, Ahmadni ham huzurimga olib kelasan, — dedi.

— Ot ham, Ahmad ham kelmaydi. U ot Ahmadga Yaratganining omonati, yodgor. Ahmad kelishi mumkin, ammo ot aslo kelmaydi. Men Ahmadni olib kela olmayman.

Mahmudxonning jahli chiqdi. So'fiyni zindonga qaytarib, Gulbahorni huzuriga chaqirtirdi.

— Gulbahor, — dedi Mahmud poshsho. — Bugundan boshlab So'fiyning yoniga bormaysan.

Mahmud poshshoning har so'zi buyruq mohiyatida bo'lib, saroyda hech kim uning aytgan bir so'zini ikki qilolmasdi. Oradan bir necha kun o'tib, Haydaron beyidan bir noma keldi. Unda "Poshsho hazratlari, xavotir olmangiz, Ahmadning ham, otning ham, tog'liklarning ham qayerda ekanligini aniqladik. Yaqinda hammasini huzuringizga olib kelamiz", deyilgan edi.

Ahmad tog'liklarning hammasini to'plab, Hakkari tog'lariga, shamdinanlik kurdlar yoniga ketgan edi. Beylar to'planib, Milon beyining o'g'lini Shamdinanga elchi qilib jo'natdilar. Milon beyining o'g'li Muso bey Ahmadni tog' etagida tikilgan yuzlab chodir o'tovlar orasidagi naqshinkor siyohrang chodirdan topdi. Ahmad uni ochiq chehra bilan kutib oldi. Muso bey unga bo'lib o'tgan voqeani so'zlab berdi:

— Mahmud poshsho seni ko'rmoqchi. Boshqa hech nima istamaydi, hatto otni ham. Faqat bu yerga sen bilan birga kelgan butun aholining o'z qishloqlariga qaytib borishini talab qilyapti, xolos, — dedi. — Poshsho seni ham, qishloq aholisini ham kechirishini aytdi. Ha, poshsho hammangizni kechirdi. U sening kim ekanligingni bilmaydi. "Qanday yigit ekan bu Ahmad deganlari",

deb qiziqayapti, xolos. U bizning beylarga: “Shu yigitni menga bir ko‘rsatinglar, uni o‘z ko‘zim bilan ko‘ray, yana o‘n beshta ot hadya qilaman unga. Bu dunyodan o‘tmasimdan oldin shu yigitni o‘z ko‘zim bilan bir ko‘rmoqchiman”, dedi. Beylar meni sening yoninga elchi qilib jo‘natishdi, — dedi Muso bey.

Shemdinan beylari Og‘ritog‘ining eng obro‘li kishilari edi. Muso beyning gapini eshitgan aholining ba‘zilari buni Mahmudxonning bir tuzog‘i degan bo‘lsa, boshqalari esa “Beylar — mard, labzli odamlar, hech qachon oddiy bir yigitga tuzoq qo‘yib, past ketishmaydi”, dedi. “Shunday buyuk Usmonli davlatining katta, boobro‘ poshshosi, shuncha kurd beylari arzimagan bir ot uchun pastkashlik qilishlari mumkin emas” deb o‘ylashardi. Demak, Mahmud poshsho Ahmadni shaxsan ko‘rmoqchi. “Otim borib to‘xtagan uyning egasini o‘z ko‘zim bilan bir ko‘ray” deb qiziqayotgani aniq.

Ahmad So‘fiy boboning zindonga tashlangani haqidagi xabar-ni elchi bo‘lib kelgan Muso beydan eshitdi. Muso bey cholning ahvolini ko‘rib unga juda achindi. Og‘ritog‘ini tashlab ketar ekan, So‘fiy boboga rosa yalinib-yolvorishgan, biroq u qishloqni tark etishni istamagandi. Yuz yoshli So‘fiy bobo tog‘da yakka-yolg‘iz qolgan, xuddi tog‘ning ajralmas bir parchasi, og‘ir qoya tosh kabi tog‘ga yopishib qolgandi. Zolim Mahmud poshshoning ertasi kun kelib, uni zindonband qilishini xayoliga ham keltirmagan edi. Muso bey:

— Xavotir olmanglar, So‘fiyning ahvoli yaxshi, — dedi. Keyin Gulbahor xonimning So‘fiy bobo bilan zindonda do‘st bo‘lib qolganini so‘zlab berdi. Buni eshitgan tog‘liklarning chehralari biroz yorishganday bo‘ldi.

— Muso bey, — dedi Ahmad, — modomiki, siz shu yergacha kelibsiz, hurmatingizni joyiga qo‘yish bizning burchimiz. Og‘ritog‘iga qaytib boramiz. Butun ashirat men bilan birga qaytadi. Ammo Mahmudxonga otni qaytarib bera olmayman.

— Mahmudxonga sen keraksan, — dedi Muso bey so‘zini takrorlab, — u seni ko‘rsa bas, otni so‘ramaydi.

Shunday qilib, bahorning quyoshli bir kuni Og‘ritog‘iliklar o‘z qishloqlariga qaytdilar.

Kurd beylari Ahmadni Mahmudxonning huzuriga olib keldilar. Xon Ahmadni ancha xotirjam, ammo sal bepisand qarshi oldi, hatto uning ustidan kulayotganday:

— Qani yaqinroq kel-chi, Og‘ritog‘ining sultoni, — dedi u. — Ot qani?

— Ot uyimda, — deb javob berdi Ahmad.

— Sen mening otimni o‘g‘irlading. Buning jazosi nima ekanini bilasanmi? — dedi Mahmudxon.

Ahmad pinagini ham buzmasdan:

— Men otingizni o‘g‘irlamadim, — dedi. — Bu ot menga Yaratganning omonati bo‘lib, o‘z oyog‘i bilan keldi. Uni qaytarib berishga haqqim yo‘q. Siz bizning odatlarimizni bilmaysizmi? Axir, sizning ajdodlaringiz ham bizning tog‘ning odamlari bo‘lishgan-ku?!

Mahmudxon Ahmadning bu gapini eshitib, darg‘azab bo‘ldi:

— Yo‘q, bilmayman. Agar otni keltirmasang, boshing ketadi, — dedi tutaqib. — Zindonga tashlang uni!

Ahmadni ko‘ndirib Mahmudxon huzuriga olib kelgan bey-lardan sas-sado chiqmadi.

Ahmadni zindonga olib ketishar ekan:

— Poshsho, poshsho, boshimni tanamdan judo qilishing mumkin, ammo otni qaytarib ololmaysan, — deb baqirdi.

Muso bey bunday bo‘lishini kutmagandi. Jim tura olmadi:

— Poshsho hazratlari, — dedi u, — bu qilayotgan ishingiz insofdan emas. Ahmadni men ishontirib, unga so‘z berib, huzuringizga olib keldim. Zindonga tashlang deb olib kelmadim uni. Yolg‘on gapirdingiz, va‘daga vafo qilmadingiz, bizni aldadдингiz!..

Mahmud poshsho o‘zini tuta olmadi:

— Buni ham zindonband qiling, — deb baqirdi mulozimlariga qarab.

Muso beyni ham zindonga tashladilar. Shundan keyin poshsho kurd beylariga qarab:

— Sizlardan kutganim shumidi? Qani mening otim? Ahmadni olib kelibsizlar, lekin ot qani? Otni topasizlar! Ha, yerning tagidan bo‘lsa ham topib olib kelasizlar! Olib kelmasangiz, bu mening ajdodlarim sha’niga dog‘ bo‘lib tushadi. Men bunday malomatga

chiday olmayman. Mahmud poshshoning bir tog'lik tirmizakdan o'z otini qaytarib olishga kuchi yetmabdi degan sharmandalikni ko'tara olmayman.

— Bu ish siz o'ylaganchalik oson emas, poshsho hazratlari. Lekin, qanday bo'lmasin, otingizni topib kelamiz, — deb va'da berishdi beylar.

Ot, Ahmad, So'fiy bobo, Muso bey voqeasi Vandan Malatiyaga qadar, Malatiyadan Kavkazlarga, u yerdan Onado'luga qadar yoyildi, hammaning tilida doston bo'ldi. Baxshilar, shoirlar Ahmad va ot haqida qo'shiqlar to'qidilar, qayerga bormasinlar, bu qo'shiqlarni xalq orasida aytib yurdilar.

Mahmud poshshoning Ahmadga qo'ygan tuzog'i tog'lik xalqning ham, Milon urug'ining ham qattiq noroziligiga sabab bo'ldi.

Muso bey zindonga kirar-kirmas Ahmad bilan uchrashdi:

— Ahmad, inim, — dedi Muso bey boshini egib. — Hamma ayb menda. Men Mahmud poshshoning va'dasiga aldandim, kechir meni. Agar bunday bo'lishini bilganimda, seni olib kelmasdim. Ammo sening boshing ketmasdan oldin mening boshim ketadi.

Ahmadni ko'rgan So'fiy bobo juda sevindi. Uni bag'riga bosib, peshonasidan o'pdi. So'ngra sibizg'asini qo'liga olib, Og'ritog'i nolasini chala boshladi. Chalgandayam juda xumoridan chiqib chaldi. Kuy sehridan Ahmadning ham, Musoning ham ko'zlari yoshlandi, yuraklari erib, sel bo'ldi.

So'fiy bobo kuy chalishdan to'xtab, sibizg'ani Ahmadga uzatdi. Ahmadning bag'ri yonardi. U "Og'ritog'ining tavq-u la'nati bu poshshoning boshiga yog'ilsin, beylarning boshiga yog'ilsin", — deb kuy chalishni boshladi. Sibizg'aning tovushi bu safar odatiy emasdi, butkul boshqacha edi. Sibizg'adan chiqayotgan yangi nola Gulbahorning ham qulog'iga borib yetdi. Haqiqatan ham, o'zgacha edi bu nola. Unda Og'ritog'ining g'am-anduhi yashirin edi. Bu nola atrofdagi tog'-u toshni eritadigan, o'likni oyoqqa turg'iza oladigan nola edi. Gulbahor zindon yoniga keldi. Otasidan qo'rqsa-da, sibizg'a chalayotgan odamni mutlaqo ko'rishi kerak edi. So'fiyni bahona qilib sibizg'a chalayotgan Ahmadni ko'rmoqchi bo'ldi. Ko'rdi ham. Qizning qalbida qandaydir mavhum, o'zi ham

anglab yetmagan ilqlik paydo bo'ldi. Balki, bu qandaydir do'stona munosabat tuyg'usi bo'lishi ham mumkin edi. U otasining qilgan ishidan qattiq ranjigandi. Qiz devor tagiga kelib o'tirdi va Ahmad chalayotgan kuyni tinglay boshladi. O'zini yo'qotdi. Nimadir qilishi kerak edi. Otasining noinsoniy tutumini nima bilandir yashirish, xaspo'shlash yo'lini axtarardi. Muso beyning mardligidan ham uning ko'ngli ancha ko'tarilgandi.

O'sha kuni Gulbahor oshxonaga kirdi. Uni xush ko'radigan oshpaz ayollar bilan birga lazzatli taomlar tayyorladi va o'zi ishongan odamlari orqali zindonga jo'natdi. Buni onasi ham sezdi:

— Agar bu ishingni otang eshitsa bormi, hammamizni o'ldiradi, qizim, — dedi.

— Bunchalik pastkashlik qilgani uchun nima qilsa qilsin, qo'rqmayman undan, — dedi Gulbahor keskin ohangda.

Oradan bir necha kun o'tdi. Bu vaqt ichida kurd beylari na otni keltira oldilar, na bir tayinli xabar jo'nata oldilar. Muso bey va Ahmad esa zindonda yotishar, Gulbahor ularga yashirincha yeguliklar jo'natar, ba'zan o'zi ham kelib, zindon eshigidan ularni zimdan kuzatardi. Lekin bu uzoq davom etmadi. Gulbahorning sabr kosasi to'ldi. Nihoyat, u So'fiy boboga yorildi:

— Men Ahmad bilan ko'rishmoqchiman. Bir qulay fursat topib tunda kelaman, Ahmadga aytib qo'ying.

Ahmad baland bo'yli, kelishgan, jingalak sochlari peshonasiga tushib turgan, uzun sarg'ish soqoli ham jingalak, yuziga yarashgan, kipriklari uzun yigit edi. Uning katta-katta moviy ko'zlari g'am-iztirobga to'la edi. Cho'zinchoq yuzi yarador lochin yuzini eslatardi. Go'yo butun odamzodning dard-u qayg'usi, g'ami-yu anduhi kelib bu yigitning yuzidan qo'nim topganga o'xshardi. Ahmad go'yo bir tush, sehr-u jodu ichra kezayotganga o'xshardi. Uning jiddiy turishi, qarashlari insonni o'ziga tortardi. Gulbahor Ahmadni ilk bor ko'rayotgan bo'lsa-da, nimagadir uni azaldan biladiganday, xuddi bolalikdan u bilan birga ulg'aygandek edi. Balki, haqiqatan ham, to'y-tantanalarda, yaylovda chopib yurganda, ovga chiqqanda ko'rgandir uni? Yanayam, kim biladi deysiz... Balki, tushlarida ko'rgandir uni. Nima bo'lgandayam, Ahmad unga juda yaqin, qadrdonday tuyilmoqda edi.

— Qanday bo‘larkin, qizim, — dedi So‘fiy bobo, — zindonbon ruxsat berarmikan?.. Borib poshshoga chaqib, hammamizning boshimizni oldirmasmikan?..

Gulbahor bezovta, o‘zini qo‘yarga joy topolmasdi. Uning ko‘zlariga uyqu kelmas, tunlarni bedor o‘tkazar, nuqul ko‘z oldida Ahmadning g‘amgin chehrasi turardi. Ahmadning katta-katta, moviy ko‘zlari kiprik qoqmasdan tikilib turar, ichida qandaydir og‘ir dard bordek va bu og‘ir, bedavo dard go‘yo ko‘zlarida aks etib turardi.

Balki, uning hech kimi yo‘qdir?.. Balki, u ota-onasi yo‘q yetimdir?.. Balki, aka-ukasi, opa-singlisi, sevgan ma‘shuqasi ham yo‘q, yolg‘iz, so‘qqaboshdir?.. Gulbahorning miyasida ana shunday savollar charx urar, o‘ylagani sari qalbi o‘rtanardi...

— U bilan gaplashib olishim kerak, — dedi Gulbahor o‘zi-ga o‘zi. — Ha, u bilan zudlik bilan gaplashishim, uni yolg‘izlik dardidan xalos qilishim, dardiga malham bo‘lishim kerak! Ayniqsa, mana shunday og‘ir, boshiga ish tushgan damda uning yonida bo‘lishim kerak.

Ammo nega uni o‘ylab o‘zini qiynayapti? Ahmad bilan uning nima ishi bor? Unday bo‘lsa, nega u ko‘z o‘ngidan ketmayapti? Nega, hatto tushida ham uning qiyofasi tark etmayapti? Nega endi qayoqqa qaramasin, faqat uni ko‘radi? Nega bu yigitning xayoli uni bunchalik behalovat qilib qo‘ydi?.. Nega qo‘lini tekkizgan har bir narsa, unga Ahmadning vujudi bo‘lib tuyuladi?.. Nega oyoqlari uni faqat zindon tomon yetaklaydi? Nega?.. Nega?..

Gulbahor zindonga bir necha marta keldi. Zindonning eshiklari og‘ir cho‘yandan yasalgan, osilib turgan zanjirli qulflari ham og‘ir metallardan, eshiklarning yon tomonlari moviy rangli rux toshidan yo‘nib yasalgan edi.

Zindonbonning ismi Memo edi. U Gulbahorning otasi — Mahmudxonning eng ishongan odamlaridan biri edi. Mahmudxon Memoni o‘z o‘g‘liday yaxshi ko‘rardi. Memoning otasi ham saroyning eng sodiq, eng jasur odamlaridan biri bo‘lgan, Memo ikki yoshli paytida otasi bir jangda halok bo‘lgan edi. Memo ham otasiday jasur, qo‘rqmas, o‘zini ayamay o‘tga-cho‘g‘ga uradigan, ko‘zini shox-butadan asramaydigan mard yigit bo‘lib ulg‘aydi.

U kerak bo'lsa, Mahmud poshsho uchun jonini berishga ham tayyor edi. Bu saroyda zindonbonlar ana shunday kishilar ichidan saralab qo'yilardi.

Memo hech kim bilan gaplashmas, agar undan biron narsa so'rab qolishsa, xuddi yosh qizlardek uyalib, qizarib ketardi. Gulbahor esini tanigandan buyon Memo uning yuziga bir bora bo'lsin tik qaray olmagan. Gulbahor yoniga yaqinlashganini sezganda o'zini yo'qotib, qizarar, so'ngra rangi siyohrang tortib, qo'llari titray boshlardi. Gulbahor buning sababi Memoning o'ta uyatchan yigit bo'lgani uchun, deb o'ylar, xayoliga boshqa fikr kelmasdi. Gulbahor qizlar kabi uyatchan bu pahlavonning og'zidan hali bir og'iz so'z eshitmagandi...

Saroy oshxonasi so'nggi kunlarda zindondagilar uchun yashirincha taom pishirishga o'tganga o'xshardi. Zindonbon Memo uchun ham alohida taomlar jo'natila boshlangandi. Gulbahor har kelganida Memoga: "O'z qo'lim bilan senga atab pishirdim buni, Memo qardosh", — deb qo'yardi.

Shu tarzda oradan kunlar o'tdi. Gulbahor bor-yo'g'i bir-ikki martagina Ahmadni uzoqdan ko'ra oldi. U ham bo'lsa, Memoning ko'magi bilan. Memo Gulbahor kelishi bilan zindonning eshigini asta qiya ochib qo'yar, o'zi esa u yerdan uzoqlashardi. Gulbahor go'yo So'fiy bobo bilan gaplashish uchun kelganday zindonning tosh zinapoyalaridan pastga tushar, ammo fikr-u xayoli zindonning eng tubidagi bo'lmada kunlari o'tayotgan Ahmadda edi. Yagona orzusi — uni uzoqdan bo'lsa ham bir ko'rish edi...

Gulbahor har kelganida zindon devorlari orasida u burchakdan bu burchakka tinmay yurib vaqt o'tkazayotgan Ahmadning kelishgan, yag'rindor, baquvvat gavdasi, askarlar kabi tashlayotgan qadamiga tikilib qarardi.

Sal yuqoridan, kichkina tuynukdan zindonning tubiga qadar mitti yorug'lik tushib turardi. Zindon jarlik tepasida joylashgan, quyisida Boyazid vodiysi yastanib yotardi. Vodiy bo'ylab uzun yo'l o'tgan edi. Ora-sira bu yo'ldan o'tadigan karvonlarning qo'ng'iroqlari jarangi zindonga qadar eshutilardi. Tog' tomondan, vodiyan kelgan har qanday ovoz bu jarlikka kelib urilib, aks sado berardi. Zindonning tagida bir enlik, balandligi odam bo'yi ke-

ladigan bir tuynuk bor edi. Yaqin atrofda bu tuynukni bilmagan, u haqda eshitmagan odam yo‘q edi. Shuning uchun ham butun xalq bu saroyini qurgan bosh ustani duo qilardi. Ustani ko‘pchilik muqaddas kishi sanardi. Umrining ko‘p qismi zindonda o‘tgan bu odam — Suryoniy edi. Bu atrofda hech kim uning qadar zindon jafosini chekmagandi. “Nima bo‘lsa ham, zindonga bir ko‘z kataligida quyosh nuri tushadigan tuynuk ochamanki, bu zindonga tangaday bo‘lsa ham quyosh nuri tushsin. Va hech bir zolim xon na bu tuynukni bekita oladi, na quyoshning zarrin nurini to‘sa oladi!” deb bu ishga bel bog‘lagan edi u.

Saroy qurilishi bitgach, usta me‘mor Mahmudxonga bir maktub yozib qoldiradi va o‘zi g‘oyib bo‘ladi. Maktubda shunday so‘zlar yozilgan edi: “Kimki bu tuynukni bekitmoqchi bo‘lsa, u saroyini vayron qilgan bo‘ladi. Chunki men bu saroyini ana shu tuynuk ustiga qurganman. Kimki zindonning yorug‘lik manbai bo‘lgan bu tuynukni bekitaman desa, butun balo-qazolar uning boshiga yog‘iladi, urug‘i quriydi, avlodi davom etmaydi. Kimki mening bu maktubimni saroydagilarga yetkazmasa, uning ham urug‘i, nasli quriydi”.

Shuning uchun zindon bino qilingandan buyon bu yorug‘lik manbaining yo‘lini hech kim to‘sa olmadi. Boyazid saroyining zindoni shu sababdan tillarda doston bo‘ldi. Zindonga kirgan har kishi bu zindonni qurar ekan, unda yorug‘lik tushadigan tuynuk qoldirgan bosh usta — Sulaymonning ruhiga fotihalar o‘qidi, haqqiga duolar qildi.

Bu tuynukdan qaragan kishi qish bo‘ladimi, yozmi, bahormi, dunyoni boshqacha ko‘rar edi. Vodiyning ustma-ust, uzundan uzoq, tog‘ga qarab ketgan yo‘llari, karvonlari, toylari, qushlari, turnalari, o‘rdag-u g‘ozlari, tungi dengizdek chayqalayotgan xirmon-xirmon yulduzlari, yo‘llari samoga uzanib yarqirayotgan dengiz suvlarini tomosha qilardi.

Tashqariga chiqishi bilan har bir mahbus zindondagi o‘sha tuynukdan tushgan sehrli yorug‘lik yashil, siyoh, ba‘zan esa tiniq kumush rangda, ba‘zida moviy, ba‘zida quyoshning olov rangida tovlanib, balqib turgan, har lahzada o‘zgarib turuvchi dunyoni sog‘inib qolar, ammo uni boshqa ko‘ra olmasdi. Mahbus zindon-

dan chiqishi bilan zindon dunyosi ham, vodiy ham boshqa diyorlarga ko'chib ketar, orqaga qaytmasdi.

So'fiy bobo, Ahmad, Muso bey galma-gal ana shu tuynukdan tashqariga, bu yerni tark etib ketgan bahorga tikilishardi. Tong sahada vodiy tomondan bilinar-bilinmas, yuziga harir moviy parda tortganday beg'ubor osmon namoyon bo'lar, bu manzara bora-bora pushti rang olib, so'ngra tarqalib ketar edi.

Gulbahorning butun vujudi muhabbatga to'la edi. O'zini qo'yarga joy, bir lahzaga bo'lsin qo'nim topolmas, tinchini, oromini yo'qotgan, nima qilayotganini o'zi ham tushunmasdi. Bir lahza-da quvonchdan o'zini yo'qotganday bo'lar, yana bir lahza o'tmay tushkunlikka tushib qolardi. Qalbida bir sevgi jo'sh ursa, bir hadik paydo bo'lar, zum o'tmay, ikkisi ham yo'qolib, o'rnini bir bo'shliq egallardi. Ha, uning uchun Ahmadni bir lahzaga bo'lsin ko'rish, ana shu zindon eshigidan turib bir necha soniyaga uning yuziga tikilish yetarli edi. Chunki boshqacha bo'lishi mumkin ham emasdi. Har kim, hatto podshohning o'zi, hatto Karvon Shayxi istasa ham Ahmadni boshqa ko'ra olmas edi. Bu dunyoda o'limdan boshqa hamma narsaning chorasini bor edi, ammo Gulbahorning Ahmadni bir lahzaga bo'lsin yaqindan ko'rishining chorasini yo'q edi. Gulbahor hamma narsani shoshqaloqlik bilan o'ylardi: sevgi, tushkunlik, o'lim, ayriliq, zulm... Uning tuyg'ulari hech qanday to'siq, tizgin bilmasdi...

U birdan sokinlashdi. Butun vujudi qattiq charchoq his qila boshladi. Tanasi xuddi havonchada yanchilgan don kabi edi. Chala o'likdek saroyning to'rt devori orasida u burchakdan bu burchakka tinmay borib-kelar, uni ko'rgan hamma lol-u hayron edi.

Nihoyat, Gulbahor to'foni tinchidi...

Qiz hech kim bilan gaplashmay qo'ydi. Ba'zan turgan joyida haykaldek qotadigan, xuddi murdadek rangini yo'qotib, og'ziga tolqon solgandek jim, bir nuqtaga tikilib qoladigan odat chiqardi. Shunday serharakat, tinib-tinchimas qiz uch kun ichida sarg'ayib-so'ldi. Sochlari porloqligini, tishlari sadaf rangini yo'qotdi. Butun vujudi g'am-qayg'uga yengilgan yuzining eng totli nuqtasi bo'lgan kulgichi ichida sevinch, baxt qotib qolgandi.

Oradan bir necha kun o'tdi, Gulbahor yana o'zgardi. Qalbida yana sevgi shabadasi esa boshladi, yana harakatga tushdi, qalbidagi sevgi-muhabbat cho'g'i yana alangalandi. Qizning otashin muhabbatidan tosh-u tuproq yana qiziy boshladi. Kech tushishini betoqatlik bilan kutganidan kunduzlari go'yo yilga aylanganga o'xshar, hech qachon kech tushmaydiganday tuyulardi unga...

U saroydan o'qday uchib chiqdi. Uzoqdan temirchining do'konida porlayotgan uchqunlarga qarab, birpas to'xtab turdi. Temirchi Husoning bolg'asidan sochilgan uchqunlar yomg'ir bo'lib ustaning boshi ustiga yog'ilar va yerga tushguncha o'chardi. Gulbahor avval Ahmadi Xoniyning maqbarasiga borib fотиha o'qidi, duo qilib, undan yordam so'radi. U shunday duo qilib yolvordiki, bu duolarning ijobat bo'lishiga shubha yo'q edi.

Gulbahor Ahmadi Xoniy maqbarasidan qaytganida kun botgan, tun qorong'isi Og'ritog'i ustiga cho'kib bo'lgan, mayda sovuq yomg'ir shivalay boshlagan edi. U bundan keyin nima bo'lishini anglab yetgan, qutulish yo'li yo'qligini ham ich-ichidan sezib turardi. Nima bo'lganda ham, voqealarning oqibatiga rozi bo'lishi, sabr qilishi, jonini o'rtaga qo'yib bo'lsa ham, keskin qaror qabul qilishi lozim edi.

Xonasida bir og'ir, naqshinkor yong'oq yog'ochidan yasalgan sandiq turardi. Bu sandiqda buvisi unga sovg'a qilgan oltindan yasalgan yoqut qadalgan kavkaz ayollari taqadigan zebigardon, bir uzuk, bir necha inju qadalgan bilaguzuk, tog'asi Hindistondan olib kelgan oltin taqinchoqlar, Afg'onistondan olib kelgan uzuk bor edi. Gulbahor bularning hammasini bir duxoba hamyonga solib, zindon tomon yo'l oldi.

Gulbahor kelganida Memo zindonning bir chetida joylashgan xonasida o'tirardi. Qiz eshikni sekin taqillatdi. Memo eshikni ochdi. Uning belidagi uzun qilichi o'ng sag'risi ustidan o'tib, uchi to'pig'iga tegib turardi. Egnida toy terisidan tikilgan, kavkaz kumushi va oltin suvi yugurtirilgan ip bilan ishlov berilgan chakmoni, boshida kigizdan tikilgan kulohi bor edi. Gulbahorni ko'rishi bilan birdan Memoning yuzida sevinch charaqladi. Chehrasida ta'rifi ta'rifiga til ojiz quvonch paydo bo'ldi. Buni Gulbahor ham sezdi. Ammo bir lahza o'tmay, yuzidagi nash'a o'rnini umidsizlik,

tundlik egallab oldi. Buni ko'rgan Gulbahordagi umidvorlik ham havotirga o'rnini bo'shatdi. Memo qizarib, yerga qaradi. Qo'llari, lablari titrab, oyoqlaridan mador keta boshladi.

Gulbahor bir amallab qo'lidagi duxoba hamyonini Memoga uzatdi:

— Ol, — dedi, — buning hammasi endi seniki.

Memo hamyonni talmovsiragancha olar ekan, qo'liga kirgan titroq yanada kuchaydi.

— Menga Ahmadni ko'rsat, — dedi Gulbahor jiddiy ohangda.

Shunda duxoba hamyon Memoning qo'lidan tosh ustiga tushdi. Tun sokin emasmi, qimmatbaho toshli oltin taqinchoqlar solingan hamyonning jarangi atrofga yoyildi. Gulbahor egilib hamyonni yerdan olib, yana Memoga uzatdi. Bu safar Memo hamyonni olmadi. Uning yuzida qon qolmagan, rangi dokaday oqarib ketgandi.

— Ol buni, ol deyapman senga! — dedi Gulbahor. — Buning hammasi senga, faqat meni ichkaridagi mahbus bilan uchrashtir. Undan keyin, xohlasang, borib hammasini otamga aytib ber. Ha, hammasini borib ayt, mayli boshimni tanamdan judo qilsin, ro-ziman. Faqat meni u bilan uchrashtir.

Memo turgan joyida qotib qolgandi... Toshday og'irlashgan boshini arang ko'tarib, Gulbahorga qaradi.

Uning ko'zlarida o'lim bilan yuzma-yuz kelgan inson ko'zlarini ko'rish mumkin edi. Ha, uning ko'zlarida jon talvasasiga tushgan odam ko'zlarining ifodasi bor edi. Gulbahor Memoning nigohiga bardosh berolmay yerga qaradi.

Memoning jonsizdek osilib turgan qo'li belidagi kamarga osilgan kalitlarni paypasladi. U bir shoda kalitni tutgancha birpas qotib turdi. Gulbahor na suyunishi, na xafa bo'lishini bilardi... Yana birpas shu alpozda turdilar. Keyin Gulbahor birdan ho'ngrab yig'lab yubordi... Memoning xonasi yonidagi toshga o'tirgancha uzoq yig'ladi. Hatto qo'lidagi kalit shodasini shu yerga qoldirib, orqasiga qaytmoqchi ham bo'ldi, ammo eplay olmadi. O'rnidan og'ir turdi. Oyoqlari bir-biriga chalishib, yuragi ko'ksini yorib chiqqudek bo'lib zindon tomon yurdi. Katta kalitni zindonning zildek og'ir qulfiga tiqib ochdi. Zindonning ichi zimiston edi.

Zindonning tubida koʻzga koʻrinar-koʻrinmas bir shuʻla pir-pirardi. Gulbahor surinib-turtinib eski, hatto bu zindon qurilganidan ham bir necha yuz yil ilgari toshdan yoʻnib yasalgan zinapoyalardan yurib pastga tushdi. Zindon tubida tirik jon borgan oʻxshamasdi. Zindonning tubi tep-tekis, haligi zaif shuʻladan xira yorishib turardi. Yer idish tagiga choʻkib qolgan quyqani eslatardi. Zax hidi sezilmas, ammo pastdan oshlangan terining achqimtir hidi anqib turardi. Gulbahor zinadan sekin yurib pastga tushdi.

— Soʻfiy bobo, Soʻfiy bobo! — deb chaqirdi.

Gulbahorning tovushini eshitgan boʻz yaktak kiygan Soʻfiy bobo zina tomon shoshildi:

— Xush kelibsan, sultonim, — dedi. — Sen qanday kelding bu yerga? Agar otang — Mahmudxon bu yoqqa kelganingni eshitsa, hammamizni oʻldiradi. Tezda ket bu yerdan. Bu zindon qurilganidan buyon bu yerga kelgan ilk ayol zoti sensan. Darhol tark et bu yerni, imkon qadar tezroq. Ishqilib, kelganingni hech kim koʻrmas boʻlsin...

— Ahmad qani, kelganimni ayting unga.

— Hozir, hozir aytaman, — deb Soʻfiy bobo orqasiga qaytdi.

Zimiston ichidan pichir-pichir tovush eshitildi. Keyin yana sukunat hukm sura boshladi. Gulbahorning yuragi gup-gup urar, goʻyo bu “gup-gup” zindonning tosh devorlariga urilib, aks sado berayotgandek edi.

Balki, Gulbahorga shunday tuyulgandir...

Qiz ancha kutdi, lekin Ahmaddan darak boʻlavermadi. Kutgan sari uning sabri yanada toshar, yuragi xuddi oʻq yegan qushdek hapriqardi. Ammo bu holat uzoqqa choʻzilmadi, zimiston ichidan baland boʻyli odam sharpasi koʻrindi. Qizning koʻngli joyiga tushganday boʻldi. Qoʻl-oyogʻi boʻshashib boshi aylandi. Agar devorga suyanmaganida yiqilishi hech gap emas edi. U Ahmadning nafasini yaqindan sezishi bilan oʻziga keldi. Ikkalasi bir-biriga qarab mum tishlaganday jim turib qolishdi. Jimlikni birinchi boʻlib Ahmad buzdi:

— Gulbahor, senmisan?

— Ha, menman, — dedi qiz pichirlab.

Ular ko'pdan beri qadrdon bo'lib qolgan do'stlarga o'xshar edilar. Ikkovini go'yo bir ishq-muhabbat girdobi o'z bag'riga olgan va bu muhabbat havosi go'yo bir necha daqiqa ichida butun zindonga yoyilganday edi.

Zindonda bir suruv kaklik bor edi. So'fiy bobo bu kakliklarni qayerdandir olib keltirgandi. Kakliklar tun yarmi demas, erta tong demas, istagan paytlari sayrab qolishardi. Kutilmaganda qorong'ilik qa'ridan kelgan kaklik tovushidan Gulbahor seskanib ketdi va birdan Ahmadning qo'lini ushlab oldi. Ular zinadan yuqoriga chiqib, vodiy tomonga qarab turgan minorasifat joyga keldilar. Bu qurilmaning osti tubsiz jarlik edi. Osmonda yulduzlar porlar, vodiy qorong'ilik ichida qolgan. Zimiston tepaliklar ustini ham qoplab olgan, Og'ritog'ining ko'lankasi atrofni qoplab olgan edi. Og'ritog'i ustiga eski, bir cheti o'tmaslashib qolgan oymomo osilib turganga o'xshar, uning ustini ham qora bulut qoplab olgandi. Gulbahor Ahmadning qo'lini qo'yib yubormas, butun vujudi otash ichida yonmoqda edi...

Tong otayotganidan xabar berishga chog'langan xo'rozlar qanotlarini qoqishga shaylanayotgan edi. Bir lahzaga qo'llar bir-biridan ayrildi. Gulbahorning bu yerdan ketgisi kelmas, kun chiqib, tong otgunga qadar bu yerda bir og'iz so'z aytmasdan, Ahmadning qo'llarini tutgancha turishni istardi. Keyin... Mayli, qoni bilan chanqab yotgan tuproq sug'orilsa ham mayli...

Qiz yana Ahmadning qo'lini mahkam siqdi. Ikki yurak yana bir-biriga hamohang urardi. Tong tez oqara boshladi. Qo'llar yana bir-biridan ayrildi. Ahmad zindonga qaytib kirdi. Gulbahor cho'yanday og'ir zindon eshigining yopilganini eshitdi. Bir lahza nima qilishi, qayerga borishini bilmasdan boshi qotib turdi. Keyin Memoga qaytib berishi kerak bo'lgan kalitlar shodasiga tikildi. Zindon eshigi tomon yurdi. Memoning kulbasi yoniga keldi. Kulba eshigi ochiq, ammo nimagadir ichkarida Memo ko'rinmasdi. Vahimaga tushdi, har tomonga olazarak qarab, Memoni qidira boshladi. Nihoyat topdi. Memo saroy devorlari tashqarisidagi katta darvoza oldida orqasini devorga bergancha og'ir o'yga tolib o'tirardi. Yigitning rangida tiriklik alomati qolmagan, gavdasi qimir etmasdi.

Gulbahorning qadam tovushidan ham Memo o'ziga kelmadi. Gulbahor uning yoniga kelib kalit shodasini quloqlariga olib borib shaqirlatdi. Bu ham Memoning bo'zargan rangini o'zgartira olmadi. Qiz turgan joyida to'xtab Memoning o'ziga kelishini kutdi. Ammo Memo haykaldek qotib turaverdi. Gulbahor kalitlarni uning qo'liga tutqizib:

— Rahmat senga, Memo inim! — dedi. — Bu yaxshiligingni o'la-o'lguncha unutmaysan.

Memo qimir etmas, ko'zini bir nuqtaga tikkancha turardi. Gulbahor uning yonidan uzoqlashdi...

Tong ham otdi.

Ahmad ham zindonning tubida yoppa-yolg'iz, g'or ichidagi kichik qoya tosh kabi qimirlamasdan o'tirardi. Bu yerda yuz bergan mo'jiza, Gulbahorning sehrli, qaynoq munosabati, vujudidan taralgan pokiza ifor o'ngida emas, tushida yuz berganday edi go'yo. Ha, bu rostdan ham bir mo'jiza edi. Chunki bunaqasi faqat tushda bo'lishi mumkin edi-da. "Tushimmidi yo o'ngim?" — deb u o'z-o'ziga savol berardi. Bularni o'ylar ekan, baxtdan, quvonchdan yuragi hapriqar, keyin yana tushkunlikka tushar, umidsizlik, yolg'izlik uni yana o'z domiga torta boshlardi.

Ha, otning o'z oyog'i bilan uyining eshigi oldiga kelib turgani bejiz emas edi. Bu taqdirning taqozosi, peshonaga yozilgani, yigitning boshiga qo'ngan baxt qushi edi. Ot ham, Gulbahor ham unga Yaratganning, Og'ritog'ining bebaho tuhfasini edi. Demak, Ahmad bu bebaho tuhfa munosib bo'lmog'i kerak!..

Gulbahor Og'ritog'ining eng xushbo'y iforli chechagi, insonning boshini aylantiradigan darajada go'zal, jismonan sog'lom qiz edi...

— So'fiy bobo, sibizg'ani bering menga, — dedi Ahmad. So'fiy bobo sibizg'ani unga uzatdi. Ahmad zindondagi kaklik va boshqa jonzoqlar, hatto So'fiy bobo va Muso bey ham eshitmagan yap-yangi kuyni chala boshladi. Agar bu ohangni Gulbahor eshitganda bormi, quvonch-u shodlikdan aqldan ozishi turgan gap edi.

...O'sha kuni Gulbahor saroyga qaytgach, kun bo'yi tashqariga chiqmadi. Nima qilayotganini o'zi ham bilmas, ko'zi ochiq, lekin oyoqda yurib tush ko'rayotgandek edi. Tomog'idan hech narsa o'tmas, qo'li ishga bormasdi... U endi otasi Ahmadga kun ber-

masligi, hatto uni zindondan ozod qilgan taqdirda ham, hech qachon u bilan birga bo'la olmasligini yaxshi anglardi. Chunki hech qachon xon o'z qizini bir osiy tog'lik yalangoyoqqa bermasdi-da...

Zindonda chalingan sibizg'a nolasi saroyga ham yetib keldi. Chuqur o'yga tolgan Gulbahor birdan o'ziga keldi. Zindondan kelayotgan bu nola uning butun vujudini egalladi. Qani endi Ahmad tun yarmida zindondan chiqib kelsa-yu, uni otiga o'ngarib uzoq-uzoqlarga, ohular suruv-suruv bo'lib yurgan cho'l-u biyobonlarga olib ketsa!.. U yerda uzun chodirli kurd oilalari, qabilalari bor. Bu kurd oilalari juda mehmondo'st insonlar. Ular Og'ritog'i aholisiga boshqacha qaraydilar. Og'ritog'i aholisi ular uchun go'yo muqaddas kishilar, boshqa olam odamlari edi.

Gulbahor qayerga bormasin, otasi baribir uni topishi, baribir o'ldirtirishini bilardi. Chunki Usmonli beylarining qo'li uzun, dunyoning qay burchagiga bormasin, baribir izlab topa olishardi. Ahmadni ham o'ldirardi. Gulbahor ularni o'ylab battar tushkunlikka tushdi.

Bu tun yana Ahmadning yoniga borishi kerak. Ertaga ham... Ammo otasi bundan xabar topgudek bo'lsa, uni ham, Ahmadni ham o'ldirishi turgan gap.

Gulbahorni hayron qoldirgan narsa — Memoning holati edi. Nega shuncha oltinni olmadi? Nega zindon kalitini indamay uning qo'liga tutqazdi? Nega ularni yolg'iz qoldirib, o'zi tashqariga chiqib ketdi? Memo haqida o'ylagan sari uning iztirobli chehrasi ko'z oldiga kelar, unga nima bo'lganini tushunolmay boshi qotgandi. Qani endi qo'lidan kelsa-yu, miyasidan Memoni butkul chiqarib tashlay olsa...

Shunga qaramay, Gulbahorning xayoliga ba'zi narsalar kelar, anchadan beri Memoning o'ziga boshqacha munosabatda bo'layotganini qalbining tub-tubida sezgandek bo'lardi. Qachon zindonga bormasin, nimaiki istamasin, Memo barini ikkilanmay bajarishiga ishonchi komil edi Gulbahorning. Ammo nima uchun?..

Gulbahor har kun, har tun, Ahmad yana necha kun bu zindonda yotsa, shuncha vaqt uning yonida bo'lishni istardi. Ammo qanday qilib Memodan har kecha zindon kalitini so'rashni aqliga sig'dira

olmasdi. Qanday qilib uning iztirob to'la yuziga qaray oladi? Axir, har safar zindon kalitini Gulbahorning qo'liga tutqazayotganda ming marta o'lib-tiriladi-ku, bechora Memo. Buni nafaqat Gulbahor, balki o'sha atrofda zimdan kuzatib turgan har kim sezib turardi.

Gulbahorning qalbida tug'yon urgan hislar yana bosh ko'tardi. U hamma narsaga qarshi edi. O'z otasiga, saroyning urf-odat-lari-yu, qat'iy qonun-qoidalariga, Og'ritog'iga, butun dunyoga qarshi isyon ko'targan edi.

Devonda otasi — Mahmudxonning baland, jarangdor ovozi yangradi.

Mahmudxon barvasta, kelishgan odam edi. Kurdcha gapirgani juda samimiy, chehrasi yanada ochilib ketardi. Kelbatli, qad-di-qomati burgutga o'xshardi. Gulbahor otasini juda yaxshi ko'rar, unga lol-hayron edi. Otasi ham qizining o'ziga nisbatan qanchalik mehri baland ekanligini bilardi.

... Kech bo'ldi, kun ham botdi. Gulbahor saroy ichida u yoqdan bu yoqqa borib-kelib, kunni kech qildi. Ammo devondan hecham uzoqlasha olmadi. Sal o'tib, devonda odam siyraklashdi. Gulbahor buni odam ovozlari tinchib qolganidan sezdi.

Otasining xufton namozini o'qiydigan vaqti bo'lgandi.

— Hozir chiqsam, — deb o'yladi Gulbahor, — otamning oyog'iga yiqilsam, men sizning qizingiz emasman, Mahmudxon! Yoningizga yolvorib keldim. Tiz cho'kib, emaklab keldim. Ahmadning bir qoshiq qonidan keching, xonlar xoni Mahmudxon! Ajdodlaringiz mardligini inkor etmang, Mahmudxon hazratlari. Sizning ajdodlaringiz buyuk og'ritog'iliklarga borib taqaladi. Bobom aytgan edi, axir, buni siz ham eshitgansiz-ku, Mahmudxon! Qadimda uyimizning yonida burgutlarning ini borligini eshitgansiz-ku!.. desam, nima der ekan?..

Gulbahor shu o'ylar bilan devonga bordi. Bir askar eshikni ochdi. Ichkariga kirib ketishiga sal qoldi, o'zini zo'rg'a qo'lga oldi. Borib Mahmudxonning oyog'iga yiqilmoqchi edi... Yuragi qinidan chiqay dedi. Bo'shashib devon eshigidan uzoqlashdi. O'zi uchun bo'lganida, ish oson bitardi. Ammo o'zini o'ylab bu yerga kelgani yo'q. Gap nimadaligini otasi bilib qolsa bormi, Ahmadni o'ldirtiradi.

...Gulbahor yarim tunga qadar uxlay olmadi. Butun Boyazid aholisi chuqur uyquga ketgan, ora-orada zindondan zanjirlarning shaqirlagan tovushi eshitilib qolar, boshqa hech qanday tovush eshitilmas, atrof suv quyganday jimjit edi. Gulbahor anchagacha yotog'ida o'zini uyoqdan bu yoqqa tashlab yotdi, ammo ko'ziga uyqu kelmadi...

U bu ishning oxiri "voy" ekanligini yaxshi tushunar, bir kun kelib qo'lga tushar, hamma sirlar oshkor bo'lib, otasi Ahmadning kallasini olishini o'ylab, ikki o't orasida o'rtanardi. Bu saroyda shu kungacha hech bir sir sirligicha qolgan emasdi. Qolaversa, opalari so'nggi kunlarda Gulbahorda keskin o'zgarish yuz berganini sezishganday edi.

Uning Ahmad bilan sirli uchrashuvini bir kun kelib kimdir payqab qolishi, erta tongdan butun saroy larzaga kelishi muqarrar edi. Hatto zindonbon Memoning o'zi Mahmudxondan qo'rqqanidan hamma gapni unga aytib berishi va bu bilan o'z jonini qutqarishga harakat qilishi mumkin edi. Ammo Memo bunday qilishi mumkinmi?!

Gulbahor ana shularni o'ylab vahima ichida tinch yota olmadi... O'rnidan dast turib, bir zumda zindon eshigi oldida paydo bo'ldi. Birpas u yoqdan bu yoqqa yurdi. Keyin Memoning eshigi oldiga bordi.

U yerda ham birpas talmovsirab turdi. Keyin butun jasoratini to'pladi, ammo bu Memoning eshigini taqillatishi uchun yetarli emasdi. Qizning qalbida qo'rquv, uyat, nomus, iztirob tuyg'ulari bir-biriga qarshi kurashmoqda edi. Biroq bu kurashda qay bir tuyg'u g'olib chiqar ekan?..

Ichkarida o'tirgan Memo uning kelganini sezib bo'lgan, ammo uni boshqa bir dard qiynardi...

Memo eshikni ochdi. Gulbahor uni ko'rishi bilan orqasiga tirsildi, qayrilib ketmoqchi bo'ldi. Memo uning orqasidan borib, qo'lga kalitlar shodasini uzatdi va xonasiga ishora qildi...

— Shu yerda gaplashib olinglar, — dedi eshilar-eshitilmas.

Gulbahor bor kuchi bilan zindonning temir eshigini ochdi. Tosh zinalardan tez yurib pastga tushdi.

— So'fiy bobo, So'fiy bobo, — deb chaqirdi.

Ahmad ham kech tushgandan beri, hatto nafas olmasdan uning yo‘liga intizor edi. U ketgandan beri qaytib kelishini kutar, “tiq” etgan tovush kelsa, o‘rnidan turib panjaraga tikilardi...

Ahmad yugurib, Gulbahorga peshvoz chiqdi. Qo‘llar yana birlashdi...

Memo nega xonasini ko‘rsatib: “Shu yerda gaplashib olinglar”, — dedi? U qanday odam o‘zi? Shunchalik oliyjanob, shunchalik mard, jasurmi? Bunaqasi bo‘lishi mumkinmi, axir? Gulbahorning ko‘ngli erib ketdi, hatto Memoga nisbatan bir achinish hissi paydo bo‘ldi uning qalbida.

U Ahmadni yana o‘sha tomonga, zindon minorasidan o‘ngga, sharq tomondagi jarlik tepasiga boshlab bordi. Devor yonida bir-birlarining qo‘llaridan mahkam ushlab qotib turdilar. Go‘yo ikki qalb birga urar, tun sokinligi ichida, hatto tomirlaridagi qonlari ham omixtalashayotganga o‘xshardi.

Gulbahor olovdek yonardi. Yig‘lamsiragancha:

— Shu rostmi? — deb so‘radi. Ahmad hayron bo‘lib:

— Nima? — deb so‘radi. Gulbahor:

— Qirq kun ichida otni olib kelmasang, otam sening ham, So‘fiyning ham, Musoning ham kallasini olar emish.

— Rost, — dedi Ahmad xo‘rsinib.

Gulbahorning tovushi ingrashga o‘xshar, nima deyayotgani anglashilmasdi.

— Meni esladingmi? — dedi Ahmad. — Yaylovda, Kup ko‘li yoqasida bo‘lgan to‘y esingdami?

— Seni har doim esladim, bir lahza xayolimdan ketmading, — dedi Gulbahor. — Sen meni esladingmi?

— Hech unutmadim. Xuddi hozirgidek ko‘z oldimda turding. Oyog‘ingga qizil marjondan halqalar taqib olgan eding.

Gulbahor Ahmadning so‘zlarini tinglar ekan, shirin tush olamida suzayotgandek edi. Yaylovda, Kup ko‘li bo‘yida, uzun sochli bir baxshi uch kecha-uch kunduz Silivri qo‘shig‘ini kuylagan, lekin bu qo‘shiq nihoyasiga yetmagandi.

— U qo‘shig‘ini qirq kun tinmay kuyladi, lekin qo‘shiq nihoyasiga yetmadi. Juda uzun qo‘shiq edi, — dedi Ahmad.

— Agar ot kelmasa, otam uchovingizni ham o‘ldiradi, — dedi va chuqur “uf” tortdi.

— Mayli, mening boshimni kessinlar, lekin So‘fiy boboning gunohi nima? Axir, bu zulm-ku! — dedi Ahmad. — Bu dunyo paydo bo‘lgandan beri bunday zulmni ko‘rmagan. Bunday razolatni ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan...

— ...

— Keksa So‘fiy boboga qiyin bo‘ldi, lekin o‘zini beparvo qilib ko‘rsatyapti. Sibizg‘a chalishdan to‘xtamayapti, beli ikki bukilib raqsga ham tushyapti. So‘fiy boboga qarab rahmim keladi. Agar qo‘limdan kelsa, uni darhol qutqarardim. Yuzga kirgan cholning boshini qanday qilib kundaga qo‘yish mumkin, axir? Mahmud poshsho: “Birinchi bo‘lib hammaning ko‘z o‘ngida So‘fiyning kallasini olaman”, — degan emish.

— Hech kim o‘ldirilmasligi kerak, — dedi Gulbahor. Ahmad sukut saqladi. Gulbahor uni quchoqladi.

— Bu gap Mahmudxonning qulog‘iga yetmasin, yo‘qsa seni ham o‘ldiradi, — dedi Ahmad.

— Mayli, o‘ldirsin, men undan qo‘rqmayman endi. — Gulbahorning ovoz ohangida jasorat bor edi.

— Muso beyga ham aytaman, u ham men tufayli jonidan kechishga tayyor. Uni qutqarishim kerak. Ammo biznikilar, baribir, otni qaytarib berishmaydi. Agar qaytarishsa, ertaga men ularning ko‘zlariga qanday qarayman? “Jon shirin ekan, Yaratgan armug‘on etgan otni poshshoga qaytarib berdi”, demaydilarmi, axir? Qanday qilib odamlarning yuziga qarayman. Qanday bosh ko‘tarib yuraman?! So‘fiy bobo, Muso bey?..

Gulbahorning tomog‘iga bir narsa tiqilganday bo‘ldi. U boshini Ahmadning ko‘ksiga qo‘ygancha yuragi xun bo‘lib yig‘lardi: “Ming la‘nat shu otga, koshki shu ot bo‘lmasaydi...”

Tong sahar. Xo‘rozlar qichqira boshlagan. Og‘ritog‘i cho‘qqisiga mingan quyosh qip-qizil nurlarini Yer yuziga tarata boshladi. Go‘yo quyosh emas, katta yumaloq porlab turgan billur... Olovrang shishadan yasalgan olmaga o‘xshardi bu quyosh...

Qo‘llar yana bir-biridan ayrildi. Ahmad yana zindon tomon yurdi. Gulbahor o‘tirgan yerida toshdek qotib, yonidan uzoqla-

shayotgan Ahmadga tikilib turdi. Qizning, hatto o'rnidan turishga ham majoli qolmagan, tizzalari titramay ham qo'ygandi. U shu ahvolda peshingacha o'tirdi. Keyin asta o'rnidan turmoqchi bo'ldi. Nafasi bo'g'ildi...

Otasi o'ldiraman dedimi, demak, o'ldiradi. Podshohdan farmon kelsa bas, o'ldiradi. Bugunga qadar hech kim uning bir gapi ikki bo'lganini ko'rgan emas.

Ahmadning holi ham Gulbahornikidan battar edi. Agar otni qaytarib zindondan qutulib chiqsa, tog'liklar oldida bosh ko'tarib yura olmas, undan ko'ra o'lgani ming marta afzal edi. Ammo So'fiy bobo va Muso beyning nima gunohlari bor? Agar Ahmad o'limni afzal ko'radigan bo'lsa, ularni ham o'limga hukm qilgan bo'ladi-ku!

Ahmad ham, Gulbahor ham shularni o'ylab o'zlarini qo'yarga joy topa olishmasdi. Hatto o'lim ham Ahmadni bu ikki o't orasidan qutqara olmasdi.

Gulbahorning barcha umidlari puchga chiqqan, vaziyatdan qutulishning hech qanday yo'li yo'q edi. Uning ko'zlarida zarracha bo'lsin, umid uchquni ko'rinmas, go'yo tushkunlik ummoniga g'arq bo'lgandi. Qirq kun davom etgan baxt mana endi...

Nahotki umri mobaynida bor-yo'g'i qirq kun baxtli bo'la olsa?! Har biri uzun bir umrga tatigulik qirq kunlik baxt... U ham qanaqa baxt: bir o'likning qo'lini ushlash baxti, boshi kesilajak bir mahbusni bag'riga bosish baxti...

Agar Ahmad otni olib kelib topshirsa, boshi omon qoladi, lekin, baribir, Gulbahor uni hech qachon ko'ra olmaydi. U o'zining tog'lariga ketadi, hech qachon qaytmaydi. Gulbahor yana yolg'iz o'zi otasining saroyida, quduq tubiga tushib ketgan tosh kabi qolaveradi. Uning uchun endi yashashning qizig'i qolmagan...

Shularni o'ylar ekan, Gulbahorning ko'z o'ngidan Ahmadning boshi kesilishi, qonga belangan kallaning nayzaga sanchilib shaharcha bo'ylab namoyish etilishi o'tdi. Gulbahor bir bo'sa olishga ham ko'zi qiyagan yigitning yuzi qizil qonga bo'yalgan... Gulbahor qancha urinmasin, bu mudhish manzarani ko'z o'ngidan ketkizolmas, o'ylab ich-etini yerdi...

So'ngra... So'ngra Ahmadning qonga belangan boshsiz tanasi qal'aning eng yuqori qismiga chiqarilib, pastga otiladi, to jarning tubiga tushguncha toshlarga urilib, parcha-parcha bo'ladi...

Gulbahorning "Men, hatto bir bo'sa olishga ham ko'zim qiy-magan yuzi..." degan so'zlari bir marsiyaga aylandi. Qiz nomusi yo'lida o'limni bo'yniga olgan va taqdiriga tan bergan Ahmadni qanday qilib bo'lsa ham qutqarish chorasini o'ylardi: "Mayli, yuzini bir marta ko'rmasam ham mayli, bu dunyoda borligi men-ga kifoya. Mayli, faqat yashasa kifoya... Mayli, o'sha tog' qish-log'idan bir qizga uylansin, bo'ri bolalaridek bir etak bola-chaqa ko'rsin. Faqat o'lmasin... Mayli, mening jonimni olsinlar..." Balki, rostdan ham umid qilsa bo'lar? Axir, Muso beyning otasi o'z o'g'lini o'lim changaliga tashlab qo'ymas?... Kurd beylari-chi?..

Muso bey ularning yolg'on bo'htonlariga qurbon bo'lgandi. Agar ular borib: "So'fiy, Ahmad va Muso beyning kallalari uchun otni qaytarib beringlar, ey og'ritog'iliklar" deyishsa, tog'liklar otni qaytarib berishmasmidi?..

Tog'liklar juda qat'iyatli odamlar edi. Ular hech kimning ga-piga quloq solishmas, ammo birov yordamga muhtoj bo'lib, yol-vorib borsa, hech qachon quruq qaytarishmas, bosh egib kelgan har kimga yordam qo'lini cho'zishga tayyor turar edilar...

Og'ritog'ida hamma narsa an'anaga asoslangan, hech kim bu urf-odat, an'anaga qarshi bosh ko'tarmasdi. Bularni o'ylar ekan, Gulbahorning qalbida bir umid uchquni paydo bo'lganday bo'ldi. "Agar o'zim borib tog'liklardan otni so'rasam-chi? Ayol kishi bosh urib borsa, bu xalq hech qachon "yo'q" demaydi... Ha, agar ayol kishi bosh egib iltimos qilsa... Agar beylar otamdan qo'rqib tog'liklar yoniga borishmasa, unda o'zim borganim bo'lsin... Ha, o'zim boraman tog'liklar oldiga... Ahmadimni o'zim qutqaraman. Mayli, undan keyin bir umr yuzini ko'rmasam ham mayli. Mayli, uylansin, bir etak bola-chaqasi bo'lsin, roziman. Faqat u yashasa bas..." — deya xayolidan o'tkazdi u.

Gulbahor o'z rejasini kimgadir aytishi, yorilishi kerak edi. Bal-ki, tog'liklar yoniga yolg'iz o'zi borar? Yoki bo'lmasa Muso bey-ning otasiga bir maktub yo'llar? Agar sirni ukasi Yusufga aytsa-chi? Unga ishonsa bo'ladimi? Yusuf opasi bilan birga tog'liklar

yoniga otni so‘rab borishga rozi bo‘ladimi? Mayli, u Gulbahorning bu taklifini qabul qildi ham deylik, tog‘liklar uni Ahmadning o‘rniga garovga olib qolishsa-chi? Agar yolg‘iz o‘zi borsa-chi? Unda osongina qo‘lga tushadi-qo‘yadi-ku!.. Shularni o‘ylar ekan, Gulbahor tog‘liklarni nohaq ayblayapman, deb o‘z-o‘ziga tanbeh berdi. Ular otamga o‘xshashmaydi, mehmon bo‘lib, musofir bo‘lib kelgan odamni hech qachon asir yoki garovga olishmaydi. Qolaversa, agar kelgan odam ayol kishi bo‘lsa, hech qachon unga zarar keltirishmaydi, hatto ayol kishi yomon gapirsa yoki nojoiz harakat qilsa ham, unga qo‘l ko‘tarishmaydi.

Gulbahor Yusufning xonasiga bordi. U hali uxlamagan, qo‘lida eski bir qilich, uni charxlab, naqshlari va ustidagi yozuvini tozalab o‘tirardi. Gulbahorni ko‘rishi bilan jilmayib:

— Ha, tinchlikmi, opa. Yarim kechasi, qaysi shamol uchirdi? — deb so‘radi.

Gulbahor hech nima demasdan, kelib ukasining yoniga o‘tirdi. Uning silliq, uzunchoq yuziga tikilib turdi. Yusufning yuzi rostdan ham shunchalik silliq, oq ediki, hech qachon quyosh yuzi ko‘rmaganga o‘xshardi, u baland bo‘yli, yoqimtoy bola edi. Gulbahorga miyig‘ida kulib qaradi. Uning ko‘zlaridan nimanidir so‘ramoqchi bo‘lgani ko‘rinib turardi. Shunda Gulbahor daf‘atan ukasini quchoqlab, ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

Keyin o‘zini sal bosib olgach, Yusuf unga sovuqqina qilib savol berdi:

— Nima gap, tinchlikmi? Nega yig‘layapsan?

— Ukajon, mening dardimga chora yo‘q. Agar bo‘lsa, u ham senda, ukajon, — dedi. Yusuf katta-katta ko‘zlarini unga tikib:

— Gapir, nima darding bor? — dedi yana o‘sha sovuqqon ohangda.

Gulbahorning lablari titrardi. Bir necha soniya gapira olmay turdi, keyin yana o‘zini qo‘lga olib:

— Meni o‘lim kutyapti, lekin bu o‘limdan faqat sen qutqarishing mumkin, ukajon, — dedi.

Yusuf avvaliga sal taraddudlandi, keyin jiddiy tortib:

— Senga nima bo‘ldi, Gulbahor? Ochiqroq gapirsang-chi, — dedi ovozi balandlatib.

— Otam ularning kallasini oldiradi. Bunga mone bo‘lishimiz kerak. Agar otni so‘rab borsak, tog‘liklar “yo‘q” deyishmaydi, qaytarib berishadi. Yusuf, inim, yur ularning yoniga boraylik, — dedi Gulbahor shoshilib.

— Menga qara, sening nima ishing bor tog‘liklar bilan. Otam u xoinlarning kallasini olsa, senga nima? Otam har doim to‘g‘ri ish tutadilar, — dedi Yusuf yana o‘sha sovuqqonlik bilan Gulbahorning so‘zini bo‘lib. Keyin unga boshqacha tikilib:

— Shoshma, shoshma... Yo‘qsa sen... Yo‘qsa sen...

— Ha, — dedi Gulbahor. — To‘g‘ri topding. Men...

Yusuf birdan o‘rnidan turdi:

— Ha, demak, Ahmad... Shundaymi?.. Otam seni o‘ldiradi. Ha, o‘ldiradi. Otam sening joningni oladi. — Shunday deb Yusuf xonaning u uchidan bu uchiga yura boshladi. U jahli chiqqanidan o‘zini qo‘yarga joy topa olmas, to‘xtovsiz, xuddi alahsirayotganday “Otam seni o‘ldiradi. Ha, o‘ldiradi. Otam sening joningni oladi... Joningni oladi...” deb tinmay takrorlar, xona ichida u burchakdan bu burchakka borib-kelar, qo‘rquvdan ko‘zlari ola-kula, aqldan ozayotganga o‘xshardi. Uning bu qo‘rquvi Gulbahor uchun emasdi...

— Yusuf, senga nima bo‘ldi, aqldan ozdingmi? — dedi Gulbahor vahimaga tushib.

Yusuf qahqaha otib kuldi. Rosa kuldi... Keyin yana o‘sha alahsirayotgan ohangda:

— Men emas, sen aqldan ozgan ko‘rinasan. Ha, sen... Otam seni o‘ldiradi... Joningni oladi...

Gulbahor Yusufni ko‘ndirish uchun yana urinib ko‘rmoqchi bo‘ldi:

— Yusuf, Yusuf, inim, yur men bilan, og‘ritog‘iliklar yoniga borib, otni olib kelaylik. “Yo‘q”, dema...

— Sen aqldan ozib qolibsan, Gulbahor, — dedi.

— Agar ot kelmasa, Ahmadning kallasi ketadi. Agar Ahmadning kallasi ketsa, men ham o‘zimni o‘ldiraman.

— Sen unday qilma, Gulbahor, aqlingni yig‘! — dedi Yusuf. — Ammo men bora olmayman. Sen ham o‘zingni o‘ldirmaysan. Tushundingmi meni? Sen o‘zingni o‘ldirmaysan!..

Yusuf sarosimada, qo‘rquvdan titrardi. Gulbahor ham ukasi-ning kutilmaganda bunchalik yomon ahvolga tushishini o‘ylab ko‘rmagandi. Shu bois undan tashvishlana boshladi:

— Sendan umid yo‘qqa o‘xshaydi! — dedi ovozi titrab. Keyin ukasining qo‘llariga yopishdi. — Mayli, faqat o‘tinaman, bu haqda hech kimga og‘iz ochma, hatto onamga ham... Agar bu gap Guliston bilan Gulrizning qulog‘iga yetsa bormi, meni o‘ldirishadi, etimni nimta-nimta qilishadi. Yolvoraman, hech kimga aytma, bu gap shu yerda qolsin.

“Aytmayman, — dedi Yusuf, — agar aytsam, otam joningni oladi. Etingni parcha-parcha qilib, itlarga tashlaydi. Agar aytar bo‘lsam... Sen o‘zing ham tilingni tiy”. Yusuf o‘zini g‘alati his eta boshladi. U qo‘rquvdan titrab, ilonni ko‘rib qanotlarini qisib bo‘ynini ichiga tortib olgan qushga o‘xshardi. Gulbahor Yusufning bunday ahvolga tushishini sira kutmagandi. Uni har doim sovuq-qon, lekin mard yigit deb o‘ylardi. Ammo hozir unga o‘z sirini aytib qattiq yanglishganini angladi. Shu topda ukasi yugurib borib otasiga bor gapni aytib berishi ehtimoldan xoli emasdi. Chunki Yusuf shunchalik qo‘rqib ketgan ediki, shu topda undan har narsani kutish mumkin edi.

Og‘ritog‘ining cho‘qqiga yaqin bir joyi — janubi-g‘arbiy tomoniga qiyalab tushishda bir ko‘l bor: “Kup ko‘li” deyishadi. Kattaligi bor-yo‘g‘i xirmon o‘rniday keladi. Suvi ko‘m-ko‘k, tepadan qaralsa, quduqqa o‘xshaydi. Atrofi qizil, yaltiroq, qirrall toshlar bilan o‘ralgan. Har yili bahor kelib butun naboto‘l olami uyg‘onar-uyg‘onmas, Og‘ritog‘ining hamma cho‘ponlari ko‘l tepasiga kelib quyosh surati tushirilgan po‘stinlarini misrang tuproq ustiga to‘shab ko‘l yoqasiga chordana qurib o‘tirib olishadi. So‘ngra sibizg‘alarini qo‘llariga olib, endigina chiqib kelayotgan quyoshni musiqa ohanglari ostida qarshi oladilar va Og‘ritog‘ining ana shu alamli kuyini to quyosh botgunga qadar chalishadi. Og‘ritog‘i cho‘ponlarining ko‘zlari katta-katta, qop-qora, dard-u iztirobga to‘la, barmoqlari uzun-uzun, ba‘zilari sersoqol, barvasta yigitlar...

Kichkina oppoq qush cho‘ponlar sibizg‘a chalayotgan payt ularning boshi uzra charx urib aylanib turadi. Kun botganda cho‘ponlar sibizg‘a chalishni to‘xtatib, qorong‘ilik bag‘riga sho‘ng‘ib

ketishadi. Cho‘ponlar tarqalgach, haligi kichkina oppoq qushcha pastga, ko‘lga qarab sho‘ng‘iydi va qanotlarini ko‘lning moviy suvlariga tekkizganida suvning yuzi yengilgina to‘lqinlanadi, bu to‘lqin yoyilib ko‘lning misrang tuproqli qirg‘og‘iga borib uriladi. Keyin qushcha bir aylanadi-yu, cho‘ponlar ortidan qorong‘ilik qo‘yniga sho‘ng‘ib ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Shunda ulkan bir ot soyasi ko‘l tepasida namoyon bo‘ladi va yoyilgan cha ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi...

Mahmudxonning saroyi tog‘ janubidagi tekislikda, bir tepalik ustida qurilgan edi. Saroy devorlari tugagan joyda chuqur jarlik, uning eng tubidan vodiylar boshlanadi. Vodiylardan bir necha so‘qmoq o‘tadi. Boyazid shaharchasi saroydan sharq tomonda Og‘ritog‘ining qiyalab tushgan qismida joylashgan, u yerda tomlari loy-suvoq bilan yopilgan uylar qator turadi.

Baland tog‘ tagida baroq, oq sochli Husoning temirchi do‘konidan tun bo‘yi yog‘du tushib turadi. Temirchi bolg‘asidan uchgan yirik-yirik uchqunlar ko‘zni qamashtiradi. Ba‘zan sochilayotgan uchqunlar sel bo‘lib atrofga yoyiladi. Mahmudxon kayfiyati yaxshi bo‘lgan kechalar derazasidan qarab, bu go‘zal manzara — temirchi do‘konidan atrofga sochiladigan uchqunlarni soatlab tomosha qilardi.

Husoning necha yoshda ekanligini hech kim bilmasdi. Temirchi do‘konida besh o‘g‘li bilan birga ishlar, keskir, egilmas, sinmas, oltin suvi yuritilgan chiroyli qilichlar yasardi. U esini tanigandan buyon na poshshoning saroyi, na bey ko‘shkiga qadam bosgandi. U ramazon oyida ro‘za tutmas, namoz o‘qimas, hatto duoga ham qo‘l ochmas edi. Shundan bo‘lsa kerak, ba‘zilar Husoni otashparast deyishardi. Ba‘zan, kechalari bosqonini bosib o‘t alangalanganida xuddi uning temirchi do‘koniga o‘t tushganga o‘xshar, Huso alanga qarshisida tiz cho‘kkancha qo‘llarini yuqoriga ko‘tarib turardi.

Huso yarim yalang‘och yurar, yozda ham, qishda ham belidan tepasiga kiyim kiymas, faqat belidan pastga qalin shalvar kiyib, beliga qizil belbog‘ bog‘lab olardi.

Tun yarimlagan, butun aholi uyquda edi. Gulbahor xomush, umidsiz kayfiyatda xonasining derazadan tashqariga qaradi. Hu-

soning do‘konidan ko‘ringan alanga butun kechani yoritib turardi...

Ichkarida — zindonda esa So‘fiy bobo sibizg‘ada yana o‘sha Og‘ritog‘i nolasini chalardi. Uzoqlarda, Boyazid vodiysida bir ot tinmay kishnar, uning kishnashida talosh, qo‘rquv bor edi.

— So‘fiy bobo, — dedi Gulbahor.

— So‘fiy bobong senga qurbon bo‘lsin, sultonim, nima gaping bor? — dedi chol sibizg‘a chalishdan to‘xtab.

— Yaqinda xon hammangizning kallangizni olmoqchi. Buning bironta chorasi bormi? — dedi Gulbahor.

— Yo‘q, — dedi So‘fiy bobo.

— Siz bu yerdan chiqib, otni olib kelsangiz, hammani qutqarar edingiz, — dedi Gulbahor.

— Yo‘q, buning iloji yo‘q, jonim sening shirin tilingga qurbon bo‘lsin, — dedi So‘fiy bobo.

Yarim tun. Gulbahor So‘fiy bobo qarshisida uzoq o‘tirdi, lekin bir og‘iz ham gapirmadi. So‘fiy bobo ham churq etmadi. Uzoq davom etgan jimlikni Gulbahor buzdi:

— Qo‘l qovushtirib o‘tirishning mavridi emas, — dedi Gulbahor tovushi joni uzilayotgan odamning tovushiga o‘xshab, — bunday davom etishi mumkin emas. Bu zulm, bu gunohi azim. Bu saroy yiqilishi kerak...

So‘fiy qizning ingragan ohangda aytgan “Bu saroy yiqilishi kerak, o‘t tushsin bu saroyga” degan nolasiga past ovozda jo‘r bo‘ldi.

— Bir ot uchun to‘rtta insonning joni-ya... — deb takrorladi Gulbahor.

— Bu saroy yiqiladi, u oddiy bir ot emas... Mingta saroy bo‘lmaydimi! — dedi So‘fiy bobo.

— Buning bironta chorasi yo‘qmi, So‘fiy bobo?.. Men o‘zim borsam-chi tog‘liklar yoniga? Siz nima deysiz?.. Agar ularning yoniga o‘zim borib: “Ahmad va So‘fiy bobo otni so‘rashyapti”, — desam-chi?

— Yo‘q, bo‘lmaydi, — dedi So‘fiy bobo.

— Bo‘lmasa otamning huzuriga borib, oyog‘iga bosh urib yolvorsam, “Shu otdan voz keching, otajon!” desam-chi?!

— Yo‘q, bo‘lmaydi, go‘zal qizim, — dedi So‘fiy bobo. — Bo‘lmaydi, sultonim. Arzimaydi. So‘fiy bobong senga qurbon bo‘lsin, ona qizim! So‘fiy bobong sening go‘zal, qo‘ng‘ir sochlaringga qurbon bo‘lsin! So‘fiy bobong sening ohu ko‘zlaring, nigohlaringga qurbon bo‘lsin! So‘fiy bobong sening sarv bo‘ylaringga, pokiza qalbingga qurbon bo‘lsin, mening Layli qizim, mening cho‘g‘ bo‘lib yonayotgan qizim! O‘limdan boshqa hamma narsaning chorasini bor, lekin bu ishq savdosi o‘lim kabi, buning ham chorasini yo‘q. So‘fiy bobong sening chorasizligingga qurbon bo‘lsin. So‘fiy bobong sening umidsizliging, tushkunligingga qurbon bo‘lsin!.. Shunday bo‘lgani ham, balki, yaxshilikkadir...

— Bilaman, — dedi Gulbahor. — Bilaman, ertami-kechmi otam ikkalangizning ham kallangizni oldiradi. Men esa sizlarning qabringiz tepasiga borib, o‘zimni o‘ldiraman. Yolvoraman, kerak bo‘lsa, oyog‘ingizga yiqilaman, So‘fiy bobo, yordam bering.

So‘fiy bobo toshga aylangan edi, bir og‘iz so‘z aytmadi. Gulbahor esa tinmasdan gapirdi, ammo nima gapirayotganini o‘zi ham anglamasdi...

Gulbahor ketdi. So‘fiy bobo yana sibizg‘asini qo‘liga oldi. Tong otguncha tinmasdan Og‘ritog‘i nolasini chaldi.

Gulbahor saroyga qaytib derazadan yulduz to‘la osmonga tikildi. Yana nigohi aylanib Husoning temirchi do‘koniga qadaldi... Uzoq-uzoqlarda, Og‘ritog‘i tomondan gumburlagan sado keldi. Go‘yo bahaybat tog‘ chuqur nafas olayotgandek, hurpayayotgandek edi.

Husoning do‘koni eshigidan yana bir quchoq uchqun tashqariga taraldi. Bolg‘aning “taq-tuq”i tog‘da aks sado berib, yana tindi.

Gulbahorning sabr kosasi to‘lib-toshmoqda edi. Butun vujudi, miyasi, tuyg‘ulari bir joyga to‘planib chora izlardi. Uchayotgan qushdan, sudralib borayotgan ilondan ham ko‘mak kutardi. Nima qilishini bilmas, o‘zini qo‘yarga joy topolmasdi. Ko‘ziga hech narsa ko‘rinmas, saroyning to‘rt devori orasida tinmay borib-kelardi. Shunda birdan miyasiga bir fikr keldi:

— Bu Huso deganlari otashparast odam. U — bir sehrGAR. Ammo o‘zi yaxshi odam. Balki, bu muammoning bir chorasini topar, — deb o‘ylanib qoldi Gulbahor.

U darrov tashqariga chiqdi, to‘g‘ri temirchi do‘koniga qarab yurdi. Tashqariga uchqunlar sochilib turgan do‘konning eshigidan ichkariga kirdi. Do‘konning ichi issiq, Husoning badani odatdagidek beligacha ochiq, bir qo‘li bosqonda edi. U Gulbahorni ko‘rsa-da, pinagini ham buzmad, ishida davom etaverdi, go‘yo Gulbahorning kelishini oldindan bilganday bir qarab qo‘ydi, xolos. U tinmay bosqonni bosib, o‘choqdagi olovni gurullataverdi. Alan-galangan cho‘g‘da qizib, cho‘g‘ga aylangan temirni olib, po‘lat dastgoh ustiga qo‘yib, og‘ir bolg‘a bilan ura boshladi. Do‘konning ichi qizigan temirdan sochilayotgan uchqunlarga to‘lishga davom etdi.

Bir necha daqiqa o‘tgach, Huso negadir kulimsiraganday bo‘ldi va Gulbahorga qarab:

— Xush kelibsiz, Gulbahor xonim, — dedi.

Gulbahor bunday iltifotni kutmayotgandi, eshitib juda xursand bo‘ldi. Uning tovushi beg‘araz, do‘stona edi. Gulbahor Husoga bo‘lib o‘tgan voqeani birma-bir so‘zlab berdi.

— Bilaman, — dedi Huso.

Shunda Gulbahor Husoga o‘zining Ahmadga bo‘lgan muhabbatini ham oshkor qildi. Bunga ham Huso hayron bo‘lmadi. Bilaman ham, bilmayman ham demadi. Lekin negadir chuqur o‘yga toldi.

— Kelasi hafta shanba kuni otam ularni qatl qilmoqchi, — dedi Gulbahor. — Buning biron chorasi bormi?

Huso javob bermadi. Chuqur o‘yga tolganicha o‘tirdi. O‘choqdagi qip-qizil cho‘g‘ning yuza qismi sekin-asta qoraya boshladi. Dastgoh ustida turgan temir ham sovib, muzladi. Ammo Huso o‘tirgan joyida toshdek qotib qolgan, qimirlamasdi.

Tong oqarib, atrofda xo‘rozlar qichqira boshlagach, Xuso tilga kirdi:

— Ertaga tunda kelsang, balki, o‘ylashib bir yo‘lini toparmiz. Bu ishning bir chorasi bordir, albat?

Gulbahorning ko‘ngli sal yorishganday bo‘ldi. Quyosh Og‘ri-tog‘i etagiga tik tushib turar, shunga qaramay, havo juda sovuq, tog‘ tepasidan sovuq shamol esar, yo‘lida uchragan hamma narsani chars-churs sindirardi.

Gulbahor oqshom tushishini betoqatlik bilan kutar, lekin vaqt siljimasdi. U saroyning temirchi do‘koniga qaragan derazasi yoniga kelib, ko‘zlarini bir nuqtaga tikkancha mo‘jiza ro‘y berishini kutardi.

Do‘konning eshigidan bir to‘da oq rangli qush gurros ko‘tarildi, ularning orqasidan yana bir to‘dasi, yana bir to‘dasi... Saroyning tepasi birpasda qushlar bilan oqardi-qoldi. Shunda birdan saroyning eshigi ochildi. Ahmad bilan Gulbahor Og‘ritog‘idagi Kup ko‘lining yoqasida, haybatli bulutlar orasida qo‘l ushlashgancha namoyon bo‘ldilar va bir-birlariga qarab xandon otib kuldilar...

Kech tushgunga qadar temirchining do‘konida yana qanday sehrli lahzalar ro‘y bermadi, deysiz. Gulbahor o‘zini Og‘ritog‘i qizi o‘rniga necha marta qo‘yib, necha marta o‘zini baxtli his etmadi?..

Quyosh botgan pallada Gulbahor holdan toygan, oyoq-qo‘lida mador qolmagan, tinkasi qurigan, o‘rnidan qo‘zg‘alolmasdi. Erta sahardan xo‘rozlar qichqira boshlaganda ham hali o‘ziga kelmagan, g‘ujanak bo‘lib olgandi. U sal qaddini ko‘tarib, devorni paypaslagancha yuragi qush yuragi kabi urib, oyog‘ini arang sudrab Husoning do‘koniga qarab yo‘l oldi.

Huso qizni tirik murda holida ko‘rib, achinib ketdi:

— Evoh, — dedi ichida, — bunchalik bo‘lishini bilmagan ekanman. Bir kecha-kunduzda boyaqish qiz adoyi tamom bo‘libdi-ku!

Shundan so‘ng Huso ko‘p o‘yladi, lekin, baribir, masalaning yechimini topa olmadi. Biroq Gulbahorning mo‘ltirab qarab turganini ko‘rib, “Bu mushkulotning chorasi yo‘q”, deyishga tili bormadi.

— Qizim, — dedi, — ularning boshi tanlaridan judo qilinmasdan men otni olib kelishning bir chorasini topaman. Faqat ana u quyi qishloqda, karvon yo‘li yoqasida bir odam bor, uni “Karvon Shayxi” deyishadi. Sen uning yoniga bor.

— Men Karvon Shayxini taniyman, — dedi Gulbahor. — Hech kimni yoniga yaqin yo‘latmaydi, deyishadi. Men... Men qanday qilib uning yoniga?..

Karvon Shayxi juda kekxa odam edi. Uzun, oppoq soqoli xuddi quyoshda qolgan qor kabi beg‘ubor, porlab turardi. Kecha-kunduz

katta, qalin, baroq ayiq terisidan qilingan po'stak ustida o'tirardi. Kichrayib, munkillab qolgan, o'tirganda gavdasi xuddi tugilgan mushtga o'xshardi. Uning uyi oldida bahaybat eman daraxti qad ko'tarib turar, bu daraxt ham Shayx qadar, balki, undan ham muqaddasroq edi. Odamlar Shayxning karomatlarini aytib adog'iga yeta olmas edilar.

Bu yerdan sal nariroqdan katta bir yo'l o'tardi — karvon yo'li. Arabiston, Trabzon, xullas, butun Onado'ludan o'tadigan yo'llar ana shu joyga kesishar, keyin Eron, Turon, Hindiston-u Chin-Mochinga xuddi shu yerdan ketilar edi. Bu yerdan o'tadigan karvon kimniki, qaysi xalqniki bo'lsa bo'lsin, ko'ngildan chiqarib, ozmi-ko'pmi eman ostiga pul tashlab ketishar edi. Karvondagilar tashlab ketgan pulga hech kim qo'l tekkizmas, tangalar uyum-uyum bo'lib yotardi. Karvon Shayxi bayramlarda bu pullarni olib, faqir fuqarolarga tarqatardi. Xullas, hech kim bu daraxt ostiga pul tashlamay o'tmasdi. Pul tashlamay o'tganlarning boshiga ne balo-qazolar kelganligi haqida mish-mishlar yurardi. Har kecha bu daraxt ustiga karvon yulduzi tong otgunga qadar nur sochib turar, yo'ldan adashgan karvonlarga yo'l ko'rsatar, yordamga muhtoj, qiynalgan sarbonlardan yordamini ayamasi edi.

— Karvon Shayxiga seni men yuborganimni ayt, — dedi Huso.

Gulbahor bahaybat eman yoniga kelib, Shayxning eshigiga yuzini surdi. Shayxga Husoning salomini yetkazdi. Shayx uni ochiq chehra bilan qabul qildi.

Shayxning moviy ko'zlari yulduz kabi chaqnab turardi. Uning pirlarga xos pok yuzidan nur yog'ilar, chehrasi tiniq chashmaga o'xshardi. Gulbahor unga ta'zim bajo qilib, yoniga keldi va qo'lini uch marta o'pib, tavof qildi.

— Men sarbonman, Shayx hazratlari, — dedi. — Karvonim bilan tog'larda yo'limni yo'qotdim, sizning huzuringizga bosh urib keldim. Men adashgan bir sarbonman, Og'ritog'ining tepasida shiddatli bo'ronga duch keldim, agar yordam bermasangiz, karvon qirilib ketadi. Men bir yarador qushman, darvozangiz oldidagi eman daraxtiga kelib qo'ndim. Yirtqich qushlar tepamda charx urmoqda. Hammasining tumshug'i o'tkir, tirnoqlari nayzaday, yuragimni ko'ksimdan o'yib olishga hozir turishibdi, — dedi.

Gulbahorning bu soʻzlari Shayxni larzaga soldi. Qizning goʻzalligi ham Shayxni lol-u hayron qoldirgan edi:

— Darding nima, qizim, ochiqroq soʻzla, — dedi Shayx.

Gulbahor boshidan kechgan hamma voqeani oqizmay-tomizmay Shayxga soʻzlab berdi. Shayx soqolini tutamlab, chuqur oʻyga toldi. Soʻngra koʻzlarini osmonda chaqnab, sekin soʻngan karvon yulduziga tikdi. Uzoq oʻyga toldi. U shunchalik teran oʻyga tolgan ediki, roʻparasida tiz choʻkib turgan Gulbahorning butun vujudi uvushdi.

— Sen endi boraqol, qizim, — dedi Shayx sal oʻziga kelganday boʻlib, — Ahmadning boshi tanidan judo qilinmasdan bir narsa yuz beradi. Ahmadning, Soʻfiyning, Muso beyning boshlari tanlaridan judo qilinmasdan burun bir narsa yuz berishi kerak, qizim...

Shunda osmondagi Karvon yulduzining bir yoni qoraydi, lekin bir yoni yop-yorugʻ qoldi.

— Boraqol, qizim, — dedi Shayx. — Yaratgan senga madadkor boʻlsin, murod-maqsadingga yet. Otning bir ilojini qilamiz. Temirchi Husoga borib ayt, bu yoqqa kelsin, unga aytar gapim bor.

Gulbahor orqasiga qaytdi. Uning boshi aylanar, ammo ichida qandaydir umid uchquni paydo boʻlgan edi. Saroyga qaytib kelib, moʻjiza roʻy berishini kuta boshladi. U ich-ichiga sigʻmasdi. U Shayxga, temirchiga, eman daraxtiga, Karvon yulduziga ishonch bogʻlagandi. Ammo otasining jahli soat sayin ortib borar, boshlari tanidan judo qilinaajak kishilarning vaqti-soatlari esa yaqinlashib borardi. Poshsho hech kimni yoniga yoʻlatmas, hech kim bilan gaplashmas, oʻz yogʻiga oʻzi qovurilib, butun boshli saroyda yogʻiz oʻzi u yoqdan bu yoqqa tinmay borib-kelib, vaqt oʻtkazmoqda edi. Soat sayin quturishi kuchayib borar, rangi zaʼfaronlashgan, soʻlgan, orqasida kichkina yostiqday bir bukri paydo boʻlgandi. Uni bu holga tushirgan, izzat-nafsigaga qattiq tekkan, yeb, adoyi tamom qilgan bir narsa bor edi, ammo buning nima ekanligini uning oʻzi bilmas, xulosa chiqarishga esa aqli yetmas edi.

Gulbahor endi zindonga yaqin yoʻlashga qoʻrqardi. Memo unga bir bechora, xastahol, yoʻlini yoʻqotib, topa olmayotgan odam kabi cheksiz rahm-shafqat bilan munosabatda boʻlayotgan-

di. Ammo bu bilan u Gulbahorning g'ururi, nomusini oyoq osti qilayotgandi. Memoning xatti-harakatlari, muomalasida yuksak darajaga erishgan, tarki dunyo qilib jonidan kechgan komil bir shaxsning xatti-harakatlari namoyon bo'lib turar edi. Ko'zlarida ham shu paytgacha hech kimda ko'rilmagan g'am-alam, najotsiz teran, o'z muhabbatidan umidsizlikka tushgan inson nazari mujasam edi. Bu nazar toshni, temirni teshishga qodir edi, inson qalbini esa aytmasa ham bo'ladi... Butun olamning g'am-anduhi, iztirobi, azob-u uqubati kelib ana shu komil insonning ko'zlarini makon tutgandi go'yo. O'sha tundan buyon Gulbahor Memo haqida ham ko'p o'yladi. Memo uning har aytgan so'zini ikki qilmasdan bajarar, boshini o'rta qo'yib, xuddi jodulangandek og'ishmay amalga oshirardi. Shu bilan birga, har qilgan ishidan o'zi ham be-nihoya xursand, baxtiyor edi. Agar Gulbahor "Jonini menga tortiq qil, Memo!" desa, u o'ylab o'tirmasdan Gulbahor uchun jonini fido qilishga ham tayyor edi. Buni Gulbahor sezib turardi. Ajabo, yo'qsa Memo unga oshiq bo'lib qolganmidi? Agar oshiq bo'lsa, nega Gulbahorning Ahmad bilan uchrashishiga izn berdi. Bu ham yetmagandek, bundan o'zining ham boshi osmonga yetdi, ularga boqib ko'zlari sevinch-u shodlikdan porladi?.. Eng buyuk dard-u alami...

— Memo, Memo, qardoshim Memo, sening bu odamiyligingni, do'stligingni o'la-o'lguncha unutmayman. Bu jon tanimdan chiqqunga qadar sening bu yaxshiligingni unutmayman, — derdi Gulbahor va Memoga ko'rinmasdan zindonning eshigi oldida u yoqdan bu yoqqa yurib turardi.

Yarim tun. Temirchining ustaxonasi eshigidan qizdirilgan temirga tekkan bolg'adan sachragan pag'a-pag'a uchqunlar tun qorong'isida atrofni yoritardi. Osmon-u falakda bodroqday sochilgan yulduzlar Og'ritog'ining yop-yorug' ayozli tunida samoni yanada charog'on qilib turar, atrof tinch-sokin, hatto mayin shabada ham sezilmasdi. Gulbahor deraza tagida o'tirib, tunni mijja qoqmay o'tkazdi. Tong ota boshlashi bilan uning sevinchi ichiga sig'may boshladi.

Temirchi do'konining oldida bir egarlangan ot turardi. Sal o'tib, temirchi do'kondan chiqdi va otga sakrab minib, tog' sari

choptirib ketdi. Gulbahor uning otni keltirish uchun ketganini yaxshi bilardi.

Husoning Karvon Shayxining muhri bilan otni keltirish uchun tog'liklar yoniga ketgani xabari butun viloyatga yoyildi. Butun Og'ritog'i sevinch ichida edi. Karvon Shayxining muhrini Huso kabi odam tog'liklarga olib borsin-u, bo'sh qo'l bilan qaytsinmi? Bunday bo'lishi aslo mumkin emasdi. Bu yaqin atrofda Karvon Shayxining muhriga qarshi chiqadigan, uni ko'ziga surtmaydigan bironta odam topilmasdi. Xabarni eshitgan kurd bey-lari, Muso beyning otasi, egnilariga kigiz chakmonlar, boshlariga kigiz kulohlar kiygan suvoriylari bilan Boyazid qo'rg'oni maydonini to'ldirdilar. Hamma xursand, shodon edi. Faqat bir odam bu quvonch-u shodlikning asl sababini anglay olmayotgandi. Karvon Shayxidek buyuk zotning bu ishga nega aralashayotganini o'ylab uning aqli hayron edi. Uch kishining boshi tanidan judo qilinishini u qayerdan bildi ekan? Karvon Shayxining bu dunyoning ishlari bilan nima ishi bor? Bunga uni nima majbur qildi ekan?..

Bu uch kishining boshi tanidan judo qilinishiga mana uch kun qolibdi. Agar ana shu uch kun ichida temirchi Huso tog'dan qaytib kelmasa-chi, unda nima bo'ladi? Hammani tashvishga solgan, yuraklarni dog'da qoldirayotgani mana shu qo'rquv edi.

Xabar Mahmudxonning ham qulog'iga yetdi. Uning fig'oni falakka chiqdi. "Karvon Shayxi ekan" deb o'tirmadi, og'ziga kelganini qaytarmadi. Shanba kuniga qadar bir-ikki kun qolgandi. Qolaversa, tog'liklardan otni qaytarib olish imkonsiz edi. Bu yovvoyi bo'rilar Karvon Shayxining muhri emas, shaxsan o'zi borsa ham otni qaytib berishmas edi. Hatto bersalar ham... Ha, hatto bersalar ham...

Mahmudxon rango-rang marmar ustunli saroyidagi keng xos xonaning u burchagidan bu burchagiga asabiy borib-kelar, tinmay hayqirardi:

— Bersalar ham... Bersalar ham... Otni keltirib, saroy darvozasiga bog'lasalar ham shanba kuni qal'aning burchagida hammasining kallasini oldiraman. Usmoniylarga qarshi bosh ko'targan bu osiylarning o'liklarini nimtalab itlarga tashlayman. Tong saharda

qonlarini oqizaman hammasining. O'sha ojiz, osiy, ming yoshli mo'ysafid So'fiyning ham kallasini olaman!..

... Payshanba oqshomi Huso otni olib saroyga keldi va katta darvozaga bog'ladi. Qo'rg'onda bayram nash'asi keza boshladi. Butun aholi yasanib, bezanib ko'chaga chiqdi. Xotin-qizlar yal-yal tovlangan liboslari bilan ko'z qamashtirdilar. Gulbahor sevinchdan aqldan ozay dedi. U yana Ahmadning yoniga yugurdi... Memo uning xayoliga ham kelmadi. Gulbahor bechora yigitning qanchalik o'zgargani, bir necha kun ichida cho'kib qolgani, qora ko'zlarining umidsizlik, g'am-anduhdan so'ngani, yolg'izlik jariga qulaganini sezmedi ham. Ha, Memo haqiqatan ham endi kimsasiz, so'ppayib, dunyoda yoppa-yolg'iz qolgandi. U belidagi kalitlar shodasini olib Gulbahorga berar ekan, qo'llari o'ziga itoat etmagandi. Kalitlar o'z-o'zidan Gulbahorning chaqqon hovuchiga tushgandi...

Memo oyoqlari bir-biriga chalishib saroy darvozasi tomon yurdi. Saroy darvozasi oldida bog'liq turgan otni ko'rgach, sal o'ziga kelganday bo'ldi. Ot boshini ko'tarib, musaffo kecha havosini hidlayotganday mag'rur turardi. Otga hech kim yaqin kelmasdi. Ustidagi jabdug'i yal-yal tovlanib turgan otga Memo dushmanday o'qrayib qaradi. Agar shu topda o'zini tutmasa, otning mag'rur boshini o'tkir qilichi bilan sapchaday uzib tashlashga tayyor edi. Bu fikr Memoning miyasini hech tark etmayotgandi. U qilichining dastasini mahkam siqqancha o'z jahlini bosishga urinib, otning atrofida aylanar, uni o'ldirish hissidan o'zini qutqarishga qiynalardi. Butun vujudini qora ter bosgandi.

Zindonning ustida, eski, bo'sh navbatchi xonasida Gulbahor bilan Ahmad bir-birining pinjiga kirib ketishgan, billur sevgi buluti ularning ustini bekitib, bu olamdan pinhon tutib turardi. Ular buyuk muhabbat seli ichida suzishar, o'zlarini tamoman unutishgan, o'lar ekan, bir umrlik muhabbatlarini bir tun ichiga sig'dirmoqchi bo'layotgan edilar. Ularning tomirlaridagi qon bir-birlariga o'tib, yakka vujudga aylanishgandi. Ishq otashi ularning vujudlarini eritib, birlashtirgandi. Agar o'lim eshigida bo'lmasalar, ular bunday holatda birga bo'la olishmas, bir ishq savdosining yong'ini ichra birlasha olmas edilar...

Memo tong otish arafasida ularni zindon yoqasidagi navbatchi xonasidan topdi. Ikkalasi Ahmadning katta, kiyik terisidan tikilgan chakmoniga o‘rangancha bir jon, yagona tan bo‘lib yotishar, ota-yotgan tong shu‘lasi ularning tanlarini g‘ira-shira yoritib turardi. Memo yalang‘ochlangan uzun qilichining dastasini mahkam siqib olgan, lablarini tishlab qonatgan-u, yuzi labidan sizgan qip-qizil qonga belangandi.

Gulbahorning uyqudagi go‘zal yuzi tong nurida bir norasida chehrasi kabi ma‘sum edi. Memo unga tikilgancha lol-u hayron turib qoldi. Ko‘ksiga sig‘may turgan alam o‘ti so‘na boshladi. Yalang‘och qilichini asta qiniga solib, orqasiga qaytdi va yana mag‘rur turgan otni ko‘rishi bilan ichida endigina pasaya boshlagan otash qaytadan alangalandi. Otning atrofidan yana bir-ikki marta aylandi. Vujudini yana qora ter bosdi. Yana qilichini qinidan sug‘urdi-yu, dastasini mahkam siqib aqldan ozayotganday jadal yurib saroyning quyi qismiga qarab yo‘naldi. Saroy eshiklarini birma-bir ochib, u yerdagilarning barchasini birma-bir qilichdan o‘tkazish, bironta tirik jon qoldirmaslikni xayolidan o‘tkazdi. Oyoqlari uni zindon sari yetaklardi. Yalang‘ochlangan qilichini mahkam siqqancha zindon yoqasidagi navbatchi xonasi eshigi tomon yo‘naldi... To‘xtadi... Ko‘zi yana Gulbahorning go‘zal, ma‘sum chehrasiga tushdi. Tong shu‘lasida lablari orasidan go‘daklarnikidek oppoq sadaf tishlari bilinar-bilinmas ko‘rinib turar, yonoqlaridagi g‘amzalari yanada go‘zallashgan, qop-qora sochlari Ahmadning yuzini qoplab olgandi. Memo yana unga tikilgancha haykaldek turib qoldi. Shu alpozda Gulbahorning yuziga qarab bir umr, kerak bo‘lsa, ming yil shunday qotib turishga tayyor edi u. Ammo tong yorishib kelmoqda, hozir hamma uyg‘onadi...

Memo Gulbahorga boqib turar ekan, bir asrga teng davom etgan tun davomida borgan ming bir xayolidan o‘zi ham uyalib ketdi. Ko‘zlarini Gulbahorning farishtanikidek tiniq nurli chehrasidan uzolmadi. Uni boshqa hech qachon ko‘ra olmasligini o‘ylab, uning go‘zal suratini aslo o‘chmaydigan qilib ko‘z qorachiqklarining ichiga naqsh etdi.

Memo shu alpozda yana ancha vaqt turdi, ko‘ngli yana yumshadi, qilayotgan ishidan o‘zi uyalib, orqasiga qayrildi-yu,

u yerdan uzoqlashdi. Takror otning yoniga keldi. Yana o'sha hol, yana o'sha mag'rurlik... Yana bir necha marta orqasiga qaytib, navbatchi kulbasiga keldi. Gulbahorning tong otgan sari oydinlashayotgan, uyqudagi go'zal yuziga tikilib yana lol-u hayron turdi...

Nihoyat, Gulbahor uyg'ondi. U g'ira-shirada tepalariga kelib yalang'och qilichini tutib turgan sharpani sezgandi. Uning Memo ekanligi, nima niyatda turganini ham aniq-tiniq his etib turardi. Gulbahor Ahmadning pinjiga mahkamroq suqildi. Gulbahor uchun bu ishning shu yo'sinda nihoyasiga yetishi tabiiy va afzal edi. Ahmad ham tepalaridagi qilichini yalang'ochlab turgan sharpani ko'rgan, u ham nima bo'lishini yaxshi anglardi... U sevgilisini bag'riga yanada mahkamroq bosdi. Ahmad uchun ham bu tongning ana shunday alpozda nihoyasiga yetgani afzal edi. Chunki boshqacha bo'lishi mumkin emasdi...

Ular ovchidan qo'rqqan ikki beozor qush kabi nafas ham olishmas, shafaq ichra porlab turgan shaffof suv tomchisi yanglig' porlagan qilichning bir necha lahzadan keyin bo'yinlariga tushishini kutishardi. Ha, Memo qilichini uch daf'a shaxt bilan boshi uzra ko'tardi, ammo uch daf'asida ham shashtidan qaytdi. Dushmani ko'rgan palaponlar kabi bir-birlarining pinjlariga suqilgan oshiq-ma'shuqlarning o'limni qanday qarshi olayotganliklarini ko'rib, niyatidan qaytdi.

U yana saroy darvozasiga, ot turgan tomonga qarab yurdi. Yana qilichini qinidan sug'urdi. Bu paytda soqchilar navbat almashinayotgan edilar. Memo qilichini yalang'ochlagan, ko'zlari qonga to'lgancha zindon va saroy darvozasi yonida turgan ot orasida tinmay borib-kelardi. Qilichini har safar qinidan chiqarganda yaraqlashi ko'zni qamashtirardi.

Memo ortiq toqat qilolmadi. Qilichini zindon yonidagi xarsang toshga shunday qattiq zarb bilan urdiki, qilichning metin rux toshga urilishidan chiqqan jarangiga butun saroy, butun Boyazid shaharchasi aks sado berdi. Qilich kuchli zarbdan bir necha bo'lakka bo'linib, atrofga sochildi.

Memo qaytib yana o'z kulbasiga keldi. Yana turgan joyida tosh qotib, oshiq-ma'shuqlarga tikilib qarab qoldi.

U endi hovuridan tushgan, o‘zining asl holi — komil insonligiga qaytgan edi.

— Tong otdi... Haliyam uxlayapsizlarmi? — dedi xuddi hech nima bo‘lmaganday bir-birlarining pinjlariga tiqilgancha qilichning dami boshlari uzra yaraqlashini kutayotgan oshiq-ma’shuqlarga qarab. — Bo‘ldi endi, tong otdi, turinglar, birontasi ko‘rib qolmasdan bu yerni tark etinglar. Memo shunday deb, yana tezda orqasiga qaytdi.

Oshiq-ma’shuqlar sevgi buluti ostidan boshlarini ko‘tarib, kulbadan chiqdilar. Qiz saroy darvozasi tomon yugurdi.

Ot esa qanday turgan bo‘lsa, shunday pinagini buzmay turar, tonggi quyosh nurida ustidagi jabdug‘i, oltin suvi yurgizilgan bezaklari yaraqlardi.

Gulbahor endigina balqib chiqqan quyoshga qaradi. Uning ko‘ngli chog‘ edi.

Mana ot ham keldi, endi Ahmad ketishi kerak. Endi hech qachon ular ko‘rishishmaydi. Qisqa davom etsa-da, bir umrga tatigulik ishq-muhabbat afsonasi shu yerda nihoyasiga yetadi. Birga kechirgan mana shu qisqa tunni endi u bir umr eslaydi...

— Ming qatla shukr, mana quyosh ham chiqdi... Ming qatla shukr, tog‘lar uzra qorlar yaraqlab turibdi. Ming qatla shukr... — dedi o‘ziga o‘zi Gulbahor. — Ming qatla shukr...

Quyosh chiqib, minora bo‘yi ko‘tarildi. Kurd beylari xursand, shaxdam qadamlar tashlab, bellarida uzun, qo‘pol qilichlarini osiltirib saroy tomon bitta-ikkita bo‘lib kelishar, har biri saroy darvozasi oldida bog‘liq turgan otning atrofidan bir aylanib, uni zimdan kuzatib, so‘ngra hurmat ham bajo keltirib, saroyga kirishardi.

Saroyning muhtasham, ustunlari naqshinkor binosidan baqiriq tovushlari keldi. Bu Mahmudxonning tovushi edi. Xon bo‘ynigacha qizarib ketgan, titrardi:

— Bu ot meniki emas. Shayxga hurmatimiz baland, uning oldida bo‘ynimiz qildan ham ingichka, ammo ot meniki emas. Shanba kuni ertalab hammasining kallasini tanidan judo qildiraman.

Zilon urug‘ining raisi Mustafo bey:

— Men taniyman, poshsho hazratlari, bu ot sizniki, — dedi. Bu so‘z Mahmud poshshoni battar g‘azablantirdi:

— Menga qara... Menga qara, bey, senga gapiryapman. Mabodo, sen ham o'g'rilar tomoniga o'tib oldingmi? Sen ham ularning yonidamisan? — dedi poshsho fig'oni falakka chiqib.

Shunda beylardan yana biri:

— Poshsho hazratlari, — dedi, — u boshqa narsa demoqchi edi. Siz uni noto'g'ri tushundingiz.

— Men? Men noto'g'ri tushundimmi? Sen nima demoqchisan, bey?.. Men... Men noto'g'ri tushundim, shundaymi?

— Yo'g'-e, poshsho hazratlari, — dedi bey, — siz noto'g'ri tushunmadingiz... Axir, sizning noto'g'ri tushunishingiz mumkinmi? Biz noto'g'ri gapirib qo'ydik, poshsho hazratlari!..

Shundan so'ng beylar jim qolishdi, qaytib og'iz ochishga hech kim jur'at qila olmadi. Hamma tilini yutdi. Quvonchlar uzoqqa cho'zilmadi.

— Ha, beylar, shanba kuni tongga otimni o'g'irlab, keyin uni qaytarishdan bosh tortgan o'g'ri-muttahamlarning kallalarini qal'a maydonida butun Usmonli ahlining ko'zi o'ngida oldiraman. Hozir jarchilar bozor joyiga chiqib, mening bu farmonimni aholiga e'lon qilsin, — dedi Mahmudxon.

Kurd beylari nima deyishlarini bilmay, qalblarida isyon o'ti alangalanib, yerga tikilgancha, ma'yus holda saroydan tashqariga chiqdilar. Otning atrofida yana bir aylanib, uni takror tomosha qildilar:

— Bu poshshoning oti: kim nima desa desin, ammo bu ot uniki, — dedilar, — ustidagi sholcha yuzidagi tamg'a ham uniki. Ammo nima uchun poshsho bu uch odamga nisbatan qo'zg'algan nafratini jilovlay olmayapti? Nima uchun ularning kallalarini oldirmoqchi?

Keyin shunday dedilar:

— Mayli, olaversin, qasos qiyomatga qolmaydi. Al qasosu minal haq.

Hamma unga jo'r bo'ldi:

— Al qasosu minal haq! Qasos qiyomatga qolmaydi!

Bu chaqiriq shaharchada hammaning qulog'iga yetdi. Shundan keyin jarchilar bozor joyiga kelib boshlari tanidan judo qilinadigan kishilarning ismlari, qanday jinoyat sodir etganliklarini aytib jar soldilar.

Temirchi Huso o‘zini tutib tura olmadi, saroy darvozasi oldiga kelib, baqira boshladi: “Bu zulm, poshsho, bu zulm. Eshityapsanmi, poshsho, sening bu zulming uzoqqa bormaydi. Yaqinda tugaydi. Ot seniki, poshsho. Ammo sen bu otga munosib emassan. Ha, sen bu otga loyiq poshsho emassan. Mening so‘zimda yolg‘on yo‘q. Otni men olib keldim, mana oting, ol!” — deb baqirdi va borib otni saroy darvozasiga bog‘langan yeridan yechib, qo‘yib yubordi:

— Sen bu otga loyiq emassan, poshsho... Sen bu otga loyiq emas... Sen bu otga...

Ot bir necha soat jilovi bo‘ynida Boyazid shaharchasini uy-
ma-uy, do‘konma-do‘kon kezib aylanib yurdi, keyin markaziy
maydonga kelib, boshini yuqoriga ko‘tarib, burun kataklarini ke-
rib chuqur nafas oldi, so‘ngra bor kuchi bilan yer-u ko‘kni titratib
kishnab yubordi. Uning kishnashiga butun Og‘ritog‘i aks sado
berdi. Shundan keyin depsingancha ikki orqa oyog‘ida turib, qad-
dini tikladi va xuddi parvozga chog‘langandek osmonga sapchidi.
So‘ngra qiyalik bo‘ylab tog‘ tomonga yulduz yanglig‘ uchib ketdi.

Otning kishnashini eshitganlar:

— Bu poshshoning oxirati kuydi, — dedilar.

Bu payt jallodlar og‘ir boltalarini charxlab, erta tongda bo‘-
ladigan qatl tadorigini ko‘rmoqda edilar. Gulbahor esa saroyda,
o‘ylayverib aqldan ozay deb qolgan, o‘zini qo‘yarga joy topa ol-
mayotgan edi. Tanasi o‘likdek harakatsiz, saroydagi xonasining u
burchagidan bu burchagiga tinmay borib-kelib, kunni kech qildi.
Oqshom cho‘kishi bilan to‘ppa-to‘g‘ri temirchi Husoning do‘koni
tomon yugurdi.

— Nima ham qilardik, qizim, — dedi Huso Gulbahorning so‘z-
larini tinglab bo‘lgach. — Qo‘limizdan hech narsa kelmadi. Bun-
dan keyin ham bir narsa kelishiga ishonmayman. Buning hech bir
chorasi yo‘q. Shayxning qo‘lidan ham hech nima kelmaydi.

Gulbahor tovush chiqarmay yum-yum yig‘lardi:

— Unga zahar beraman. Og‘ritog‘ining eng ashaddiy za-
harli iloni zahrini beraman. Ko‘z ochib yumguncha, oftobdan
soyaga o‘tguncha ta’sir qiladigan zaharni topib, unga ichiraman.
Mahmudxonning yashashga haqqi yo‘q, — dedi sal o‘ziga kel-

ganday bo'lib. So'ngra saroyga qaytib kelib, ukasi Yusufni qidirib topdi. Undan yordam istadi, ammo u Gulbahorni eshitishni ham istamadi. Bu ham yetmaganday, unga o'qrayib qaradi, go'yo ukasi emas, dushmanidek muomala qildi. Ukasining munosabatidan Gulbahor qattiq ranjidi. Shundan so'ng Mahmudxonning sodiq xizmatkori Ismoil og'aning yoniga yugurdi. Otasi Ismoil og'ani yaxshi ko'rar, uning bitta gapini ikkita qilmas edi. Ammo Ismoil og'aning yoniga kelgach, uning ham ko'pirib turganini ko'rib, qaroridan qaytdi. Endi u yagona najotni onasidan topmoqchi bo'ldi, lekin uning yoniga yaqinlashishga ham yuragi dov bermadi.

Saroyda hamma, har narsa: devor ham, marmar ustunlar ham, yerga to'shalgan kurd gilamlari ham, hatto o'zining eng sevgan oq, katta, Van mushugi ham unga dushman bo'lib qolganday, hamma unga dushman ko'zi bilan qarayotganday edi. Yotog'ida bag'riga bosib yotadigan, kichkinaligidan o'zi boqib katta qilgan bir ko'zi moviy, bir ko'zi oltindek sariq, yorug' tushganda chiroqdek yonadigan Van mushugini qo'liga olib, yig'lab unga dardini ayta boshladi:

— Oppog'im, oltin ko'zligim, hech bo'lmasa sen meni tushun. Endigina topganimda yo'qotganim Ahmadimni o'ldirishmoqchi. Axir, u mening hayotim, ko'nglimdagi borim, lochinim edi-ku!..

Gulbahor mushugiga bor dardini to'kib-soldi. Mushuk bir quchoq bo'lib uning bag'rida mirillagancha mudrardi... Borgan sari zimiston qa'riga g'arq bo'layotgandek, tushkunlik devoriga peshonasini tayagancha nima qilishini bilmas, o'zini qo'yarga joy topa olmasdi. "Yuragim yonyapti... Erta tongda Ahmadimning boshini tanasidan judo qilishadi. Ha, eshityapsanmi, uni o'ldirishadi. Men ham o'zimni o'ldiraman", deb mushugiga qarab nola qilardi Gulbahor. U shunday deb mushugini bag'riga bosgancha yana zindon sari yo'l oldi. Mushukning vujudi issiqqina, tinmay mirillardi...

Gulbahor zindonning sovuq eshigi oldiga keldi. Ustiga kiyik terisidan tikilgan uzun chakmon kiyib olgan zindonbon Memo uchi yerga tiralgan uzun qilichining dastasiga tayagancha qimirlamay turardi. Gulbahor uning uzunchoq, chiroyli yuzi, o'ychan, g'am to'la qop-qora ko'zlari, jingalak sarg'ish soqoliga qaradi:

— Men erta tongda uning boshi tanasidan judo etilganda o‘zimni jarlikka, uning tanasi yotgan jarlik tubiga tashlayman, — der ekan, Gulbahor o‘zining nima deyayotgani, bu gaplarini Memo eshitayotganini bilmasdi.

— Memo, Memo, qardoshim, sen menga katta yaxshilik qilding. Ilojini topib, meni u bilan yana bir bor uchrashtir, — dedi Gulbahor past tovushda, xuddi bo‘g‘ilayotgandek, — Memo, uni qo‘yib yubor. Agar meni ozgina bo‘lsa ham hurmat qilsang, so‘zimni yerda qoldirma!

Qiz shunday deb qo‘lidagi mushugini yerga otib yuborib Memoning qo‘llariga yopishdi. Memo xuddi sehrlangandek qotib turardi. Gulbahor esa yolverishda davom etardi:

— Memo, qo‘lingda bir gaz qiliching bor. Ko‘zlaring lochinikidek, barmoqlaring qalamdek, bilaklaring kuch-quvvatga to‘la, bo‘ylaringdan aylanay, qardoshim Memo. Bu lochin qora ko‘zlaring, devday savlating zindon qo‘riqlashdan, poshshoni mamnun qilishdan, kuch-quvvatga to‘la qo‘llaring begunohlarning kallasini olishdan boshqa yana nimaga yaradi, ayt, Memo?.. Memo?.. Ahmadni ozod qil, chiqsin sening shu zimiston zindoningdan, nima istasang beray senga, faqat uni ozod qil, Memo!..

Memo bu gaplarni eshitib, shunday ingradiki, uning ingrashidan Gulbahor cho‘chib ketdi.

— Nima istasam bersanmi?

— Ha, nima istasang beraman, Memo! Qardoshim Memo! Do‘stim Memo!

Memo yana qayta so‘radi:

— Rostan ham nima so‘rasam berasanmi?

— Agar jonimni olishni istasang, jonimni ham berishga tayyorman, Memo, — dedi Gulbahor.

Qizning ko‘zlari qo‘rquv aralash quvonchdan porlardi:

— Nima xohlasang beraman, Memo! Tila tilagingni. Ahmadimni zindondan chiqarsang bas!

Memo jim turdi, bir so‘z demadi. U og‘ir xayolga cho‘mgancha qotib qolgandi. Yigitning yuzi chiroqning xira yorug‘ida quvonchdan porladi. Qo‘lini Gulbahorning sochlariga uzatib, ehtiyotkorlik bilan siypaladi. Gulbahor shu topda “Memo nima so‘rar

ekan?” — deya asabiylasha boshlagan, butun vujudi, xayoli Memoning shartini kutmoqda edi.

Shunda birdan Memoning tovushi o‘zgardi, quvonchdan ko‘z-lari chaqnadi. Uning chehrasida ushalishi mumkin bo‘lmagan orzusiga erishgan inson tusi bor edi:

— Rostdan ham nima istasam berasanmi?

— Ha, beraman, — dedi Gulbahor, ishonch va qat’iyat bilan, — beraman!..

— Unda menga sochingdan bir tutam ber, — dedi.

Gulbahor o‘ylab ham o‘tirmay sochidan bir tutamini Memoga uzatar ekan:

— Ol qilichingni, kes! — dedi. — Qurboning bo‘lay, Memo!

Memo qilichini olib, Gulbahorning sochidan bir tutam kesib oldi va avaylab chap qo‘yniga soldi. Keyin:

— Yana bir narsa so‘rayman, — dedi Memo.

Gulbahor taraddud etmay:

— So‘rayver, Gulbahor senga qurbon bo‘lsin, — dedi.

— Sendan mana shu kechani bir umr unutmasingni so‘rayman.

Shunda Gulbahor uning qo‘lidan tutmoqchi bo‘ldi. Ammo Memo qo‘lini undan olib qochdi va zindon tomon tez yurib ketdi:

— Ahmad, Muso bey, So‘fiy bobo, turinglar o‘rningizdan, — dedi Memo baland ovozda.

Mahbuslar uxlashmagan edi. Birdan sapchib o‘rinlaridan turishdi. Memo ularning oyoq-qo‘llaridagi zanjirlarini yechdi.

— Mana bu eshikdan chiqasizlar. Quyosh chiqmasdan bu yerni tark etishingiz kerak. Tong otgunga qadar fursatingiz bor! Tezroq qochib, joningizni qutqaring.

Ahmad eshik oldida turgan Gulbahorni ko‘rdi. Kelib uni bag‘-riga bosdi. Gulbahor:

— Tezroq, tezroq bo‘linglar! Hozir tong otadi, kun yorishmasdan bu yerni tark etishingiz kerak. Bo‘lmasa qo‘lga tushib qolasizlar.

Ahmad Gulbahor bilan xayrlashib sheriklari bilan tezda zindonning pastdagi eshigidan tashqariga chiqdi.

Mahbuslarni chiqarib yuborgach, Memoning o‘zi ham bir zumda g‘oyib bo‘ldi. Gulbahor atrofga alangladi, chaqirdi, ammo uni topa olmadi.

...Tong otdi, quyosh Og‘ritog‘idan oshib, Boyazid shaharchasi, Boyazid saroyi uzra o‘zining horg‘in, g‘ussali, xira nurlarini socha boshladi.

Jallodlar zindon yoniga keldilar va:

— Memo, och eshikni, qatl qilinadigan mahbuslarni olib chiq, — dedilar baland ovozda.

Memo eshikni ochdi va go‘yo hech nima bo‘lmaganday jilmayib:

— Mahbuslarni tunda qo‘yib yubordim, — dedi.

Jallodlar Memoning so‘ziga ishonmay, zindon eshigidan ichkariga kirdilar. Ammo ne ko‘z bilan ko‘rsinlarki, rostdan ham ichkarida birona mahbus yo‘q edi.

Shundan keyin zudlik bilan saroyga, Mahmudxonning huzuriga yugurdilar. Xonga bo‘lgan voqeani oqizmay-tomizmay so‘zlab berdilar. Xonning qo‘li beixtiyor qilichiga yugurdi, to‘ppa-to‘g‘ri zindon tomon yurdi. Uning yonida Ismoil og‘a va navkarlari ham hozir-u nozir edilar. Mahmudxon oldinda, mingboshilar uning ortidan zindonga kelishdi. Zindon oldida ularni qilichini yalang‘ochlab, jang qilishga tayyor turgan Memo qarshi oldi:

— Ularni bu kecha qo‘yib yubordim, poshsho, — dedi Memo kulib, — ma‘qul ish qildim, poshsho, to‘g‘rimi?

— Ko‘ppak, — deb baqirdi Mahmud poshsho. — Nonko‘r, itvachcha, sen bergan non-tuzimga tupurding!..

Poshshoning bu so‘zlaridan keyin odamlari qilichlarini yalang‘ochlab, Memoga tashlandilar. O‘rtada qaqshatqich jang boshlandi. Ammo Memoni yengish oson kechmadi. O‘nlab navkar uning atrofini o‘rab olgan, lekin Memo ularga bas kelayotgandi. Mahmud poshshoning odamlari Memoni qal‘aning burchagi — bugun tongda mahbuslarning kallasi olinishi kerak bo‘lgan joyga qarab siqishtirib borishdi.

— Poshsho, sen va askarlaring bilan uch kecha-yu uch kunduz to‘xtamay jang qilishim mumkin, ammo ne foyda. Men bu

dunyodagi yagona orzumga erishdim. Endi bu dunyodan ko‘zim ochiq ketmayman. Bir necha odamni o‘ldirishga majbur bo‘ldim, ammo na iloj. O‘ldirgan bo‘lsam, sening bir necha sodiq qullaringni o‘ldirdim. Hammangizga “Alvido!”, qolganlar, do‘stlarim, dushmanlarimning hammasiga “Alvido!”. Memo shu gaplarni ayta-ayta o‘zini qal’a burchagidan pastga otdi...

Jarlik shunchalik chuqur ediki, yuqoridan turib qaraganda Memoning jar tubida yotgan jasadi qanotining birini keng yozib uchayotgan lochinni eslatardi. Uning jasadini avval temirchi kelib ko‘rdi, keyin Husoning o‘g‘illari, so‘ng xotin-xalaj, qiz-juvonlar... Boyazid shaharchasi musibatga g‘arq bo‘ldi.

Huso Memoning jasadi yoniga kelib, peshonasini silab, o‘pdi. Memoning chap qo‘li musht tugilgan, yuragi ustida turardi. Huso uning tugilgan mushtini arang ochdi va kaftidagi bir tutam sochga ko‘zi tushdi... Shunda uning kaftida porlab turgan qop-qora bir tutam soch sirg‘alib endigina nish ura boshlagan maysalar ustiga tushdi...

Otning ikki orqa oyog‘ida tik turganini ko‘rib hamma hayratdan yoqa ushladi. Bu ot chindan ham Mahmudxonning oti edi. Ammo kecha xon bu otning o‘ziniki ekanligini nega tan olmadi? Yoki hamma narsadan uning xabari bormidi? Gulbahorning nima ishlar qilib yurganini bilmamidi u? Shuning uchun otni qabul qilmadimi?

Ha, u hamma narsadan xabardor edi. Nega xabari bo‘lmasin?! Axir, u qalin devorlar orqasida bo‘ladigan narsalarni ham ko‘ra olar, uzoq-uzoqlarda odamlar orasida gapirilgan gaplarni ham eshita olardi-da!.. Shunday emasmi?

Gulbahorning hamma ishidan xabari bor edi uning. Memo nega o‘z joniga qasd qildi? Qo‘rqqanidanmi? Qochib qutulsa bo‘lmasmidi? Ammo qochib qayoqqacha borardi? Bu yerdan bosh olib ketsa, tog‘larga, Hoshap qal’asidan boshpana topa olmasmidi? Ammo qochib qayoqqa ketmasin, Mahmud poshsho uni, baribir, izlab topar, tiriklayin terisini shildirardi...

Yusuf bo‘lib o‘tayotgan voqea-hodisalarni qo‘rquv ichida, yuragini hovuchlab kuzatardi. Yam-yashil maysalar ustidagi qonni ko‘rib uning yuragi battar hapriqdi...

Bundan bir necha yil avval, Yusuf u paytlar hali yosh bola edi. Shaharchaning bozor maydonida eshakka teskari mindirilgan qip-yalang'och, faqat avrat joyi yopiq bir odamni ko'rgandi. Eshakning jilovini ko'zlari baqraygan, kipriklari to'kilib, ko'zlari qip-qizil go'sht parchasiga aylangan, yonog'i osilib tushgan badbashara bir odam tutib borardi. Eshakning ikki tomonidan esa ikki dev kelbatli kishi borar, ulardan birining qo'lida qonga belangan qilichsifat katta pichoq, ikkinchisining qo'lida esa kichkina yaltirab turgan xanjar bor edi. Haligi odam xanjari bilan eshakka teskari mindirilgan, qo'llari chilvir bilan bog'langan, bukchayib olgan bechora odamning chap qulog'ini ushlab turib, tagidan kesib oldi. Keyin kesib olingan quloqqa, so'ngra esa atrofdagi odamlarga qarab xaxolab kuldi. Qulog'i kesilgan odam og'riqdan chinqirar, kesilgan joydan pishqirib qon oqardi... Jallod qo'lidagi quloqni olomonga qarab otdi. Kesilgan quloq olomon ustidan o'tib, bir do'konga borib tushdi. Do'kondor dev kelbatli, baquvvat, qalin qora soqolli, qirg'iy burun kishi edi. Do'koniga kelib tushgan, qonga belangan quloqqa tikilgancha, kiprik qoqmay turib qoldi. Eshak ham qonga belandi. Bahaybat jallod o'tkir pichog'i bilan haligi odamning terisini qo'yning terisini shilganday sovuqqonlik bilan shila boshladi. Tiriklayin terisi shilinarayotgan odam baqirishdan to'xtab, xirillay boshladi. Atrofdagi shunchalik ko'p odam to'plangan ediki, hech birining yuzida rahm-shafqat, qo'rquv alomati sezilmasdi. Terisi shilingan odamni peshinga yaqin saroy darvozasi oldidagi toshli yerga olib kelib tashladilar. Tanasidan qon hali oqib tugamagan edi. Butun shaharcha, ko'chalar, do'konlar qonga belangandi, hatto tuproq ustida qon pishqirardi...

O'sha kecha Yusuf tongga qadar qusishdan to'xtamadi. Shaharchadagi "tomosha"ni ko'rgan bolalarning hammasi shu ahvolga tushgan edi. Onalar bolalarining tepasida o'tirib yig'lashardi. Otalar esa: "O'rganib ketadi, o'rganib ketadi. Bu dunyoda boshqacha yashashning iloji yo'q. Faqat ko'nikish kerak", — deyishardi.

Yusuf hushidan ketdi... anchagacha o'ziga kelmadi. Onasi tepasida o'tirib tinmay yig'lardi...

Oradan yillar o'tdi. Yusuf eshakka teskari mindirilib, sazoyi qilinish, terilar tiriklayin shilinishiga ko'p marotaba guvoh bo'ldi.

Endi Yusufning ko‘zi qotgan, bunday voqealarni ko‘rganida etijim er etmasdi. Uning ko‘z o‘ngida qancha kallalar tanidan judo qilinmadi, Boyazid qal’asida zanjirband qilingan qancha insonlar qatl qilinmadi... Bunday paytlarda Yusufning otasi o‘zida yo‘q quvonar, yuzida tabassum, labida kulgu jilva qilar, ko‘zlari porlar, terisiga sig‘mas, hatto bo‘yi bir qarich o‘sib, yelka-yag‘rini yanada kengayardi. U bunday damlarda o‘zini tangriga tenglashtirardi, Og‘ritog‘i uzra gumburlab chaqmoqlar chaqtirib, yashindek kelgan dahshat, qo‘rquv tangrisiga mengzardi o‘zini. Yusuf otasidan juda qo‘rqardi. Mahmud poshsho uning uchun ota emas, bir qo‘rquv tangrisi edi.

Yusuf tonggacha mijja qoqmadi. Uxlamagani sari qo‘rquvi yanada kuchaydi. Otasi Gulbahorning otni keltirish voqeasini Yusufga aytganini bilar, ammo fursat poylayotgandi. Otasi shunday odam ediki, mehrini ham, nafratini ham, jahlini ham, qo‘rquvini ham (aslida u hech kimdan va hech nimadan qo‘rqmasdi) hech qachon, hech kimga bildirmasdi.

Yusuf: “Bu yerdan bosh olib ketsam, Hoshap qal’asiga, Hoshap beyining huzuriga borib, oyog‘iga yiqilsam va meni otamga berma! Agar meni yashirish qo‘lingdan kelmasa, ho‘v ana u qora ko‘zli jayronlar chopib yurgan cho‘llarga, arablar yoniga jo‘nat”, — deb yolvorsam-chi, deya o‘ylanib qoldi. Keyin yana: “Hoshap beyi ham otamdan qo‘rqadi. Otamdan hamma qo‘rqadi. Hatto Eron shohi, Usmonli podshosi, hamma-hamma qo‘rqadi otamdan. Faqat birgina Gulbahor undan qo‘rqmaydi. Ha, temirchi Huso ham qo‘rqmaydi, Karvon Shayxi ham qo‘rqmaydi. Yo‘q, yo‘q, Karvon Shayxi qo‘rqadi. Demak, faqat ikki kishi qo‘rqmas ekan: Gulbahor va temirchi Huso”, deb xayolidan o‘tkazdi Yusuf.

U bir amallab tongni ottirdi. Agar otasi eshitguday bo‘lsa, “Shuncha ish bo‘libdi-yu, o‘g‘lim bo‘la turib menga hech narsa demabdi... Men o‘lishim kerak yoki bunday o‘g‘ilni ibрати olam uchun maydonning qoq o‘rtasida ko‘zlarini o‘ydirib, terisini shildirishim kerak, yoki o‘zim o‘lishim kerak”, — desa...

Ana shularni xayolidan o‘tkazgan Yusuf yanada dahshatga tushdi: “Ha, mana hozir jallodlar xonamga bostirib kirib, qo‘llarimni qayirib, kishanlaydilar. Ha, mana hozir kirib kelishadi...”

Saroydagi oziq-ovqat ombori yonida kichkina bir xona bor edi. U yerda uch kishi tik tursa sig‘a olardi. Yusuf o‘sha xonachaga kirib yashirinib oldi. Qulog‘ini ding qilib eshikni poyladi... Butun saroy hozir uni qidirmoqda. Saroyni ag‘dar-to‘ntar qilib uni topa olmagach, otlariga minib yo‘lga tushishadi. “Mahmud poshsho-ning o‘g‘li saroydan qochib ketibdi”, deya dunyoga jar solishadi. So‘ngra turli xil mish-mish tarqatishadi, butun shaharchada fisq-u fasod, g‘iybat avjiga chiqadi...

Yusuf dir-dir titrab eshikning tirqishidan dahlizga qaradi. Dahlizdan tushib turgan ignaday yorug‘lik ham avval xiralash-di, so‘ngra batamom so‘ndi. Xona zimistonga aylandi. Yusuf chuqur tin oldi. Nima bo‘lgandayam bugun u zolim ota jazosidan qutulgan edi. Oyog‘ining uchi bilan bitta-bitta qadam bosib xonadan chiqdi. Ro‘parasidan chiqqan saroy xizmatchilari unga parvo ham qilmasdan yonidan o‘tib ketishdi, hatto ba‘zilari unga ta‘zim qilib, salom ham berishdi. “Bu bir tuzoq. Otam menga qo‘ygan tuzoq”, — dedi Yusuf o‘z-o‘ziga. Hozir meni olib ke-tishadi, hozir olib ketishadi... Shunda qornining qaldirashidan ochiqqanini sezdi. O‘zini oshxonaga urdi. U yerda bahor ifori bor edi. Qandaydir gulning o‘tkir hidini sezdi. Birpasdan keyin dimog‘iga qovurilayotgan go‘shtning ishtahani qitiqllovchi hidi urildi. Oshxonadagi oshpazlar Yusufni ko‘rishlari bilan birdan tik oyoqqa turdilar.

Yusuf oshxona ichida biroz kalovlandi, ammo oshpazlardan yeyish uchun taom so‘rashga g‘ururi yo‘l qo‘ymadi. Shu payt de-von tarafdin otasining jaranglagan, baqirgan ovozin eshitdi. Bir-pasdan keyin ovoz o‘chdi, xuddi ataylab o‘chirilganday... Yusuf tezda oshxonadan chiqib, saroy hovlisiga qarab yurdi. Navbatchi o‘rnida soqchilik qilayotgan shop mo‘ylovli bir navkar unga xo‘mraygancha tikilib turardi. Yusuf u yerdan ham tezda o‘tib, saroy masjidiga qarab yurdi. Orqasidan yirtqich hayvon quvib kelayotgandek, saroy masjidining o‘rtasida to‘xtab, nafasini rost-ladi. Keyin haramga kirdi. U bo‘lib o‘tgan voqeani onasiga aytishi kerak edi. Qolaversa, ochlikdan o‘lay degan, biron nima yeb olishi ham lozim edi.

Onasi uni ko‘rib qo‘rqib ketdi:

— Yusuf, o'g'lim, senga nima bo'ldi, mazang yo'qmi, rangingda rang qolmabdi, — dedi.

— Ha, mazam yo'q, — dedi Yusuf ingrab. Keyin o'zini to'shakka tashladi. Uning harorati juda baland, a'zoyi badani o't ichida edi. Yusuf shu ahvolda uch kecha-yu uch kunduz alahsirab, bosinqirab, issig'i tushmasdan yotdi. Tabiblar chaqirildi. Hamma dori-da'vo qilindi. Yusuf qo'lini musht qilib olgan, ochmasdi. Oradan uch kun o'tdi. Nihoyat, u ko'zini ochdi, qo'llari yumshab, tugilgan mushtlari ham ochildi, barmoqlari yozildi. Ertasi kuni oyoqqa ham turdi. Lekin harakatlari hurkak jayronniki kabi edi. O'sha kun kechgacha saroyda u yoqdan bu yoqqa yurib kunni o'tkazdi. O'ylab-o'ylab, nihoyat, bor haqiqatni ochiq-oshkora otasiga borib so'zlab berishga qaror qildi, chunki bundan boshqa chorasi qolmagandi. Zotan otasi u aytmasa-da, hamma gapdan xabardor edi. Shunda Yusufning esiga Gulbahor keldi. Gulbahor Yusufga o'xshamasdi, uning fe'l-atvori butkul boshqacha edi. U ham otasi hamma narsadan xabardor ekanligini yaxshi bilardi. Balki, bu ahvoldan qutulish yo'lini topib qo'yganligi ham ehtimoldan xoli emasdi uning. Yusuf shularni o'ylab, haramga, — Gulbahorning xonasiga qarab yugurdi.

Yusuf dahshat ichida edi. Gulbahorning urchuq yigirib o'tirganini ko'rib, fig'oni falakka chiqdi:

— Gulbahor, — deb baqirdi u xuddi joni chiqayotganday.

— Ha, tinchlikmi, senga nima bo'ldi Yusuf? — deb so'radi Gulbahor.

— Otam ikkalamizning ham ko'zimizni o'yadi, terimizga somon tiqadi. Uning hamma narsadan xabari bor, — dedi Yusuf.

— Sen aytdingmi?

— Men hech nima deganim yo'q, ammo u hammasini biladi. Ha, ikkalamizning ham ko'zimizni o'yadi. Ha, ko'zimizni o'yadi, Gulbahor.

— Kim aytibdi unga?

— Bilmadim, ammo u hammasini biladi.

— Yusuf, tez bo'l, qochamiz!

Yusuf Gulbahorning bag'riga o'zini tashladi. Uning butun vujudi, ovozi titrar, nima qilishni bilmasdi.

U vahimaga tushgandi:

— U hammasini biladi, yur, qochaylik.

— Qayoqqa qochamiz?

— Qayoqqa bo'lsa ham mayli, ammo bu yerdan ketishimiz kerak.

Gulbahor ukasini kursiga o'tqazdi.

— O'zingni bos, Yusuf, mayli qochamiz, ammo qayoqqa?

— Otam seni tuzoqqa tushirmoqchi. Senga hamma narsani bilishini, otni sen olib keltirganingni, temirchining do'koniga borganingni bilishini aytishni istamayapti. Ha, u hamma narsani biladi, lekin buni sezdirmayapti. Men ham sening temirchi do'koniga borganingni ko'rdim. Otam buni ham biladi. Ahmadni ham biladi, u hamma narsadan xabardor. Hatto bu yerda sen bilan nima haqida gaplashayotganimizni ham bilib turibdi. Agar qochmasak, ko'zimizni o'yadi. Ismoil og'aga bu gaplarni aytayotganini mana shu quloqlarim bilan eshitdim.

— Nima dedi?

— Qizimni ham, u yigitni ham o'ldiraman. Biroz kutaylik-chi, balki, Yusuf hammasini o'z og'zi bilan aytib berar. Balki, Gulbahor kelib oyog'imga yiqilib afv so'rar. Bugun ham kutaylik-chi... Bo'lmasa erta tongda qo'lga olamiz... — dedi.

Gulbahor hammasini tushundi. Bu fikr uning miyasiga ham kelgan edi.

Otasi har odamda har narsani ko'ra bilar, buni qarshisida turgan odamga ham sezdira olardi. Va bundan qutulish mushkul edi. Qanchalik aqlli bo'lma, bu tuyg'uga asir bo'ldingmi, tamom, qutulmoq imkonsiz edi. Yusuf bugun bo'lmasa ertaga, albatta, hamma narsani, hamma bilganini otasiga ochiq-oshkora aytib berishi aniq edi. Yoki qo'rqqanidan og'iz ham ocholmasdan, yuragi yorilib o'lishi mumkin edi. Yusuf bu yerga nimaga kelganini o'zi ham anglay olmayotgandi. Otasining oldiga borib, shu paytgacha bo'lgan hamma narsani bo'yniga olishi undagi qo'rquv oqibati edi.

Gulbahor bularni birma-bir o'ylab ko'rdi. Yusuf otasi yoniga borib ot masalasi, temirchi voqeasini so'zlab berguday bo'lsa, hamma narsa kunday ravshan bo'lardi, poshsho esa mahbuslarni

zindondan Gulbahor chiqartirib yuborganini bilib olar, shunda Memoni o'limga yo'llagan odamning kim ekanligi ham ayon bo'lar edi. Memo buni kim uchun, nima uchun qilgani, nega bu yo'lda o'z jonini fido qilganini poshsho tushunmasmidi?

Yusufning birdan rangi bo'zardi, turgan joyida qotib qoldi.

— Men ketdim, — dedi va eshikni tepib ochib chiqib ketdi. Yugurganicha devon eshigiga yaqinlashdi. Ichkariga otilib kirib, otasining qo'llariga yopishdi. Devonda kurd beylaridan ikki nafari, Ismoil og'a, mirob, ikki zobit hamda uzoq viloyatdan kelgan bir nechta darvesh bor edi.

— Otajon, meni kechiring, o'ldirmang, ko'zlarimni o'ymang, bir qoshiq qonimdan keching. Siz hamma narsani bilasiz, meni afv eting. Men sizga xiyonat qilmadim, faqat juda qo'rqdim, kechiring, — deya otasining oyoqlariga yiqilib yolvordi. So'ngra sal o'zini bosib, hamma bilganini birma-bir oqizmay-tomizmay so'zlay boshladi. Gulbahorning qanday yoniga kelgani-yu, bergan taklifi, avval temirchinikiga, keyin Karvon Shayxi huzuriga qanday borgani, xullas, nimani bilsa, atrofdan nima eshitgan bo'lsa, hamma-hammasini oqizmay-tomizmay otasiga so'zlab berdi. Keyin:

— Tezroq boring, Gulbahor qochmoqchi, — deb qo'shimcha ham qildi. — Gulbahor qochmoqchi...

Shunda poshshoning miyasida yashin chaqnaganday bo'ldi. Unga hamma narsa ayon bo'lgan, jumboq yechilgandi. Shu daqiqaga qadar mavhum bo'lib turgan Memoning xoinligi sababi ham endi oydinlashgandi. O'z farzandi kabi sevgan Memoning xiyonati sababi ayon bo'lgach, xonning fig'oni falakka chiqdi. Alamidan o'zini qo'yarga joy topolmadi, baqirdi, hayqirdi... Qo'llarini vahshiy burgut qanotlari kabi ko'tarib, o'rnidan turdi. Rangi bo'zarib, pishqirdi. Bir-ikki qadam bosdi, agar devor bo'lmaganda u muvozanatini saqlay olmas, yiqilardi.

Rangi oqarib, lablari qovjirab yorila boshladi, soqoli titradi. Shu ahvolda u kursiga cho'kdi. Ismoil og'adan boshqa hamma Mahmud poshshoning xonasidan birin-ketin tashqariga chiqdi. Yusuf otasining kursisi oldida tiz cho'kkancha qolgan, go'yo adoyi tamom bo'lgan edi. Mahmud poshsho:

— Ismoil, nimalar bo‘lyapti, boshimizga kelgan bu balolarning sababi ne? Shuncha balo yetmaganday, nomus balosi ham bormidi? Bu qiz nima qilmoqchi? Meni nomusdan o‘ldirmoqchimi? Demak, Memo?! Demak, Memoni ham sehlaladi bu jodugar. Demak, ajdodlari sha’niga dog‘ tushiribdi bu qiz! Sharmandayi sharmisor qilibdi, ajdodlarimizning ruhi poklarini oyoq osti qilibdi. Bu xonadon boshiga tushmagan balo, musibat qolmadi, birgina or-nomus balosi qolgandi, mana, u ham keldi, Ismoil! G‘aflatda qoldik, Ismoil, ammo buni hech kim bilmasin, aks holda butun Usmonli davlati oldida sharmanda bo‘laman. Lekin mening tushunmayotgan narsam shu, bu qiz kimga oshig‘-u muftalo bo‘lgan o‘zi? Ahmadgami?.. Unday bo‘lsa Memo-chi? Memoning nima aloqasi bor bu ishga? Memo?..

Mahmudxonni ko‘proq qiynagan narsa xayoliga kelgan ikkinchi ehtimol bo‘lib, bunga uning aqli bovar qilmas, sha’ni top-talganini his qilmoqda edi.

— Ismoil, — deya o‘rnidan turdi poshsho, — bu gap sir bo‘lib qolishi kerak. Qizni ham zudlik bilan bartaraf qilmoq kerak.

— Yo‘q, bunday qilib bo‘lmaydi, aks holda, keyin... Keyin, Memodan xavfsirab qilishlari mumkin.

— Unda nima qilamiz bu qizni, Ismoil? Biron chorasini top!..

Mahmudxon ham, Ismoil ham bir necha soniya jim bo‘lib qolishdi.

Shundan so‘ng bu jimlikni Mahmudxonning o‘zi buzdi:

— Hech nima bo‘lmaganday tutamiz o‘zimizni. Hech nima bilmagan, hech nima eshitmaganga solamiz o‘zimizni... Qani bu fikrimga nima deysan, Ismoil?

— Yo‘q, bo‘lmaydi, — dedi Ismoil og‘a. — Qizni saroyda tutib turishning iloji yo‘q. U abjir qiz, qochib ketadi. Yo uni hech kimga sezdirmay o‘ldirish kerak, yo zindonga tashlash kerak. Haligi Ali bey tashlangan zindonga tashlash kerak uni.

— Roziman, — dedi Mahmud poshsho, — ammo zindon tepasiga tuzukroq odam qo‘y, bo‘lmasa...

— Buyog‘idan xotirjam bo‘ling, poshsho hazratlari, — dedi Ismoil og‘a qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib.

Poshsho ancha o‘ziga kelgan, yana sovuqqon holiga qaytgandi. Endi hamma sir ayon, bo‘lib o‘tgan barcha voqea-hodisalar unga

kundek ravshan edi. Ahmad bilan Gulbahor orasida munosabat paydo bo'lganiga ancha bo'lgan ko'rinadi.

Ismoil og'a tez-tez yurib tashqariga chiqdi. Ikkita navkarni yoniga olib Gulbahorning xonasiga bostirib bordi. Gulbahor Yusuf chiqib ketgach, Ismoil og'aning jallodlarni yetaklab kelishini kutib, hamma narsaga tayyor turgan edi.

Ismoil og'a qo'lini bigiz qilib Gulbahorga ishora qilgach, navkarlar borib qizni qo'lga oldilar. Ismoil og'a oldinda, Gulbahor va ikki tomonida ikki qo'riqchi orqada zindon tomon yo'l oldilar. Zindonda hech kim yo'q edi.

— Gulbahor xonimni pastga olib tushinglar. Hurmatini joyiga qo'yib muomala qilinglar. Gulbahor qo'riqchilarni "ovora" qilmasdan o'z oyog'i bilan zindonga tushdi. Zindon eshigini Ismoil og'a o'z qo'li bilan qulfladi va kalitni qo'yniga soldi:

— Ikkalangiz bu yerdan bir qadam ham jilmay, kiprik qoqmay qizni qo'riqlaysizlar. Agar bir kor-hol bo'lsa yoki qiz qochib ketadigan bo'lsa, ikkingizning ham kallangiz ketadi.

Bu payt saroyda Mahmud poshsho xotinini yoniga chaqirib, bo'lib o'tgan voqeani unga so'zlab berayotgandi. Yusuf esa ota-onasi ko'z o'ngida yerga yiqilgancha yotardi.

Mahmud poshsho xotiniga Yusufni ko'rsatib:

— Bola adoyi tamom bo'libdi. Ahvoli chatoq. Yaxshilab qaranglar. Qizingga kelsak, uning qayerdaligini sendan boshqa hech kim bilmasligi darkor. O'g'ling o'ziga kelgach, unga ham qattiq tayinla, hech kimga og'iz ochmasin, tiliga ehtiyot bo'lsin, — dedi.

So'ngra Yusufni yotgan yeridan turg'azib, o'z yoniga o'tqazdi, sochlarini siladi. Shunda Yusuf sal o'ziga kelganday bo'ldi. Mahmud poshsho:

— Sen mening o'g'lim, avlodimning davomchisidan. Ajdodlarimizga munosib, or-nomusing, sha'ningga munosib ish qilding. Haqiqiy o'g'il nomusiga dog' tushirmaydi, — dedi.

— Meni o'ldirmaysizmi? Ko'zlarimni o'ydirmaysizmi? — dedi Yusuf javdiragancha otasiga tikilib. Uning ko'zlarida ham qo'rquv, ham ma'sumlik bor edi.

Mahmud poshsho jilmayib, o'g'lining peshonasidan o'pdi:

— Nimalar deyapsan o'g'lim, nega seni o'ldirar ekanman. Ak-sincha... Sen mard yigitning ishini qilding. Bu jasorating uchun senga eng zo'r qurol bilan eng zo'r ot sovg'a qilaman.

Yusuf bo'shashib, yig'lab yubordi. Mahmud poshsho rafiqasi-ga qarab:

— Bor, bolani ham olib ket, o'ziga kelsin. Rosa qo'rqqan, — dedi.

Onasi Yusufni qo'ltiqlab olgancha devondan chiqdilar. Ular chiqishi bilan poshshoning huzuriga Ismoil og'a kirdi:

— Bo'ldi, poshsho hazratlari, tamom, — dedi xotirjam ohangda.

— Yaxshi. Bu voqeani hech kim bilmasligi, hech kim hech narsadan shubhalanmasligi kerak, Ismoil og'a, — dedi poshsho.

— Bosh ustiga, poshsho hazratlari, — deb ta'zim bajo keltirdi Ismoil.

— Endi hotirjamman, Ismoil og'a. Nima bo'layotganini hech ham tushunmayotgan edim, miyam g'ovlab ketgandi. Sal vaqt o'tsin, keyin Gulbahor masalasini o'ylab ko'ramiz, — dedi.

— Albatta, poshsho hazratlari, o'ylab ko'ramiz... Bundan buyog'i oson. Sal vaqt o'tsin, hamma bu voqeani unutadi... — dedi Ismoil.

Qanchalik sir saqlanmasin, kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi, deganlaridek, Gulbahorning zindonband qilingani ham-maning qulog'iga yetib bordi. Ammo ilk boshda hech kim bunga ishonmadi. Temirchi Huso va Karvon Shayxi esa voqeaning bunday rivojlanishini oldindan bilar edilar.

Xullas, xabar tez orada butun Og'ritog'iga, u yerdan Van ko'li sohillariga qadar yoyildi. Bir necha kun ichida Arzurum, Qars, Er-zinjon ham bu voqeadan xabardor bo'ldi. Butun diyorda Ahmad va Gulbahorning muhabbat afsonasi tillarda doston bo'ldi. Bax-shilar zindon tepasiga kelib, o'lanlar aytdilar. Butun Og'ritog'i aza ochdi. Yigitlar, qiz-juvonlar: "U zindonda yotar ekan, biz qanday yashaymiz, bir-birimizning ko'zimizga qanday qaraymiz?" — deya oh chekdilar.

Ahmadning ham, Karvon Shayxining ham, Huso, xullas, bu-tun Og'ritog'i ahli, arzirumliklarning ham ko'ziga uyqu kelmadi.

Hamma vijdon azobida qiynalar, uyat, nomus kundan kun bu insonlarning yurak-bag'ini dog'lab, adoyi tamom qilib borardi.

Og'ritog'i bu dunyoning ustiga cho'kkan alohida bir dunyoga aylangandi. Og'ir, haybatli bu tog'ning boshi har doim quyuq tuman ichida edi. Ba'zi tunlar quyuq bulutlar o'rnini qorong'i osmonga chamanday ochilgan yulduzlar egallardi. Uzun tunlar nihoyasiga yetgach, quyosh Og'ritog'ining bag'ridan qip-qizil otash to'pi kabi chiqa boshlardi.

Kechalari Og'ritog'i yanada mahobatli tus oladi, go'yo butun dunyo Og'ritog'idan iboratday tuyuladi. Tog'ning jimjitligini to'satdan gumburlagan momaqaldiraq buzib yuboradi. Shunda bu mahobatli tog' go'yo butun koinotni qoplab olganday bo'ladi. Oy shu'lasi inja uchqunday izziz g'oyib bo'ladi. Tun qo'rqinchli ro'yoga aylanadi. Nafaqat yulduz, hatto osmonning o'zi ham ko'rinmaydi. Tun qorong'iligi qa'ridan ming yillar naridan bo'g'iq uvullagan tovush keladi.

Zimistonlik og'ir tosh kabi atrofni bosib oladi. Og'ritog'i harakatlanayotgandek bo'ladi, go'yo qiyomat boshlanayotganday. Og'ritog'i hurpayib, shishib borayotgan bahaybat jonivorni eslata-di. Qani endi qorong'i samoda bittagina yulduz ko'rinsa?..

Ahmad ot ustida oldinda ketyapti — Og'ritog'i aholisi uning ortidan kelmoqda. Qishloqlar bo'shab qolgan. Atrofdagi butun aholi Boyazid shaharchasi ustiga quyunday bostirib kelmoqda.

Bu pallaga kelib Van ko'li qirg'og'i aholisi ham, vodiy qishloqlari ham qo'zg'alib, hammasi Boyazid shaharchasi tomon sel-day oqa boshladi. Odam shunchalik behisob ediki, go'yo yerdan odam unib chiqayotganday, osmondan yog'ilayotganday. Quyun-day olomon Mahmudxon saroyi tomon bostirib kelmoqda. So'ng-siz olomon Mahmudxon saroyi tomon oqib kelmoqda.

Quyosh Og'ritog'ining bir chetiga yopishganga o'xshaydi, bir botadi, bir chiqadi, bir pasayadi, bir ko'tariladi...

Mahmudxon ichkaridan turib bu mahshariy olomonni kuzatib turardi: bir qismi otliq, qolgani yayov, egniga echki, qo'y, kiyik, toy terisidan tikilgan liboslarga burkangan olomon ichidagi odamlarning biri baland bo'yli bo'lsa, boshqasi o'rta va past bo'yli, biri oq-sariqdan kelgan bo'lsa, boshqasi qorachadan kel-

gan... Biri sariq sochli, biri qora ko‘zli bo‘lsa, boshqasi moviy ko‘zli. Ularning orasida o‘rta yoshli erkaklar-u navqiron yigitlar, nozik bilak, sarvqomat, shahlo ko‘zli xotin-xalaj-u qiz-juvonlar ham bor.

Tong otib, tepadan quyosh chiqib kelmoqda, tuman sekin-as-ta Yer yuzidan ko‘tarilmoqda... Mahmudxon olomonni ko‘rib ko‘zlarini yumdi. Keyin yana olomonga tikildi. Ahmad ot ustida, eng oldinda kelmoqda. Bu manzaraga qarab Mahmudxon jahl-ga mindi, u yoni-bu yoniga qaradi, farmon bermoq istadi, ammo tomog‘i quridi, yutindi... Keyin yana o‘ylana boshladi. Agar shu Boyazid shaharchasidagi har bir tosh, har bir qum zarrasi askarga aylanib qolsa, mana shu yopirilib kelayotgan, bir uchi Boyazid qal‘asiga yetib kelgan, oxiri esa hali Og‘ritog‘i etagida yurgan olomonga qarshi tura olarmidi?

Tumonat odam chumoli suruvlari kabi vazmin siljib, saroy to-mon yaqinlasha boshladi. Ha, tumonat odam... Ammo hech biri-dan sado chiqmaydi.

Shu payt nimadir qarsillab ketdi. Bu qal‘a darvozasi edi. Olomon sel kabi sassiz, baqiriq-chaqiriqsiz ichkariga oqib kira boshladi.

Bu paytda Ismoil og‘a Gulbahorni zindondan chiqargan, eshik oldida qaltirab turardi. Gulbahorning ko‘zlari yangi kun qarshisida qamashar, kipriklari pipirar, atrofida nimalar bo‘lib o‘tayotganini ko‘rolmayotgandi. U faqat zindondan chiqaril-ganini bilib turardi.

So‘ngi yo‘q, sassiz, sadosiz olomon Gulbahorni ham o‘z safiga qo‘shib, saroy darvozasidan hovli qismiga o‘tdi.

U yerda, quyiroqda, Ahmadi Xoniyning qabri yonida katta gulxan yoqilgandi. Darveshlar, so‘fiylar katta maydonda yoqil-gan katta gulxanning xirmon yeriday keladigan joyga to‘shalgan cho‘g‘lari ustida yurar edilar. Cho‘g‘ning atrofida halqa shaklida tizilib turgan qolgan muridlar ham cho‘g‘ ustida yurayotganlarga qarata ilohilar¹ aytishar, zikr tushishar, sibizg‘a chalishardi. Sassiz olomon gulxan atrofini o‘rab olgandi. Og‘ritog‘iga ketgan yo‘lda

¹ **Ilohi** — tasavvufda pir-u murshidlarning Allohga hamd aytib kuylaydigan qo‘shiqlari.

odam behisob. **Cho'g'** ustida yurayotganlar olisdan ham aniq ko'zga tashlanadi. **Cho'g'** ustida yurgan darveshlarning qora terga botgan **yalang'och** badanlari, yal-yal tovlanayotgan cho'g'lar orasidan **suvdek** pishqiradi.

Mahmudxon:

— Men qo'rqqman, men qo'rqqman, — deb baqirgancha qilichini yalang'ochlab, yolg'iz o'zi olomonga qarab yurdi. Ismoil og'a va yonidagi odamlari uni zo'rg'a ushlab qoldilar.

— Bundan keyin yashadim nima-yu, yashamadim nima! — deb ingrardi u. — Buyuk Usmonli nomiga dog' tushirdim, obro'e'tiborini butun dunyoning ko'z o'ngida bir pul qildim. Agar bu gap saroyga yetib borsa, nima bo'ladi?.. Shunday bo'lgach, yashadim nima-yu, yashamadim nima! Ammo bu olomon bilan o'ynashib bo'lmaydi. Bu olomonni yaxshi bilaman, ustiga qo'shin tortib borsang ham yenga olma'ysan. Bu ot boshimizga bitgan balo bo'ldi, — deb o'ylardi Mahmudxon. — Qiziq, bu ot mojarosi Allohning bizga yuborgan sinovimikan, ajabo?..

Olomon to kun botgunga qadar Ahmadi Xoniy maqbarasi yonida xursandchilik qildi, nog'oralar chalindi. Sochlari soyabondek paxmaygan darveshlar yarim yalang'och holda qo'l-oyoqlari bilan turli harakatlar qilib olov ustida raqsga tushmoqda edilar. Butun erkak-ayol, qiz-u juvon, yosh-u qari ikki qator — bir erkak, bir ayol bo'lib saflandi. Bu uzun safning bir uchi saroyga yetib bordi. Yetti surnaychi va yetti nog'orachi uzun bir musiqani to'xtatmasdan chalib, saf oldida borar edi. Ayollar naqshli ipak fartuklar taqib olishgan. Bir uchi saroyga kelib yetgan saf Og'ritog'i etagida to'lqinlanib turgan dengizni eslatar, bu to'lqin ba'zan yurar, ba'zan to'xtar, ba'zan kichrayib, ba'zan pishqirib, ko'pirardi.

Gulbahorni temirchining uyiga olib bordilar. Yuvintirib-tarantirib, lahoriy matodan tikilgan, eski bo'lsa ham, juda bejirim, ustiga, hatto bir tikish ham tushmagan, ertaklardagidek chiroyli libos kiydirdilar. So'ngra otasining otiga mindirib, Karvon Shayxining uyiga olib bordilar. Ahmadga esa boshqa bir ot berdilar.

Ahmad va Gulbahor niyat qilib Karvon Shayxining qo'lini o'pdilar va duosini oldilar. Shayx ularning peshonalaridan o'pib uzun-uzun duolar qildi. Barcha bo'lib o'tgan ishlarni Mahmudxon

g'oyibona bo'lsa-da ko'rib, bilib turar, bilmay qolganlari esa unga ipidan ignasigacha, oqizmay-tomizmay yetkazib turilar edi.

Shayx shunday dedi:

— Mahmudxon bir Usmonli poshshosi, u bir kofirdir. Bundaylar insoniylikdan yiroqdir. Bular bu ishni shundayligicha qoldirishmaydi. Og'ritog'i ahlining boshiga yana kulfat yog'iladi. Keksami, ayolmi, yosh bolami, qarab o'tirmaydilar, hammasini qilichdan o'tkazadilar. Biz urf-odatlariga qarshi bormasligimiz kerak. Ahmad, sen Gulbahorni ol-da, to'g'ri Hoshap qal'asiga, bekning huzuriga bor. Xalifam Ibrohim ham sizlar bilan birga boradi. Hoshap qal'asi beyi Ibrohimni taniydi. Bey mening muridim bo'ladi, sizlardan yordamini ayamaydi.

Qadimda bir an'ana bor edi. Agar bir yigit bir qizni olib qochib, bir uyga yashirinmoqchi bo'lsa, uy egasi, qizning otasi kim bo'lishidan qat'i nazar, uni otasining qo'liga topshirmas edi. Qanday bo'lmasin, otasining rozi-rizoligini olib, kerak bo'lsa, qalin pulini ham berib, ikki yoshning to'yini ham qilib berardi. Bunday qiz o'g'irlashlar oqibatida juda ko'p qon to'kilgan.

Gulbahor bilan Ahmad Hoshap beyi huzuriga otlangan edilar. Hoshap qal'asi beyi Usmonlilarga yarim qaram bo'lgan beylardan edi. Agar bu o'g'irlangan qiz Mahmudxonning emas, Usmoniy hukmdorining qizi bo'lgan taqdirida ham, Hoshap beyi uni noumid qilib orqasiga qaytarmasdi. Beylik an'analari bunga yo'l qo'ymasdi. Kerak bo'lsa, o'lguncha jang qilib, jonini bersa ham, beylikdan voz kechishga to'g'ri kelsa ham, qiz va o'g'lonni tashlab qo'ymasdi. Aks holda, xalq orasida sharmandayi sharmisor bo'lar, hech kim uning yuziga qaramas edi.

Hoshap qal'asi — Van ko'lining sharq tomonidagi bir vodiyan boshlanib, katta karvon yo'lining ustida joylashgan, baland, devor kabi tushgan qoyalar ustiga qurilgan, ichma-ich mustahkam surlar¹ bilan o'ralgan, muhtasham bir qal'a edi. Tagidan shaffof Hoshap soyi oqardi. Qal'aning qachon barpo etilgani hech kimga ma'lum emasdi. Yuz yillar davomida bu qal'aga yangi binolar qo'shilgan, biroq uning asosiy qismi butunligini saqlab qolgan edi. Hoshap beyi joylashgan qal'a dunyoning eng go'zal qal'alaridan biri edi.

¹ Sur — toshdan qurilgan mustahkam qal'a devori.

Gulbahor va Ahmad qal'a oldida turgan qoya ostida to'xtab, otlaridan tushdilar. Otlari pastda, vodiya, bey askarlarining otxonasiga olib borib bog'landi. Soqchi Ibrohimni ko'rishi bilan unga hurmat bajo keltirib, duo qildi va mehmonlarni qal'aga boshladi.

Hoshap beyi bo'lib o'tgan voqealarni Ibrohimning og'zidan eshitganidan so'ng:

“Bu Mahmudxon urf nima-yu odat nima, bilmaydi. U bey emas, poshsho, Usmonli poshshosidir. Agar qiz bilan yigitning bu yerga kelganini bilib qolsa, ustimizga lashkar tortib keladi. Nima ham qilardik, qizning qo'lini so'raymiz. Bor mol-mulkimizni berib bo'lsa ham, qizni Ahmadga olib beramiz. Shayximizning amri vojibdir, buning uchun kerak bo'lsa, jonimizni ham ayamaymiz” — dedi qat'iy ohangda. So'ngra qo'li bilan ishora qilgan edi, odamlari darhol hozir bo'ldilar:

— Mehmonlarga dasturxon yozinglar, joy ko'rsatinglar. Uzoq yo'l yurib kelishgan, toliqishgan, — dedi.

Gulbahor bilan Ahmad Hoshap beyining huzuridan chiqib ketishgach, beyning yuzi g'amgin tortdi, ko'z o'ngi qorong'ilashdi, oltin rang sochlari xiralashganday bo'ldi. Bir silkinib o'rnidan turdi. Bey baland bo'yli, navqiron, kelishgan yigit edi:

— Xalifa, — dedi u, — Shayxning amri bosh ustiga, ammo mushkulotning ostidan qanday chiqamiz? Boshqa bir odam bo'lsa, otimga sakrab minib, yo'lga tushar, xonadoniga borib, “Mening hurmatim, yuz-xotirim uchun qizing Gulbahorni o'g'lim Ahmadga ber”, deb so'rardim. Ammo Mahmudxon bunday muomalani tushunmaydi. O'sha zahoti borgan odamni zindonga tashlaydi. G'ururi baland odam u. Men uni Istanbuldan yaxshi taniyman. Otam ham uning otasini tanirdi. Bu qanday ish bo'ldi? Ahmad bu qizni saroydan qanday qilib olib qochdi, tushuntiribroq gapir-chi! Shunga qarab, bir yo'lini o'ylab topamiz.

Ibrohim gapni otdan boshladi, bo'lgan voqeani beyga ipidan ignasigacha so'zlab berdi.

— Shunaqa degin, demak, ahvol biz o'ylagandan ancha mushkul ekan. Mahmudxon quturgan. U butun Og'ritog'idan, Van ko'li aholisidan, so'ngra esa mendan qattiq o'ch oladi. Van beyiga ham xabar qilib bo'lgandir. Ammo na iloj...

Hoshap beyi tuni bilan o‘yladi. Tong saharda Ibrohimni yoniga chaqirdi:

— Menga qara, — dedi, — qanday xulosaga keldim, eshit. O‘n besh-yigirma kundan keyin Mahmudxonning huzuriga Mulla Muhammadni jo‘natamiz. Yarashish uchun xon nima istasa bajo keltiramiz. Shayx hazratlariga ayt, agar Mahmudxon qizi evaziga Hoshap qal’asini so‘rasa ham beraman.

Agar poshsho ustimga Usmonli lashkarini tortib kelsa ham, jonimni beraman, ammo qizni bermayman. Shayx hazratlariga duoyi salomimni yetkaz, menga ishonch bildirib eng qadrli omonatini yo‘llagani uchun undan minnatdorman. Unga chuqur ehtirimimni izhor etaman, qo‘llaridan o‘paman.

O‘sha oqshom Ahmad bilan Gulbahorga qal’ada eng muhtaram mehmonlarga ko‘rsatiladigan yuksak ehtirom ko‘rsatildi. Ularga baland shiftli, marmar pol ustiga qizil gilamlar to‘shalgan, devorlariga betakror kurd gilamlari osilgan xona ajratildi. Keng yotoqlarga solingan katta ko‘rpalar ustiga atlas jildlar qoplangan edi.

Gulbahor Ahmadning yotoqqa kirishini intizorlik bilan kutdi. Devorda kumush chiroq yonib turar, uning moyiga allaqanday yoqimli hid taratuvchi modda aralashtirilgan, xonani bosh aylantiruvchi xushbo‘y ifor qoplagan edi.

Ahmad yotoqqa kirar ekan, qilichini qinidan sug‘urdi va to‘shakning qoq o‘rtasiga xuddi uni ikki qismga ajratganday qilib qo‘ydi. Qilichning oltindan yasalgan dastasini yostiqqa taqadi. Ahmad to‘shakning bir qismiga uzandi. Buni kuzatib turgan Gulbahor hayron edi. Ahmad butun yo‘l bo‘yi, Erchishda to‘xtaganlarida ham, Vanda to‘xtaganlarida ham shunday qilgan edi. Bu — sen bilan bir yotoqda tunashga to‘g‘ri kelsa-da, bir yostiqqa bosh qo‘ya olmaymiz, chunki biz sen bilan aka-singildekmiz, degani edi. Ammo ular o‘rtasida aka-singillik munosabati qolganmidi o‘zi?.. Gulbahor otasining saroyida, zindon tepasidagi xonada, bu bizning ilk va so‘nggi diydorlashishimiz, qaytib hech qachon ko‘rishga olmaymiz deya o‘zini Ahmadga baxshida etmaganmidi, ilk bor o‘zini Ahmadga tanmahramlikka bag‘ishlamaganmidi? Ahmadning bu “qilig‘i”ni qanday tushunmoq kerak? U qilichini yotoq o‘rtasiga qo‘yib, nima demoqchi?..

Gulbahor shularni o‘ylab, yotoqning ikkinchi qismiga uzandi, Ahmad qizni o‘pib erkalash u yoqda tursin, unga qo‘lining uchini ham tekkizmadi... Zero qilichini o‘rtaga qo‘ygani, bunday harakatni to‘la istisno qilmoqda edi. Ular tuni bilan mijja qoqmagan bo‘lsalar-da, bir-birlariga bir og‘iz so‘z aytmadilar.

Gulbahorning yuragi lov-lov yonardi. Nimalar bo‘lyapti o‘zi? Ahmadga nima bo‘ldi? Biron noto‘g‘ri ish qildimi, mabodo? Yoki bo‘lmasa, og‘ritog‘iliklarning Gulbahor bilmagan sirli urf-odatlari bormi?

Qiz tongga qadar mijja qoqmadi. Tun bo‘yi xayoliga nimalar kelmadi, deysiz. Ko‘ngliga kelgan yaxshi narsalar unga taskin bergan bo‘lsa, yomon xayollar tinchlik bermadi.

Gulbahorning asablari yoy kabi tarang tortilgan, ishq-muhabbat o‘ti uning qalbini o‘rtar, aqldan ozayotganga o‘xshardi. Oralaridagi bor haqiqat shu edi: u ham bo‘lsa — qizning inkor etib bo‘lmas ishq savdosi-yu, yigitda yuz bergan keskin o‘zgarish... Ahmad qizga ilk kundagidek munosabatda emasdi, ilk uchrashuvdagi otashin ishqiy ehtirosdan asar ham qolmagan, sovuqqon, nimadandir juda xafa, juda xayolchan edi u. Nega Ahmad bunchalik tez o‘zgardi?.. Nima bo‘ldi unga?..

Gulbahorning tong otishini kutishga toqati yetmadi, Ahmadni uyqusidan uyg‘otdi.

— Ahmad, uyg‘on, — dedi qiz qat‘iy tovushda, — sendan bir narsani so‘rashim kerak. Ammo savolimga faqat rost javob berasan, faqat bor haqiqatni, yuragingdagi gapni aytasan.

Ahmad lom-mim demadi... Bu payt Sharq tomondan quyosh yuksala boshlagan, tog‘larning boshi oqarayotgan, quyoshning quyuq nurlari yotoqlari ustini qoplayotgan edi.

— Nega yotoq o‘rtasiga qilichni qo‘yding? Buning sababi nima? Axir, saroy zindonida sen bilan birga bo‘lmaganmidim? Endi o‘rtamizga qilich qo‘yganing nimasi? Yoki tog‘liklarning men bilmagan bunaqa urf-odatlari ham bormi? Agar meni sevsang, to‘g‘risini aytasan...

Ahmad jim turardi.

— Menga to‘g‘risini ayt!

Ahmad javob berishni istamas, Gulbahor esa tinmay uni javob berishga qistardi. Ahmad uyalganidan yer yorilsa, uning ostiga kirishga tayyor, xayolidagi yomon o'ylarni haydashga urinar, ammo bu uning ixtiyorida emasdi. Uning miyasini qo'rqinchli o'ylar chulg'ab olgandi. Ichini kemirayotgan, hatto uni o'z-o'zidan ham uyaltirayotgan gapni Gulbahorga aytishga tili bormasdi. Qanday aytсин?!

Oxiri bo'lmadi, Gulbahorga yolg'on gapirishga majbur bo'ldi:

— Bizning odatlarimizda yo'q, ammo bu qal'a, bu ko'l bo'yi aholisining urf-odatlarida bor... Shuning uchun ham oramizga qilichni qo'ydim. Otang seni menga nikohlab bermaguncha senga qo'l tekkiza olmayman.

Gulbahor Ahmadning bu gapiga ishonmadi, ammo buni sezdir-madi, sukut saqlashni ma'qul ko'rdi. Ahmadning unga qo'l tekkiz-mayotgani sababini ich-ichidan, uzuq-yuluq sezganday bo'lar, biroq u ham o'zidan uyalar, taxminini Ahmadga oshkora aytishga tili bormasdi.

Shu alpozda oradan bir necha kun o'tdi. Ahmadning ichini bir qurt tinimsiz kemirayotganini Gulbahor sezib turar, buni yigit-ning yuzidan ham uqib olish mumkin edi. Ahmadning har doim chaqnab turgan ko'zlari endi g'amgin, chuqur o'yg'a tol-gan, o'tkir nigohi endi to'la so'nganday edi.

Gulbahor yelkasidagi bunday yukni yana qancha ko'tarib yuri-shi mumkinligini tasavvuriga sig'dira olmas, bu dard kundan kun og'irlashayotgandi. Uning dunyosi to'rt devordan iborat qorong'i-likdan boshqa narsaga o'xshamasdi. O'zini qattiq haqoratlangan, xo'rlanganday his qila boshlagandi. Hashamatli qal'aning haram qismida o'zini og'ir musibat ichida his qilar, nima qilayotganini bilmas, tomog'idan bir luqma yegulik o'tmasdi.

Ahmad esa o'tgan bir hafta ichida bir necha marta Hoshap beyi bilan birga ovga chiqdi, yovvoyi echki, kiyik, qirg'ovullar otib keldi. Ahmadning o'zini o'zi ovutayotgani sal bo'lsa ham Gulba-horga tasalli berardi.

Faqat Ahmad endi Gulbahorning yuziga tik qaramay qo'yan, qal'adagilar ham Ahmadning bu g'alati holini ko'rib, sezib turi-shardi. Hoshap beyi esa ora-sira uni to'xtatib:

— Xafa bo‘lma o‘g‘lim, butun Usmonli lashkari tepamga bos-tirib kelsa ham, sizlarni ularga bermayman, murodingizga yetasizlar. Mening ostonamga kelgan, Shayximizning himmati, nazari tushgan hech kimning bu yerda biron narsadan qo‘rqishi, xavotirga tushishi, umidsiz bo‘lishi mumkin emas! — derdi.

Ahmad hech narsa demas, faqatgina beyning so‘zlariga javoban bosh irg‘ab, jilmayib qo‘yardi, xolos. Uning qalbida yonayotgan otashni hech kim bilishi mumkin emasdi, hatto yonidagi Gulbahor ham. Gulbahor buni sezishi mumkin edi, ammo hech qachon bu sirni oshkora bilib olmasligi kerak edi.

O‘n besh kun burun Boyazidga borgan mulla Muhammad bir kuni erta saharda qaytib keldi. Bu payt bey Ahmad bilan ovga ketish uchun tayyorgarlik ko‘rayotgan edi. Bey mulla Muhammadni devoniga chaqirib undan so‘radi:

— Nima gap Muhammad? Qanday yangiliklar bor? Yaxshi xabarlaring bormi?

— Yo‘q, xabarim xayrli emas, — dedi mulla Muhammad va oppoq soqoli bir titrab ketdi. — Hatto juda yomon xabar. Poshsho meni yaxshi kutib olmadi. Sal bo‘lmasa, qilichini sug‘urib, tanamni parcha-parcha qilardi. U “Bunday dushmanlik, pastkashlikni hammadan kutsam ham, beydan kutmasdim. U menga xiyonat qildi. Borib ayt, agar bir to‘da askari bilan qizim va Ahmadning qo‘l-oyog‘ini bog‘lab, mening huzurimga yo‘llamasa, mendan yaxshilik kutmasin. Shu bugundan boshlab yana o‘n besh kun beydan javob kutaman. Agar qiz bilan Ahmadni men aytgan muddatda huzurimga keltirmasa, ustiga askar tortib boraman”, — dedi. Siz bilan Karvon Shayxi haqida og‘ziga kelganini qaytarmadi.

— Shayx haqida ham yomon so‘z aytdimi? Shayx haqida-ya?

— Ha, Shayx haqida ham...

— Bu odam quturganga o‘xshaydi, aqlini yeb qo‘yibdi, agar Shayx haqida kufr so‘z aytgan bo‘lsa...

Shunday deb, bey chuqur o‘yga toldi. Tashqariga chiqdi. Ahmad uni eshik oldida kutib turardi. Bey unga hech narsa demasdan qal‘adan pastga qarab yurdi, Ahmad uning ortidan bordi. Savol nazari bilan beyga tikildi va undan javob kutdi. Ular ko‘prik ustiga chiqishgach, bey sal tin olib, gap boshladi:

— Bu odam quturgan ko‘rinadi, Shayx hazratlariga nisbatan ham kufarli so‘zlar aytibdi. Endi uning boshiga balo yog‘ilishi tayin. Bizning ustimizga lashkar tortar emish. O‘n besh kun muddat berganmish.

— Unday bo‘lsa, biz keta qolaylik, bey, — dedi Ahmad xijolat tortib. — Biz tufayli begunoh insonlarning qoni to‘kilmasin. Arzimaydi!.. Gunohi azim bo‘ladi...

Shunda Hoshap beyi Ahmadga qarab:

— Hech qayerga ketmaysizlar, — dedi qat‘iy ovozda, — Hoshap qal‘asi qurilgandan buyon uning darvozasini hali hech kim ocha olmagan. Mahmudxon keladigan bo‘lsa, ko‘radigani ham bor... Sen bu uyning o‘g‘lisan, hech qayerga ketmaysan. Bu mening sha‘nim. Bundan buyon orada men borman, sen emas. Qal‘ada qol, ko‘nglingdagidek yasha.

Shunday deb, Hoshap beyi Ahmad bilan ovga ham chiqib keldi. Birgalashib Mahmudxon lashkarini kutib olishga ham tayyorgarlik ko‘rdi.

Hoshap qal‘asiga Og‘ritog‘idan, Mush vodiysidan, Urmiya ko‘lidan, Vandan, Bitlisdan, Diyorbakirdan va Hoshapning quyisidagi cho‘ldan do‘stlik yordamlari kela boshladi. Bunday vaziyat Hoshap beyiga xush yoqar, Hoshap qal‘asi maydonida Usmonli lashkari bilan bir karra bellashish imkonini yaratar edi. An‘anaga ko‘ra, bu bir qadimiy beylikning tinchlik va osoyishtaligi uchun qiyomat qarz mohiyatidagi sinov edi.

Tong otar chog‘i uzoqdan bir to‘da otliq ko‘rindi. Ko‘rinishdan yaxshi tayyorgarlik ko‘rgan bu to‘daning otlari jang ko‘rgan chipor otlar edi. To‘da Hoshap qal‘asiga olib keluvchi ko‘prik boshida to‘xtadi. Hoshap beyining odamlari hurmat-ehtirom yuzasidan otlarning jilovlaridan tutdilar.

Hoshap beyi mehmonlarni qal‘a darvozasi oldida kutib oldi. Bey kelganlarning ko‘pchiligini yaxshi tanir, ularning aksariyati shu atrofdagi ashiratlarning beylari edi. Bey ularning nima maqsadda kelganliklarini bilardi. Demak, Mahmudxon o‘zining jang qilib, g‘alaba qozonishiga ishonmagan ko‘rinadi.

Zilon beyi navqiron, kelishgan, qirg‘iyburun yigit edi. Yosh bo‘lsa ham ko‘pni ko‘rgan, so‘zamol, jasur, serg‘ayrat edi:

— Bey, — deya gap boshladi Zilon beyi, — biz qon to'kili-shini istamaymiz, bu ishning maqbul yo'lini topish uchun keldik. Mahmudxon lashkar tortmoqchi edi. Biz bunga to'sqinlik qildik. Endi buyog'i sizning irodangizga bog'liq.

Hoshap beyi:

— Vaziyat o'zingizga yaxshi ayon. Men Ahmad bilan Gulbahorni Mahmudxon qo'liga topshira olmayman. Buning iloji yo'q. Poshsho mendan nima xohlasa, bosh ustiga. Unga jonim qurbon, ammo qiz bilan yigitni qaytaradigan bo'lsam, mening yuzimga, avlod-ajdodlarim yuziga qiyomatga qadar itlar ham qaramaydi, buni ham yaxshi bilasiz. Eng obro'li beylardansiz, axir, bir yo'lini toping. Siz bergan qaror oldida bo'ynim qildan ingichka. Poshsho hazratlariga duoyi salomimni yetkazing. Istasa, bor-u yo'g'imni olsin, istasa unga jonimni beray. Nima xohlasa beraman, kuyoviga butun boshli qishloqlarimni beraman. Nima istasa, boshim ustiga... Ammo uyimga kelgan mehmonni birgina jon uchun unga qaytarib jo'nata olmayman.

Hoshap beyining so'zlarini diqqat bilan tinglagan Zilon beyi:

— To'g'ri aytasiz, bey, — dedi, — biz bekorga kelibmiz.

— Bekorga keldik, ayb bizda, — deyishdi yonidagi beylar ham. — Agar bizda ozgina odamgarchilik bo'lganda edi, bunaqa taklif bilan Hoshap beyining huzuriga kelmagan bo'lardik. Yaxshi bo'lmadi...

Ertasi kuni beylar otlariga minib, qaytib ketishdi.

Mahmudxon beylar Hoshap qal'asiga borib, Ahmad bilan Gulbahorni olib kelishlariga to'la ishonch bog'lagan, Ahmad olib kelingach, eng mudhish qiynoqlarga chiday olmay, tezroq jonini olishlarini so'rab yolvorishini o'ylagandi. Hoshap beyining qiz bilan yigitni qaytarib bermasligiga poshshoning aqli bovar qilmasdi. Chunki Hoshap beyiga yuborgan tahdidiga qarshi bunday javob berilishi uning xayoliga ham kelmasdi. Agar qiz va yigitni qaytarib bermasa, ustiga Usmonli askari bostirib borishini alohida ta'kidlagan edi-da. Hoshap beyi ilgarigiday qudratli emasligi poshshoga ayon edi. Shu bois beyning qiz va yigitni qaytarishdan bosh tortishi mumkin emasdi. Axir, eng obro'li beylardan tuzilgan hay'at qanday qilib quruq qo'l bilan qaytishi mumkin?!

Ammo, afsus, ana shu obro‘-e‘tiborli beylar Hoshap qal‘asi-dan ikki qo‘llarini burunlariga tiqib qaytishdi. Kutilmagan bu hol poshshoni aqldan ozdiray dedi. Nima bo‘lyapti o‘zi, Usmonlining so‘zi tinglanmay qo‘ydimi?.. Poshshoning so‘zi kichkina bir qal‘a beyiga o‘tmay qoldimi?..

Mahmudxon Arzurumdagi Rustam poshshoga yuzaga kelgan vaziyatni tushuntirish, uning yordami bilan Hoshap qal‘asini yer bilan yakson qilishni rejalashtirdi. Shunda ham xon jahli chiqqani-ni ham, o‘ylagan niyatini ham beylarga bildirmadi.

Zilon beyi:

— Hoshap beyi haqli, — dedi. — Mehmon bo‘lib kelgan oshiq-ma’shuqlar urf-odatga ko‘ra jonlarini o‘rtaga qo‘yib bo‘lsa ham qaytarib berilmaydi. Poshsho hazratlari, buning bir chorasini topishimiz kerak!

Mahmudxon sukut saqladi.

O‘sha kuni beylar uchun katta ziyofat berildi. Devon odamga to‘ldi. Erta tongdan Mahmudxon Arzurum poshshosiga vaziyatni izohlab uzun bir noma yozdi. Arzurum poshshosi Usmonli sultoni-ning eng ko‘zga ko‘ringan poshsholaridan edi. Ko‘p yillar podshoh saroyida xizmat qilgan, buyuk vazirlar orasiga kirgan edi. Agar Arzurum poshshosi uni qo‘llab-quvvatlaydigan bo‘lsa, ishlar “besh” bo‘lishi kerak edi. Shunda “erkatoy” — Hoshap beyining kallasini olish hech gap emasdi. Yozgan nomasi o‘ta qayg‘uli edi. Bir kechada tog‘dan yuz minglarcha odamning yovvoyi bo‘ri galasidek shaharchaga tushib kelib, poshsho saroyini bosib olgani va qizini olib qochishgani, minglarcha kishidan iborat olomon qarshisida butun boshli lashkari bilan qo‘li bog‘liq, chorasiz qolgani, chumoli to‘dasi kabi olomonga qarshi hech narsa qila olmaganini chuqur iztirob bilan yozgan edi.

Oradan ancha kun o‘tib, yuborgan chopari Arzurumdan qaytdi. Rustam poshsho uning nomasini o‘qigach, rosa kulibdi. Chopardan bo‘lgan voqeani takror-takror so‘rab, qornini ushlagan-cha qotib-qotib kulibdi.

— Mahmudxonga mendan salom ayt, tezda qizini o‘sha yigitga nikohlab bersin. U yigit otga ega bo‘lishga qanchalik munosib bo‘lsa, poshsho qiziga uylanishga ham shunchalik munosib ekan.

Men buni javob maktubimda ham yozdim, — debdi Rustam poshsho choparga.

Mahmudxon Rustam poshshoning go‘zal husnixat bilan yozilgan maktubini o‘qir ekan, “Ablah!” — deb baqirdi.

— Otasi ham ablah odam edi. Meni masxara qilib, ustimdan kulibdi. O‘zining boshiga shunday ish tushganda edi... O‘zining qizini bir tog‘lik it olib qochganda, ko‘rardim holini... Qanday kular edi, ko‘rardim... “Bir qiz uchun butun dunyoga qarshi urush e‘lon qilasanmi?” deya katta gapira olarmidi? Men esa bu itni do‘st bilibman, uyimda podshohni kutgandek ehtirom ko‘rsatibman. Saroyimga hasad qildi. Endi bu maktubi bilan mendan o‘ch olmoqchi, — dedi poshsho titrab.

Mahmudxon maktubni u yoqdan bu yoqqa ag‘darar, qayta-qayta o‘qir, o‘qigan sari fig‘oni falakka chiqardi.

Mahmudxon Hoshapga qarshi lashkar tortishni xayolidan o‘tkazdi. Mayli, lashkar tortib u Hoshap bo‘risi, yirtqich vahshiy ustiga bostirib ham bordi deylik, unga bas kela olmasa-chi, yengilsa-chi?.. Axir, uning lashkari hech qachon yengilmagan-ku!

Borgan sari Mahmudxonning fig‘oni falakka chiqar, muvozanati yo‘qalayotgan edi. Bunday paytlarda poshsho Ismoil og‘a bilan maslahatlashar, o‘zi ishongan beylarni ham yoniga chaqirib, ularga maslahat solar, ammo bir xulosaga kela olmasdi.

Shunday kunlardan birida Hoshap beyining elchisi — shirinsuxan mulla Muhammad uning saroyiga kirib keldi:

— Poshsho hazratlari, — dedi, — sizga jonimiz qurbon bo‘lsin, beyimiz aytdilarki, qiz uchun meni el-yurt oldida rasvoyi olam qilmasinlar. Poshsho hazratlarining qo‘llaridan o‘paman. Agar mehmonlarimni mendan tortib olsalar, bu yerda mening urug‘-aymog‘im, yaqinlarimgina emas, ko‘chada yurgan daydi itlar ham mening yuzimga qaramaydi. Qiz uchun istaganlaricha qalin to‘layman. Agar jonimni istasa, uni ham beraman. Mahmudxon uchun hamma narsam fido bo‘lsin. Ahmad ham poshsho hazratlari “O‘l!” desalar, jonini berishga tayyor.

Hoshap beyi Mahmudxonning nimalar qilayotganini har kun kuzatar, nimani rejalashtirayotganini fikr qilardi. Xonning Arzurum poshshosi, Van poshshosi, katta-kichik beylar, undan ke-

yin esa Istanbulga, Usmonli podshohiga ham murojaat qilganini bilardi. Ertami-kechmi bu beaql poshsho lashkar tortib qal'asiga bostirib kelishi, bu urush bir necha oy, hatto bir necha yil davom etishi mumkinligini ham anglardi. O'g'irlangan bir qiz uchun bechora xalq aziyat chekishi, qancha begunoh insonning qoni to'kilishi, qancha bechoraning ochlikdan qirilib ketishi mumkin edi. Bunday ahmoqona urf-odatni qaysi aqlsiz bey, qaysi aqlsiz xalq o'ylab topgan o'zi?..

Poshsho qo'rqayotgandi. Bu ishga nuqta qo'yishi kerak edi. Ahmadning darvozasi oldiga otning kelib to'xtashi, ish bir ishq savdosiga aylanib ketishi, bu uchburchak ichida Memodek o'g'lonning o'z jonini fido etishi Ahmad va Gulbahorni afsonaviy oshiq-ma'shuqlarga aylantirgan edi. Bir kechada Og'ritog'i vodiysi xalqining oyoqqa turib Boyazid maydonini ishg'ol etishi, poshsho saroyini yer bilan yakson qilishga tayyor olomonga aylanishi, saroyda bironta tirik jon qoldirilmasligi xavfi yuzaga kelgandi.

Mahmudxon kun-u tun ana shularni o'ylab, tinchini yo'qotgan, mijja qoqmas, tinmay bu mushkul vaziyatdan chiqish yo'lini axtarar edi. Qulog'i ding, "tiq" etgan tovush eshitilsa, sakrab oyoqqa turar, goh hushyor, goh uyqusiragancha qilichini yalang'ochlab xonasining u burchagidan bu burchagiga borib-kelardi. Juda siqilgan, muammoni hal qilish chorasini topa olmay qiynalardi. Nafaqat o'z sha'ni, balki u tufayli buyuk al-Usmon mamlakatining obro'-e'tibori oyoq osti bo'layotgan edi-da. Bir mayda beylik qarshisida o'zini mag'lub his qilayotgan Mahmudxon buni Usmonli davlatining mag'lubiyati deb hisoblardi. Kun sayin ezilib, adoyi tamom bo'layotgandi. Nima qilishni bilmas, hatto hech kim bilan gaplashmay ham qo'ygandi. Tavq-u la'nat chambari kun sayin atrofini o'rab, yanada torayib borayotganini yuragining tub-tubida his qilardi.

Har yili Og'ritog'iga bahor kirib kelar ekan, Og'ritog'i cho'ponlari tog' etagidagi Kup ko'li qirg'og'iga qur tashlab chakmonlarini ko'l qirg'og'ining misrang tuprog'i, qizil qoya toshlar ustiga to'shab, halqa hosil qilib o'tirib olishadi. Cho'ponlarning soni har yili har xil bo'ladi, bir yil kamroq bo'lsa, bir yil ko'proq... Tong yorisha boshlagach, belbog'lariga qistirilgan

sibizg'alarini qo'llariga olib, bir-birlariga jo'r bo'lib Og'ritog'i-ning ming yillik g'am-anduhi, ishq nolasi, muhabbat navosini chalishni boshlaydilar. Kun botay deganda kuy chalishdan to'xtab, qadlarini rostlaydilar, sibizg'alarini yana belbog'lariga qis-tiradilar. Shunda osmonda jajjigina oq qushcha paydo bo'ladi. U tepadan ko'l ustiga qarab sho'ng'iydi va qanotining birini ko'lining ko'm-ko'k suviga bir botirib olib, yana osmonga parvoz qiladi. Shunda uzoqlarda, ho'v ana u tog'ning tepasida kema-day ulkan qorlar o'lkasidagi qoyada ulkan bir ot paydo bo'ladi. Nimqorong'ida uning ustidagi egar-jabduqlari porlab ko'rinadi. U afsonaviy shakl olib ko'l ustiga qo'nadi va bir onda pora-pora bo'lib erib, yo'qolib ketadi...

Cho'ponlar o'tirgan joylaridan turib ketishgach, bir baxshi chodir ichida yuz yillab allalar tinglagan bahor tuprog'i ustiga tiz cho'kib tayog'ini qo'liga olib qo'shiq aytishni boshlaydi, bir sibizg'achi esa sozini labiga bostirib unga jo'r bo'ladi.

"La'natlangan Oxuriy vodiysi tuprog'i uzra tiz cho'kdim. Ming yillik muhabbat tuprog'i uzra tiz cho'kdim. Uch marta chaqirdim. Buyuk tog' ovozinga aks sado berdi. Tog' cho'qqisiga tegib turgan osmonda sochilgan xirmon-xirmon yulduzlar ostidagi qip-qizil, ko'm-ko'k, sap-sariq bo'lib ochilgan gullar, yam-yashil maysalar ustiga tiz cho'kdim. Tog'ning qorli yuragi uzra tiz cho'kdim... Buyuk ishqqa qalbini ochib bergan tog'dan taralgan yog'du oldida tiz cho'kdim. So'ngsiz iztiroblar qo'shig'ini kuyladim. Zimiston osmondagi bulutlar ostidagi boshni aylantiruvchi iforga tiz cho'kdim. Cheki-chegarasi yo'q, tog'dan oqib kelayotgan sel uzra tiz cho'kdim. Yana uch marta chaqirdim. Ming yillik bahor tuprog'ining yuragiga qarab uch marta xitob qildim. Ming yillik muhabbat tuprog'ining qulog'iga uch marta xitob qildim. Ey cho'pon, dedim, ey cho'pon, qaydasan?.. Cho'pon ro'paramda namoyon bo'ldi..."

Poshsho qiziga oshiq-u beqaror bo'lgan cho'pon yigit — Ahmad edi. Poshsho qizi esa Ahmadga oshiq-u beqaror edi. Bir kuni poshsho bundan xabar topdi. Poshshoning qo'l ostida o'n beshta katta qishloq bor, bu qishloqlar Oxuriy vodiysi bo'ylab yoyilib ketgan edi. Bir kuni poshsho "Mening qizimning boshini aylan-

tirishga jazm qilgan o'sha cho'ponni ushlab, xoh o'lik, xoh tirik, huzurimga keltiring!" deb buyurdi.

Ishq-muhabbat qushi olovga aylandi. Olovdan yaralgan terak ustiga olovdan uya qurdi. Ishq-muhabbat qushi ana shu olovdan bin o qilingan inida yashadi. Uch nafar palaponi ham dunyoga keldi. Olovdan yaralgan uch nafar palaponini olib osmonga ko'tarildi. Qayerga qo'nmasin, suvni, tuproqmi, tog'mi, toshmi, hamma yer olovga aylandi. Parvoz qilganda osmon-u falak, oy-u yulduz olovga aylandi. Insonlar yoniga uchib kelsa, ular ham olovga aylandilar. Ishq-muhabbat qushi olovga aylangan tog'lar, dengizlardan uzoqlashdi, borgan yangi manzillari ham olovga aylandi. Gul-u gulzorlar olovga aylandi... Qip-qizil, ko'm-ko'k, sap-sariq, yam-yashil olov...

Cho'pon yigit Og'ritog'iga bosh urib keldi. Og'ritog'ining yurak-bag'ri olovga aylandi. Poshsho qo'l ostidagi o'n besh qishloqning barcha erkaklari cho'pon yigitni qo'lga olib, uni qatl qilishga qasd qilib yo'lga tushdilar. Og'ritog'ining bironta g'ori, teshik-tuynugi qolmadi, hamma joyni qidirib chiqdilar, biroq cho'ponni topa olmadilar. Og'ritog'i yigitni o'z yuragining to'rida saqladi. Yigit ham olovga aylandi...

Qiz o'z qalbi to'ridagi ishqqa asira bo'ldi. U ham Og'ritog'iga o'zini urdi. O'n besh qishloq: bola-chaqa, yosh-u qari, ayol-u erkak qizning orqasidan tushdilar. Og'ritog'i go'zal qizga ham o'z yuragi to'ridan joy berdi. Qiz ham olovga aylandi.

Bir kuni cho'pon yigitning sabr-u bardoshi nihoyasiga yetdi, Og'ritog'ida yashirinib yotgan boshpanasidan chiqdi. "Ma'shuqamni bir marta ko'ray, undan keyin jonimni olsalar ham mayli", — dedi. Qishloqqa qarab yo'l oldi. Uch kecha-yu uch kunduz qishloq atrofida aylanib yurdi. Bir kun bo'lsa ham, qatlini kechiktirmoqchi edi u. Qatl qo'rqinchli edi-da. So'ngra ko'zini chirt yumib qishloq tomon yurdi. Qarasa, qishloqda inson zoti ko'rinmaydi, chor atrof huvullab yotibdi. Shunda yigit qo'shni qishloq sari yurdi. U yer ham huvullab qolgan. Shu payt sal narida, o'z uyi yonidagi qoyaning yonidan ma'shuqasi o'tib ketayotganini ko'rdi. Unga xitob etdi. Oshiq-ma'shuqlar topishishdi.

Og'ritog'i zulmdan g'azablangan, ana shu g'azabdan bir parchasini ularga yo'llagandi. O'n besh qishloq butun aholisi bilan

tog' ostida qolgan, tog' ularni yamlab yutgan edi... Og'ritog'ining g'azabi edi bu. Muhabbat qushi bir olovdir. U tekkan qalbga o't soladi. Ishq-muhabbat makon qurgan joy ham olovdir.

Bu Og'ritog'ining g'azabi edi. Bu Og'ritog'ining boshiga bitgan balo edi. Og'ritog'iga qarshi bosh ko'tarib bo'lmas, kimki unga qarshi bosh ko'tarsa, uning la'natiga uchrashi tayin edi...

...Va har bahorda Kup ko'li atrofida chechaklar ochilar ekan, Og'ritog'idagi cho'pon-cho'liq ko'l bo'yiga qarab yo'l oladi. Ming yillik bahor tuprog'i ustiga chakmonlarini to'shaydi.

Yana olovdan yaralgan muhabbat qushi... Uchib kelib bir qanotini ko'lining moviy suvlariga bir tekkizib, yana osmon-u falakka ko'tariladi...

Beligacha yalang'och temirchi Huso saroy darvozasi yoniga kelib bor ovozi bilan baqira boshlaydi:

— Poshsho, poshsho, eshitdingmi, bahor sibizg'asining jarangdor tovushini? Og'ritog'ining dardi sening boshingga yog'sin! Og'ritog'ining balosi senga ursin! Eshitdingmi, poshsho? Oshiqma'shuqlarning yoqasini qo'yvor!

Mahmudxon odamlariga buyuradi:

— Shu temirchini ertaga huzuringa olib keling. Nima demoqchi, bir eshitay.

Temirchi Huso beligacha yalang'och bo'lib olgan. Baquvvat, chayir badani oddiy insonnikiga o'xshamaydi. Buni ko'rgan Mahmudxonning avzoyi birdan o'zgaradi.

Temirchi:

— Poshsho, men huzuringga yuborgan qo'shiqchining qo'shig'ini eshitib ko'rdingmi? — deb so'raydi.

Mahmudxon:

— Ha, eshitdim, — deb javob beradi.

Temirchi:

— Xo'p, nima deysan? Qo'rqmaysanmi? — deb so'raydi.

Mahmudxon sukut saqlaydi.

Shunda Huso og'ziga nima kelsa qaytarmaydi. Tog'ning ajralmas bir parchasi bo'lgan baland qoyadek qaddini rostlab yura boshlaydi.

Devon eshigidan tashqariga chiqar ekan:

— Sen bilasan, poshsho! Sen bilasan, — deydi.

U tashqariga chiqqach Ismoil og'a:

— Poshsho hazratlari, — deydi, — sizga bir savolim bor.

— So'ra, — deydi poshsho.

— Shu Og'ritog'ining cho'qqisiga bironta inson chiqa olganmi?

— Yo'q, — deydi poshsho.

— Inson zoti chiqa olarmikan u yerga?

— Balki, chiqar, — deydi poshsho. — Chiqqan taqdirda ham qaytib tusha olmaydi. Og'ritog'i uni qo'yvormaydi.

Og'ritog'ining cho'qqisiga chiqishni ko'pchilik sinab ko'rgan. Ammo tog' cho'qqisiga chiqqanlarning hech biri qaytib tushmagan.

Og'ritog'ining cho'qqisida bir vulqon bor. Cho'qqining aynan o'rtasidan to yer qa'rigacha enib boradi. Ilk olov ana shu vulqon qa'ridan olingan ekan. Insoniyat ko'rgan ilk olov Og'ritog'i yuragidan olingan olov ekan. O'shanda insonlar bu olovni olishga muvaffaq bo'lgan ekan. Olovni olib qochgan kishi tog'ning g'aflatidan foydalangan, olov dengizidan bir hovuch olov yulib olib, tog'dan pastga yugurgan. Shunda Og'ritog'i uyg'ongan ekan. Qarasaki, olovni o'g'irlagan kishi qochib ketayotibdi. Tezda qo'lida olov bilan yugurib ketayotgan odamni o'sha joyda, yugurib ketayotgan yerida tutib olgan, o'zini ham, qo'lidagi olovni ham toshga aylantirib qo'ygan ekan.

Og'ritog'ining qoyalari toshga aylangan odamlar bilan to'la. Og'ritog'i uning cho'qqisiga chiqqanlarni, u yerni ko'rganlarni, olovni o'g'irlaganmi-yo'qmi, bundan qat'i nazar, hech qachon afv etmagan ekan.

Ismoil og'a:

— Unday bo'lsa, poshsho, sizga bir taklifim bor.

— Gapir, Ismoil og'a.

— Hozir Hoshapga xabar yubordim... Gulbahor bilan Ahmad shu yerga kelishsin. Istasang, Hoshapga men boraman, ularni o'zim olib kelaman. Ahmad Og'ritog'i cho'qqisiga chiqa olsa, chiqqanini bizga isbotlay olsa, qizni o'z qo'llarimiz bilan topshiramiz unga. To'yni ham o'zimiz qilamiz. Shunday qilib, Ahmad-

dan qutulamiz-qo‘yamiz. Xalqning gap-so‘zi, zulmidan qutulamiz. Hech kim hech narsa deya olmaydi.

— Ofarin, — dedi Mahmudxon. — Yaxshi fikr Ismoil og‘a, yoningga beylardan uch nafarini olib, Hoshapga jo‘na. Ahmad ham, Gulbahor ham qaytishsin. Agar Ahmad taklifimni qabul qilmasa, Hoshap beyiga ayt, Gulbahorning o‘zini jo‘natsin.

Ismoil og‘a bilan ikki nafar bey, ikki askar, jami bo‘lib besh kishi o‘sha kuniyoq Hoshap qal‘asi tomon yo‘lga chiqdilar.

Hoshap qal‘asida ular odatdagidan samimiyroq, do‘stona qarshi olindi. Ularning sharafiga katta ziyofat berdi. Ismoil og‘a o‘sha kuni hamma gapni beyga aytdi.

— Qanaqasiga Ismoil og‘a, bu, axir, o‘lim-ku! — dedi bey, — Poshsho Ahmadni to‘ppa-to‘g‘ri o‘limga yo‘llayapti. Og‘ritog‘ining cho‘qqisiga chiqib, u yerdan qaytib tushgan biron kimsa bormi? Bunaqasini ko‘rgan, eshitgan bormi?

— Men bilmayman, — dedi Ismoil og‘a, — “Siz nima desangiz shu!” degan siz emasmidingiz.

— Ahmadga aytib ko‘raylik-chi, u nima der ekan? — dedi bey umidsizlik bilan.

Ahmad bu taklifni qabul qilmasa, Hoshap beyi uni qal‘ada saqlashga majbur emasdi. Buni Ahmad ham, qolganlar ham yaxshi bilishardi. Poshsho ham u bilan urushish huquqiga ega bo‘lardi.

Bey Ahmadni chaqirtirib, Ismoil og‘a va boshqalarning oldida undan so‘radi.

Ahmad hech ikkilanmay sevinch bilan javob berdi:

— Men roziman. Og‘ritog‘ining cho‘qqisiga chiqaman. Tunda u yerda mash‘ala yoqaman. Poshsho bu mash‘alani ko‘rishi kerak. Qani, tayyorgarliklarni boshlaylik.

Hoshap beyi, Gulbahor va boshqalar Ahmadni Og‘ritog‘i cho‘qqisiga, o‘limga borish fikridan qaytara olmadilar.

Ikkinchi kun ular bir-birlari bilan rozi-rizolashdilar. Boyazid tomon yo‘lga otlandilar.

Ahmad va Gulbahor Karvon Shayxining huzuriga keldilar. Ularning kelganidan butun Boyazid shaharchasi, Og‘ritog‘i etagidagida yashaydigan aholi ham xabar topdi. Temirchi Shayxning uyiga keldi. Shayx bilan birga Ahmadga rosa nasihat qildilar.

— Mahmud poshsho — kofir, u seni o‘limga yuboryapti, — deb ogohlantirdilar, ammo Ahmadni qaroridan voz kechira olmadilar. Tog‘liklar ham kelib Ahmadga yolvorishdi. Ahmad hech kimning gapiga quloq solmadi.

Bir kuni erta tongda Ahmad Karvon Shayxining qo‘lini o‘pdi va otiga minib, saroyga — Mahmudxonning huzuriga keldi:

— Og‘ritog‘i cho‘qqisiga chiqishga qaror qildim, poshsho hazratlari! — dedi. — Boshimizga omon bo‘ling, amringiz bosh ustiga. Haqqingiz bor.

Poshsho unga oq yo‘l tiladi.

— Uch kecha-yu uch kunduz Og‘ritog‘i cho‘qqisini kuzatasizlar. Cho‘qqining eng uch qismi bulutsiz tunda porlaydi, mash’ala yonadi.

Shunday deb, Ahmad otiga mindi va Og‘ritog‘i cho‘qqisi tomon yelib ketdi.

Olomon sekin-asta Boyazid maydonini, bozor joyini, saroy oldidagi maydonni to‘ldira boshladi. Insonlar tog‘dan sukut ichida, ammo pishqirgan sel kabi oqib kelar, Boyazid shaharchasining qoq markazida to‘planardi. Vodiydan kelayotgan odamlar esa go‘yo tog‘ bag‘riga yopishib Boyazid sari emaklab kelayotganga o‘xshardi. Chor tarafdin inson seli Boyazid tomon oshiqardi. Shaharchaning markazi, bozor joyi, saroy oldidagi maydon odamga to‘lib borar, hamma jim, hech kimdan sas-sado chiqmasdi.

Tushga yaqin Ismoil og‘a Mahmudxonning yoniga keldi:

— Odam haliyam kelyaptimi, keti uzilmadimi? — deb so‘radi poshsho.

— Yo‘q, keti uziladiganga o‘xshamaydi, — dedi Ismoil og‘a umidsiz ovozda qo‘lini silkitib. — Olomon selday oqib kelyapti, keti ko‘rinmaydi. Bu tog‘ bag‘rida, vodiya shuncha inson bor deb hech o‘ylab ko‘rmagan ekanman.

— Ha, to‘g‘ri aytasan, Ismoil og‘a! — dedi poshsho. — Bizning tog‘da, vodiya, bu dunyoda behisob inson bor. Ammo ular xayrli bir ish bo‘lganda, bunchalik uyushgan holda to‘planishmasdi. Bunchalik qisqa vaqtda ular bu xabarni kimdan eshitishdi ekan. Bu xabarni ularga kim yetkazdi, ajabo! Hali yana kelisharmikan?..

Xonasida oyoqlari saroyning keng, ko‘p ustunli marmar salo-
nida to‘shalgan qalin gilamlariga botib qadam tashlayotgan posh-
shoning yuzi sarg‘aygan, ko‘zlarining chetidagi ajinlari yanada
chuqurlashganga o‘xshardi.

Poshsho siqilgancha Ismoil og‘adan so‘radi:

— Biznikilar qayerda?

Ismoil og‘a derazadan olomonga qarab javob berdi:

— Olomonning ichida. Ahmadi Xoniy maqbarasi yaqinida,
ayollar orasida. Qarang, hov ana u yerda, sariq kiyimdagilar.

Poshsho qo‘l siltab, orqasiga qaytdi. Bir nima demoqchi
bo‘ldi, ammo lozim ko‘rmadi, voz kechdi. Ismoil og‘aga qara-
masdan yana u yoqdan bu yoqqa yurishda davom etdi. Ismoil og‘a
Mahmud poshshoning bir nimalar deyishini kutardi. Bu jimlik
uzoq davom etdi.

So‘ngra poshsho yurishdan to‘xtadi va boshini ko‘tardi, ko‘z-
lari yonib Ismoil og‘aga qaradi:

— Bu olomonga qarshi hech narsa qo‘limizdan kelmaydi. Uni
tarqatib yuborishning iloji yo‘q, to‘g‘rimi Ismoil og‘a! — dedi.

Ismoil og‘a:

— Ha, afsus, qo‘limizdan kelmaydi. Askarlarimiz olomonning
ichida qolib ketishdi. Barmoqlarini ham qimirlata olishmayapti.
Saroyda yuz ellik-ikki yuz nafar askar yo qolgan, yo qolmagan.
Hammasi tashqarida. Bu olomonga hech qanday lashkar bas kela
olmaydi.

Poshsho chuqur “uf” tortdi:

— Ha, to‘g‘ri, bu olomonga hech qanday lashkar bas kela ol-
maydi, — dedi. Sen borib qara-chi, yana ko‘payyaptimi?

Ha, rostdan ham o‘sha kuni kechga borib olomon shaharcha-
ga sig‘may ketdi. Shaharchaning quyisi, vodiyning janubidagi
tekislik odamga to‘lib ketdi. Ahmadi Xoniy maqbarasining quyi
tomoni ham gavjum, odamlarning quyilib kelishi davom etardi.
Kechqurun chodirlar qurila boshlandi. Qurilgan chodirlar oldida
gulxanlar yoqildi. Qurigan o‘tin, shox-shabbadan chiqqan tutun
dog‘langan yog‘ hidi bilan qorishdi. Shunda ham bironta inson-
ning ovozi eshitilmadi. Odamlarning tanlari jonsiz, o‘zlari kar-so-
qovga o‘xshardi. Faqat dengiz kabi to‘lqinlanib turardi.

Qorong‘i tushayotganda Mahmudxon Ismoil og‘adan so‘radi:

— Yana kelishyaptimi?

— Yer-u ko'kni inson qoplaganday go'yo. Sanasangiz, sonlari osmondagi yulduzdan ham ko'p. Zamin buncha odamni qanday ko'tarib turgan ekan, hayronman.

Hech kimdan sas-sado chiqmaydi, sukunatda pashsha uchsa bilinadi. Hech kim hech narsaga qaramaydi. Hatto Og'ritog'i to-monga ham.

— Ha, hech qayoqqa qarashmayapti. Hamma o'z qobig'iga o'ranib olganga o'xshaydi. Go'yo o'n minglab inson bir paytda oyoqda turib uxlayotganga o'xshaydi. Go'yo ustlariga qabr tuprog'i tortilishga tayyordek, go'yo tanlarida jon yo'qdek. Biron-tasining yuzida oddiygina tiriklik ifodasi sezilmaydi.

Zim-ziyo tun, osmonda bulut yo'q. Osmon-u falakni to'la qoplagan xirmon-xirmon yulduzlar kelib Og'ritog'ining qiya-liklari, cho'qqisiga sochilib ketgandek. Shaharcha motam sukuna-tiga cho'mgandek, o'n minglab insonning og'zidan bir og'iz so'z chiqmaydi.

O'sha kuni Mahmudxon tongga qadar mijja qoqmadi. Butun kecha saroy ichidagi xos xonasining u chetidan bu chetiga borib keldi, o'yladi, o'yladi... O'lim, hayotning naqadar murakkabligi haqida o'yladi. Tashqaridagi tumonat odam, tog'lardan quyilib kelgan, yaylovlardan oqib kelgan insonlar haqida o'yladi. Bir yigit va bir qizning taqdiriga loqayd bo'lmay, ularning saodatini o'ylab, ovorayi sargardon bo'lib kelgan insonlar haqida o'yladi. Ammo bu yuzaki qaraganda shunday edi. Aslida bu sarsongarchiliklar-niing zamirida boshqa narsa yotardi. Ha, buning zamirida yotgan narsa asriy alamzadalik, ming yillardan buyon to'planib kelgan, yashirin isyon tuyg'usi edi. Sassiz, harakatsiz, tashqaridan qa-raganda ko'zga tashlanmaydigan qayg'u-alam bor edi buning zamirida. Yigit bilan qiz esa shunchaki bahona, kosaga tomgan so'nggi tomchi edi, xolos. Zamon borgan sari o'zgarayotgan, xalq uyg'onayotgan edi.

“Bugun qiz bahona saroyimning darvozasiga yopiriladilar, ertaga boshqa bir narsani bahona qilib Istanbulda Usmonli pod-shohi saroyining darvozasiga yopirilib boradilar. Vaqti kelganga o'xshaydi. Agar bu xalqqa nisbatan bir chora ko'rmasak, hamma-mizning kallamiz ketadi. Ertaga zulmni bahona qilishadi, indin-

ga soliq oshganini, uchinchi kun non narxini, soʻngra saroy masalasini bahona qilib bosh koʻtaraveradilar. Bu yuz ming yilning oʻpkasi, alami. Bular xuddi bugungiday sassiz, baqir-chaqirlarsiz birikdilar, hech qanday kuch, hech qanday qudrat ularga bas kela olmaydi. Butun dunyo podshohlari lashkar tortib ustlariga bostirib borsa ham, bu olomonga bas kela olmaydi. Faqat bularning bir oraga kelishlarining oldini olish kerak... Ammo qanday qilib?” — deb oʻylardi Mahmudxon.

Togʻ tepasidan chiqib kelgan quyosh porlab nur sochadi, osmonda bulut yoʻq, musaffo, begʻubor. Quyosh avval Ogʻritogʻi qiyaligiga yopishib, keyin yana tik koʻtarildi. Undan soʻng yana sal siljib togʻning roʻparasiga oʻtdi. Mahmudxon quyoshning bunday vaziyatiga ilgari hecham eʼtibor bermagan edi. “Hatto quyosh ham bir xil nur sochmas ekan, bir kun ichida oʻz vaziyatini bir necha marta oʻzgartirar ekan-a! — dedi oʻz-oʻziga. — Ha, bu ham qiyomat alomatlaridan biri boʻlsa kerak...”

Arilar bir muddat havoda uchgach, toʻp-toʻp boʻlib, bir daraxt shoxiga qoʻnishar ekan, har tomondan yopirilib bu daraxt yoki oʻsimlikni boshdan oyoq oʻrab olishar ekan. Bugun tongda Boyazid maydoni ana shu arilar bosgan daraxt shoxlarini eslatardi.

Tonggi quyosh bilan birga, egniga echki, kiyik, toy terisidan turfa rangdagi poʻstin, kigizdan tikilgan kulohlar kiygan baland boʻyli, shop moʻylov erkaklar, ustma-ust etakli rango-rang koʻylaklar kiygan, oltin, inju, zumrad, oyoq bilaguzuklari taqqan jayron koʻzli, nozik bilakli ayollar qaynay boshladi. Ammo hech kimdan na bir sas, na bir sado chiqardi.

Tushga yaqin olomon orasida sal oʻzgarish yuz berganday boʻldi, butun olomon oʻgirilib, Ogʻritogʻi choʻqqisiga tikilib qarab turardi. Xuddi qasddan qilayotgandek, tumonat odam oʻjarlik bilan shu alpozda kiprik qoqmay tikilib turdilar.

Mahmudxon buni koʻrib turar, ammo uning ichini qoʻrquv, vahima egallab borardi.

— Hech narsa deyishmayaptimi, Ismoil ogʻa? — deb soʻradi u.

— Yoʻq, ogʻiz ham ochishmayapti, poshsho hazratlari. Kiprik ham qoqmasdan Ogʻritogʻi tomonga tikilib turishibdi. Bir ora qoʻllarini ochib, tovush chiqarmasdan duo ham qilib qoʻyishadi.

Ha, xaloyiq shunday qilib uch kun kutadi. Og‘ritog‘i cho‘qqisi-da mash‘ala yog‘dusini ko‘rmagach, saroyga qaytadi va uni yer bilan yakson qiladi, tosh ustida tosh, yelka ustida bosh qoldirmaydi.

“Hayronman, menga nima bo‘lyapti o‘zi? Qo‘rqapmanmi? Ammo qo‘rqishimga hech qanday asos yo‘q, — deya o‘yga toldi Mahmudxon va Ismoil og‘aga murojaat qildi:

— Aholining shaharchaga quyilib kelishi to‘xtadimi, Ismoil og‘a?

— Yo‘q, aksincha, ko‘paymoqda. Buncha odam... Yerdan odam o‘sib chiqayotganga o‘xshaydi. Bularni bu yerga olib kela-yotgan qanday kuch bo‘ldi ekan?

— Buning hammasi kofir, xudobexabar Karvon Shayxining ishi, — deb baqirdi Mahmudxon. — Bu Shayx deganlari har doim bizga dushman bo‘lib kelgan. Agar bularga yon bosmasak, ishimiz chatoq bo‘ladiganga o‘xshaydi, Ismoil og‘a. Bularning kuchiga bardosh berish qiyin. Bularning tomirlari suvga yetgan, ming yil-dan beri ular xalq orasida hurmat-e‘tibor qozonib bo‘lishgan, xalq faqat ularga ishonadi, ularning orqasidan ergashadi. Bu Shayx-larning gapi gap, xalq ular nima desa, shuni qiladi. Agar bular bilan birlashmasak, dedi u panjaradan minglab odamni ko‘rsatib, ishimiz rasvo bo‘ladi... Qara... Ismoil og‘a!..

— Ular bilan istagan paytimiz birlasha olamiz, poshsho hazrat-lari, — dedi Ismoil og‘a.

— Bu kecha bola-chaqamni olib, lashkarimni to‘plab saroyini bo‘shatib, bu yerlardan butunlay bosh olib ketsammikan? — deya o‘yga toldi Mahmud poshsho. — Qo‘rqoqlik bo‘lmaydimi? Bu xabar Istanbulga yetib borsa, unda nima degan odam bo‘laman. Qolaversa, saroy to‘rt tomondan o‘rab olingan bo‘lsa, qanday qochish mumkin, jang qilibmi?

Shularni o‘ylar ekan, Mahmud poshshoning xayoliga bir fikr keldi:

— Bu vaziyatdan qutulishning bir chorasi bor. Karvon Shayxi va Hoshap beyini qo‘lga olib, kallalarini oldiraman. Agar shu ikki-si bo‘lmaganda, boshimga buncha balo yog‘ilmasdi. Ha ikkalasi-ni ham kallasini tanasidan judo qildiraman, Ismoil og‘a. Qani bir ko‘rib qo‘yishsin mening kimligimni!..

Mahmudxon shunday deb ovozi baralla qo‘yib baqirar ekan, bo‘yin tomirlari bo‘rtib chiqdi, o‘zidan kechdi. Baqira-baqira charchadi, shekilli, sal bo‘shashdi, past ovozda yana takrorlay boshladi: “Ha, ikkalasining ham kallasini oldiraman, kallalarini tanlaridan judo qildiraman! Hamma balo-qazodan qutulaman...”

Ismoil og‘a hech nima demasdan, marmar ustunga suyangancha Mahmudxonning o‘ziga kelishini sabr bilan kutdi.

— Baxshilar, sibizg‘achilar kelishdimi, Ismoil og‘a?

— Ha, yuzlab baxshi, sibizg‘achi, nog‘orachi bor. To‘y boshlanishini kutib turishibdi.

— Inshoolloh, tog‘ boshida olov yonadi, Ismoil og‘a. Ak-sincha...

Mahmud poshsho ichidagi dardi, qo‘rquvini eng yaqin kishisi bo‘lgan Ismoil og‘aga ochganidan uyaldi. O‘zicha bir nimalar deb g‘udrandi, gapni boshqa tomonga burishga urindi, biroq eplay olmadi. Boshini quyi egdi. Ismoil og‘a esa uning nimalar his qilayotgani, pushaymon bo‘layotganini sezib turardi.

Aslida Ismoil og‘a tili bilan dili bir, ichida kiri yo‘q odam edi. U Mahmudxonga ochig‘ini gapirdi:

— Poshsho hazratlari, — dedi. — Agar bu qaynab turgan olomon bu kecha ham cho‘qqida mash‘ala yoqilganini ko‘rmasa, bu uning sabr kosasi to‘lgani bo‘ladi. Kelib saroyini yer bilan yakson qiladi, hammamizni o‘ldiradi. Nima uchun bor haqiqatni bir-birimizdan yashirishimiz kerak? Nima uchun ichimizdagi dardimizni, hatto o‘zimizga aytishdan qo‘rqamiz? Bu taqdirga o‘xshash narsa, undan qochib qutulish mumkin emas. Keling, qirg‘inbarotning oldini olaylik!

— Ammo, qanday qilib? — dedi Mahmudxon. — Qanday qilib oldini olishimiz mumkin, kech emasmi, Ismoil og‘a?

— Hechdan ko‘ra kech bo‘lgani ham yaxshi. Qo‘ygan shartingizdan voz kechasiz, vassalom. Modomiki bu katta olomon talab qilayotgan ekan, saroy darvozasi oldiga chiqib, “Sizlarning yuz-xotiringiz uchun da‘vomdan voz kechdim. Sizning xotiringiz uchun qizim Gulbahorni Ahmadga berdim. Ahmadni olib keling, shu yerning o‘zida to‘yni boshlaymiz. Yana sizning xotiringiz uchun, sizlarni shod etish uchun to‘ylarini ham o‘zim qilib bera-man”, deysiz. Ana shundan keyin bu xalq sizni boshiga ko‘taradi.

Zero, bu xalq uchun avval Alloh, keyin siz turasiz. Bu muammo-ning boshqa yechimi yo‘q, — deb maslahat berdi Ismoil og‘a.

— Yo‘q, bo‘lmaydi, Ismoil og‘a, bizni qo‘rqdi deb o‘ylashadi.

— Bu narsa ularning xayollariga ham kelmaydi. Bu olomonda fitna-fujur yo‘q. Niyati xayrlidir.

— Keladi, Ismoil og‘a, keladi. Olomonchalik zakovatli jamoa bo‘lmas, buni aslo unutma!

— Shu yerda xato qilyapsiz, poshsho hazratlari, saroyini yakson qilish emas ularning maqsadi. Ammo majbur qilsak, unda bu-lardan kuchli narsa yo‘q. Keyin boshlariga qancha balo kelishini bilsalar ham, baribir niyatlaridan qaytara olmaysiz ularni, saroyini ham yakson qiladilar, bizni ham ayab o‘tirmaydilar. Hatto Ahmad hozir cho‘qqiga yetib bora olmasdan o‘lgan bo‘lishi ham mumkin. Og‘ritog‘i uni o‘z domiga tortmaganiga kim kafolat beradi, poshsho hazratlari? Balki...

— Haqlisan, Ismoil og‘a, to‘la haqlisan, ammo men so‘z berganman, qayta olmayman.

— Ular ham qo‘rquvda. Ammo sizning bergan qaroringizdan voz kechishingizdan xursand bo‘lishlari tayin. Qo‘rqqanligimiz ularning xayollariga ham kelmaydi, hatto sizni duo qilishadi, ana meni aytdi deysiz. Sizni ko‘klarga ko‘tarishadi, haqingizda dos-ton-u qo‘shiqlar to‘qishadi.

— Yo‘q, bu ish qo‘limdan kelmaydi, Ismoil og‘a. Meni o‘ldirishsin. Mayli... Balki, tog‘ boshiga chiqar. Balki, mash‘alani ko‘rarmiz...

— Yo‘q, bo‘lmaydi, — dedi Ismoil og‘a ovozi baralla qo‘yib, — Og‘ritog‘i cho‘qqiga yetib borgan hech kimni omon qoldirmaydi, toshga aylantiradi.

— Karvon Shayxining karomatlari bor. Balki, uning karomatlaridan biri...

— Og‘ritog‘i karomatni bilmaydi. Og‘ritog‘i o‘z sirini hech kim bilishini istamaydi.

— Balki, Ahmad cho‘qqiga yetib bormas, yo‘l-yo‘lakay yoqar mash‘alani.

Ismoil og‘a soqolini siladi, kulimsirab qo‘llarini ishqaladi.

— Ahmad mard yigit, — dedi, — o‘limni bo‘yniga olib ketdi. Cho‘qqiga yetib boradi.

— Men ham so‘zimdanda qaytmayman, Ismoil og‘a. O‘lsam, jang qilib, kurashib o‘laman. Bor, lashkarga xabar ber, tayyorgarliklarini ko‘rishsin. Qishlovdagi askarlarni ham saroyga chaqiring. O‘lsak, jang qilib o‘lamiz.

— Jang qilishga fursat qolmaydi, poshsho hazratlari, — dedi Ismoil og‘a. — Men bu olomonni yaxshi bilaman. Ko‘z ochib-yumgunimizcha bizni yer bilan yakson qilishadi.

— Mayli, yo‘q qilishsin, — deb baqirdi poshsho. — O‘sha “ko‘z ochib-yumguncha” bo‘lgan fursat bizga yetadi. Bor, ayt, tayyorgarliklarini ko‘rishsin. Qishlovdagilar ham kelsin.

Ismoil og‘a sukut saqladi. Chunki shu topda poshshoga bir nima deyishning hecham foydasi yo‘q, u nima desa shuni quloq qimirlatmasdan bajarish kerak edi.

Oqshom tushdi, atrofni qorong‘ilik qopladi. Vodiyni olomon egalladi, chor atrofda chodirlar tikildi, chodirlarning oldida gul-xanlar yoqildi, tepadan qaraganda bu gul-xanlar zimiston osmondagi yulduzlarni eslatardi.

Qorong‘ilik ichida olomon g‘imirlay boshladi. Hammaning ko‘zi cho‘qqiga tikilgan, minglab yurak bir bo‘lib, mo‘jiza yuz berishini kutardi. Uch kechadan beri minglarcha inson ko‘zi to‘rt bo‘lib Og‘ritog‘i cho‘qqisida yoqilajak mash‘alani kutib turardi.

Mahmudxon ham saroyida o‘tirib, xuddi o‘sha mash‘alaning yoqilishini kutardi. Bir yonda o‘n minglab insondan iborat olomon, bir yonda Mahmudxon... Hamma Og‘ritog‘i cho‘qqisida yuz berajak mo‘jizani kutadi.

Tun yarimdan o‘tdi, tong otishiga hali fursat bor. Xo‘rozlar qichqira boshladi, Og‘ritog‘ining cho‘qqisiga tegib turgan samodagi xirmon-xirmon yulduzlardan boshqa narsa ko‘rinmasdi...

Tong oqara boshladi, dumli yulduz yalt-yalt uchqunlanib, moviy tus olar va yana chekinar ekan, oyni eslatdi.

Ismoil og‘a qora terga botgancha shoshilib kirib keldi:

— Olomon g‘imirlab qoldi, sekin-asta saroy tomon siljiy boshladi. Lekin butun olomon emas, faqat bir qismi, — dedi.

Mahmudxonning ko‘zlari qon to‘ldirilgan ikki jomga aylangandi. Uning qo‘li titrab bir qilich dastasiga, bir belidagi oltin qoplamali, fil tishi sopli chaqmoqli to‘pponchasiga yugurardi. U

butun tunni shu ahvolda, ko‘zini Og‘ritog‘i cho‘qqisiga tikib o‘tkazdi.

— Boshqa chorasi yo‘q, poshsho hazratlari, boshqa chorasi yo‘q...

Mahmudxon og‘ir sollandi va bor kuchini to‘plab saroy darvozasiga qarab yurdi. Jome masjidi darvozasi yonidagi hovlidan o‘tayotganda oyog‘i bir-biriga chalishib ketdi, orqaga qaytmoqchi bo‘ldi, lekin qayta olmadi. Baland ravoqli, ajoyib saljuqiy naqshli darvoza yoniga keldi. Olomon uni ko‘rishi bilan turgan joyida tosh qotdi, hatto nafas ham olmayotganga o‘xshardi. Mahmudxon katta-katta ko‘zlarini olomon uzra yurgizdi. Olomon xuddi to‘fondan keyingi dengiz kabi sokinlashgan edi.

Mahmudxon saroy ro‘parasidagi tepaga qarab yurdi. Olomon-ga qarab:

— Ahmadni sizning xotiringiz uchun afv etdim, — dedi, — to‘yini ham o‘zim qilib beraman. Modomiki shuncha inson uning yonida turgan ekansiz, odamlarimni jo‘natib, uni qaytarib olib kelaman. Orangizda chaqqon, yaxshi chavandoz bo‘lsa, tez borib Ahmadga: “Poshsho qaroridan voz kechdi”, deb aytsin.

Tinch turgan olomon ichida yana g‘ovur-g‘uvur boshlandi. Shu topda olomon tarang tortilgan yoyni eslatardi. Ehtiyot bo‘linmasa, o‘qning yoydan chiqishi tayin edi. Poshsho buni sezib turardi. Tashqaridan qaraganda og‘ir-vazmin ko‘rinsa-da, ich-ichidan titrayotgan Mahmudxon tepadan pastga qarab yurdi. Og‘ir-og‘ir qadam bosib saroyga kirdi. Odamlari undan uch qadam orqada kelishardi.

Poshsho saroyga kirar-kirmas bir to‘da suvoriy, bir to‘da piyoda askar Og‘ritog‘i tomon yo‘l oldi. Olomon ham Og‘ritog‘i sari cho‘zilib yo‘lga tushdi.

Olomon ichida ba‘zilar qimirlab qolishdi, ba‘zilar sukunatni buzib gapirishga tushdi.

Boyazid xuddi ari uyasi kabi g‘o‘ng‘illay boshlagan, ham-maning qo‘li shalvirab yoniga tushib bo‘shashgan, aholi quyoshning jaziramasida nima qilayotganini bilmas, taraddudga tushib qolgandi.

Olomon orasida temirchi ham bor edi. Bir payt u sevinch bilan:

— Xaloyiq, kofir imon keltiribdi, — dedi, — qo‘rquv uni iymon keltirishga majbur qilibdi. U osti va devorlari marmar, usti oltindan qilingan hashamatli saroyining yer bilan yakson qilinishi mumkinligini anglab yetibdi. Anglab yetgani uchun taslim bo‘lganga o‘xshaydi bu kofir!

Hamma hayron bo‘lib temirchi Husoning og‘ziga tikilib turardi.

— Ko‘rdingizmi, agar biz mana shunday ittifoq bo‘lsak, hech kim bizga bas kela olmaydi, hech kim bizga qarshi tish qayrashga jur‘at etmaydi. Bizga na tog‘- u tosh, na shoh qarshi tura oladi. Ha, hech kim... Biz birga harakat qilsak, kifoya...

Shunda ayrim kimsalar, aniqrog‘i, saroyga yaqin kishilar “Otashparast, din dushmani! Senga nima? Biz ittifoq bo‘lamizmi, tarqoq bo‘lamizmi, senga nima? Sen otashparastsan!..” — deb temirchiga haqorat so‘zlarini aytishdan o‘zlarini tiya olmadilar.

Temirchi Huso o‘z sha‘niga aytilayotgan haqoratlarni eshitmasdi.

Vodiyda kishilar bir shaharchaga qarab yurishar, bir tepadan pastga qarab tushib kelishar, hamma Og‘ritog‘idan keladigan xabarni kutardi. Ammo aholi orasida xabar kutaverib joniga tekkan va qishlog‘iga qaytganlar ham yo‘q emasdi. Vaqt o‘tgan sayin qishlog‘iga qaytganlar va qaytishni xohlaganlar soni yanada orta boshladi. Ko‘pchilik jahlidan ham tushdi.

Yana oqshom tushdi, kun nihoyasiga yetdi. Olomon ichidagi g‘ovur-g‘uvur pasaydi, ularning ovozi xuddi yer ostidan kelayotganga o‘xshardi. Faqat ular orasidan ayrim qiziquvchanlari boshlarini ko‘tarib, Og‘ritog‘ining cho‘qqisiga tikilardi. Mahmudxon ham har yarim-bir soatda bir deraza yoniga kelib tog‘ cho‘qqisi tomonga qarab qo‘yardi. Faqat birgina kishi Og‘ritog‘i cho‘qqisidan ko‘zini uzmasdi — bu temirchi Huso.

Men unga qo‘l berganman, — derdi temirchi, — Og‘ritog‘i uni tutib turmaydi, orqasiga qaytarib jo‘natadi. Og‘ritog‘i muqaddas kishilar, pirlarning yuzidan o‘ta olmaydi, Ahmadni bag‘rimizga omon-eson qaytaradi.

Va nihoyat, bugun to‘rtinchi kun ham o‘tdi. Temirchining qichqirig‘i zimiston tunni qopladi. Xuddi to‘p otilganga o‘xshagan bir tovush Og‘ritog‘ida aks sado berdi. Tog‘ larzaga kelib titra-

di. Hamma o'sha tomonga, Og'ritog'ining cho'qqisiga qaradi. Cho'qqi tepasida bir mash'ala miltillab ko'ringanday bo'ldi. Dam o'tmay yana ko'rinmay qoldi, so'ngra yana miltillaganday bo'ldi...

Sevinch ovozlari uzoq-uzoqlarga taraldi. Shodliklar tuni bilan avjiga chiqdi. Nog'ora, surnay sadolari tinmadi. Yosh qizlar, yigitlar, erkak-ayol o'yin-kulguni to'xtatmadilar. Mahmudxon:

— Og'ritog'i Ahmadni domiga torta olmadi, — dedi. — Nima bo'ldi?..

Ismoil og'a:

— Ahmad Og'ritog'i farzandi, — dedi. — Og'ritog'i unga ziyon keltirmaydi, — dedi.

Mahmudxon:

— Yolg'on! — deb baqirdi. — Bu yerda boshqa bir gap bor...

Va nihoyat, tong saharda shaharchaga qora terga botgan ot ustida qaddini g'oz tutgancha Ahmad kirib keldi. U saroy darvozasi yoniga kelib, to'xtadi. Tumonat odam uning atrofini o'rab oldi. Saroyga kirishga ijozat berilmagach, uni Husoning temirchi do'koni tomon boshladilar. Ahmad do'konga kelib, Husoning yoniga bordi-da, tiz cho'kib qo'lini o'pdi. Huso:

— Pirlar senga madadkor bo'ldi, o'g'lim. Bundan keyin ham ular senga madadkor bo'lsin, — dedi va Ahmadning ustiga bolg'asi ostidan chiqqan uchqunlarni sochib, duo qildi.

Bu payt Gulbahor kelib, bir chetda turgan edi. Ahmad unga qayrilib ham qaramadi. Gulbahor Ahmadning bunday munosabatidan juda xafa bo'ldi, ammo bir so'z demadi. Nega u bunday qildi? Nega jonini garovga qo'yib cho'qqiga chiqdi va u yerda mash'ala yoqdi? Gulbahor hammasini tushuna boshlagan, ammo qalbidagi otashin muhabbat asta-sekin gina, nafratga aylanib borayotgan edi.

Qiz Ahmadning orqasidan tashqariga chiqdi:

— Yur, ketamiz, — dedi. Ahmad ham:

— Mayli, ketdik, — dedi.

Ular saroyga bormadilar, olomonga qaramadilar. Boshlab yuborilgan to'ylariga ham e'tibor qilmadilar. Karvon Shayxining qo'lini o'pishga ham bormadilar. Otlariga minib, tog' tomon yo'l oldilar...

Og'ritog'ining quyisida bir ko'l bor. Uni Kup ko'li deyishadi. Bu ko'l uncha katta emas, bor-yo'g'i bir xirmon joyidek keladi. Suvi

moviy rangda. Bunaqangi moviylik boshqa suvda yo‘q. Har yili, bahor kelganda, hali tong otmasdan Og‘ritog‘i cho‘ponlari bu ko‘l yoniga kelib, chakmonlarini ko‘l qirg‘og‘idagi qizil qoyalar yoniga, misrang tuproq ustiga to‘shaydilar va chordona qurib, sibizg‘alarini qo‘llariga oladilar va bir-birlariga jo‘r bo‘lishib Og‘ritog‘i nolasini chala boshlaydilar. Oqshom tushishi bilan bir jajji oppoq qushcha uchib kelib, bir qanotini ko‘lning moviy suviga tekkizib, yana yuqoriga ko‘tariladi. Shu payt bir bahaybat otning ko‘lankasi ko‘lga qarab yuradi va unga yaqinlashgach, yana ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Kun botar-botmas cho‘ponlar kuy chalishdan to‘xtaydilar va sibizg‘alarini belbog‘lariga qistirib, chakmonlarini yig‘ishtiradilar...

Ular ham bir lahzada qorong‘ilik qo‘yniga sho‘ng‘ib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ladilar...

Ahmad va Gulbahor otlarini Kup ko‘lining tepasidagi g‘orga tomon burdilar. G‘orning tepasidagi tekislik va quyisidagi qiyalikda chodirlar qurilgan. Chodirlar ichidagi xira yog‘dular Og‘ritog‘i tomonga sochilardi. To‘rt tomonda o‘tkir, ham achchiq bir hid anqir, bu kuzning odatiy hidi, chirigan olma hidini eslatardi. Yongan o‘t-o‘lan, olovda qovurilayotgan giyohlar hidi...

Ular otlarni bir butaga bog‘ladilar. Ahmad chaqmoq toshlarini bir-biriga urib, xas-cho‘plardan gulxan yoqdi. Gulbahor atrofda qurigan shox-shabballarni yig‘ib kelib gulxan ustiga tashladi. Ikkalasi gulxanning ikki tomonida bir-birlariga qarab o‘tirdilar. Ahmad xurjunidan non va hidli yashil pishloq olib o‘rtaga qo‘ydi. Birga tamaddi qilishar ekan, o‘rtada bir so‘z aytilmadi, hatto bir-birlarining ko‘zlariga ham qaramadilar. Gulxan pasayishi bilan, Gulbahor o‘rnidan turib tashqariga qurigan shox-shabba terib kelish uchun chiqar, bir quchoq shox-shabba yig‘ib kelib gulxan ustiga tashlab turardi. Gulxandan ajralib chiqayotgan tutun dimoqlarini achitar, ammo ular buni sezadigan ahvolda emas, o‘zlarining chuqur o‘y-xayollari bilan band edilar.

Uzoqdan tog‘- u toshlarni larzaga soluvchi gumburlagan ovozlar kelardi. Go‘yo tog‘ cho‘qqisidan yuzlab qor va muz ko‘chkilari birdan portlab, pastga qarab siljiy boshlagan edi. Og‘ritog‘idan yirik qor va muz ko‘chkilari har mavsum ana shunday gumburlagan ovoz chiqarib pastga qarab siljib kelar, yo‘l-yo‘lakay gumburlab aks sado berar edi.

Gulbahor qo‘rquv, vahima ichida boshini tizzalari ustiga qo‘y-gancha g‘ujanak bo‘lib, mung‘ayib o‘tirardi. Bir payt tashqarida qattiq shamol boshlanib, to‘s-to‘polon ko‘tarildi. Havo soviy bosh-ladi, keyin sal o‘tmay, yana yumshadi. Tun yarim bo‘ldi, ammo oshiq-ma’shuqlar ko‘zlarini gulxandan qolgan kulga tikkancha qi-mirlamay o‘tirar edilar.

Soatlab davom etayotgan qabr sukunatini na Gulbahor, na Ah-mad buza olardi.

Gulbahorning qalbidagi gina, iztirob borgan sari kuchayib borar, undagi ishq-muhabbat qancha kuchli bo‘lsa, chekayotgan qayg‘u-iztirobi ham undan qolishmasdi. Bo‘lmadi, Gulbahor kutil-maganda “portladi”:

— Ahmad, rostini ayt, — dedi. — Sening ko‘nglingda bir gap bor...

Ahmadning katta-katta ko‘zlari porladi, hayronlik bilan Gul-bahorga tikildi. Go‘yo uzoq yillar ko‘rmagan kishisini endi ko‘rib turganday edi. Go‘yo unutilgan, eski bir tanishini uchratib qolib, hayron bo‘layotgandek, xotirasini bir joyga jamlab, kimligini es-layotganga o‘xshardi. Ahmadning yuzida ana shunday ifoda qotib qolgan, nima deyishini bilolmay lol bo‘lib turardi. Gulbahorning tovushi uzoqlardan kelayotgandi go‘yo. Ammo nimadir deb uning savoliga javob berishi kerak...

Ahmad shu alpozda Gulbahorga tikilib ancha turdi. So‘ngra sal o‘zini o‘nglab, bor kuchini to‘plab o‘ta vazmin ohangda so‘radi:

— Meni qanday qilib qutqarding, Gulbahor? Mening jonim evaziga Memoga nima berding? Nima evaziga u o‘limini bo‘yniga olib, meni zindondan chiqardi? Bu ishi uchun uni o‘lim kutishini bilmasmidi? Bu qilmishi uchun jazo — o‘lim ekanligini bilmasmi-di? Menga faqat rostini ayt! Bilarmidi yo bilmasmidi?..

Ahmad Gulbahorning ko‘zlariga qattiq tikildi va undan javob kutdi.

Gulbahor:

— Bilar edi, — dedi. — Zindon eshigini ochib bergan zindon-bon dunyoning qayeriga borsa borsin, uni baribir topishar, kun berishmas, hech bir makon uni o‘z bag‘riga sig‘dirmasdi. Buni Memo juda yaxshi bilar edi. Bilgani uchun ham so‘nggi nafasiga qadar jang qildi. Qal’aning burchagidan o‘zini pastga otdi.

— Sen unga bir qop oltin va'da qilganmidingki, sen uchun o'z jonini fido qilsin?!

— Yo'q!

— Bo'lmasa, shohona qasr va'da qilganmiding?

— Yo'q!

— Bo'lmasa sen unga nima berdingki, mening jonimni saqlab, o'z jonini fido qildi? Mening jonimga o'z jonini almashtirdi?

— Men unga hech nima berganim ham, va'da qilganim ham yo'q, Ahmad, — dedi Gulbahor. — U mendan hech narsa istagani ham yo'q.

— Meni qutqarish uchun...

Gulbahor uning so'zini bo'ldi:

— Men unga aytdimki... Men unga aytdimki... Xullas, unga se-ning joning evaziga nima istasa bag'ishlashga tayyor ekanligimni aytdim. Ammo u mendan hech nima istamadi.

— Ammo sen u nima istasa berishga tayyor ekanligingni aytding, shundaymi?

— Ha, nima istasa berishga tayyor ekanimni aytdim. Ammo u mendan hech nima istamadi.

Shundan so'ng Ahmad ham, Gulbahor ham bir necha daqiqa jim bo'lib qolishdi...

Gulxan sekin-asta so'nib borardi...

Endi Gulbahor hamma narsani anglab yetgan, Ahmadning nima haqda o'ylayotgani, nima demoqchi bo'layotgani-yu, ayta olmayotganini anglagandi. Hammasi tugagandi...

Ahmad o'rnidan turib, ot ustidagi yopinchni oldi, yerga pichan to'shadi. O'tkir hidli Og'ritog'i o'tlaridan yostiq yasadi, qilichini qinidan sug'urib, solingan pichan to'shakning o'rtasiga qo'ydi. Qilich lim-lim yonib turgan gulxanning o'lik shu'lasida har zamon yalt-yalt etardi. Ahmad to'shakka uzandi va ustiga haligi, ot ustidan olgan yopinchini tortdi.

Gulbahor tashqariga chiqib, bir quchoq qurigan shox-shabba aralash pichan olib kelib kulga aylanay deb qolgan cho'g'ning ustiga tashladi. Gulxan yana olovlandi. Gulbahor Ahmadning yorishib turgan chehrasiga ham hayronlik, ham hasrat bilan tikildi. Ammo qancha tikilmasin, uning diydoriga to'yolmas, qalbidagi ishq o'ti battar alangalanar, chorasizlikdan qiynalardi. Hammasi tamom.

Hammasi tugagandi... Ha, hammasi... Bu ayriliq o'tini u yuragining tub-tubida his qildi. Gulbahor bu ayriliqqa chiday olmasdi. Endi nima bo'ladi? Qayoqqa boradi? Kimning eshigiga bosh uradi endi? Ishq-muhabbat qizning qalbi, butun vujudini chulg'ab olgan, adoyi tamom qilgandi... Axir, u Ahmadga oshiq-u beqaror bo'lib qolmaganmidi? Agar uni sevmasa, o'limiga rozi bo'lar... Memoni...

Gulbahor talmovsirab, tashqariga chiqdi. U nima bo'layotganini anglayolmasdi. Osmonda vij-vij qaynagan yulduzlar Og'ritog'i ustiga sochildi... Osmon gurulladi, larzaga keldi, uvvos soldi, yiqildi... Gulbahor yana bir quchoq pichan aralash shox-shabba olib kelib kulga aylanay degan cho'g' ustiga tashladi. Cho'g' yana olovlandi. Ahmadning go'zal yuzi yana yorishdi. Gulbahor uning chehrasidan ko'zini ololmas, qalbidagi muhabbat otashi yanada kuchaygandi. Ahmad uyg'oqmidi, u ham ishq otashi ichra yonayotganmidi yo bo'lmasa, toliqqanidan qotib uxlayotganmidi, buni Gulbahor bilmasdi. Qizning nafasi tiqila boshladi. U qaragan sari Ahmadning yuzi yanada go'zallashib borardi... Gulxan esa bir yuksalar, bir pasayardi... Gulbahorning qalbida esa ayri bir otash yonardi. Uning ko'z o'ngida go'yo butun olam aylanar, g'ordagi qoya toshlar tars-tars yorilar, osmondagi yulduzlar goh chor tarafga sochilar, goh yana to'planar, chor atrof quturib, qiyomat-qoyim boshlanishidan darak berayotganga o'xshardi...

Gulbahor qorong'ilik ichiga sho'ng'idi. Faqat bu qorong'ilikni birgina Ahmadning yorug' chehrasi yoritib turardi... Shunda Gulbahorning qo'li birdan xanjariga yugurdi... U xanjarini qinidan sug'urib bir necha marta Ahmadning... Uning xanjar tutgan qo'li horib pastga tushdi...

Qiz ko'zlarini ochganida tong ota boshlagandi. Havo iliq, chechaklar, maysalarning mayin ifori atrofga tarala boshlagandi... Gulbahorning ko'z o'ngida bir qoya, qoya uzra bir to'p yog'du, yog'du ichra yarim qorong'ilikda Ahmad namoyon bo'ldi. Gulbahor Ahmad tomon talpindi:

— Ahmad, Ahmad, to'xta, ketma! Ahmad, Ahmad!..

Gulbahorning ovozigaga butun Og'ritog'i aks sado berdi. Vodiyni qor ko'chkisi qoplab oldi. Tog' larzaga keldi.

Gulbahor talpingan sari Ahmad undan uzoqlashardi. Gulbahor to'xtashi bilan Ahmad ham to'xtar, qadam bosishi bilan yana

uzoqlasha boshlardi... Shu tarzda ular Kup ko'liga yetdilar... Shunda Ahmad birdan g'oyib bo'ldi. Gulbahor ko'l yoqasiga keldi-da, misrang tuproq ustiga ikki kaftini iyagiga qo'yib o'tirdi va ko'lning tip-tiniq, zangori suviga tikildi...

O'shandan beri Kup ko'li yonidan o'tgan-qaytgan har kim ko'l yoqasida o'tirib, tun kabi qop-qora, uzun sochlarini orqasiga tashlab, go'zal yuzini ikki qo'li orasiga olgancha ko'lning tip-tiniq, zangori suviga tikilib o'tirgan Gulbahorni ko'radi.

Ora-sira Gulbahorning ko'z o'ngida, suv yuzida Ahmadning surati namoyon bo'ladi. Shunda Gulbahor quchog'ini ochib Ahmad sari talpinadi, "Ahmad, Ahmad!" deb unga xitob qiladi. Uning ovozigiga tog'lar aks sado bilan javob beradi: "Ahmad, Ahmad!"

"Ahmad, Ahmad, axir, mening o'rnimda sen bo'lsang, shunday qilmasmiding?! Yetar endi, qayt yonimga, Ahmad, Ahmad!" — deya yolvoradi Gulbahor... Ko'lning zilol suvi qaynaganday bo'ladi. Ahmadning surati suv yuzidan g'oyib bo'ladi. Shunda kichkina oppoq qushcha uchib kelib, qanotchalarini moviy zilol suvga bir tekkizib oladi va yana yuqoriga parvoz qiladi... So'ngra bir qo'ng'ir otning qop-qora ko'lankasi ko'l ustidan uchib o'tganday bo'ladi...

Har yili bahor chechaklari ochilganda, butun olam ona tabiatning hazin allasi og'ushiga ko'milganda to'rt tomondan Og'ritog'i cho'ponlari bu makonga keladilar va chakmonlarini ko'l yoqasidagi mayin, ming yillik ishq savdosiga guvoh misrang tuproq ustiga to'shab, chordona qurib o'tirib oladilar. Tong yorisha boshlagach, belbog'lariga qistirilgan sibizg'alarini qo'llariga oladilar va Og'ritog'ining ming yillik g'am-anduhi, muhabbat navosini chalishni boshlaydilar. Kun botay deganda osmondan kichkina, oppoq qushcha uchib kelib, qanotchalarini moviy zilol suvga bir tekkizib oladi va yana yuqoriga parvoz qiladi...

ILONNI O‘LDIRSALAR

(qissa)

Otasi o‘ldirilganda Hasan yo olti, yo yetti yoshda edi.

Anavarza qoyalari uzra burgutlar qanot kerganicha aylanib-aylanib uchishardi. Quyoshga yuz tutgan “Chirishsik” deb ataluvchi tog‘ gullari oppoq bo‘lib ochilgan.

Olisda suzib kelayotgan bulutning soyasi botqoqlikni butunlay qoplab, Dumluga kelganda ko‘zdan g‘oyib bo‘lardi. Chirishsik gullari atrofida turli xil arilar — asalari, qovog‘ari, sarig‘arilar g‘ujg‘on o‘ynashardi. Qoyaliklar orasidan kenger gullarining to‘q zangori tikanlari bo‘y cho‘zib turibdi. Hasan qoyaliklarda kaklikday sakrab yurardi. Kun chiqish tarafida jarlik bor edi. Hasanning boshi aylanardi. Jarlikdagi burgut uyalariga tushib, na bir tuxum, na bir burgut bolasini topa oldi. Uni ko‘rgan burgutlar devordek tekis qoyalik bo‘ylab, katta qanotlarini havoda siltab-siltab uchib ketishdi. Bahor quyoshi qoyalarni qizdirib turardi. Qoyaliklar orasidan zangori ixrojlar¹, sariq za‘faronlar, bedaning binafsharang gullari ko‘rinib turardi. Kekiklar² ochilay-ochilay deb turibdi. Ularning vazmin ifori atrofni tutib ketgan.

Hasanning so‘nggi umidi devor ostidagi uyadan edi. Ammo bu uyaga tushish hamisha qiyinchilik bilan kechadi. Bir safar qoyaga osilib qolib, juda mashaqqat bilan, zo‘rg‘a chiqib olgandi. Qaytib bu uyaga tushmagan edi. Agar o‘shanda yovvoyi anjirning ildizi qo‘llariga ilashib qolmaganda yoki ildiz yulini ketganda, u tamom bo‘lardi. Pastlik esa o‘n minora bo‘yichalik keladi. Pastlikka yetib bormasdanoq parcha-parcha bo‘lib ketish mumkin. Atrofdan aralash-quralash hidlar anqiydi. Hasan tevarakning bahor quyoshi

¹ **Ixroj** — zaharli oq sut chiqaruvchi o‘simlik.

² **Kekik** — tog‘ gullarining bir turi.

ostidagi bunday ajoyib bo'yini hech bir hidga o'xshatolmay, bu hidni — qoyalar hidi deb hisoblardi. Bu Anavarza qoyaligining hidi edi. Arilar, kaltakesaklar, kaklik bolalari, uyalar, burgut bolalari, zaharli chinqiroq ilonlar, o'q ilonlar ham o'zlaridan shunday hid taratardilar. Anavarza qoyaligining insonlaridan ham qoyalar hidi anqir edi. Bu hid bahor quyoshi taftida insonga juda yoqimli, shirin, mast qiluvchi bo'lib tuyuladi.

Anavarza qoyaligining yomg'iridan ham boshqacha hid anqiydi. Undan ham qoyalikning hidi keladi. Bulut ham ifor taratadi. Bulutning hidi ham umuman boshqacha tuyuladi.

Qoyaliklarning hidi Hasanning dimog'idan aslo ketmaydi. Ayniqsa, bir kecha, qorong'ilik, qorong'ilikdagi miltiq o'qining hidi... Porox hidi tekislikda, tuproqda o'zgacha. Tunda, qoyaliklarda esa umuman boshqachadir.

Tunda miltiq o'qining hidi anqiydi. Tunda, juda uzoqlarda o'q ovozlari, "paq-puq"... "paq-puq" deya tunda aks sado berardi. Shu sababli Anavarza qoyaligi o'sha aks sadolar, o'q ovozlari va bu hidlar demakdir. Anavarza osmonida qonli burgutlar aylani-shardi. Yaxshi eslaydi. O'sha otishma yuz bergan tun, o'sha aks sado va o'sha burgutlarning ertalabgacha suzilib uchishlari uning uchun eng qo'rqinchli xotira bo'lib mangu qoladi.

Kun juda issiq edi. Qishloqdagilarning hammasi ishlash uchun dalaga chiqib ketgan, faqat Hasan chiqmadi. Yuragi siqilar, nima qilarini bilmas, onasining yuziga hech qarolmasdi. Yoshi to'qqizda edi. Harqalay, unga shunday deyishgandi. Har safar onasining ko'zlariga ko'zi tushishi bilan ertalabdan o'q aqli boshidan ketib, telbanamo bo'lib yurardi.

Shunday tonglarda hali kun chiqmasdanoq onasi moyjuvoznining sariyog'idan bir bo'lagini unga berar, Hasan esa usti ayronli sariyog'ni olib, issiq tandir noniga surtar va uzoq-uzoqlardagi daraxt tagiga borib yerdi. Ortiq onasiga qarolmas edi. Na yuziga, na-da yurishiga... Qani endi onasini ko'rmasa.

Shunday tonglarda har doim shunday qilar edi. O'ziga o'zi sig'mas, nima qilishini bilmasdi. Telbalarcha qishloq ichida izg'ir, so'ng esa nima ishlar qilganini anglayolmasdi. Qo'ndog'i sadafli, bu qimmatli miltiqni unga avvalroq — yetti yoshligida berishgan

edi. Bu miltiq bilan otmagan jonzoti qolmagandi. Yo'lida uchragan har bir narsaga o'q uzardi. Qushlarga, echkilarga, burgutlarga, kakliklarga, shoqollarga, chumchuqlarga, insonlarga... Hatto insonlarni ham ota boshlagandi, Hasan...

Uning uch amakisi bor edi. Uchchalovi ham unga churq etmasdilar. Butun qishloq aholisi uning qarindoshi edi. Qishloqlarining o'zi ham juda kichkinagina edi. Go'chebelik rayonidan endigina ajralib chiqqandi. Bu yerga joylashganlariga hali ko'p ham bo'lmagan. Amakilari, otasi Hasanday mahalida Binbo'g'alarda suruv-suruv qo'ylar boqishardi. Ular cho'pon edilar. Yetti tirgakli chodirlari ham bor edi. Nima bo'lganda ham, har doim shu yetti tirgakli chodirlari bilan g'ururlanishardi.

Sariyog' surtilgan nonini anor bog'ining ichida yeb tugatdi. Qorni yaxshigina to'ydi. Miltig'ini qo'liga olib, yana qaytarib joyiga qo'ydi. Miltiqning qo'ndog'idagi sadaf yangi chiqqan quyoshning nurlarida moviy tus olib tovlanar va yana so'nardi. Ancha vaqtgacha qimirlamay, qo'llarini osiltirib, bo'ynini o'ng tarafga eggancha miltig'iga qarab o'tirdi. Miltiq tovlanib so'nar, qaytadan jilolanib yana so'nardi. Onasi hovlida u yoq-bu yoqqa o'tib yurardi. (Dunyo go'zali edi onasi.) Husnda tengi yo'q edi onasining. Yoshgina, kichkina bir qizchaga o'xshardi. Otasi esa qarib qolgan, soch-soqoli oqargandi. Qanday bo'lgan bo'lsa, shundayligicha eslab qolgandi, otasini... Onasining beligacha tushib turuvchi uzun sochlari bo'lardi. Chuqurova qishlog'ining hammasi shunday gapirib yurishardi. Balki, onasi dunyoning eng go'zal ayoli bo'lgandir? Shu kattagina Chuqurovada onasini yoqtirmagan yigit topilmasdi. Onasi barcha oshiqlariga rad javobini berar, Hasandan — yolg'iz o'g'lidan ayrilishni xohlamasdi.

Agar onasi ketsa, Hasanning bu yerda qolishi muqarrar edi. Amakilari Hasanni onasiga berib yubormas edilar. Onasi ham farzandini tashlab, turmushga chiqib ketolmas, agar turmushga chiqib, boshqa qishloqqa ketsa, Hasanni umrbod ko'rolmasdi.

Jayhon daryosining suvi kamayib, kumushday tovlanib oqardi. Hasan ertalabdan kechgacha jarlarda yurib, qumri qushlarini poylardi. Qush uyalarining teshikchalari og'zida ularning chiqishini kutib o'tirardi. Mayda teshikli to'r topib, ilonning iniday kichki-

na o'yilgan inchaga to'rvaday osib qo'ygandi. Inchadan chiqqan qushlar ham shu to'rga tushishardi. Hasan bu moviy, to'q zangori rangli qushlarni qovoqdan yasagan qafasiga solib qo'yardi. Qafasni qarshisiga qo'yib, to'xtamasdan bu moviy qushlarni tomosha qilardi. Bu misli ko'rilmagan moviylik edi. Hasan yomg'irqushi deb ataluvchi qumrilarni tomosha qilar ekan, go'yoki bir moviy tush ichiga tushib qolar, atrof ham, butun a'zoyi badani ham moviylashib ketganday bo'lib, mast kishiday gangib qolardi.

Qaldirg'ochni, odatda, hech kim tuta olmaydi, lekin Hasan qishloq tarixida birinchi marta qaldirg'ochni tutgan odam edi.

Hasan qanday yo'l bilan bo'lsa ham, bir kunda besh-o'nta qaldirg'och tutib, bir arqonga tizib bog'lab chiqar va shundayligicha uchirardi. Kech tushishi bilan qaldirg'ochlarni shunday bog'loqlik holatida osmonga uchirib yuborardi.

Hasan Anavarza g'orlarining birida burgut bolalarini ham boqardi. U ertalab uydan chiqib ketib, faqatgina kun botgandan so'ng, ko'z-ko'zga tushmaydigan, ko'chalarda odam qolmaydigan mahalda qishloqqa qaytardi. Har doimgidek sadafli miltig'i qo'li-da. Qo'lidan qo'ymasdi bu sadafli miltiqni.

Arilar, ilonlar, Anavarza yonbag'irlaridagi tamomila qushlar-u xas-hasharotlarning ham boshiga bitgan balo edi bu Hasan.

Qishlog'idan ham qochib ketgisi kelardi. Bir haftaga yoki bir-ikki kunga qishlog'idan chiqib, narigi tomondagi qishloqqacha yurib borar, keyin esa qo'rqqanidanmi yoki boshqa sababdanmi orqasiga qaytib kelardi. Bir marta cho'pon bola bilan o'rtoq bo'lib olib Qozondan to Forsog'gacha ketib qolgan. Keyin esa, hartugul yana orqasiga qaytib kelgandi.

Nima ish qilishini bilolmay yurardi. Lekin shu narsani aniq bilardiki, bu qishloqda qolmasligi kerak. Yoki onasi ketishi kerak edi boshqa yerlarga.

Ha, onasi! Onasi ketishi lozim edi. Bu yerdagi hamma onasi-ning dushmani. Inson esa dushmanlar orasida bo'g'ilib yashaydi. Onasiga nisbatan qilinayotgan dushmanlik bevosita Hasanga ham ta'sir ko'rsatar va qishloqda yasharkan, bo'g'ilib ketayotganday tuyulardi. Ha, haqiqatan, bo'g'ilib ketardi, hech narsadan toymaydigan dushmanlik orasida...

Buvisi, ammalari, amakilari, amakilarining xotinlari, jiyanlari — hech kim onasi bilan gplashishmas edi. Shunday ekan, onasi nega bu qishloqda yashab yuribdi. Shu qadar sohibjamol, shu qadar tengsiz go‘zal bo‘la turib... Onasining faqatgina uni tashlab ketolmasligi Hasanga g‘urur baxsh etardi.

Onasiga nisbatan o‘zida turli-tuman tuyg‘ular his qilardi. Aytilshlaricha, eng kichik amakisi onasini yoqtirarmish, lekin onasi uni xohlamay, rad javobini bergan ekan.

Hasan ishonilmas darajada bezovta edi. Shu sababdan ham qushlarga, hasharotlarga o‘zini urardi. Bu dunyoda unga quchoq ochguvchi bir jonzot, shox-shabba qidirardi. Hasan ko‘rgan-bilganlarini hech kimga aytib o‘tirmasdi. O‘ldirsalar ham aytmasdi.

Hasan bamisli bir qurshov ichida, to‘rt tomonlama o‘rab olingandi. Nima qilsa ham bu qurshovdan chiqib ketolmas edi.

Boshini toshlarga ursa ham o‘zini o‘rab olgan temir zanjirlar ichidan qutulolmasdi.

Har kuni qochish, har kuni g‘orlar, burgutlar, hasharotlar, ilonlar... Har kuni o‘sha yerlarga qochib yashash... Hech qanday o‘rtog‘i ham yo‘q. Yo o‘zi bolalardan qochadi, yo bolalar undan qochishadi. Bittagina Solih bor edi, bor bo‘lsa ham hech gapirmas edi. Qaytanga yaxshi, gapirmasa gapirmasin. Hasan esa unga gapiraverib-gapiraverib boshini shishirib yuborar edi. Qanday yaxshi, odamning hech gapirmaydigan o‘rtog‘i bo‘lsa-da, zerikmasdan, siqilmasdan uni tinglab o‘tirsas.

Hasan shu tarzda moviy yomg‘ir qushlari, havoda aylanib uchayotgan burgutlar, chinqiroq ilonlar, ayniqsa, Solih bilan sarmast bo‘lib, o‘zini unutib yashamasa, balki, o‘lib ketardi.

* * *

Avval tashqaridan shitir-shitir etgan tovush eshitildi. Otasi eshikka quloq tutdi, qo‘lidagi qoshiq esa bir on havoda muallaq turib qoldi. Onasiga qaradi, onasi boshini dasturxonga egganicha o‘tirardi. Hasan otasini ham, onasini ham kuzatib o‘tirdi. So‘ngra otasining to‘xtab qolgan qo‘li ham, chakagi ham qaytadan harakatga tushib ketdi. Shitirlagan tovush tobora yaqinlashib kelardi. Keyin birdan to‘xtadi. Kechqurun edi. Yer dasturxonida ota, ona,

o'g'il ovqatlanishardi. Dasturxonda xamirli no'xat sho'rva, qovurilgan tovuq, bulg'or palovi turar, ovqatlar ustidagi yog' yaltirab ko'rinardi. Hasan o'sha kungi bulg'or palovining hidini hech unutmamaydi.

Derazadan ketma-ketiga ikki o'q uzildi va tindi. Hasan o'qning ovozi keyingina eshitdi yoki unga shunday tuyuldi. O'qning ovozi butun atrofni ostin-ustun qilgandi. Onasi, otasi, butun dasturxon tuman ichida qoldi. Otasining baqirib yuborganini eshitdi. Onasi ham bir marotaba qichqirib yubordi, keyin esa hamma jim bo'lib qoldi. Tuman ham tarqadi. Hasan o'ziga kelganida o'q ovozi uzoq-uzoqlarda, Anavarza qoyaliklarida uzun aks sado berar, qishloqning ichidan esa bo'g'i qichqiruvga o'xshash shovqin eshitalardi. Birdan qonni ko'rdi. Otasi dasturxonga yuztuban yiqilgan, sochlari palov tovog'iga tushgandi. Otasidan otilib-otilib ko'p qon oqardi.

Hasan ichkariga kirgan odamning faqat ola-kula ko'zlarinagina eslaydi. U onasining qo'llaridan ushlab, tuman ichidan tortib olib ketgandi. Hasan joyidan hech qimirlay olmas, ko'zlarini otasiga tikkanicha, to'xtamay oqayotgan qonga qarab turardi. O'q ovozlari, jaranglovchi shovqin-suronlar Anavarza qoyaliklaridan bu yerlarga eshitalardi. So'ngra birdaniga uyning ichi qichqirib-baqirayotgan erkak va ayollarga to'lib ketdi. Otasining o'lganini buvisining yig'lashidan keyingina tushunib yetdi. Yana nimalarnidir tushunishga harakat qilardi. Bu ishlarning hammasiga onasi sababchi edi. Ertalabgacha bir burchakka suyanganicha bo'shashib o'tirib qoldi.

Hech uxlolmadi. Hayotida birinchi marta uxlayolmas edi. Uyqusizlikni, uxlolmaslikning nima ekanligini ilk marotaba his qildi. Insonlar kelib-ketishar, yig'lashar, baqirishar, qayerlardadir o'q ovozlari, shovqin-suronlar, bir o't parchasi cho'g' bo'lib olovlanar, o'char, yana olovlanardi...

Hali tong, kun endigina iliy boshlagandi. Qishloqning katta maydoniga bir o'likni keltirib tashladilar. O'likning jonsiz ko'zlari kecha kechqurungi kabi ola-kula bo'lib ochilib, o'lganicha qarab yotardi. Hasan bu o'likni tanidi. Bu odamning ismi Abbos edi. Onasining hamqishlog'i. Qishloqning ochiq yerida qonga belanib

yotardi. Hasan ilk marta yashil pashshalarni ko'rdi. Negadir shu paytgacha hech yashil pashshani ko'rmagan ekan. Ular yam-yashil bo'lib vizillamasdan, uchmasdan, o'tkir pichoqning tig'iday yaltirab, bemalol o'likning qon ustida aylanishardi. Hasan o'tkir pichoqdan juda qo'rqardi. Ustarani ko'rsa, qarolmay ko'ngli aynirdi. O'tkir pichoqlar-a, vuyyy... Onasini ham shu keng maydonga olib kelishdi. Amakilari uni tinimsiz urardilar. Yuz-ko'zi yorilgan, oq ro'moli, sochlari, yuzi qonga belangandi. Pistonli ko'ylagi qonga belangan, parcha-parcha bo'lib yotardi. Xotinlar, erkaklar, bolalar — hamma qishloqdoshlar onasini urib, tupurib ketishardi. Hasan bir muddat hissiz qarab turdi, keyin nima bo'ldi-yu, o'zini onasini urayotganlar ustiga otdi.

Amakisining qo'lini suyagigacha tishlab, uzib olay deganini, unga keyinchalik gapirib berishdi. Aytishlaricha, telbalarga o'xshab, to'xtamay onasini urganlarni urar, tupurganlarga tupurar emish. Katta amakisi uni bir tepki bilan yerga cho'ziltirib qo'yibdi. Onasi esa yotgan joyidan o'g'lining ustiga o'qday otilib kelibdi, kecha kechqurundan beri ochilmagan og'zidan:

— O'g'limga rahmingiz kelsin, — degan gap chiqibdi, xolos. So'ngra chidolmay xaloyiqqa qarab:

— Men o'ldirmadim Xalilni, men o'ldirmadim akangizni. Mana bu o'ldirdi uni, o'zi ham o'ldi, — debdi yerda yotgan Abbosni ko'rsatib. Keyin Abbosning tepasiga borib, ochiq qolgan qora ko'zlariga qarab:

— Eh Abbos! Evoh, qadriga yetmaganim, — debdi... So'ngra hech qayerga qaramay, to'g'ri uyiga ketibdi.

Qishloqdagi bir qancha uy yonib, kulga aylandi. Atrof ertalabgacha yop-yorug' bo'lib turdi. Olovning yorug'idan Anavarza qal'asigacha ko'rinib turardi.

So'ngra jandarma keldi. Bir ofitser etiklarini bir-biriga urib-urib buyruq berardi. Yana doktor ham kelib, tut daraxtining tagida oq xalatini kiyib oldi. Doktorning ko'zlari qattiq, nigohlari sovuq edi. O'sha tut daraxtining tagida Abbosning o'ligini yorishdi. Doktor bir katta toshning ustida Abbosning o'ligini qo'yning parchalari kabi kesib, so'ng yana shu holicha qop tikadigan igna bilan tikib qo'ydi. Hasanning ko'ngli aynib ketdi. Amakisi onasini

parchalangan o'likning yoniga olib kelishga harakat qilib tinmay sudrar, onasi esa kelmasdi.

— Kel, ko'r, fohisha, kel, ko'r, akamni o'ldirtirgan odamingning o'ligini... Kel, fohisha, kel ko'r... Mana, o'ynashing qanday holdaligini ko'rib qo'y.

Onasini yerda qumlarga bulg'alab sudrardi.

Jandarmalar, jandarma yuzboshi ularni tomosha qilib turishardi... Onasi churq etmas, faqat bormaslik uchun chiranardi, xolos.

Qo'shiqlar, marsiyalar aytib dadasini ko'mdilar. Buvisi to'shakka mixlanib qoldi. Yotib qolmasdan oldin uch o'g'lini yoniga chaqirib:

— O'g'limning qotili kofir Abbos emas, o'g'limning qotili Esmadir, — dedi.

— Borib qoningiz uchun qasos oling-da, qoningizni tozalang. Balki, endi men bir umr o'rnimdan turolmasman, lekin agar o'g'lim Xalilning qasosini olmay, qonini yerda qoldirsangiz, bu dunyoda ham, narigi dunyoda ham oq sutim sizlarga harom bo'lsin. O'g'limning qotili Esmadir!!!

* * *

Hasan bilan turmada tanishib qoldim. Tunda olib kelishdi. Butun mahbuslar uning yoniga to'planishib:

— Xafa bo'lma, kuyunma, o'tib ketar, — deb yupatib qo'yishdi. Hasan esa og'zini ocholmas edi. Og'ziga qulf solinganday edi. Mahbuslar unga suv, sho'rva yana allanimalar bermoqchi bo'ldilar, lekin u na gapirdi, na og'zini ochib bir narsalar yeya oldi. O'tirgan joyida, olomonning o'rtasida birdan boshi egilib uxlab qoldi.

Bo'lib o'tgan voqeadan so'ng Hasan qochgan va Anavarza qoyaliklariga berkinib olgan. Butun qishloq aholisi uni uch kecha-yu uch kunduz qidirib topa olmaganlar. So'ng Hasanni o'zining kuchugi topib bergan. Itni Anavarza qoyaliklari tomon qo'yib yuborishgan va it uni bir eski Rum qabrtoshining ichidan topgan. Hasan qochganda qabrtoshining ichiga tushib olgan, qabrtoshining qopqog'ini esa kuchi yetganicha berkitishga harakat qilib, uch kecha-yu uch kunduz qimirlamay o'sha yerda qolgan va shu yerdan

uni kuchugi topib olgan. Agar iti topmasa qachongacha u yerda qolishi mumkinligini kim bilardi deysiz?!

Jandarmalarning biri unga bir shapaloq tushirdi. Hamqishloqlari unga qo'rqib qarab turishardi. Qishloq oralab ketishar ekan, erkaklar, xotinlar, bolalar qishloqning hammasi ko'chaga chiqib olib, yovuz maxluqqa qaraganday qarab qoldilar. O'sha kuni hamma uni la'natlab, odamni hurkitadigan nigoh bilan tikilib turishdi.

Turmada ham unga shunday ko'z bilan qarashdi. Hasan kelgan kunidan boshlab shu chog'gacha hech kim bilan og'iz ochib gaplashmadi. U bilan gaplashishni xohlagan, unga maslahat bermoqchi bo'lganlar ko'p edi, lekin Hasan buni ham istamadi. Go'yo turmada emasday. O'zi bu yerda, qalbi, xayollari esa umuman boshqa yerlarda kezib yurardi. Endi-endi ovqat yeya boshlagan, yuzlari ozib, ko'zlari kattalashib ketgandi.

Borgan sari ozg'inlashib borardi. Bo'yni uzun, quloqlari katta edi. Badanidagi terisi ko'chib, shilini ketgandi. Hech kimdan bir narsa so'ramas, hech narsa xohlamas edi. Ertalablari va kechqurunlari kichkina bir idishda sho'rva qaynatar va bitta o'zi yuzini devorga o'girganicha katta non bo'lagi bilan sho'rvani qoshiqlab ichib tugatardi. Deyarli har kuni amakilari, qarindosh-urug'i, hamqishloqlari uni ko'rgani kelishardi. Hech birisi bilan bir og'iz ham gaplashmas, faqatgina bo'ynini bukkanicha, yurak-yuragidan ularni eshitib o'tirardi. Bir-ikki safar men ham u bilan gaplashmoqchi bo'ldim, lekin u menga tikilib qarab turib, keyin esa yana ko'zlarini olib qochdi-da, o'tib ketdi.

Turmada har kuni u haqida yangi bir hikoya to'qishardi. Mahbuslar voqealarni hikoya qilar ekanlar, albatta, unga eshittirib aytishni o'zlarining vazifalari deb hisoblashardi.

Hasan bu hikoyalarni eshitib o'tirar, jon-jonidan o'tib ketganda, faqat kipriklarini ketma-ket yumub-ochib qo'yardi, xolos. Qotib qolgan yuzi hech qanday ma'no anglatmasdi. Ko'zlari doim yerga qadalgan, lablari sho'ralab ketgan edi. Quloqlari kattagina, boshining ikki chetida xuddi yelkan kabi turar, yuqori qismidagi uchlari pastga qayrilib turardi. Yuzi yo qorayib, yo sarg'ayib ketgandi. U mahbuslar bilan gaplashmagandan keyin, mahbuslar o'zlari uning yoniga borishardi, lekin juda yaqin bora olmasdilar.

Bolaning boshidan o'tkazgan mojarolari, turishi, nigohi, og'ir-vazminligi ularga biroz vahima solib turardi. Turmaning eng ashaddiy mahbusi ham unga biroz hayiqish, biroz hurmat bilan yaqinlashardi. Ba'zi-ba'zida esa Lutfi ismli eng jirkanch, eng axloqsiz mahbus uning qarshisiga turib olib, og'ziga kelganini gapirib tashlardi. Bunday holatlarda Hasan o'zini hech urintirmay, og'ir gaplar aytayotgan odamning ko'zlariga ko'zini tik qadar, gapirib bo'lgunigacha nigohlarini undan uzmasdi. U esa aloq-saloq gaplarini gapirayotib, bu o'tkir nigohdan o'zini bezovta his qilib, biroz pushaymonlik bilan Hasanning yonidan uzoqlashardi.

Ko'pincha, shu Lutfi uning asabiga tegar edi. Lutfi deganlari insoniyatning tuyg'ulari, butun yaxshi xislatlaridan mahrum bo'lgan, odobsizlikda, hayosizlikda tengi yo'q odam edi. Unda faqat izzat-nafsga tegish, ishonchsizlik, yirtqichlik mavjud bo'lib, muqaddas tushunchalardan asar ham yo'q edi. O'tgan-ketganga "suykalar", suykalgan odami ham o'zini bosa olmasa, ana keyin boshlardi to'polonni...

Lutfi bilan bo'ladigan muloqotlarda Hasanni kuzatib turardim. Nima qilar ekan, deb qiziqardim. Bir safar o'zini bosdi, ikkinchi safar ham jim bo'la qoldi. Uchinchisida... Lutfi haqorat qilar ekan, ko'zlarini unga tikmadi, yerga qaragancha, nimalarnidir o'ylab turdi.

— Ha, chuvalchang, qotil... Qonxo'r, it o'g'li, haromi. Sen bir haromisan turmada sening haromi ekanligingni bilmagan odam bormi? Bir odam haromzoda bo'lsa, uning nokasligini hamma biladi. Bir haromzoda bu dunyoda yashasa-ya... Eh, bir haromi-ya... Seni bir kunmas bir kun o'ldiradilar. Sen kabi bilagigacha qonga botgan odamning bu dunyoda yashab yurishi insoniyat uchun uyat, ordir. Sen iflossan, iflos o'g'li, iflos! To'ng'iz qo'pgan bola. Qani edi hukumat seni odam qatoriga qo'shmaganda, o'zim hoziroq jig'ildoningdan olib bo'g'ib o'ldirardim. Ko'zlaringni o'yib, o'lingingni shu yerga to'shab qo'yardim, keyin esa devorning ustidan itlarga qarab otardim. Itlar seni maza qilib yeyishardi. Yeyishardi-da, burchakka borib axlat qilib tashlashardi... Ha, itning tezagi, it tezagi. O'zi qonga botgan-ku, yana oliftalanib yurishiga o'laymi, tuf-e, bo'yning uzilsin, qo'tir o'g'li, qo'tir!

Lutfining og‘zi ko‘pirib, atrofga sachrar, butun g‘azabi-ni Hasanga to‘kib-sochardi. Barcha mahbuslar uning oldiga to‘planib, og‘izga olib bo‘lmaydigan so‘kinishlarini tinglab turishardi. Hasan oxiri yer tepinib, o‘z o‘rniga qaytdi, qaytayotganda Lutfi qarshisiga turib olib, bolaning ustidan haqoratlarni yomg‘irday yog‘dirib tashladi. Hasan tinmay terladi. Terladi, yana terlayverdi. Sekingina boshini ko‘tarib Lutfiga qaradi. Ayni vaqtda qo‘li shalvari cho‘ntagiga kira boshladi. Cho‘ntagidan yig‘ma pichoq chiqib, chirt etib ochilganini va Hasanning Lutfi ustiga otilganini ko‘ra oldik, xolos. Lutfi qandaydir, ishonilmas epchillik bilan Hasanning qo‘lidan qutulib, qocha boshladi. Hasan esa qo‘lida pichoq bilan uning orqasidan chopdi. Turmaning hovlisida Lutfi qochar, Hasan quvardi. Bu quvlashmachoq qachongacha davom etganini aniq bilolmayman. Hasan to‘xtamay quvar, Lutfi esa bu orada orqasiga o‘girilib Hasanga yolvorardi. Bir-ikki marta yetay-yetay dedi-yu, qo‘lidagi pichog‘i bilan uning orqasiga ikki marta urdi ham, ammo pichoq uning qirqta yamoqli kastumini kesib ketdi, xolos. Lutfi charchagandan “yordam beringlar” deb baqirar, og‘izga olinmaydigan iltijolar bilan Hasanga yolvorardi. Oxirida Lutfi bir xonaga qochib kirib, eshikni ichkaridan qulflab oldi.

Hozirgina yolvorib turgan odamiga, yana boshqatdan so‘kinishlar, haqoratlar yog‘dira boshladi. Hasan eshikning orqasida ancha vaqtgacha kutib turdi, keyin u yerdan ketib, hovlining eng uzoq burchagiga bordi-da, devorga suyanib o‘tirdi. Yig‘ma pichog‘ini hali ham berkitmagan edi. G‘azab bilan qo‘lidagi pichoqqa qarab turardi.

Bu voqeadan so‘ng Lutfi bir marta ham Hasanning yoniga yaqinlashmadi.

Keyingi safar esa ichkaridagi “og‘alar” Lutfini menga nisbatan gij-gijlattilar. Avvallari menga chidab bo‘lmas razilliklar qilgan Lutfi, bu safar sekingina kelib yonimga o‘tirdi.

Mendan bir narsa so‘ramoqchi, shekilli, deb o‘yladim.

— Ma, ol Lutfi, — deb sigareta uzatdim.

— Sen kabi itning sigaretini faqat o‘zingga o‘xshagan haromzodalar cheksin, — dedi.

Bunday gapni hech kutmagandim, hayronlikdan qotib qoldim. O'zimga kelganimdan so'ng, uni do'pposlab ketishimni kutib turishardi. Shu bahona janjal chiqarishardi. Birdan Hasanning oldimga otilib kelganini ko'rdim.

— To'xta, og'a! Men bu it bilan olishganimga hali ham pushaymonman. Bu itdan ham xarob maxluqqa tekkizib qo'lingni harom qilma, — dedi.

Hasan birinchi bor gapirardi. Shundan so'ng Hasan bilan do'st bo'lib qoldik. Turmada necha oy o'tirganimiz aniq esimda yo'q-ku, lekin bu yerda o'tirganimizda Hasan mendan boshqa hech kim bilan gaplashmadi. Yana bir Jamusju ismli eski turma xodimi ham Hasanni yaxshi ko'rardi.

Uzoqdan turib Hasanga fol ochar va men orqali unga yetkazardi. Hasan bu follardan xursand bo'ladimi yoki yo'qmi, hech bildirmas edi. Turma xodimining har bir so'zidan, har bir gapidan Hasanni yaxshi ko'rishini bilib turardim. Jamusji Hasan haqida yurak-yuragidan gapirardi.

Hasan men bilan bir burchakka o'tirib olib tinmay gapirar, men eshitardim. U doim sergak turar, meni kalaka qilarmikan, mensimasmikan, degan fikr bilan har bir xatti-harakatimga shubhalanib qarab qo'yardi. Men esa uning bu nigohlarini payqamaganday, sir boy bermasdim. Uni butun qalbim bilan eshitar, dardlarini tushunar edim. Aslida Hasan sergap bola ekan-u, lekin yillar davomida gapirmaslikni o'rgangan va o'zini qayta tarbiyalagan ekan. Natijada kamgaplikning ustasi bo'lib ketgan edi. Gapirishni boshlashining sababi shunda ediki, u didiga tushgan odamini topishi bilan, to'lib-toshib, butun vujudi bilan gapirardi.

Hasan hech narsadan qo'rqmasdi. O'lish uning uchun jannat bog'iga tushish edi. Yig'ma pichog'ini qo'lidan olib qo'yishmagandi. Hasan kabi har narsaga tayyor, o'limdan qo'rqmaydigan, o'limning keng maydonida, uning og'ushida yashaydigan insonlarga yaqinlashish, xoh u jandarma bo'lsin, xoh qaroqchi yoki qotil — kim bo'lsa bo'lsin, oson emas. Hasanga faqat, o'zi kabi g'alati muhitda yashagan, o'limning asiriga aylangan, u bilan bitta dorda o'ynaydiganlar yaqinlasha olishlari mumkin edi.

Hasan tufayli, uning do'sti bo'lganim uchun menga ham hech kim tegmas, gap ham otmas edi. Agarda birontasi menga har xil gap tashlaydigan bo'lsa, Hasanning jon oluvchi boqishlariga duchor bo'lar va rangi dokaday oqarib darrov yonimizdan ketib qolardi.

Agar Hasanning o'zi istasa, shu qonxo'r qotillar ichida kichkina jussasi, suzib tashlagudek ko'rinuvchi bo'yni bilan ham bemalol turmaning hokimi bo'lishi mumkin edi.

Turmadan chiqqandan keyin ham Hasan bilan ayrilmadik. Ikkalamiz bir kunda chiqdik u yerdan. Bir oydan so'ng uning qishlog'iga borib, unikida o'n besh kun mehmon bo'ldim. Hasan qishloqda ham hech kim bilan gaplashmas edi. Na buvisi, na amakilari, na amakilarining bolalari bilan, na-da qarindosh-urug'lari bilan. Hech kim bilan gaplashmaslikka qasam ichganday edi.

Har gapining birida:

— Agar sen uchramaganingda, men insonligimni ham unutgan bo'lardim, — derdi.

Do'stligimiz anchagacha davom etdi, keyinchalik esa bir-birimizdan uzoqlashib ketdik.

* * *

Otasining motami uzoq davom etmadi. Onasi ham hech narsa bo'lmaganday o'zining ishi bilan mashg'ul edi. Otasining dalalari ko'p edi. Ikki traktori, bir yuk mashinasi, bir qancha yengil mashinasi, otlari, chigit ekadigan mashinalari ham bor edi. Paxta, kunjut, bug'doy, sholi dalalari Chuqurovada yillar davomida ekilib kelardi.

Esma eri o'ldirilgandan so'ng darrov o'z ishi bilan mashg'ul bo'lib ketdi. Ishini juda yaxshi bajarar edi. U o'z qishlog'idagi o'rta maktabni bitirgan, savodli edi. Esma uddaburonligi bilan o'zini ko'rsatdi. Hech kimga, amakilari, qarindosh-urug'lariga tobe, muhtoj bo'lmasligini ham namoyon eta oldi.

Xalil o'ldirilgandan so'ng bir oymi, ikki oymi o'tib, Hasanni buvisi chaqirdi:

— Kel, — dedi. — Kel, tolesizim, kimsasizim, baxtsiz o'g'limning murodsiz o'g'li, kel!

Yoshga to'lgan ko'zlari bilan uni quchoqladi. Ham yig'lar, ham ta'sirchan ovozi bilan marsiyalar aytardi. Unga bir juft yangi poyabzal uzatdi, bugun ertalab amakisi Qozondan olib kelgandi. O'rtancha amakisi Mustafo otasini juda yaxshi ko'rardi, Hasanni ham. So'ngra naqshli bir bo'xchadan ko'm-ko'k rangli kiyimlar chiqardi. Bularni esa katta amakisi Ibrohim olib kelgandi. Ibrohim amakisi ham uni jonidan ortiq yaxshi ko'rardi. Qani Hasan bu kiyimlarni, poyabzalni bir kiysa edi, buvisi ko'rsa edi... Hasan darrov yechinib, yangi kiyimlarni, poyabzalni kiydi.

Buvisi qarib qolgan bo'lsa ham, chiroyli edi. Baland bo'yli, nozikkina yuzlari ozg'in, katta-katta qora ko'zlari kirtaygan edi. O'g'li — Hasanning otasi o'ldirilgandan so'ng yuzi hech kulmagan. Kecha-kunduz qishloq ichida motamsaro kezib, marsiya aytardi. Avvallari buvisining yuzlari qanday kulib turardi.

Hasan uning doim kulib turganini ko'rardi. Tog'dek o'g'li o'ldirilgandan so'ng hamma narsadan yotsirar edi.

Hasan kiyinib-yasandi. Buvisi uni tomosha qilar ekan, ilk marotaba kuldi, yuzi porlab ketdi. Dardli, yig'loqi yuz unga hech yarashmas edi.

Hasan shu gapni unga aytdi.

Buvisi xo'rsinib:

— Eh bolam, Xalilning yolg'iz yodgori, onalik qursin, — dedi. — Yuragim yonyapti. Onalik qursin, onani yaratmasin ekan. O'g'limning o'chi olinmaguncha men oyoq-qo'limni uzatib ketolmayman. O'lsam ham mozorimda tikka turaman. Tursam ham suyaklarim chasir-chusir qiladi, chirsillasa ham ko'zlarim ochiq ketadi. O'g'limni o'ldirtirgan ko'zimning oldida bemalol yuribdi. Bemalol, bag'rimni ezib yuribdi. Uning ustiga, gulday bolasini tashlab erga tegarmish. Qiyshang'lab-qiyshang'lab o'g'limni o'ldirtirib yubordi. Endi esa baquvvat gulday nabiramni o'ldirtiradi. Hali o'g'limning mozori sovimasdan turib erga tegarmish. Men amakilaring Ibrohim va Mustafoga aytdimki, u erga tegsa tegaqolsin, lekin nabiram — Xalilimning o'g'li otasiga tortadi, buning ustiga, otasiga juda ham o'xshaydi. Otasi kabi baquvvat, ota o'g'il bo'ladi. Onasi erga tegsa, mening nabiram — qora ko'zim ham ketib o'sha otalik qiluvchi bilan birga yashaydimi?

Mening o'g'lim, Hasanim, o'gay ota zulmi ostida yashaydimi? Hech! Mening o'g'lim-a? Hech, hech! Mening o'g'lim borib, otasining qotili, to'shagiga begona erkakni yotqizadigan xotinning yonida bo'yni bukuk, boshi egik bo'lib yashaydimi? Mening nabiram...

Yig'lab, marsiyalar aytib Hasanning bo'ynidan quchoqladi va uning ketishiga ruxsat berdi. Hasan u yerdan chiqqanida o'zini juda yo'qotib qo'ygan edi. Buvisining dilida qandaydir gaplar bor edi, ammo o'sha qanday gap edi. U to'g'ridan to'g'ri onasiga qasd qilardi. Otasining qotili onasi ekanligini to'g'ridan to'g'ri aytardi.

Uyga keldi, onasini avvalgidan ham xursand holda ko'rdi. Kular, ishchilarga ish buyurar, traktorchiga nimalarnidir gapirardi. Tamomila boshqacha edi. Ammo Hasan bugun onasining yuziga qarolmadi. Onasi uni quchoqlab, endi o'pmoqchi bo'lgandi, Hasan uni o'zidan nari itardi. Onasi kiyimlar unga yoqqanini, o'ziga juda yarashganini aytdi. Poyabzali ham yoqqan edi. Tuyg'ulari jo'shib ketib, Hasanni yana bir quchoqladi. Hasan esa muzday qotib qolgandi. Esma yana bir quchoqladi o'g'lini. Hasanning tuklari tikka bo'lib ketdi. Esma o'g'lining ahvolini tushunishda kechikmadi. To'xtab, Hasanga uzoq tikildi va hafsalasi pir bo'lganday chuqur nafas olib:

— Evoh, — dedi.

— Evoh, Hasan... Evoh!

Yuzi o'liklarnikiday oqarib ketdi.

Peshindan keyin Mustafo amakisi uylariga kelib, unga qo'ndog'i sadafli miltiq hadya qildi. Juda chiroyli, qadimdan qolgan miltiq edi.

— Bu miltiqni senga olib keldim, Hasan. Bu buvangning miltig'i. Buvang, bu miltiqni oilamizning o'chini oladigan, oilamizning ilk yigitiga beringlar, deb vasiyat qilgan. Bu miltiq bilan ham ov qilasan, ham istasang oilamiz dushmanlaridan o'chingni olasan. Qani, yur men bilan. Birinchi bo'lib mening oldimda miltiqdan otishni o'rgangin.

Pastga tushishdi. Anavarzaning uchiga, Jayhon irmog'ining chetiga borishdi.

Mustafo miltiqni o'qladi:

— Ol, — dedi.

— Ol Hasan! Ol-da, huv anavi oq toshni nishonga ol, ko‘ramiz poylay olasanmi?

Chiroyli kiyimlari, poyabzali, ayniqsa, sopi sadafli miltig‘i, sopi emas, to‘g‘rirog‘i, qo‘ndog‘i sadafli miltig‘i uni juda sevin-tirgandi. Amakilaridan bunday narsalarni hech kutmagandi. Ular onasiga dushmanga qaraganday qarashardi. Qo‘llaridan kelganda, uning yuziga ham qarashmas edi, ammo...

Buvisi esa nomini ham tilga olmasdi.

Hasan miltiqni oldi, to‘g‘riladi, oq toshning yonidan bir tutun chiqib ketdi. Amakisi unga o‘q uzatib turar, u otar edi. Eng oxirida Hasan toshning uchini poylab otdi. Amakisi esa belidagi o‘qdonni olib unga uzatdi:

— Ol, bundan so‘ng sen istagan narsangni o‘z vaqtida ota olasan. Otishni ko‘p mashq qilishing kerak... Ko‘p otsang, qo‘ling o‘rganadi o‘q uzishni. Nishonga urish, ko‘p mashq qilish, ko‘p o‘q ketkazish bilan qo‘lga kiritiladi.

Hasanning sevinchi ichiga sig‘mas, miltig‘i ham naqadar chiroyli. To‘xtamay o‘q uzardi. Toshlardan tinmay tutun chiqarardi.

O‘q ovozlari, ayniqsa, Anavarza qoyaliklarida aks sado berib jaranglardi.

— O‘qni xohlaganingcha sarflayver, men Qozondagi do‘konchiga tayinlab keldim, sen qachon borib so‘rasang, albatta, patron beradi. Undan keyin ham qolmasa, menga kelib ayt, xohlaganingcha olib kelaman. Yaxshi bir ovchi bo‘lib, turach urib tushirsang, menga ham olib kelarsan. Yaxshi bir ovchi bo‘lib, kiyik, yomg‘ir qushi va quyon otib o‘ldirsang, amakingni ham unutmassan...

Hasan miltiqni ham, naqshindor o‘qdonni ham juda yoqtirib qoldi. O‘qdonning ustiga oltin ipak bilan bir qancha naqsh ishlangandi. Bo‘ri, shoqol, o‘rdak, turach, kichik otlar, shoxdor kiyiklar, uchayotganday sakrab chopuvchi jayronlar... Boshqa tomonida esa kulib turuvchi bir bola... Xuddi Hasanga o‘xshash.

Kech tushganda uyga qaytishdi, Hasan sevinchidan to‘lib-to-shardi. Onasining bo‘yniga osilib, uni quchoqladi. Buvisinikidan qaytgandagi ahvoli yo‘q edi uning. Hamma narsani unutgan edi. Uning sevinchiga onasi ham sherik bo‘ldi. Qanday yaxshi, qan-

day soz, amakilari Hasan haqida qayg'urishni boshlagan edilar. Birdaniga oraga sovuq qorong'ilik cho'kdi. Qorong'ilik tobora ichini achitar edi. Onasining dardini shundoqqina yuzidan uqib, unga rahmi keldi. Bordi-da, uni yana bir quchoqlab o'pdi.

Onasi:

— Mustafo, — dedi amakisiga, — marhamat qilib jiyaningiz bilan ovqatlaning.

Mustafo hech narsa demay, boqish bilan “yo‘q” ishoratini qilib, u yerdan chiqib ketdi.

— Nimalar dedi senga amaking, — deb so‘radi Esma Hasandan.

— Hech narsa demadi, — deb javob berdi Hasan.

— Buving-chi, buving senga nimalar dedi?

— Hech narsa demadi, — dedi Hasan ko‘zlarini uning ko‘zlaridan olib qochib.

O‘sha kecha Hasan miltig‘i, o‘qdonlari bilan birga uxladi. Tong otar-otmas Hasan o‘zini Anavarza qoyaliklari tomonga urdi. Ertalabdan kechgacha Anavarza qoyaliklaridan “Pat-put” degan o‘q ovozlari eshitila boshladi. Ozgina vaqt o‘tib, o‘q uzayotgan Hasan ekanligini butun qishloq bildi.

O‘n besh kundan so‘ng Hasan qo‘lida katta bir quyon bilan kirib keldi. Onasi quyonna yaxshilab pishirib, Hasanning birinchi ovi deya hamma amakilarini chaqirdi. Amakilari xotinlari, bolalari bilan quyon go‘шти yeyishga keldilar. Faqat buvisi kelmadi.

Bir qancha kundan so‘ng Ibrohim amakisi unga uch yoshli arab toyini sovg‘a qildi. Hasan arab toyiga ham miltiqqa sevinganday, juda xursand bo‘ldi. Toy sababli sevinchidan bir necha kun ko‘zlariga uyqu kelmadi.

Uzoqdan hamma yoqni to‘zitib yuk mashinalari o‘tar, changlar bulutday to‘planib, cho‘l uzra osilib qolardi. Dalalarda traktorlar tarillardi. Paxta ishchilari ochilgan paxtalarining oldida o‘tirib, paxtani chanog‘idan ajratardilar. Chigitli oppoq paxtalar dala bo‘ylab uyum-uyum yoyilib ketgandi.

Laylaklar uzun bo‘yinlari, qirmizi tumshuqlari bilan hosili o‘rib olingan dalada sollona-sollona aylanib yurishardi. Hasan soy yoqalab yurar, aralash-quralash o‘ylar surardi, balki, o‘y surmas, tush ko‘rardi. Bulut soylari ko‘zlari o‘ngidan tez-tez o‘tib,

uzoq-uzoqlarga, binafsharang Toros tog‘lari tomonga oqayotganday o‘tib ketardi. U yoqalab ketayotgan soy turg‘un, ustini changlar, somonlar ko‘mib tashlagandi.

Hasanning bo‘yni cho‘zilgan, qorayib, qariyalarnikiday burushib ketgan edi. O‘z-o‘zi bilan gaplashadigan odati bor edi. Balki, tush ko‘rardi. Ko‘pirib ketgan bir narsalar haqida... Kimlardir gapirardi. Balki, u bir hamqishlog‘idir, balki, buvisi, balki, Zola ismli qori, balki, amakilari, balki esa Alif ismli qiz, balki... Odamlar gapirardilar, u olar, bu tashlar, yana olar, narigisi tashlardi. Boshni aylantirib yuboradigan tezlikda hammasi o‘sib, rivojlanib borardi. Yulduzlargacha tingladi, yana tingladi. Doim tinglayverardi.

* * * *

Esmaning orqasidan Abbos keldi. Yana bir marta keldi. Turmadan qochgandi. Esmaga unga: “Ket, Abbos, — deya yolvordidi. — Turmaga tushib qolding, hamma narsa tugadi”. — Abbos esa ketmadi. Bir-birlariga termilishib qoldilar. “Birontasi ko‘rib qoladi bizni, ertaga kelarsan Abbos”, — dedi Esmaga. Abbos orqaga chekinib ketdi. Qo‘lida yap-yangi bir to‘pponcha bor edi.

Sochidan tirnog‘igacha o‘qdonlar bilan o‘ralgandi. “Abbos, sen tog‘ga berkin”, — dedi Esmaga. Abbos tog‘ tarafga chekindi. Abbos Esmani telbalarcha sevardi. Esmaga ham unga bo‘lgan muhabbatidan telba bo‘layozgandi. Abbos tog‘ tarafga chekinib ketdi. Esmaga esa uning orqasidan ketmadi. Ertasiga Abbos yana keldi. Tut daraxtining soyasida sarrayib turardi. Oyning quyuq nurlari sochilib turardi. Esmaga uyidan chiqdi. Eri Xalil uxlayotgan edi. Esmaga Abbosning yoniga bordi. “Ket, Abbos, — dedi, — yetti yoshli bolam bor. Menga rahming kelsin. Seni ham, meni ham o‘ldiradi bular”, dedi. Abbos ketmadi. O‘sha tut daraxtining tagida, soyada, oyning quyuq nuri ostida tikilib qoldi. Hech gapirmasdi. Miltig‘i yelkasiga osilgan edi. “O‘ldirishadi, ket bu yerdan”, — dedi Esmaga. Abbos esa jim turardi.

Uning turmadan qochganini Esmaga eshitgan edi. Esmani Abbosga bermagan edilar. Esmaga tufayli uch kishini yarador qilgandi. Ikkitasi falaj, bittasi cho‘loq bo‘lib qolgandi. Abbosga ko‘p mud-

dat berildi. Uni Diyorbakirdagi turmaga qamashdi. Xalil ham Esmaga oshiq bo'lgan, lekin Esmaga uni yoqtirmaganidan so'ng, bir kecha uni otasining uyidan, olti kishi bilan birga kuch bilan olib qochishdi. Qo'l-oyog'ini bog'lab nomusiga tegmoqchi bo'ldi. Esmaga chiranib qarshilik ko'rsatdi. Bir haftadan so'ng, unga afyunli sharbat ichirib, o'z niyatiga erishdi.

Esmaga o'ziga kelganidan so'ng, bo'lib o'tgan voqeani tushundi. Boshi aylanib, tinmay qusardi. O'z-o'zidan uyalardi. Undan tinmay qon ketardi. Xalil uni uyiga olib keldi va darrov imomni chaqirtirib, o'sha yerda nikohlatib oldi. O'sha kuni birozdan so'ng hukumat nikohidan ham o'tishdi. Xalil doktor olib keldi. Doktor qon ketishini to'xtatdi. Esmaga bir yil davomida na eri bilan, na qishloq aholisi bilan gaplashdi. Uch marotaba tunda uydan qochdi, uch safarida ham Xalil uni yo'lda tutib olib, qaytarib keldi. Onasi esa bu fohisha senga yaxshilik keltirmaydi, qo'yib yubor uni, ketsin, shu tufayli bir balo orttirmagin boshingga, derdi. Xalil onasiga kulib o'tib ketdi. Zo'rlab xotin qilib bo'lmaydi, Xalil, quloq tut onangning gaplariga, bolam, dedi. Bittasi shu tufayli o'tiribdi, axir.

Keyinchalik Esmaga gapira boshladi. Hamma narsani unutganday ko'rinardi. Xuddi bir yil hech kim bilan gaplashmagan, to'shakka kirganda telbalarcha parishon bo'lib qolgan u emasdi, go'yo. Bolasining tug'ilishi uni shunday o'zgartirib yuborgandi. Bolasidan boshqa hech narsani o'ylamas, bolasidan boshqa hech narsani ko'rmas edi. Kular, zavqlanar, mehnat qilardi. Qishloqdagi hamma uni yaxshi ko'ra boshladi. Hammaga, yoniga kelgan har bir kishiga yordam qilardi. Xastaning, dardmandning boshidan ketmas, qishloqda birontasining kichik bir ishi bo'lsa ham, Esmaga o'sha yerda bo'lardi.

Bolasi o'sib-ulg'aydi.

Endi esa Abbos keldi. Turmadan qochgandi. Abbos Esmaga tufayli, unga bo'lgan muhabbati tufayli bu taraflargacha dong'i ketgan edi. Hamma bu ishq savdosining eng nozik yerlarigacha bilar edi. Anavarza vodiysida bu savdo tillarda doston bo'lgan edi. Abbosning muhabbati haqidagi qo'shiqlar haligacha aytilar, bu qishloqda ham kuylanar edi. Esmaga: "Ket Abbos, meni yaxshi ko'rsang, muhabbating chin bo'lsa, ket, boshqa qaytib kelma", —

dedi. Abbos o'sha tut daraxtining tagida ertalabgacha tikilib turdi. Esma ham qarshisida shunday tikilib qolgandi. Kun chiqar ekan, Abbos yura boshladi, Anavarza qoyalari tomonga chekinib ketdi. U ko'zdan g'oyib bo'lguncha Esma oyoqlarining uchida turib, uni kuzatib qoldi.

Abbos bir oy davomida bu atrofda ko'rinmadi. Esma har tuni tonggacha kutar, Abbosni ko'rgisi kelardi. Abbos ko'rinmas edi. Bir kuni ertalab Esmaning yuragi hapqirib ketdi. Kun chiqay-chiqay deb turgandi. Xavotirlanib zinadan tushdi. "Abbos, sen Anavarza qoyaligi tomonga ket, meni o'sha yerda kutib tur, o'zim topaman seni" dedi. Abbos hech ovoz chiqarmay yurib ketdi. Esma kun isigunga qadar oziq-ovqat tugilgan tugunini beliga bog'lab qoyalar tomonga otlandi. Qishloqdan chiqayotganini hech kim ko'rmagan edi.

Shu tariqa bir-ikki oy davomida Esma Anavarza qoyaligidagi g'orlarning biriga yashiringan Abbosning oldiga kelib-ketib turdi.

Bir safarida Xalil uning ketiga tushdi. Negadir ularni g'ordan topa olmadi. Abbos uni ko'rgan edi. Otmoqchi bo'ldi, lekin Esma yo'lini to'sdi. Bir necha kunlardan so'ng Anavarza qoyaligini jandarmalar o'rab oldilar. Abbos jandarmalar bilan bir kecha-yu bir kunduz otishdi. Oxirida jandarmalar uni qo'lga oldilar va kishanlab, Qora ko'lga olib ketdilar. Yo'lda esa Abbos ularni chalg'itib qochib ketdi. Qochar-qochmas yana orqaga, Anavarza qoyaliklariga qaytdi. Esma uni qaytib kelishini bilib, kutib turgandi. Abbos tut daraxtining tagiga keldi. Tut daraxtining tagida soyasi tikka bo'lib ko'rinib turardi. Bir necha bor Hasan ham uni ko'rdi. Esma uning yoniga bordi va ular quchoqlashdilar.

Anavarza qoyaliklarida yana otishmalar bo'lib o'tdi, ikki jandarma yaralandi. Xalil ham yaralangandi. Kurt jarroh uning yarasini bog'lab qo'ydi.

Uning yuzlari uzun, ko'zlari qop-qora, doim kulib turardi. Bo'lib turadi, bunday ishlar, bo'lib turadi", — derdi.

So'ngra bir kecha, hali oqshom azoni ham o'qilmagan vaqtda, birdan o'q otildi. Xalil, Esma va Hasan yer dasturxonida o'tirib, ovqatlanishardi. Bir o'q derazadan uchib kirdi, o'q ovozi atrofni ostin-ustin qildi. Bir qichqiriq eshitildi, hamma yoqni tutun qop-

ladi, Xalil dasturxonga yuztuban yiqildi. To'xtamay qon oqardi. Uyni miltiq dorisining hidi tutib ketdi.

So'ngra Anavarza qoyaligidan Abbasning murdasini olib keldilar. So'ngra... so'ngra... Abbasning murdasini qishloqdan tashqariga otib yubordilar. O'likni itlar parcha-parcha qilib tashlagandi. Esma Abbasning o'ligini itlardan xalos qilish uchun tunda bitta xizmatkor bilan yo'lga tushdi. O'likni itlarning changalidan zo'rg'a qutqarib, qopga joyladilar. Xizmatkor bilan birga Abbasning murdasini Anavarza tepaligiga olib chiqib, ertalabgacha chuqur bir go'r qazidilar va o'sha yerga Abbasni ko'mdilar. Bu voqeani hamma eshitdi.

Qishloqda qiyomat boshlangandi. Mustaf o amakisi Esmani tinmay tepkilardi. "Fohisha, fohisha, akamning qotili, fohisha,— deya tinmay baqirardi.— Seni yashatmayman, tinch qo'ymayman seni. O'likni, u itning o'ligini qayerga olib ketding. Yo o'likni, yo joningni berasan",— derdi. Esma og'zini ham ochmasdi. Butun qishloq bir bo'lib baqirar edi. Xotinlar, erkaklar, qariyalar, bolalar Esmaga og'ziga kelganini aytishardi.

Barcha qishloq aholisi, oldinda amakilari, eng boshda buvisi turib, Abbasning mozorini topish uchun necha kunlab Anavarza qoyaligini qidirdilar. Na mozorni topdilar, na Abbasning kichik bir parchasini. Esma esa og'zini ham ochmasdi.

Bir it qip-qizil tilini osiltirib, yoniga kelib turdi. Suv bamisli o'likday to'xtab qolgan edi. Ustini chang, somon cho'plari, yaproqlar qoplab yotar, xuddi oqmayotganday edi. Yuzi burushiq-burushiq. Yoniga uzala tushdi. Uzun, nozik lablari burushgan edi. Baquvvat chakagi o'jarday ko'rinardi. O'g'li o'ldirilgandan beri qora ro'mol o'rab yurardi. Xinaga bo'yalgan sochlari qora ro'molining tagidan qizarib ko'rinib turardi. Qo'lida qalin qamishdan yasalgan tayog'i ham bor edi. Kelib yoniga cho'kkaladi. Uzoqda Duldul tog'i misrang bo'lib ko'rinib turardi. Atrofni pitiroq deb ataluvchi tikanli o'simlikning bo'yi tutib ketgandi. Issiq ham Anavarza qoyaliklaridan oqqan suvga o'xshab biqillardi. Suv kumush bug'dek sallonib, havoga osilib, to'lqinlanardi. Hasan unga hech qaramasdi. U gapirayotganda, qaramasdanoq uning bittagina, uchli, qorayib-charg'ayib ketgan old tishini ko'rardi. Ingichkaligidan sinay deb turgan beliga ipakdan belbog' bog'lagandi.

Yuzi qop-qorayib ketgan. Ipakli belbog'ining sariq, qizil, zangori rangli shokildalari tizzasigacha tushib turardi. Qizligidan beri shunday belbog'lar bog'lab yurardi buvisi. O'g'li o'ldirilgandan beri sochidan tirnog'igacha qora kiyimlarga o'rangan, yolg'iz shu belbog'ini yechmagandi. O'lganda ham shu belbog' bilan birga o'ladi. Balki, shunday deb vasiyat qilgandir.

Oradan ancha vaqt o'tgan bo'lsa ham, u hanuzgacha fohisha kelini Anavarza qoyaliklariga berkitgan Abbosning murdasini qidirardi. Topib, u itning murdasini, itlarga tashlab, burgutlarga yem qilmoqchi edi. Shu maqsadda hammaga pul to'lab o'likni qidirtirardi. Ana topamiz, mana topamiz, deya kunlarini o'tkazardi buvisi. Kelini bo'lmish Esmani-ku, aytmasa ham bo'lardi, lekin o'g'illari ham odamgarchilikdan chiqqan edilar...

— Ey arslonim, eh pahlavonim Hasan, otangday baquvvat, qo'rqmasi yo'q edi bu butun boshli Chuqurovada. Otang tirik qolib, uning o'rniga Mustaf o'g'lim o'ldirilganda yoki Ibrohim o'g'lim o'ldirilganda edi, ko'rarding Hasan, Xalilim, arslonim, er-yigitim, o'sha vaqtning o'zidayoq bir xotinni emas, balki o'sha xotinning o'tovi, urug'-aymog'i, butun lashkari bilan kulini ko'kka sovrardi. Sening amakilaring ham odammi, odam bo'lsalar edi, otang o'ldirilgan kuni, o'sha kelinni tutib kelib, sochlari-dan sudrab, otangning qabri ustiga olib kelardilar va o'tkir ustara pichog'i bilan bo'g'izlab tashlardilar. Kallasini bir tarafga, tanasini boshqa tarafga otib yuborardilar. Hozir esa o'sha kelin, nabiramning onasi, sening onang bo'lib ko'z o'ngimda likillab yurmasdi. Otang tirikligida onang shunday fohishalik qilsaydi... Onangning o'ligini itlarga, burgutlarga tashlardi... Sening otang kabisi bormi edi. U Anavarzaning burgutlariga o'xshardi. Amakilaring qurib ketsin, ular ham odammi endi? Eh, sen katta bo'lganingda edi, balog'atga yetib, qo'lingda bir miltiq ushlay olganingda edi, u onang bo'lmish fohishani, uni... Sen... sen, sen Xalilimning o'g'lisan, axir. Xalilim Binbo'g'a burgutiga o'xshardi. Xalilim Duldul lochini, Ali tog' shunqori kabi edi. Eh, Xalilim...

Hasan eshitib o'tirar, hech bir yerga qaramay, yuzida hech qanday o'zgarishsiz, qimirlamasdan, ko'zlarini chang-to'zon qoplagan suvga qadagancha eshitib o'tirardi.

Kattagina, qora-moviy qushdek kattalikdagi kapalak uchar, suvga tushib, tezlik bilan yana havoga ko'tarilardi. Hasanning ko'zlari kapalakda, bir pastga tushadi, bir tepaga chiqadi. Kapalaklar ko'payib, ustidagi moviy gul ochgan buta tarafga uchib ketishdi. Buta borgan sari moviylashardi. Katta-katta moviy rangli kapalaklar ham to'p-to'p bo'lib shu butaga qo'nishardi: so'ngra buta ko'm-ko'k tusga kirardi, har xil naqshli, qora, to'q zangori tuslarga.

Buvisi yig'lardi. Bir marsiya aytib, o'rnidan turdi:

— Xalilim, Xalilbeyim, — derdi. — Lekin bolang er-yigit. Shunday o'g'ling bor, lekin hali bir qarich-da. Seni o'ldirganlar sening uyingda, bolang yonida, peshona tering bilan topgan mol-u davlatingni sovurib, mozoringni oyoqosti qilib yashab yuribdilar. Men onaman, uning onasiman, bu ishlarga qanday chidab tura-man, axir, men uning onasiman-ku...

Anavarza qoyaliklari tomonga qarab yurdi. Ovozi Anavarza qoyaliklariga urilib jarangladi.

Anavarza qoyaligiga borib, bir toshning ustiga o'tirdi. Kun botayotgan edi. Yana marsiyasini yurak-yurakdan ayta boshladi. Hasanning bo'g'ziga bir narsa kelib tiqildi.

— Seni o'ldirgan, — dedi buvisi, — seni o'ldirgan yaqinda erga tegadi. Seni o'ldirgan o'z yotog'iga begona bir erkakni yot-qizadi, pahlavonim. Sening o'chingni oladigan hech kimim yo'q, bolam. Faqatgina nabiram, sening o'g'ling bor, lekin u hali juda kichkina. Murg'ak bo'lmaganida edi, sening qoningni yerga tashlab qo'ymas, onasi bo'lsa ham ayamas, to'shagingga hech kimni kiritmasdi. Endi esa sening pokiza to'shagingga, sevgilingning — seni o'ldirganning qo'yniga boshqasi kiradi. Sen qabringda chiri-yotgan bir vaqtda, u qoningni bulg'alab kayfini suradi. Ukalaring imonsiz chiqdilar, aqalli bir xotinni o'ldirolmadilar-a, Xalilim, Xalilim, pahlavon Xalilim....

— O'g'lingning qo'lida sadafli miltiq, tagida arab toyi, belida esa kumush xanjar... Afsuslar bo'lsinkim, o'g'ling juda kichik. Miltiqni aqalli to'g'rilab ushlolmaydi, bechora, kap-katta xotin tugul kichik bir chumolini ham o'ldirolmaydi, bechora...

Qichqiruvlari aks sado berar, faryodi to pastlargacha eshilib, yaylovlarda, qoyaliklarda jaranglardi.

Kech tushgandan so'ng uyga qaytdi. Onasi oldiga ovqatini qo'ydi, u esa yeyolmadi. Esma o'g'liga gapirsa ham, o'g'li unga gapirolmadi, xuddi og'ziga qulf solingan-u, u ocholmayotganday edi. O'sha kecha ertalabgacha uxlolmadi, onasining yuziga ham qarolmadi.

Onasi xavotirlana boshlagandi undan. Tinmay gapirar, o'g'lini quchoqlab o'pard.

Bir kuni Mustafo amakisi bilan onasining suhbatini eshitib qoldi. Uning eshitib turganini na amakisi, na onasi bilardi.

— Sening hech qanday gunohing yo'q, singlim, — derdi Mustafo. — Baribir bu yerlarda qolmasliging kerak, ketgin. Seni o'ldiradilar, singlim. Seni o'ldirmaganim uchun onam men bilan gaplashmayaptilar. Ibrohim esa seni o'ldirmoqchi, faqat mendan hayiqib turibdi. Sen sog'-omon yurarkansan hamda shu uyda yasharkansan, onam baribir tinch qo'ymaydi seni. Ket, singlim, bu yerdan. Mol-mulki ham qursin, bola-chaqasi ham... Ogohlantirib qo'yayapman, qon to'kilishi muqarrar... Mening qo'limdan hech narsa kelmaydi. Butun qishloq, butun Anavarza aholisi seni Xalilning qotili deb biladi. Bu yerda qolsang... Men ham o'ldirishim mumkin, singlim. Boshingni olib ket-da, o'z joningni qutqar. Bu uyda ortiq qon to'kilmasin. Hech kim bu ishni shundayligicha qoldirib qo'ymaydi. Agar men o'ldirmasam, mening o'g'illarim seni o'ldiradi, ular bo'lmasa, Ibrohim o'ldiradi, Ibrohim ham o'ldirmasa, onamning urug'-aymoqlari, tog'alarim, tog'alarimning o'g'illari o'ldiradilar. Sening o'lim varaqang bo'yningda osig'liq turibdi. Agar hech kim o'ldirmasa, onam seni o'z o'g'ling — Hasanga o'ldirtiradi...

Esma qimirlamay, g'alati bir ovoz bilan:

— Unday bo'lsa, men keta qolay, — dedi. — Mol-mulki ham, davlati ham kerak emas, barchasi o'zingizga buyursin, faqat o'g'limni menga bering, hech narsangizni olishni xohlamayman, yolg'iz o'g'limni qoldiringlar menda.

— Buning iloji yo'q, — dedi Mustafo. — Bo'lmaydi, Hasanni olib ketolmayсан.

— Unday bo'lsa, men ham ketmayman, — dedi Esma. — O'g'limsiz hech qayerga ketmayman. Undan ayrilolmayman.

— Hasanni olib ketolmaysan, ketsang, faqat yolgʻiz ketishing mumkin. Hasanni senga bermaydilar. Senga yuragim achiganidan gapiryapman bu gaplarni... Sening hech qanday aybing yoʻq boʻlsa-da, baribir oʻldiradilar. Sening umring tugadi.

— Hasansiz ketmayman, — deya takrorladi Esmā.

— Oʻzing bilasan, aks holda oʻlasan, — dedi Mustafo. — Oʻzingga rahming kelmaydimi, hali juda yoshsan...

— Ketolmayman, — dedi Esmā. — Oʻgʻlimni yonimga olmay, hech qayerga ketmayman, ketolmayman. Qanday ketay, axir, undan boshqa hech kimim yoʻq mening...

— Yana aytaman senga, qayta-qayta aytyapman. Bu yerdagi umring juda oz qoldi. Sen tufayli odamlar orasida yurolmay qoldik. Seni oʻldirishdan ham oson ish bor ekanmi?! Xalilni sen oʻldirtirding, sen. Sen oʻlmaguningcha itlar ham boqmaydi yuzimizga, — dedi Mustafo.

— Oyoqlaringizni oʻpay, ogʻajon, men Hasansiz hech qayerga ketolmayman. Oʻlsam ham oʻgʻlimning yonida oʻlay. Oʻgʻlim yonimda ekan, armonsiz oʻlaman. Oʻgʻlimsiz yashashdan koʻra uning yonida oʻlganim afzal...

Mustafo oʻrnidan turdi. Boʻylari uzun, yelkalari keng, yuzi katta, koʻzlari qonga toʻlgandi uning. Hasan undan qoʻrqib ketdi. Oʻzining ustiga yurib kelayotganday edi. Qorongʻida undan ham kattalashib koʻrindi. Onasini oʻldirishlarini bilardi. Oʻsha kuni Mustafo amakisini juda yaxshi koʻrib ketdi. U onasini qutqarishni xohlardi.

Shundan soʻng qishloqda ham, uyda ham jimlik boshlandi. Buvisi ham, qishloqliklar ham, hech kim onasidan soʻz ochmadi. Otasi oʻlganidan buyon bunday sukunatni koʻrmagan edi.

Sukunat, balki, oʻn kun davom etgandir. Onasi ertalab sochlarini tararkan, hurkib, hadiksirab oʻy surardi. Qoʻrqqanidan tili kalimaga kelmas, uyning u burchagidan bu burchagiga borib kelardi.

Tun edi, eshiklar zarb tepilib ochildi. Uch kishi uch tarafdan xonani oʻqqa tutishdi. Onasi uyda yoʻq edi. Xonani fonarlar bilan tekshirib chiqib, toʻshakka qarata oʻq ota boshladilar. Hasan uyning burchagiga tiqilganicha qotib qolgandi. Qimir etmasdi.

Ularining biri Hasanni ko'rdi va bor kuchi bilan biqiniga tepdi.

— Fohishaning kindigida paydo bo'lgan, fohishaning. Otasi-ning qotili qornida yotgan nokas o'g'il...

Yana bir-ikki marotaba beli aralash biqiniga tepdi.

— Qayerga qochdi fohisha onang?

Hasan javob bermadi.

— Qushning qanotiga, ilonning iniga kirib yashirinsa ham, u fohisha onang o'ldirilajakdir. Bugun topa olmasam, ertaga topaman, ertaga bo'lmasa, bir kun, albatta, topaman-da, burda-burda qilib tashlayman. Jiyanim Xalilning qonini bir fohishaga bulg'atib qo'ymayman. U yashab yurarkan, pahlavon Xalilimning suyaklari go'rida chirsillab sinib yotadi...

Hasan churq etmadi, ularning kim ekanliklarini bildi. Qayerdan kelganliklarini ham bilardi. Ular buvisining tog'lik qarindoshlari, ukalari, jiyanlari... Ularining barisi qonxo'r edilar.

Uyning hamma yerini qidirib, Esmani topa olmadilar. Har biri Hasanni jon oluvchi tepkilari bilan tepib:

— Bu ham odammi? — dedilar.

— Otasini o'ldirgan xotin bilan yuzma-yuz, yonma-yon yashab yuribdi. Bu odam emas, to'ng'iz qavmi, cho'chqa qavmidandir, — deb chiqib ketdilar.

Esma hovlidayoq ularning oyoq tovushlarini eshitib, uydan sekingina chiqib ketgan, to'g'ri qishloq tashqarisidagi politsiya mahkamasi tomonga chopa boshlagan va politsiya xodimlariga voqeani to'laligicha aytib bergan ekan.

Ertalabga yaqin Esma o'n beshta jandarma bilan qishloqqa kirib keldi. Lekin hech kimni topa olmadilar. Ish prokuraturaga cha ko'tarildi. Esma bu ishni shundayligicha tashlab qo'ymadi. Prokuraturaga ariza yozib:

— Meni qaynukalarim o'ldirmoqchilar. Agar meni o'ldirsalar, qotilni qaynilarim deb bilgaysizlar, — dedi. Bu arizaning shov-shuvi butun qishloqqa, Anavarza qoyaliklarigacha tarqaldi.

Buvisi:

— U o'ladi, — dedi. — Temir sandiqqa kirib yashirinsa ham, to men tirik ekanman, u, albatta, o'ladi.

Ertami-kechmi, baribir o'ldirilishini Esmaning o'zi ham bilardi. Qo'rquv ichida ertalabgacha uxlashmasdi. Hattoki sochlarini ham ko'rpasining tagiga yashirib tarardi.

Bu orada Mustafo Esmalarning uyiga bir necha bor yarim kechalari, hech kimga ko'rinmay kelib ketdi. U Esmaga tinmay yolvorardi.

— Qo'limizni qonga bulg'ama, — derdi. — Bu qishloqda shu qadar ko'p qon to'kildiki, ortiq ko'mib yuboradigan darajaga yetdi. Ket, singlim, ket, yana bir karra qo'limizni qonga bulg'ama, — derdi. — Sen yashab yurarkansan, biz tirik murdaga aylanamiz. Ko'z o'ngimizda akamizni o'ynashingga o'ldirtirding. Endi ket, ket, nima qiladi-a, keta qolsang?

— O'ldiring, o'ldiringlar, men baribir o'g'limsiz hech qayerga ketmayman, — deb qichqira boshladi Esma.

— Senga hech kim o'g'lingni bermaydi. O'g'lingsiz ketasan, Esma.

— Ketmayman, ketolmayman, — deb takrorlardi Esma qaysarlik bilan.

Bir kecha yana Esma o'z to'shagida sochlarini tarayotganida, birdan qo'llari to'xtab, taroq esa sochida osilib qoldi. Hasanga o'girilib, unga ma'noli qaradi. Hasan ham unga qarab turardi. Ko'zlari to'qnashib, bir-birlarini tushunganday bo'ldilar. Esma yotog'idan o'qday otilib, to'g'ri sandig'i yoniga keldi-da, uni ochdi. Zotan u kiyimlarini yechmasdanoq to'shakka yotgan edi. Hasan ham onasi bilan birga o'rnidan turdi, kiyindi, miltig'ini qo'lga oldi. Sandiq ochilishi bilan xonani yovvoyi olmaning hidi tutib ketdi. Onasi kerakli narsalarni tez-tez bo'xchaga tugdi. Darhol yo'lga tushdilar.

Ertalabgacha yurdilar. Bo'zquyi tekisligidan ham o'tdilar. Tikanzorgacha yetib olishganda edi, hammasi tugardi, o'rmonda berkinib olishlari mumkin edi. O'rmonda esa ularni hech kim topa olmasdi. Bo'zquyi yaylovi — tep-tekis, yalang'och. Kaftday ochiq yerda ketardilar.

Orqada chang-to'zon ko'targan otliqlar ko'rindi. Bir vodiyyga o'tib, butazorning ichiga yashirindilar. Otliqlar butazorga kelib, berkingan joylaridan, xuddi o'zlari berkitganday, topib chiqardilar.

Otliqlar orasida Mustafo ham bor edi. Hasanni tutib Mustafoning egariga o'tqazdilar. Hasan indamay turardi. Mustafo:

— Endi sen ketaver, xayr, xohlagan yeringga ket, Esma.

Otlarni tinmay qamchiladilar. Hasan juda charchagan, uyga kelar-kelmas uxlab qolgandi. To'g'rirog'i, otning ustidayoq uxlab bo'lgandi. Uyga kelganlaridan so'ng biroz uyg'onib, oyoqlari chalishib, zina yonidagi ustun tagiga yiqilgancha uxlab qoldi.

Hasan uyg'onganda, buvisi yana dardli ovozi bilan faryod urar, o'g'lining qotili Esmani qarg'ardi.

Birdan Hasanning qulog'iga:

— U o'g'lini oldirib qo'ygandan so'ng, bizning ketimizdan izma-iz qaytib keldi, — degan gap chalindi. O'z-o'ziga sig'may, darrov uylari tomonga chopdi. Zotan uylari buvisining uyi bilan qarama-qarshi, hovlining narigi burchagida edi.

Esma uni ko'rishi bilan sevinib, quchoqlab oldi. Hasan esa yana uning yuziga qaray olmadi. Qarshidagi uydan buvisining uvullashga o'xshash faryodi, qarg'ishlari hanuzgacha eshitilib turardi.

Bu voqeadan so'ng yana anchagacha qishloqda sukunat hukm surdi. Deyarli hech kim Esma bilan gaplashmas, yuziga ham qaramasdi. Xuddi bu qishloqda Esma yashamayotganday, bunday inson bo'lmaganday, bu qishloqqa bunday inson kelmaganday edi.

Faqat Hasanning boshi baloga qoldi. Qayerga bormasin, qayerga qaramasin, nima ish qilmasin, doim buvisi qarshisida turardi. Doim faryod urayotganini, badduolar aytayotganini ko'rardi. So'ngra butun qishloq aholisi — bolalar, qariyalar, yoshlar har yerda, har qanday holatda ham unga eshittirib, otasi, otasining qotili onasi, yonib kul bo'lgan buvisi haqida gapirardilar.

Qishloq uyquda edi. Bir xo'roz uch marta qichqirdi-da, jim bo'ldi. Bir it tinmay hurardi. Esma it hurishidan juda qo'rqardi. Itning hurishini eshitishi bilan tuklari tikka bo'lib, duolar o'qishni boshlardi. Xonaga qorong'i cho'mgandi. Hasan gapira boshladi. Onasining qorasini ham ko'rmasdi. Uning kichik bir harakatini ko'rsa ham gapirolmasdi. Buni Hasan juda yaxshi bilardi.

— Bu kecha yo‘lga tushamiz. Qayerga ketsak ham, boshqa yo‘ldan ketamiz.

— Ular bizni qidirib topsalar, sizni tashlab ketgunlarigacha, men butalar orasida yashirilib turaman. Keyin sizga yetib olaman. So‘ngra ketadigan yerimizga ketaveramiz. Xo‘pmi?

— Xo‘p, — dedi onasi.

Hamma narsalari, bo‘xchalari tayyor edi. Narsalarini qo‘llariga olib yo‘lga tushdilar. Kun chiqar-chiqmas otning tapir-tupur tovushlarini eshitib, orqalariga o‘girilib qaradilar. Izlaridan beshta otliq katta tezlikda kelardi. Hasan darrov qora butaning atrofidagi maymunjonlar orasiga kirib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi.

— Siz ketavering, — dedi onasiga. — Ular sizni tashlab ketishgandan so‘ng, men chopib orqangizdan yetib olaman.

Onasi yura boshladi.

Birozdan so‘ng otliqlar unga yetib oldilar. Mustafo:

— Hasan qayerda? — deya g‘azab bilan so‘radi. — Qo‘limni qonga bulg‘ama, — dedi.

— Hasan uyda qoldi, men uydan chiqayotganimda, u uxlab yotgan edi. Uyg‘otmadim bechorani. Uxlab qoldi.

— Yo‘q, — deya baqirdi Mustafo. — Yolg‘on, yolg‘on... Qo‘shnilar ikkalovingizning birga chiqib, qochayotganingizni ko‘rishgan.

— Uyda uxlab yotibdi, — dedi Esma.

— O‘ldiraman seni, — dedi Mustafo.

— O‘ldir, o‘ldir. Zotan o‘ldirmasdan nima qilyapsizlar?! Meni har kuni, har kuni o‘ldirmoqchi bo‘lasizlar, — dedi baqirib Esma. — Akangizni men o‘ldirmadim, Abbos o‘ldirdi. O‘chni esa borib Abbosning aka-ukalaridan, qarindosh-urug‘idan olinglar. Faqatgina meni topib olib, mendan olasiz akangizning o‘chini, shundaymi? Leklardan qo‘rqasizlar, shundaymi? Leklarga yaqinlashishga yuragingiz dov bermaydi, to‘g‘rimi? Akangizni men o‘ldirmadim. Abbos o‘ldirdi akangizni, buning ustiga, xotinini ham olib qochdi. Boringlar, o‘chingizni o‘shalardan — uning qarindoshlaridan oling. Oling-da, nomusingizni tozalang.

Bir qamchi Esmaning yuziga chiyillab kelib tushdi. So‘ngra ketma-ket tusha boshladi. Otliqlar uni o‘rtaga olib qamchilardilar.

Esma o'zini tutolmay qichqirib yubordi-yu, qilgan ishidan pushaymon bo'ldi. Buni bolasi eshitgan bo'lsa-chi?

Hasan butazordan chiqib, bo'layotgan voqeani kuzatib turardi. Onasining qichqirig'ini eshitishi bilanoq bor kuchi bilan ular tomonga chopa boshladi. Keldi-da, yerdan toshlar yig'ib, otiqlarga ota ketdi. Ham baqirar, ham otiqlarni toshbo'ron qilardi. Tosh otaverib otlarni ham hurkitib yubordi. Hasan aqldan ozganday edi. To'rt tarafga yugurib, tosh yig'ib, tinmay otardi.

— Eh, — derdi o'ziga o'zi. — Eh, eshakmiya, nega miltig'imni olmadim-a?! Olganimda edi, bularning hammasini yerga jonsiz qulatardim.

* * *

— Miltiqni nega olmadingiz, Hasan?

— Miltiqni ular berishgandi. Hadyalari boshlarida qolsin. Ularning hech narsasini olib ketgim kelmadi. Katta bo'lganimda esa o'zimga tegishli mol-u davlatni zo'rlik bilan qo'lga kiritar edim. Katta bo'lishimga ham aytarlik ko'p vaqt qolmagandi.

— Otni nega olmadingiz Hasan, otga minib qochganingizda tezroq qochmasmidingiz?

— Ot ham ularniki edi. Men olmoqchi edim, lekin onam xohlamadilar. “Mollari, otlari boshlarida qolsin ularning”, — dedilar. Istamadilar. “Meni tinch qo'yib, o'g'limni menga bersalar bas, boshqa ninadek narsalarini ham olishni xohlamayman. Qolgan hamma narsalar, onalarining sutiday halol bo'lsin ularga”, — dedilar.

Hasan otlarni hurkitib-hurkitib, amakisiga qarata bir tosh otdi. Mustafoning yonog'i qonadi.

Esma yerda yotar, ust-boshi, sochlari, qo'llari, qosh-u kiprigi oppoq changga belangandi. Hasan borib onasini quchoqladi-da, o'rnidan turg'azdi. Onasi to'xtamay yig'lardi.

Otiqlardan biri kelib:

— Fohisha onadan mana shunday nokas bola tug'iladi-da, — dedi. — Onasi kim-u, bolasi kim bo'lardi. Fohishaning ketidan tushgan bola, fohisha bo'ladi-da. Mustafo, ey Mustafo, otasining qotili bilan bunday apoq-chapoq bo'lgan boladan nima yaxshilik chiqadiki, biz tinmay bu itning ketiga tushamiz?

Otini qamchilab, ularning ustidan o'tib ketdi. Hasan bilan onasi o'tning tuyoqlari ostida qoldilar. Hasan o'qday o'rnidan turib, haligi odamning ketidan ayamay so'kindi. Otliq otini qamchilab, uzoqlashib ketdi.

Amakisi Hasanning yoniga kelib, uni ko'tardi-da, otiga min-gashtirdi.

— Qani, sen jahannamga bo'lsa ham ket, fohisha, — dedi. — Agar qaytib borsang, qo'limni qonga bulg'alashga majbur qilgan bo'lasan.

Otini qamchiladi. Boshqa otliqlar ham uning ketidan ketishdi. Otlar qishloq tomon uchib borardi, go'yo. Hasan hovlida egardan sakrarkan, g'azabidan quturib ketgandi. Egardan tushar-tushmas, yo'lga — onasi tomonga otildi. Darrov orqasidan quvib, tutib keldilar.

Hasan ularning qo'llaridan chiqib qochar, yo'lga tushar, ular yana tutib kelardilar. Hasanning yuz-qo'llari qonab ketgan, yangi kiyimlari parcha-parcha bo'lgandi. Uni kap-katta odamlar tutib tursalar-da, u tinmay tipirchilardi.

Buvisi buyruq berdi.

— Qo'l-oyog'ini bog'langlar, bu itning. So'ngra darrov so'zidan qaytib:

— Yo'q-yo'q, bunday qilmanglar, ozor bermanglar nabiramga, — deya uning yoniga keldi. — Tur, bolam, tur, qora ko'zim, arslonim, juda charchading, turaqol. Eh bolam, eh mening pahlavonim, onalik qursin. Onani yaratmasin ekan. Sening onang mening o'g'limni o'ldirdi. O'zing o'ylab ko'r, sen bir onadan, ustiga ustak otangning qotili bo'lmish onangdan voz kecholmayapsan, axir, men qanday qilib tog'dek baquvvat o'g'limning qonidan voz kechayin, aytgin menga Hasanim. O'g'limning o'chini olmasdan bu dunyodan ko'z yumsam, shu qora tuproqqa kirar bo'lsam, meni yer qabul qilarmidi?! Men nima qilayin, bolam, pahlavonimning o'g'li, onalik qursin, onalik... Mening tog'dek pahlavonim qora yerda chiriyotgan bir vaqtda, dushmanim ko'z o'ngimda sollanib, turlanib, tuslanib yuribdi. Hasanim, arslonim, bolam. Endi esa dushmanim ketayotganda, yuragimning bir parchasi, o'g'limning dunyodagi yolg'iz yodgori ham u bilan, o'g'limning qotili bilan

birga ketsa, men o'lmayin kimlar o'lsin, Hasanim. Mayli, qo'yib yuboring, qo'yib yuboringlar Hasanni, qayerga xohlasa, o'sha yerga ketsin.

Hasan hanuzgacha odamlar qo'lida tipirchilar, ushlab turgan qo'llarini, qayerlari duch kelsa, o'sha yerlarini tishlar edi. Odamlarning qo'llarini qonatib yuborgandi.

Mustafo sekingina yonlariga bordi:

— Qo'yib yuboring, Hasanimni. Qo'yib yuboringlar pahlavon o'g'limni. Onasini tashlab ketgisi yo'q, mayli onasidan voz kechmasin. Uning xotiri men uchun otasining xotiridir. Bundan keyin onasining o'rni ham ko'nglimizning, uyimizning to'ridadir. Qani og'aynilar, Hasanni yoningizga oling-da — garchi u shuni istar ekan — Esmani topib, uyga olib kelinglar. Bundan keyin unga hech qanday gap gapirilmaydi, bundan keyin uning joyi boshimiz ustida bo'ladi. Qanday qilaylikki, onasi bizning akamizni o'ldirtirgan bo'lsa, aslida uning otasini o'ldirtirgan-ku. Jiyanimiz otasining maqsadini ko'zlamagan, uning qonini yerda qoldirgan o'g'il bo'lsa, biz nima qilaylik. Ko'ramiz, otasining qoni yerda qolib, qanday go'rida tinch yotar ekan. Bizga nima, qora yerda suyaklari chirsillab chiriyotgan, go'rida ham halovat topmagan, qiyomatgacha yig'lab, mozori qurimaydigan, Allohning, Payg'ambarning huzuriga borganda ularning yuzlariga qarolmaydigan bizning akamiz bo'lsa, uning otasi-ku, axir. Qoni yerda bulg'alanganligini u bilmaydi deysizmi?

Hasanni qo'yib yuborishdi. Ulardan ozod bo'lishi bilanoq, biroz tinchlandi va hech narsa bo'lmaganday ma'yus tortib, charchaganicha dahlizning o'rtasida turib qoldi. Odamlar kir dast-ro'mollari bilan qonlarini artishardi. Hasanning yuzi qonardi. U parishonxotir edi. Xuddi amakisining gaplarini butun vujudi bilan tinglayotganday unga qotib qarab turar, lekin xayoli boshqa yerda edi. Onasini chopib orqaga qaytib kelayotgani, yo'lda yiqila-yiqila yurayotgani, tush kabi ko'z o'ngidan o'tardi.

— Qoni yerda qolgan otaning qiyomatgacha go'rida yig'lab yotishini, qiyomatgacha qonini yerda qoldirganga badduolar bo'lishini bilmaydimi u?! Qoni yerda qolgan ota qabrida tinch yotolmasligini, qiyomatgacha tinch uxlolmasligini u bilmaydi deysizmi?!

Jim bo'ldi. Yuzini chidab bo'lmas bir g'am-g'ussa qoplab olganday edi. Ajinlari chuqurlashib, ko'payib ko'rindi. Tinmay qo'llarini bir-biriga urib, o'z joyida aylana boshladi. Ko'zlari ham kattalashib ketdi.

Yana nimalarnidir gapirmoqchi bo'lar, to'xtar, Hasanga qarar, so'ng bo'ynini egganicha gapirishdan voz kechib, yo'lida davom etardi.

— U bilmaydimi? — deb baqirdi. — Bilmasmi u, bilmaydimi u?

Yana jim bo'lib qoldi. Tez-tez yurar, qo'llarini musht qilib, telbalarcha aylanar, tinchlanar, so'ng Hasanga qarardi. Bir bukchayar, bir tik turar — misoli ochilib-yopilayotganday. Katta-katta qadam tashlab onasining yoniga keldi, yuziga qarab, basharasi achinishdan yanada battarroq bujmayib ketdi.

— Bu, bu onadir. O'likning suyaklari go'rida qalt-qalt titrasa, halovati bo'lmasa, bu ona o'lmasdan kimlar o'lsin?!

Onadir, deyishi bilan ovozi titrab, bo'g'ilib chiqar va yig'lam-sirab, qichqirayotganday gapirar edi.

Ovozi yo'g'on, qat'iyatli bo'lishi bilan bir qatorda, darddan ezilgan, charchagan, chorasiz bo'lib eshitalardi.

— U qoni yerda qolgan inson go'rida tinch yotmasligini, balki, ruhi qabrdan chiqib sarson-sargardon kezib yurishini bilmaydimi? O'chi olinmaganidan beri har tuni, har kechasi akamning oq kafanga o'ralib, hovli kezib yurganini ko'raman. Ko'rgandim-u, hech kimga aytmagandim. Bir kuni kechasi o'rnimdan tursam, tog'-u toshlar ingrayapti, tashqariga chiqib qarasam, ularning eshiklari oldida bir oq kafan turibdi. Ingroq ovoz shu kafandan kelayotgan ekan. Sekingina yoniga bordim, yaqinlashib qarasam, u mening yuzlari so'ligan, oqarib ketgan akam ekan. “Aka, akajonim”, dedim. Xalil akam hech narsa demasdan, suzilib mozor tarafga ketdi. Aks sado orasidan: “O'g'lim Hasanga ayt, mening qonimni yerda qoldirmasin, qonimni, onasi bo'lsa ham, u xotinning bo'ynida qodirmasin”, — degan gaplarini eshitdim. Yerning ochilib, Xalilning mozorga kirganini va mozor yopilishi bilan aks sadoning ham to'xtaganini eshitdim.

U Hasanning yoniga keldi. Hasan uning nafas olishini ham eshitib turardi.

— Nega aytdim-a bu gaplarni bolaga, tuf-e. Endi nima degan odam bo‘ldim? O‘zimni tutolmay, otasining ruhi sarson-sargardon bo‘lib yurganini, xuni olinmaguncha shunday bo‘lishini kelib-kelib bolaga aytamanmi-a, tuf-e! Bo‘ladigan ishmi bu. Mushtumday bola otasining xunini ola bilarmidi? Zotan, otasining qotili onasi bo‘lsa, qo‘lidan nima ish kelardi bu bola bechoraning tuf, tuf-e menga...

Ostona tomonga yurdi. Ostonaga yetib kelgach, yana orqasiga qaytdi.

Siz Hasan bilan birga boring-da, uni otga mindiring va birgalikda onasini olib kelinglar. Modomiki, u jiyanimizning onasi ekan, yayov yurmasin, bechora. Ukamizning qotili bo‘lsa ham, jiyanimizning, jasur Hasanimizning...

Gapini tugatar-tugatmas, chiqib ketdi. Eri chiqishi bilan, Mustafoning xotini Dona kelib, Hasanni yoniga oldi:

— Voy bolam, voy, — dedi. — Voy Hasanim, yetimchaginam, nima bo‘ldi senga, qon ichida qolibsanku. To‘xta, avval yuzingni yuvayin, so‘ng onangning oldiga borasan...

Tashqariga olib chiqib, yuzini yaxshilab yuvib qo‘ydi va qon to‘xtatish uchun dori surtdi.

Odamlar otlanib eshikda kutib turishardi. Ulardan biri Hasanni uzun qo‘llari bilan ko‘tarib, egarning orqa qismiga o‘tqazdi va birgalikda yo‘lga tushdilar.

Esmani kun botayotganda topdilar. U bo‘z tuproqli bir yerga o‘tirganicha, mukka tushib qolgandi. Ko‘rishlari bilan yoniga bordilar. Esmashunday holatda ediki, hatto ularning kelganini ham sezmadi. Hasan darrov otdan sakrab tushib, uning yoniga keldi.

— Men keldim, ona, yuring ketamiz, — dedi. So‘ngra sekingina egilib, qulog‘iga, — otamning ruhi kezib yurganmish. Amakim ko‘ribdi, butun qishloq ko‘ribdi. Ko‘rmagan odam qolmabdi. Oq kafanga o‘ranib, mozoridan chiqib, har yerda ingrab yurganmish, — dedi.

Esmashuning eshitilar-eshtilmas, pashshaning vizillashga o‘xshash ovozidan hech narsa tushunmagan, balki ovozini ham eshitmagandir. Yoki Hasanga shunday tuyulganidir.

Hasanning yuragiga vahima tushdi. Bu ruh onasini o'ldirish uchun yurganmikan? U battarroq qo'rqib, onasiga yopishdi:

— Qani turing, uyimizga ketamiz. Nima qilamiz endi, har tun uyimizga kelayotganmish. Kelgani rost. Bir kuni kechasi men ham uning ingraganini eshitdim. Dadam anchagacha ingrab turdi, turing ketamiz.

Onasini qo'lidan ushlab turg'azdi. Otliqlar esa nariroqda bu ona-bolaga qarab turishardi.

Esma boshi egilganicha otliqlar tomonga zo'rg'a bir-ikki odim tashladi. Otliqlarning biri otdan tushib, Esmani otiga mindirdi. Hasanni ham egarning orqa qismiga o'tqazdi. Ular yo'lga tushdilar.

Uyga kelganlarida butun qishloq uylarining oldida to'planib turardi. Hech kim churq etmas edi. Esmani ko'rishlari bilan ham-malari uvullab yuborishdi.

Olomondan bir qariya chiqib:

— Esma, Esma, — deya baqirdi. — Uying kuygur Esma. Xalil ruhga aylanib kezib yuribdi. Qishloqda uni ko'rmagan odam qolmadi. U qoni uchun qon talab qilyapti. Beringlar Xalilning qonini. Beringlar qonini, Xalilning qoni uchun qon taslim qilmas ekansan, ruhi kelib, o'g'lingni olib ketadi. Ha, ha olib ketadi.

Esma olomonni yorib, hech qayoqqa qaramay ichkariga kirdi.

Qishloq yana bir qancha vaqt jimib qoldi. Qishloq Hasanni ham, Esma va ruhni ham unutib yuborgandi. Bu tinch, turg'un, hamma o'z ishiga mashg'ul bo'lgan vaqt qanchagacha davom etdi, hech kim bilmaydi. Bu tinchlikning, xatti-harakatlarning, gap-so'zlarning birdaniga to'xtab qolishi va bu qadar uzoq davom etishi Esmani qo'rqitar va u bu qo'rquvini o'g'liga ham aytardi.

Hamma narsaning birdaniga to'xtab qolishi xayrli ishning alo-mati emas edi. Esma sergak turardi. O'g'lidan xavotirda edi. Bu jimjitlik o'g'liga bir narsa qilib qo'yishi mumkin edi. Yuragi bezovta edi.

Bir kuni ertalab Esmaning qo'rqqanicha bo'ldi.

Karim o'rta tushib gapirardi:

— Ko'rdim, — derdi u uzun bo'ynini cho'zib, — kecha kech-qurun qoyaliklardan tushayotganimda Xalilni ko'rdim. Alikesik-

ning boshida boshimni bir ko'tarsam, ne ko'rayki, oq kafanli, ozib-to'zib ketgan, qorong'ida ko'zlari yonib turgan bir kishi yo'limni to'sdi. Ustimga egilib, uzoqdan menga qarab turardi. Bo'yi naq terakday cho'zilib ketgan.

— To'xta, ey Karim, — dedi menga. — Meni tanidingmi, Karim?

Ovozini tanib: Tanidim, — dedim, — sen Cho'lak o'g'li Xalil-san, shunday emasmi?

— Ha menman, dedi. — Menman, men, arvoonga aylanib kezib yuribman. O'sha imonsiz, Allohsiz onam, betarbiya, axloqsiz ukalarim, ustiga ustak, bo'yi yetgan o'g'lim va qotilim bo'lmish xotinim tufayli arvoonga aylanib yuribman. Onam yo'q mening, Karim, borib ayt unga. Ukalarim ham yo'q, ularga ham borib aytgin. O'g'lim Hasan ulg'ayib qolibdi, koshki katta bo'lmasaydi, men u tufayli mozorimda tinch yotolmay arvoonga aylanib yurganimdan, do'zax moliklarining qo'lida dog'lanayotganimdan ko'ra, u ulg'aymasa ham mayli edi.

So'ngra Xalil yig'lay boshladi:

— Holimni so'rama, Karim, hozir sen meni minoradek uzun, oq kafanga burkangan holatda ko'rayapsan. Do'zax moliklari meni har kuni har xil qiyofaga, har xil shaklga solib qo'yishyapti. Bir qarasam, itga aylanib, shu tog'larda ertalabgacha hurib chiqaman, o'laksalarning go'shtini yeyman. Bir qarasam, meni burgutga aylantirib qo'yadilar, borib uyimning eshigiga qo'naman-da, badbaxt o'g'limni ko'raman. Ustiga ustak, u miltiqdan otishni o'rganib olibdi. Qushlarni, burgutlarni, quyonlar va tulkilarni otyapti. U og'zi bo'lsa ham tili yo'q hayvonlarni o'ldirgandan ko'ra, anavini otsin, otsin-da, otasini arvohlikdan — ilonlikdan, chayonlikdan, mushuk bo'lishdan qutqarsin. Mushuk bo'lsam-ku yaxshi-ya... Bir martasida meni mushukka aylantirib qo'yishdi. Mushuk nima ish qilsa, men ham shuni qilib, to'g'ri uyimga ketdim... Xotinim bor-ku, o'sha mening ko'zlarimga tikilib-tikilib turdi-da, "Bu mushuk Xalilga o'xshar ekan", — deb bir tepdi. Yana boshimga kaltak bilan urdi. Haligacha boshimni ko'tarolmay yuribman. Agar qochib ketmasam, meni o'ldirib qo'yardi. U qotilimning qo'lidan qochib qutildim. Onam, ukalarim, o'g'lim ham odam emas ekan-

lar. Karim, senga aytaman, xotinimga borib ayt, meni qutqarsin, hech kim uni o'ldirolmaydi. Na onam, na ukalarim, na qarindosh-urug'im, na do'stlarim, hech kim uni o'ldirolmaydi. Garchi shunday ekan, u o'zini o'zi o'ldirsin. O'zini o'ldirsin-da, meni arvoqlikdan qutqarsin. Qo'rqqoq, bir pulga qimmat o'g'ilni o'sha tug'ib bergan. O'g'lim odam bo'lmaydi, bir pulga arzimaydi. Shuning uchun hamma ayb xotinimda, endi esa o'g'lini ham, meni ham bu obro'sizlikdan qutqarsin. U o'zini o'zi o'ldirmas ekan, men qiyomatgacha arvoq bo'lib kezib yuraman. Mening xunimni olmay, arvoq qilib qo'ygan o'g'lim esa yuzi shuvut bo'lib, odamlar orasiga kirolmaydi. O'zini o'ldirib, o'g'lini obro'sizlikdan qutqarsin. Esmaga aytgin, mening ahvolim yomon... Onamga, o'g'limga, qishlog'imga aytginki, do'zax moliklarining dastidan dod deyaipman, ular meni bir kuni chuvalchang, bir kuni ilon, yana boshqa bir kuni qurbaqa, shilliqqurt tusiga kirgizib qo'yishyapti. Bu do'zax moliklariga yolvorib, meni qo'yib yuboringlar, desam, ustimdan kulib: "Yana ham biz senga rahm qilyapmiz, og'a. Biz seni yuz mingta kichik-kichik shiliqqurtchalarga aylantirib, butun dunyoga tarqatib yuboramiz. Qiyomat kuni boshqa do'zax moliklari ham seni inson holiga qaytarolmaydilar. Allohning huzuriga yuz mingtaga bo'lingan shilliqqurt ko'rinishida borasan, narigi dunyoda ham arvoq bo'lib umr kechirasan", — deyishadi. Insonning xuni olinmasa, juda qiyin ekan. Eh Karim, Alloh bu narsani hech kimning boshiga solmasin ekan.

Mening qo'l-oyog'im behollashib, qo'rquvdan titrab turganimda Xalilning arvohi ko'zdan g'oyib bo'libdi. Yana bir qarasam, Xalil mushukka aylanib, oyog'imga surkalyapti, so'ngra mushuk boyqushga aylanib, bir qoyaga qo'ndi-da, sayray boshladi. So'ngra boyqush chinqiroq ilonga aylanib, qarshimda turib oldi. Ro'paramda turgan ilonni ko'rishim bilan o'zimni Alikesik tepaligidan yo'lga otdim. Mana oyoqlarim shilinib, qonab yotibdi. Uyga kelib, tabibning oldiga bordim.

U yaralarimni bog'lab shunday dedi:

— Karim, ukam, Xalil senga ishonib, sening yo'lingda uchradi. O'zini senga omonat qilib topshiribdi. Bu narsa bo'yningda qarz bo'lib qolmasin. Borib onasini, xotinini, o'g'lini, ukalarini,

hamqishloqlarini topib, Xalilning ayanchli ahvolini gapirib ber. Bechora Xalil, qiyomatgacha bu dunyoda shilliqqurt bo‘lib yurmasin. Agar bu mas‘uliyatli gapni aytmasang, bo‘yningda qolib ketsa, sen ham baraka topmaysan...

Butun qishloqning og‘zida shu gap. Bu gapga ishonmaganlar ham bor edi. Xalilning shilliqqurtligiga, boyqush yoki qumri qushligiga, oq kafanga burkanib qishloq tepasidan uchishiga ishonmay, masxara qiluvchilar ham topilardi. Lekin, aksincha, chin yuragidan ishonib, Xalilni qutqarish uchun bo‘lmag‘ur ishlarga qo‘l urganlar ham yo‘q emasdi.

Oxirida hamma narsa Hasanga kelib taqalardi. Xalilning shilliqqurtligi, chuvalchang va boyqushligi, go‘rida qizigan temirlar bilan dog‘lanayotgani, hamma-hammasi Hasanga kelib tegardi. Yoniga kelgan har bir odam otasining bu ahvolini unga aytishni o‘zining vazifasi deb bilardi. Emishki, Hasan juda yomon ish qilgan, onasi tufayli otasini gazandalar qiyofasiga tushirib qo‘ygan, qonidan paydo bo‘lgan otasini qiyomatgacha shilliqqurt tusida yurishiga o‘z qo‘li bilan mahkum qilgan edi.

Karimga kelsak, u Esmaning yoniga kelib-ketib turdi. To‘xtamay, balki ming karra, Xalilning holatini gapirib berdi. Xalilning Esmadan xohlayotgan, kutayotgan ishini har safar achinib, yig‘lamsirab gapirardi. Esma jim turar, javob bermas edi.

Oxiri Karim g‘azab bilan gapira ketdi:

— O‘zing bilasan, Esma. Shu vaqtgacha seni ko‘zim qiymay, aytmasdan keldim. Arvoh menga: “Yo qarindoshlarim, yo o‘g‘lim, yoki xunimni olsinlar, yoki men Esmaning o‘g‘lini olishga majburman”, — dedi. Bundan keyin ham xohla o‘zingni o‘ldir, xohla o‘ldirma...

Esma toshdek qotib qoldi. Bu gapga ham javob qaytarmadi.

Shundan so‘ng Karim butun kuchini Hasanga tashlab, uning ketiga tushdi. Hasanni tutib, bafurja gapirolmas, arvohning omonatini unga yetkazolmayotgandi. Goh Anavarza qoyaliklarida, goh Jayhon irmog‘ining bo‘ylarida, dalada, yo‘lda, cho‘lda bo‘lsa ham Karim doim uning ketida edi. Hasan ham uni ko‘rishi bilan yerning tagiga kirib ketganday ko‘zdan g‘oyib bo‘lardi.

Karim esa: “Bu bolani jin chalgan. Bir gap bor bu bolada, oylar davomida uni hech qo‘lga tushirolmayapman”, — derdi. Kechalari, ertalablari uyda, yotoqda bo‘lsa ham, uni ta‘qib etar, Hasan ham yo‘lini topib Karimning qo‘lidan qochib qutulardi. Tutib olsa, nimalar gapirishini so‘zma-so‘z bilardi.

Axiyri, Karim Hasanni Anavarzaning kun botar tarafidagi Savrun suvida cho‘milayotganida, yalang‘och holatda tutib oldi. Hasan bu safar qocha olmadi. Yonma-yon o‘tirdilar. Karim yana Alikesik tepaligida ko‘rganlarini, otasi nimalar deganini birma-bir gapira ketdi.

— Men arvohning oldidagi burchimni bajardim, — dedi so‘ngida. — Mana sen, mana arvoh, mana onang. Endi xohlagingni qilaver, — dedi.

So‘zini tugatishi bilan ro‘paradagi chaqirtoshlar ustida bir kaltakesakni ko‘rdi. Hayajonlanib:

— Qara, qara, mana, qara, shu kaltakesak tusiga kirib olgan sening otang bo‘ladi. Qara, ko‘zlariga qaragin, Xalilning qora ko‘zlariga qanchalik o‘xshaydi, shu kaltakesakning ko‘zlari qop-qora, boshini duo qilayotganday ko‘tarib tushiryapti. Men senga nimalarni gapirayotganimni eshitish uchun kelgan. Qara, qaragin...

Hasan kulib yuboray dedi. Karim buni ko‘rib g‘azabdan tutoqib ketdi. O‘rnidan turib, arvohlarni, yosh-u qarini, hamma-hammani so‘ka ketdi.

Hasanning ustidan gaplar yomg‘irday yog‘a boshladi. Qishloqdagi hamma — yosh-u qari, katta-kichik, barchasi Hasanni ko‘rib qolsa, “ulug‘” burchini bajarardi. Hasanga otasidan, onasidan, arvohlardan, albatta, gapirardi...

Hasan o‘zini og‘ir uyquda yurganday his qilardi. Hech kimdan qocha olmas, o‘zini yo‘qotib qo‘ygan edi. Aralash-quralash gaplar ichida o‘zini bilmay sandiroqlab yurardi.

* * *

Dursun bobo yuz yoshlarda edi. U yurolmasdi ham. Qoshlari ko‘zlarining ustiga tushgan, bo‘yni burushib ketgandi. Burushiq

bo'ynida doim bug'doy donalari, somonning parchalari bo'lardi. Qoshlarini ikki qo'li bilan ko'tarib ochar va ko'k ko'zlari bilan uzoq-uzoqlarga termilardi. Hasanni, balki, tanimasdi ham. Hech gaplashmagan edilar. Hasan uning yonidan xayol surib o'tayotganda:

— To'xta Hasan, to'xta, — dedi nozik, ingroq ovoz bilan: — To'xta Hasan, biroz to'xtagin. Dursun bobong senga bir-ikki og'iz gap aytmoqchilar...

Tayog'ini oyog'i bilan qisib, Hasanni o'z yoniga tortib o'tqazdi. Yuziga egilib qaradi. Termilib turib, hayronlik, boladay soddalik bilan:

— Sen ulg'ayib, kap-katta yigit bo'libsan Hasan! Eh, bu qishloqdagilar seni aldashyapti. Sening onang juda go'zal ayol, bolam. Men shu yoshga kirib inson zotida bunday go'zallikni ko'rmaganman. Agar inson bu qadar go'zal, malak yuzli, malak fe'lli bo'lsa, odamlar unga baxillik qiladilar. Afsuski, onangni o'ldiradilar, Hasan. Qaniydi yosh bo'lsam, qaniydi, qo'lim-oyo-g'im yarasa, nima ish qilardim, bilasanmi Hasan?

Qoshlarini ko'tardi, kuchi yetmay, qo'llari bilan ko'tardi bu safar. Ko'm-ko'k, beg'ubor, tiniq ko'zlari bilan uzoq termildi Hasan-ga. So'ngra qoshlarini tushirib, boshini egganicha o'y surdi. Yana qoshlarini ushlab ko'tardi-da, ko'zlarini Hasanga qadadi, keyin qoshlarini qo'yib yubordi va boshini egib oldi.

So'ngra birdan boshini ko'tarib, qo'lini cho'zib, yelkasidan tutdi:

— Onangni o'ldirma, — dedi. — Mening gapimga kirgin, xo'pmi? Onangni o'ldirma, Hasan. Onang kabi dunyo go'zali o'ldirilmasligi kerak. Onang emas, yetti yot begona bo'lsa ham, bunday go'zalni o'ldirishga odamning ko'zi qiymaydi. Onang kabilarni Alloh ming yilda bir yaratadi. Ular Allohning Yer yuzidagi seviklilaridir, arvoh yurgan otangga, kal Karimning gaplariga quloq tutma, o'ldirma onangni. Onangga ham ayt, bu telba qishloq gapiga kirib o'zini o'zi o'ldirmasin, Hasanim. Onang Allohning sevgan bandasidir. Allohning sevgan bandasini o'ldirsangiz, Alloh boshingizdan tosh yog'dirib, shunday xastaliklarga duchor qiladi-ki, hammangiz qirilib ketasiz!

U kulimsirab, qo'llari bilan qoshlarini ko'tarib, Hasanga qaradi. Tishsiz og'zi, boladay soddaligi, yumshoqligi bilan tinmay kulimsirar edi.

— Hozir yosh bo'lib qolsam, nima qilardim, bilasanmi Hasan? Hasan javob bermadi.

Hasan javob bermaguncha u qayta-qayta so'rayverdi.

Oxiri, Hasan ham kulimsirab:

— Ha, nima qilardingiz, Dursun amaki?

— Sen ham gapirar ekansan-a, Hasan, — deb hayronlik bilan sevindi, chaqaloqnidek tishsiz og'zini ochib kuldi.

— Ha gapiraman, odamini topsam, — dedi Hasan.

— Nima qilardim bilasanmi? Uyingizga borib, to'shamchi to'shardim-da, yerga o'tirib olardim. Agar quvib yuborishsa, xizmatkor bo'lib qolardim uyingizda. Yana haydamoqchi bo'lishsa, kasal bo'lib yotib olardim. Nima qilsam ham, uyingizda qolishning bir yo'lini qilardim. Va ertalabdan kechgacha onangni tomosha qilib o'tirardim. Esmani tomosha qilib to'g'ri jannatga ketardim, Hasan. Onangni chin yurakdan, go'zalligini to'yib-to'yib tomosha qilgan odam jahannamga tushmaydi. Sidqidildan onangga qaragan odam bu dunyoda ham, u dunyoda ham jannatda bo'ladi. Alloh ham onangga to'yib-to'yib qarayotgandir, balki. Shuning uchun onangni o'ldirgan odamning kosasi oqarmaydi. Endi esa Hasanim, meni ko'tar-da, uyingga olib bor. Mana shunday yarim ko'z bilan, yarimta jon bilan bo'lsa ham, butun kuchimni ko'zimga to'plab unga bir qarayin, chin ko'ngildan qaragan odam to'g'ri jannatga kiradi, qani endi uyingga olib bor meni.

So'ngra jim bo'lib qoldi. Hasanning ko'zlariga qadab turgan ko'zlarini asta tushirdi.

Hasan xursand bo'lib:

— Qani ketdik bizning uyga, Dursun amaki. Onam sizga yaxshi bir qahva tayyorlab beradilar, agar xohlasangiz, ovqat ham pishirib beradilar.

— Qani ketdik, — deya oyoqlarini yerga bosib o'rnidan turmoqchi bo'ldi, yana bir kuchandi-da, turolmadi. So'ngra Hasan borib uning qo'llaridan ushlab turg'azdi.

Yo'lga tushib, uyga yetib keldilar. Hasan bilan Dursun amakini birga ko'rgan odamlar tushunmay qoldilar. Ichlariga qurt kirgan odamday chidolmasdan ularga eshittirib badduolar ayta boshladilar.

Esmaga Dursun amakini quvonib kutib oldi. Peshin mahali edi. Esmaga uning ovqat yegan-yemaganini so'radi va "Yemadim" degan javobni olgach, darrov dasturxon tuzab yubordi. O'tirgan yerlariga soya tushganidan havo salqin edi.

Dursun amaki qo'li bilan qoshlarini ko'tarib, Esmaga qarardi:

— Allohga shukur, beadam shukur, shu kunimga, shu holimga shukur, — deya duolar o'qir, subhanalloh, subhanalloh, — deya maftun bo'lib qolganni yashirolmasdi.

Ular uzoq ovqatlanib o'tirdilar. Chunki Dursun amaki ham tishsiz og'zi bilan chaynashga qiynalardi, ham Esmaga qarayverib og'ziga ovqat solishga ulgurolmasdi.

O'sha kun Dursun amaki kun botgunigacha Esmalarning uyida o'tirdi. Kun botgandan so'ng:

— Hasan, endi meni uyimga olib bor, — dedi.

Hasan uning qo'ltig'iga kirdi va ular yo'lga tushdilar. Yo'lda hech gaplashmadilar.

Kechqurun Hasan aloq-jaloq tushlar ko'rdi. Tushiga otasi kiribdi. Qamishzordan botqoqlikka tushib cho'kib borayotganmish, o'zini hech qutqarolmayotganmish. Birdan otasi ko'z o'ngida ilonga aylanibdi, ilon ham botqoqlikka botib ketayotganmish. Botqoqlikning balchig'ida tipirchilarmish-u, loyga bat-tarroq botib, bo'ynigacha kirib ketayotganmish. Bir kaltakesak, qurbaqa, bir katta ko'zli boyqushga aylanarmish. Kaltakesak, qurbaqa botqoqlikda boyqushga aylanib, maymunjon daraxtining ichidan chiqib kelarmish. Qanotlari loyga belangan, yulingan, ivib ketgan edi. So'ngra oq kafanli, kafani loyga bulg'alangan, ko'zlari kattalashib, irg'ib chiqqan otasiga aylanardi. Hamma yeri ho'l, shalabbo edi. So'ngra hamma narsa boyqushning katta-katta ko'zlariga aylandi. Boyqush ham shalabbo bo'lib ivigan, patlari yulini ketgan, ko'zlari portlagudek bo'lib borgan sari shishib borardi...

Hasan kun chiqmasdanoq uyg'ondi. Qo'liga miltig'ini oldi. Onasi esa yostig'ining ustiga sochlarini yoygancha uxlar edi. Sochlari uzun, qirq kokil edi. O'rilgan sochlariga kumushdan, oltindan ishlangan marjonlar taqilgan edi. Onasi Dursun amaki-ning aytganidan ham go'zalroq edi. Biroz vaqt onasining chiroyiga to'ymay qarab turdi.

Oqshomdan buyon, balki bir necha kundan buyon onasiga bildirmasdan bir xurjun tayyorladi. Ichini oziq-ovqat bilan to'ldirdi. Pul ham topgan edi. To'g'rirog'i, o'zining bir hovuch puli bor edi. Pullarini qo'yniga, qo'ltig'ining tagiga solib qo'ydi. Chiroyli kiyimlarini kiyib, qo'liga miltig'ini olganicha pastga tushdi.

Og'ilxona hali ham qorong'i edi. Qo'li bilan paypaslab, toyini topdi. Toyiga minib hovliga chiqdi. Onasi uxlayotgan xonaning derazasiga termilganicha eshik oldida biroz turib qoldi, so'ngra sekingina ot surib, yo'lga tushdi. Sharq tomonga — Qozonga qarab asta-sekin ot surib ketdi-da, birdaniga tezlikni oshirdi. Qozongacha otini to'xtatmay choptirdi. Peshin mahali bo'ldi. Otini bir daraxtga bog'lab, oshxonaga kirdi. Ichi non va oziq-ovqatga to'lgan gilamdan to'qilgan xurjunini yelkasiga osib olgandi. Stolga o'tirib, xurjunidan bir yupqa chiqardi. Bu orada oshxona xizmatchisi kelib:

— Xush kelibsiz, og'a, nima buyurasiz? — dedi. Hasan avvallari ham oshxonalarga kelib turardi.

— Bir tovoq keltiring, — deya buyurdi. Oshxona xizmatchisi:

— Bosh ustiga, og'a, — dedi.

Oshxona xizmatchisi uzun, qirra soqolli Kurt edi. Hasan uni tanidi. Kurt:

— Og'a, juda yaxshi shirinligimiz bor... Xohlasangiz olib kela-man, — dedi.

Hasan kulib:

— Olib keling, — dedi. — Men sizni taniyman, og'a, — deb qo'shib ham qo'ydi.

Kurt shirinlikni olib kelib:

— Siz meni qayerdan taniysiz? — deb so'radi.

Hasan:

— Siz oshxona xizmatchisi Kurt Sulosiz, shunday emasmi? — dedi.

— Shunday deylik, o'zing kimsan? — deb so'radi Sulo.

Hasan:

— Men Xalilning o'g'liman, haligi Abbos bor-ku, o'sha o'ldirgan...

Sulo:

— Tanidim, — dedi, — tanidim seni. Sen Hasansan, to'g'rimi? Onang qanday, yaxshimi? Eshitishimcha, onangni amakilaring o'ldirmoqchi bo'lishibdi, lekin sen yo'l qo'ymabsan. Otang haqiqiy erkak edi. Men sening kap-katta yigit bo'lib qolganingni bilmagandim. Otangni onang o'ldirgan deyishadi, ammo sen ishonma, chiroyli ayollarning orqasidan har xil gap-so'zlar yuradi. Onang asilzodalardan. Onang kabi asilzoda xonimlar erlarini Abbosday bir odamga o'ldirtirmaydi. Onangni o'ldirmagin, xo'pmi? Onasini o'ldirganlar bu dunyoda hech ro'shnolik ko'rmaydilar, narigi dunyoda ham do'zax moliklari hol-u joniga qo'ymaydi. Menga quloq sol, men otangni jonimdan ortiq ko'rardim. Otang mening yaqin do'stim, qimor o'ynaydigan o'rtog'im edi. Otang bilan ik-kalamiz Adanaga borib, necha bor bar ochganmiz. Otang misoli bir burgut edi. Abbosday ko'zi qonga to'lgan odam bo'lmaydi. Bu Chuqurova o'lkasida otangga bas keladigan, uni o'ldiradigan odam topilmas edi. Mening gaplarimni yaxshilab eshit, do'stimning o'g'li, onangni o'ldirma. Men bilaman, amakilaring onangni senga o'ldirtiradilar. Chunki o'zlari tog'alaringdan qo'rqishadi. Tog'alaringdan qo'rqmasaydi, allaqachon onangni o'ldirgan bo'lardilar. Ular uchun bir odamni, uning ustiga, bir xotinni o'ldirish ish emas, faqat tog'alaringdan qo'rqadilar. Tog'alaring juda boy, zolim hamda qonxo'r odamlar. Siznikilar shuning uchun ham ulardan qo'rqadilar. Biladilarki, agar ularning singillarini o'ldirsalar, tog'alaring kelib bularning butun urug'-aymog'ini qirib tashlaydilar. Holbuki, onangni sen o'ldirsang, tog'alaring seni o'ldirmaydilar-da...

Kurt gapirgungacha, Hasan ovqatini tez-tez yeb tugatdi. Birinchi marotaba hayronlik bilan so'radi:

— Tog'alarim meni o'ldirmaydilmarmi?

— O‘ldirishmaydi, — dedi Sulo. — Lekin sen baribir onangni o‘ldirma. Onasining qotili bo‘lmoq — o‘lguncha olovli ko‘ylak kiyib yurmoqdir. Temir tikanli ko‘ylak... O‘lguningcha har kuni badaningga qizigan temir bosib, dog‘lab turadilar. Sen o‘zingligingcha qol, nima qilsalar qilsinlar, nima desalar desinlar, onangni o‘ldirma, xo‘pmi?

Hasanga jon kirib:

— Tog‘alarim qayerda yashaydilar, uylari qayerda, ularni qidrib borsam topa olamanmi? — dedi.

— Bilmayman, — dedi Kurt. — Bilmayman. Otang aytgan edi, lekin hozir esimda yo‘q. Otang onangga oshiq bo‘lib, uni olib qochgandan so‘ng, tog‘alaring uning ketiga tushgan edilar. Lekin Chuqurovaning katta beklari o‘rtaga tushganlaridan so‘ng ular dadangni o‘ldirishmadi. Yo‘qsa... Nima bo‘lganda ham onangni o‘ldirma, xo‘pmi... Aniq bilib bo‘lmaydi, tog‘alaring, balki, seni ham o‘ldirishlari mumkin.

Hasan naqshli, markalar yopishtirilgan ipak karmonidan bitta elliktalik chiqarib, Kurtning yoniga qo‘ydi. Kurt pulni olib chopib borib kassada maydalab keldi. Hasan qaytimini karmoniga soldi-da, o‘rnidan turdi.

— Xayr, yaxshi qoling, Kurt Sulo, men ketay endi, — dedi.

Kurt uni eshikkacha kuzatib, eshitilar-eshitilmas bir ovozda:

— O‘z bilganingdan qolma. Sen o‘zing bo‘lib qol. Onangni o‘ldirmagin, — dedi. — Bunday dunyo go‘zalini kim o‘ldirsa ham baraka topmaydi, — deya qo‘shib ham qo‘ydi.

Hasan otiga mindi-da, biroz vaqt qayerga borishini bilmay turib qoldi.

Kurt uni kuzatib turardi. Hasanning yuragi siqilib otning biqiniga bir urdi, toy uchguday bo‘lib, shaharchadan chiqib ketdi. Endi esa u shaharning chekkasida, nima qilishini bilmay yuribdi. Daryo bo‘yida otini to‘xtatdi. Nima qilish kerak, qayerga borish kerak? Tog‘alarining qishlog‘ini, shaharchasini, hattoki ismlarini ham bilmaydi-ku... Balki, tog‘alari yo‘qdir, Kurt uni qo‘rqitish uchun shunday degandir. Agar tog‘alari yo‘q bo‘lsa, onasi har doim qayerga qochmoqchi bo‘ladi. Yo‘q, ular bor edi, onasining

aka-ukalari, otasi, onasi, urug'-aymog'i bor edi. Bor-ku, lekin qayerda? Shu tog'larning orqasidami?

Boshi aylanayotganday tuyulardi. Otini tog'ga olib boradigan yo'lga burdi. Uzangini bosib, toyni tinmay qamchiladi.

O'rmonning ichidagi soylikni ko'rib, o'sha yerga burildi. Yam-yashil archa daraxtlari ko'kka qarab bo'y cho'zgandi. O'rmon ham yam-yashil edi. Ro'paradagi yonbag'irdan buruqsib chiqayotgan tutun ko'kka intilganicha havoda muallaq turib, yumshoq harakatlar bilan qimirlab turardi.

Ot qiyalikdan chiqayotganida anchagina qiynaldi. Oldidagi tepalikni oshib o'tgach, daraxtlar orasidan, pastdagi vodiylarining uchlarini ko'rdi. Qalin bir tutun vodiydagi uylarning ustini pardaday yopib turardi. Bir xo'rozning qichqirig'i, itlarning hurishi eshitildi. So'ngra qo'ylarning, echkilarning, sigirlarning ketma-ket ma'ragan tovushlari keldi. Oqshomlari qo'ng'iroqlar ham og'ir-og'ir chalinardi. Hasan qishloqdagi uylarni ko'rishi bilan otini to'xtatdi, ichiga bir qo'rquv tushdi. Turgan joyida qotib qoldi. Otning ustida oyog'iga tiranib turdi-da, qishloqni tomosha qildi. Bir-ikki bola yig'lar, bir qariya tepalikda turib, sherigiga baqirardi.

Hasan otining ulovini tutganicha shunday turardi. Ko'z o'ngiga buvisi keldi. Uning siymosi ko'z oldidan ketmay turdi.

Ichini bir sevgi, ishonch va quvonch tuyg'ulari chulg'ab olgan edi. Qalbidagi bunday sevinchning sababini o'zi ham tushunmadi. Holbuki pastdagi bu qishloqdan bir kishini ham tanimas edi. Qishloqning nomini ham bilmasdi. Uni bu yerlarga oti boshlab keldi. Vodiylarning ustidagi qo'ng'ir qoyaliklar bulutlarga yuksalgan, bu qoyaliklardagi tovushlar aks sado berardi.

Otning boshini qo'yib, sekingina uzangini bosdi. Qalbidagi sevinchini anglay boshlagandi. Mayli, ot uni xohlagan eshigiga olib borsin. Oti to'xtagan eshikda mehmon bo'lmoqchi edi. Men Tangrining bir musofiriman, desa nima ham deyishardi. Tangrining mehmoniga kim ham quvonmaydi, deysiz. Balki, bu qishloq xalqi kurtdir. Balki Alevi kurtlaridandir. Alevi kurtlari mard, chi-

nakam pahlavon bo‘lishadi. Balki, bechora Farsak, yoki bo‘lmasa, qadimgi qozonlidirlar. Kim bo‘lsalar ham, bu tog‘liklar mehmon-do‘st bo‘lishadi.

Oti uni tuproq tomli, naqshindor, katta bir uyning ikki tabaqali keng eshigi oldiga olib bordi. Eshik yonida katta bir chinor daraxti shoxlarini butun hovliga yoyganicha, shamolda og‘ir-og‘ir tebranib turardi.

O‘zi otning ustida, egar ustidagi qo‘llari tizginni tutganicha hovlida turib qoldi. Ot pashsha qo‘ngan dumini tez-tez silkitib qo‘yardi.

Ichkaridan kekxa bir odam chiqib, kunchiqar tarafda turgan otliqqa qarab yurdi. Ko‘zini qo‘li bilan to‘sganicha, yoqimli tabasum bilan yaqinlashar edi.

Otning yonboshiga kela turib:

— Xush kelibsan, yo‘lovchi, boshimiz ko‘kka yetdi, qani pastga tush, — dedi.

Otning tizginini qo‘liga olib, ichkariga qarab gapirdi:

— Hey bolalar, qarang, uyga mehmon keldi.

Ichkaridan birdaniga uch-to‘rtta kishi otilib chiqdi. Kelib otning boshini, otliqning uzangisini ushlab turdilar. Hasan otdan tushdi.

Qariya uni oldiga solib, uy tomonga boshladi. Belidan chiqargan kaliti bilan yog‘ochdan o‘yib ishlangan bir eshikni ochdi. Uyning boshdan oyog‘i yumshoq o‘rindiqlar bilan to‘la edi. Yerga ham qadimgi gilamlar to‘shalgan, ranglari ko‘zni qamashtirardi. Devori tepadan pastgacha naqshlar bilan o‘yib ishlangan yong‘oq daraxtidan yasalgan edi. Ochiq bir joyga esa Otaturkning rangli rasmi osilgan edi. Rasmda Otaturk o‘ng oyog‘ini oldinga chiqarib, qo‘lida qamchi ushlab turgani tasvirlangandi. Orqasida esa ko‘l to‘lqinlari va to‘riq otining boshi ko‘rinib turardi. Bu rasmda Otaturkning ko‘zlari ko‘m-ko‘k edi. Birozdan so‘ng xona sarja matodan shalvar kiygan odamlar bilan to‘lib ketdi. Kelganlarning har biri “Assalom alaykum, xush kelibsan”, — deb hurmat bildirganicha o‘tirardi.

Qahvalar tortildi. Ilk qahvani unga berdilar. Hamma tizilib, odob saqlab o‘tirardi. Hasan ham o‘zini shunday tutib o‘tirdi.

Yonidagi odamlarga o'xshab finjonning tutqichidan orastalik bilan ushlab qahvasini ho'plab-ho'plab ichardi.

Uy sohibi Hasanga qarab o'zini tanishtirdi:

— Ismim Murtazo. Murtazo Demirdeli. Seniki-chi? — dedi.

Hasan biroz qimtinib:

— Mening ismim Hasan, pastlikdagi Anavarza cho'laklari-danman.

— U yerlarni bilaman, — dedi Murtazo og'a.

— Xalilning o'g'liman, — dedi Hasan.

— Tanirdim Xalilni, haqiqiy erkak edi sening otang. Uningday pahlavon yigit Chuqurova tuprog'iga boshqa kelmaydi, — dedi Murtazo.

— To'g'ri, boshqa kelmaydi, — dedilar atrofdagi hamqish-loqlar ham. — Hammamiz tanirdik Xalil og'ani. Chuqurovada hammamizga yordami tegardi. Mehmon suymas Chuqurovada, yagona mehmonsevar odam edi Xalil.

Hasan yaxshi eslaydi. O'sha kuni shu qadar charchagan ediki, o'tirgan joyida mudrab o'tirardi. Bu yerda unga ilk marotaba bola deb emas, katta insondek munosabatda bo'lishdi. Shu munosabat tufayli, Hasan bir onda o'zgarib qoldi. Uyqusini qochirish uchun gapira boshladi. Nimalar haqida gapirdi, nimalarni tushuntirdi, hecham eslolmaydi. Otasi haqida gapirgan bo'lishi kerak. Otasi-ning bir ilon, katta, chinqiroq ilon tusiga kirib yurganini gapirgan bo'lsa kerakki, atrofidagi odamlarning ko'zlarini katta-katta bo'lib ochilib ketganini eslaydi.

Kun botayotganda ovqat tortildi. Butun uyni qizdirilgan sariyog' hidi tutib ketdi. Ovqatlarning hammasidan — kartoshkali ovqatdan, bulg'or palovidan ham sariyog'ning mazasi kelar, non, qatiq, asaldan ham sariyog'ning hidi anqib turardi.

Ovqat hali tugamasdanoq Hasan dasturxonning boshida mung tushib qoldi. O'likdek qimirlamay uxlar edi.

Ertalab uyg'onganida kun hali chiqmagandi. Oppoq choy-shablardan sovun va yovvoyi olmaning hidi kelardi. Derazadan esa yovvoyi gulning nordon isi anqib turardi. Darrov o'rnidan turib, tashqaridagi chinor tomonga chopdi. Chinor tagidagi qaynab-ko'pirib turgan buloqda yuzini yuvdi.

Qoyalikning tagiga borib, yozilib oldi. Itlardan qo‘rqmasaydi, archalarning ichida, maza qilib bo‘shanib olardi.

Ertalab unga hamma g‘alati ko‘z bilan qarayotganday tuyuldi. Qaytib kelganida o‘rni yig‘ilgan edi. O‘rtada katta bir patnis, patnis ustida mistovoqda xamirli no‘xat sho‘rva bug‘lanib turardi. Sho‘rvadan yalpiz hidi kelardi. Yana pishloq, sariyog‘, asal ham bor edi. Hasanni dasturxonga taklif qildilar. U uyalganidan hech kimga qarolmay o‘tirardi. Oldidagi naqshli mis tovoqni Murtazo og‘a sho‘rva bilan to‘ldirdi.

— Bu kecha rohatlanib, yaxshi uxladimgi, mehmonim? — dedi.

Yuzi qip-qizarib ketgan Hasan duduqlanib:

— Ha, juda yaxshi uxladim, — dedi.

— Xursandman, o‘zingning uyingdagidek bemalol o‘tir, Hasan ukam, — dedi Murtazo og‘a.

Hasan mehr to‘la ko‘zlari bilan unga qaradi.

* * *

U qishloqda necha kun qoldi, Hasanning aniq esida yo‘q.

Doim bir ilon quvlardi uni. Uxlayotganida ham, uyg‘oq holida ham katta chinqiroq ilon uni ta‘qib qilardi. Qoyaliklarga, archa daraxtlarining tepasiga, yotgan xonasiga ham yo‘l topib kirar edi. Hasan kechalari baqirib chiqardi.

Tog‘alarining yoniga bormoqchi edi. Ularning qayerda, qaysi qishloqda yashashlarini bilmasdi... Faqatgina bir tog‘asining ismini bilardi. Balki, bu yerlarda uni tanishar. Lekin hech kimdan so‘rab-surishtirmasdi.

Birdan yuragi siqilib ketdi. Ichiga bir qorong‘ilik, dard cho‘kib qoldi. Onasiga bir gap bo‘lgan bo‘lsa-chi, o‘ldirishgan yoki olib qochishgan bo‘lsa-chi uni. Bir yerda turolmay qoldi. Qoyalikka qarab ketdi. Uzoqdagi bir buloqni ko‘rib qoldi.

Buloqning chetida binafsharang yalpizlar ochilib yotardi. Atrofni archa, yalpiz hidlari tutib ketgandi. O‘sha yerga qarab chopdi. Bir qoyadan pastga dumalab ketdi. Qanday qilib u maxluqlarning orasida onasini yolg‘iz qoldirib ketdi. Qanday qilib-a? O‘zi bu yerda yeb-ichib, aylanib-kezeb yuribdi-da, onasini esa

jahannam o'chog'iga tashlab kelibdi. Endi nima qilsa ekan? O'ldirishgan onasini, aniq o'ldirishgan. Birdan chinor tagida to'xtab qoldi. U yerda buloq qaynab chiqardi. Uzoqdagi qoyalar-ga burgutlar qo'nib, yana uchib ketishardi. Birdaniga kichrayib hovuchday bo'lib qoldi. Inson bunday kichiklashib, hasharotday bo'lib qolishi mumkinmi? Hasan shunday bo'lib qoldi. Kichik barmoqdek holga tushgandi. U nima ish qilib qo'yganini juda yaxshi bilardi. Ha, amakilari onasini o'ldirishlari uchun uni tash-lab qochgan edi.

— Ko'rmayin, ko'zim ko'rmasin... Onam o'lishi, o'ldirilishi kerak. O'ldirilishi lozim. U o'lmasa bo'lmaydi. Chuqurovadagi hech kim bizning yuzimizga ham qaramaydi. Otam ham chinqiroq ilon bo'lib, Chuqurovada kezib, jahannamda yonib kul bo'ladi. U o'lishi kerak. Onam o'lmog'i lozim. Esmaga o'lishi kerak. Esmaga o'ladi...

Ochiq-oydin shunday o'ylardi. Qanday qabihlik. Inson ham o'z onasining o'limini xohlaydimi? Onasi otasini o'ldirgan bo'lsa-chi... O'ldirib otasining qonini yerda qoldirgan, shu tufayli otasi arvohga aylanib, qiyomatgacha har xil tusga kirib, do'zax azobini tortayotgan bo'lsa-chi... Shuning uchun u o'lishi kerak. Ha, ha, o'lishi kerak. Bo'lmasa buvisining Esmaga qanday dushmanligi borki... U o'g'lini qutqarishga harakat qilyapti. O'g'lini arvohlik-dan qutqarmoqchi. Esmaga ham o'zi uchun shunday qilmas edimi? Men otamni qutqarmaymanmi?

Buloq boshiga o'tirib, yig'lay boshladi. Yig'lashdan ham dahshatliroq g'am chekar edi. Ichi alg'ov-dalg'ov bo'lib ketdi. Onasini o'ldirgan bo'lishsa-chi... Qalbida bir sevinch... So'ngra sevinch o'rnini g'am-g'ussa egallab, yuragiga dahshatli og'riq tushdi. Bir dard, bir quvonch to'liqlanib turardi qalbida. Bir otasining arvohi, buvisi, bir onasi, amakilari... Yana bir Ali ismli amakisi bor edi. Hozir qayerda ekan, ajabo? U telba, insonlikdan chiqib ketgan odam edi. Balki, onasini o'sha o'ldirgandir. Ko'z o'ngiga onasining jasadini kelardi. Vizillamay yurgan pashshalar... Qoni oqib yerda qotib qolgan... Qo'li bir tarafda, oyog'i bir taraf-da. Yuza barabanday shishib, ko'zlaridan sariq suv oqardi. Ko'zla-rining ichida qora pashshalar to'planib yotardi.

Hech kimga xayr ham demasdan, otiga minib Chuqurova yo‘liga tushdi-da, uyiga uchguday tezlikda yetib keldi.

Nima bo‘ldi, qachon keldi, qishloqqa qachon kirib keldi, qachon Ali amakisi yo‘lini to‘sib chiqdi, hech narsani eslolmaydi. Onasini ko‘rdi, onasini. Loyga botgan edi. Onasi uni ko‘rishi bilan baqirib quchoqlab oldi. Shuni eslaydi, xolos. Butun kiyimlari qonga bulg‘angan. Yarasi og‘ir emasdi. Ikki kundan keyin onasi gapirib berdi. Otining oyog‘i singan ekan, onasi shunday dedi. Oyog‘i singan bo‘lsa, unga bundan ham yaxshiroq, kuchliroq ot olib berishini aytdi. Otasining puli ko‘p edi. Onasining o‘zining ham puli ko‘p edi.

Hasan isitmadan yonib yotardi. Birozdan keyin tuzalib qoldi. Qishloqqa chiqishga qo‘rqar, ertalabdan kechgacha uyda o‘tirardi. Hasan qishloqqa chiqish u yoqda tursin, eshikdan boshini chiqarishga ham qo‘rqardi.

U kasal bo‘lib yotar ekan, bu orada uni ko‘rgani na buvisi, na amakilari keldi, qishloqdan ham uni yo‘qlab hech kim kelmadi.

Qishloqqa har xil gap-so‘zlar tarqaldi, lekin onasi bu gaplarni Hasanga aytmedi. Onasi aytmedi-yu, ammo bu g‘iybatlar qandaydir yo‘l bilan uning qulog‘iga yetib keldi. Qanday qilib, axir?

Bir kecha Hasanni otasi otiga mindirib tog‘larga olib qochganmish. Uni bo‘g‘izlab, ko‘zlarini o‘yib olibdi.

Otasi uni bo‘g‘izlay turib, shunday gaplarni gapiribdi:

— Hasan, baxti qaro Hasan kim otasining xunini olmay arvohga aylantirib, do‘zax azobida yondirib qo‘yibdi? Sen ham odammisan? Sen o‘lishing kerak. Xor bo‘lib, hayvondek yashayotganing, otang qotili qo‘lidan non yeb kun kechirayotganing uchun o‘lishing lozim, Hasan.

Oradan bir qancha oylar o‘tsa hamki, qishloq hanuz shu haqda gapirardi. Bir kuni Hasan tashqariga otilib chiqib, buvisining, amakilarining uyiga ketdi.

Telbalarday o‘zini yo‘qotib, tinmay baqirardi.

— Men ketgandim, men qochgandim, qochgan edim bu la‘nati joydan. Siz tufayli ketgandim. Na otamni ko‘rdim, na boshqa

narsani... yolg'on, yolg'on, hammangiz yolg'on gapiryapsizlar, yolg'on.

Kechgacha kimni ko'rsa yo'lini to'sib, yolg'on gapirayotganliklarini aytib baqirardi. Hamqishloqlari unga telbaga qaraganday befarq qarab o'tishardi.

Safar ismli qariyaning yo'lini to'sib, yuziga baqirib tashlaganida, qariya tinmay duolar o'qib unga puf-pufladi:

— Voy bechora, otasining arvohi buni chalib ketibdi.

Hasan bu gaplarni eshitib, yuzini qo'llari bilan berkitganicha uyiga chopdi va o'zini divanga otib, o'likday qimirlamay yotib qoldi.

Onasi unga yaqinlasha olmas, nima bo'lganini ham so'rolmas edi.

Bu voqeadan so'ng Hasan uyida o'tirolmadi. Ichidagi qandaydir bir tuyg'u uni doim qishloq ichiga boshlayverardi. Hamqishloqlari xoh yolg'iz, xoh ko'pchilik bo'lib unga duch kelsalar, qayerda bo'lishidan qat'i nazar, unga gapirmay o'tmas edilar. Yo orqasidan yoki tap tortmay yuziga...

— Xuni olinmagan arvohlar, o'g'illari bittagina bo'lsa ham chalib ketadilar...

— Arvohlar, arvohlikdan qutulish uchun har narsaga tayyor.

— Alloh hech kimni arvohday sarson qilmasin, hech kimning boshiga solmasin bunday kunni.

— Arvohlik azobdir.

— Qoni yerda qolgan arvoh — haqiqiy arvoh.

— Agar endi Esma o'z ajali bilan o'lsa, Xalil qiyomatgacha arvoh bo'lib sudralib, ham bu dunyoning, ham Allohning jahannamida azob tortadi.

— Inshoolloh, o'z ajali bilan o'lmaydi, esiz Xalil...

— Alloh bunday o'g'ilning o'rniga qora tosh bersa bo'lmasmidi.

— Onasini o'ldirish oson ishmi? Inson onasini ko'zi qiymaydi, onaning hidiga to'yib bo'lmaydi.

— Hasan hali ham yosh bola, katta bo'lsaydi, voyaga yetsaydi, onasi bo'lsa ham Esmani bir kun ham yashatmasmidi?

— Onani o'ldirish qiyin.

- Pahlavon yigit ham onasini o'ldirolmaydi.
- Onasini o'ldirish uchun insonning qahri qattiq bo'lishi kerak.
- Zalo'g'li Rustam kabi bo'lishi kerak.
- Go'ro'g'liday bo'lishi kerak.
- Mustafo Kamolday, Gizik Duranday bo'lishi kerak.
- Faqatgina qora ilon kabilar onalarini o'ldirishlari mumkin.

Qora ilon kabilar.

— Bechora, kichkina bir bola bo'lsa, qanday, qanday qilib o'ldirsin onasini.

— Har qanday erkak ham onasiga qo'l ko'tara olmaydi. Ko'tara olarmi?

— Onani ham o'ldirib bo'larkanmi?

— Yo'g'-e, sen ham... Bu bir eskilik sarqiti. Bolani aldab, onasini o'ldirtirmoqchilar, bechora o'g'longa.

— U aqlli ekan, onasini o'ldirmayapti.

— Holijoniga qo'yishmayapti-da.

— Yashasin, Hasan, onasini o'ldirmayapti.

— O'g'longa qara, o'g'longa. Onasini himoya qilyapti. Temir-day baquvvat chiqdi, o'g'lon.

— Yo'q, otasi... yo'q, Xalil arvoh bo'lib...

— Borsin ana, arvoh bo'lib yuraversin.

— Bularning hammasi arvohga aylanadi. Shu qadar ko'p odam o'ldirganlarki, hech biri mozorida tinch yotolmaydi.

— Yo'q, qoni yerda qoldi-da... Yo'q...

— Hech ham qoni yerda qolmadi-da, Abbosni o'ldirdilar-ku...

— Esmani ham o'ldiradilar.

— Buning ustiga, o'z o'g'li — Hasanga.

— Bir chidaydi, ikki chidaydi!...

— Yosh bola-ku!.

— Og'zidan kirib, burnidan chiqarlar.

— Esmani o'ldiradilar.

— Xotinlarni bolalarga o'ldirtiradilar.

— Onasini Hasan o'ldiradi.

Hasan tush ichida yashayotganday edi. O'zini jinnilikka solib yurardi. Har kuni, har kuni shunday gaplarni eshitish uchun ko'chaga chiqardi. Agar bir kun yo otasidan, yo onasidan so'z

ochilmasa, qalbidagi bo'shliq uni aqldan ozdiray derdi. Ko'nikib qolgandi. Bu gaplar uning yashash tarziga aylangandi. Bularsiz o'zini tasavvur qilolmasdi. Onasidan, otasi haqida kim to'xtamay gapirishini ham bilib olgan va doim o'shalarining yoniga borib olardi. Otasining arvoqligini, onasining fohishaligini, telbaligini, otasining xuni olinmaganini va u haqidagi ming bir ertakni jimgina turib eshitardi. Xalil haqidagi hikoyalarning yangisi tamom bo'lsa, bu safar o'zi uydirib, to'qirdi. O'z gapiga o'zi ham ishonardi. Tushmi, haqiqatmi? Tush bilan hayotni bir-biridan ajratolmay qolgandi. Arvoh — otasini, dunyo go'zali — onasini ham tush dunyosiga olib kirgandi. Qishloqliklar ham Hasanning holatiga tushishgan, ular ham to'xtamay har xil gaplarni to'qishardi. Yolg'on to'qishar va birozdan so'ng o'z yolg'onlariga o'zlari ham haqiqat deb ishonishardi. Bu uydirmalarga Esmam ham ishona boshladi. Endi o'g'lini bersalar ham, o'g'lini berib, ket desalar ham ketolmas edi. Voy, Esmam. Bo'lganicha bo'lgandi Esmaning. Hasan, qishloq, buvisi, Esmam — hammalari sehrlanganday edilar, go'yo.

Eshiklarning tepasida to'da-to'da qaldirg'ochlar to'planib turardi. Chuqurovadagi qaldirg'och inlarini uylarning ichiga qurardilar. Har bir uyda, og'ilxonalarda, somonxonalarda bir emas, bir qancha qaldirg'och uyalarini bo'lardi. Qaldirg'ochlar har yili qaytib kelganlarida o'z uyalarini ta'mirlardilar yoki loydan yangi uyalar qurardilar. Inlarida tuxum bosib, jo'jalar ochirib chiqarardilar. Qaldirg'och uyalarini buzib, qo'llari singan odamlar qishloqda anchagina edi. Shu tufayli qaltiroq kasaliga duchor bo'lgandilar. Ko'chaga chiqqanlarida ham qo'l-oyoqlari, butun a'zoyi badanlari qaltirab turardi.

Yerlarda qaldirg'och uyalarini ezilib, palaponlari bejon bo'lib yotardi. Nozik patlari yulini, ezilganidan yerga yopishib qolgan, katta sariq og'izlari qiyomat qo'pganday qo'rquvdan ochilib yotardi. G'azablangan, aqldan ozgan qandaydir bir qo'l tepalardagi, ustunlardagi uylarni har tomonga uloqtirar, inlardagi palaponlarni ham bir bu tarafga, bir u tarafga irg'itardi. So'ngra boshqa uyalar ilinjida uylar, og'ilxona va somonxonalar tomonga chop boshlardi...

Tongda, kun chiqishi bilan butun qishloq qo‘rquvdan zir tit-rardi. Kim bu uyalarni yer bilan yakson qilganini hamma yaxshi bilardi. Qaldirg‘ochlar qishloq ko‘chalarini to‘ldirib, eshiklarning tepasida vijirlashib, xavotirlanib, dardli-dardli chiyillab uchmoqda edilar. Yerda tipirchilab, tuproqqa belanib yotgan bolalarining ustigacha pastlanib, qo‘llaridan hech narsa kelmagandan so‘ng yana havoga ko‘tarilishar va yerdagi palaponlarining ustida halqalar yasab to‘xtamay uchishardi...

Odamlar qarab turmay darrov inlarni o‘z joyiga o‘rnatish boshladilar, lekin afsuski, qaldirg‘och bolalarining yarmidan ko‘pi o‘lib bo‘lgandi.

Bir haftami, o‘n kundan so‘ng, ertalab uyqudan uyg‘ongan odamlar ta‘mirlanib, o‘z joyiga o‘rnatilgan uylarning yana yer bilan yakson bo‘lganining guvohi bo‘ldilar. Yana qaldirg‘ochlar to‘da-to‘da bo‘lib uylarning eshiklari tepasida ucha boshladilar. Yana yerda tuproqqa belanib, tipirchilayotgan palaponlar katta sariq og‘izlarini ochganicha jon berardi. Yana odamlar ertalabdan kechgacha jon kuydirib, yarmi o‘lgan, yarmi esa tirik palaponlarni o‘z inlariga joylashtirdilar.

Qaldirg‘ochlar esa yana katta kuch bilan uyalarini ta‘mirlar, ba‘zilari yangidan qurardi. Hali senmisan uylarni ta‘mirlab tutatayotgan, degan ovoz yana bir kecha... Natijada, hamma qaldirg‘och bolalari o‘lgan edi. Hamqishloqlar ortiq uylarni o‘z joyiga o‘rnatish befoyda ekanini tushunib yetdilar. Qaldirg‘ochlar esa bir necha kun uylarning tepasida to‘dalashib uchdilar. Umidlari butunlay uzilgan bo‘lsa kerakki, bundan so‘ng qishloqda bir dona ham qaldirg‘och ko‘rinmadi. Qaldirg‘ochlarni kim bu ko‘yga tushirganini hamma yaxshi bilardi-yu, lekin hech kim bir-biriga churq etmasdi.

Qishloqqa motamsarolik, xosiyatsizlik cho‘kib qolgandi. Qaldirg‘ochlar shu Anavarza xarobalarining burchaklariga, yopiq joylarga, kamarlarning tagiga yuz yillardan beri o‘z uyalarini qurib kelardilar. Tongda bir cho‘pon rangi bir holatda bo‘lib qishloqqa noxush xabar olib keldi. Anavarza xarobalarida qancha qush bo‘lsa, hammasi yer bilan bitta bo‘lib yotar, yerdagi qushlarni ilonlar yeyayotgandi. Qoyaliklarda qancha ilon bo‘lsa, har biri

og'ziga bittadan qaldirg'och bolasini solib olgan, ularni tinmay yutayotgandi.

— Ko'rdim, — derdi cho'pon bola, — ikki ko'zim oqib tushsin, agar yolg'on gapirayotgan bo'lsam... So'ngra burgutlarni qira boshladi u vahshiy. Qoya burgut bolalarining o'liklari, buzilgan uylariga to'lib ketgandi. Qoyalikning omon qolgan burgutlari osmonga ko'tarilib, xarobalarning ustida g'azab bilan aylanardilar. Qoyalikda to'xtamay o'q otildilar.

O'n xirmon qadar kattalikda bir olov halqasi... Butun atrof yonardi. Olov halqasining o'rtasiga burgut o'liklari tushardi... yana qaldirg'och o'liklari ham. Qoyalar yonmoqda edi... Qiy-chuv... Butun hayvonlar, qushlar, ilonlar, tulkilar qiy-chuv qilib yong'indan qochardilar. O'tlar, daraxtlar, uylar yonardi.

Hamma yoq yonib kul bo'ldi. Miltiqlarni o'qlaydigan pij gaz bilan ho'llanib, buvisining uyiga otildi. Yana bittasini derazadan ichkariga otdilar. Avvaliga dasturxon, so'ngra eshik yona boshladi. Yong'in darrov ustunlarga ham o'tib ketdi. Kuchli shamol esardi. Bir onda butun uyni olov qurshab oldi. Uydan og'ilxonaga, somonxona va omborga, so'ngra Hasanlarning uyigacha yona boshladi. Esma o'rnidan turib, tezda kiyindi. Hasan hech uyg'onmas edi. Onasi uni to'shagi bilan birga ko'tarib, hovli o'rtasidagi daraxtning tagiga yotqizdi. Hasan qisiq ko'zlari orasidan yonayotgan ustunga qarab turardi. Onasining yolg'iz o'zi uylaridan kattakon sandiqni sudrab, tapirlatib zinadan pastga olib tushardi. Sandiqni sudray-sudray olib keldi-da, Hasanning yoniga qo'ydi. Baqirib:

— Hasan ko'zingni och, uyg'on, — dedi, — ko'zingni och, Hasan, bor-yo'g'imiz shu sandiqning ichida. Ko'z-quloq bo'l unga...

Atrof xuddi kunduziday yorishib ketgandi, hovli kalta ishton, oq ko'ylak kiygan yarim yalang'och qishloqliklar birdan to'lib ketgan.

Qo'shnilarning biri kelib, biri ketardi. Butun uy yonar, ba'zi joylari gumburlab bosib qolardi. Yonayotgan somonxonadan otlarning kishnashi, sigirlarning ma'rashi eshitilardi. Telbalarday esayotgan shamol, parcha-parcha cho'g'larni qishloq tomonga uchirib ketardi. Yong'in pastdagi uylarning bir-ikkitasiga ham o'tib, bir zumda yonib kul bo'ldi. Katta uy haligacha yonardi. Bir

qancha kishilar yonayotgan uyga chelaklab suv separdilar. Uyning suv sepilgan yerlari undan battarroq olovlanib ketardi.

Hasan uygʻonolmay, shu holatda ertalabgacha uxladi.

Onasi yoniga kelib-ketar va:

— Uxla, Hasanim, uxlayver, — derdi. — Hech kim hech narsani sezgani ham yoʻq. Juda boplading bu kofirlarni. Baraka topgin. Sen uxla, uxlayver...

Oxiri Hasan chidolmay oʻrnidan otilib turib, onasining ogʻzini berkitdi.

— Jiming, jim boʻling, — dedi, — hozir bildirib qoʻyasiz. Meni oʻldiradilar. Jim boʻling!

Yana darrov oʻrniga yotib, uyquga ketdi.

Ertalab hech narsa boʻlmaganday uygʻondi. Yuz-qoʻlini yuvdi. Charchab-horigan odamlar u yer-bu yerga oʻtib turishardi. Buvisi qarshidagi hovli devorining tagida mum tushganicha oʻtirardi. Onasi haligacha yongan uyidan chala kuygan narsalarni tortqilab chiqayotgandi. Boshini tepaga koʻtarganida qoʻndogʻi sadafli miltigʻining novdada osilib turganini koʻrdi. Yongʻin chiqqanida oʻzi miltigʻini uyning ichida unutib qoldirgandi.

Tongda yongan uylarning oʻrnidan tutun buruqsib turar, atrofni kuygan jun, yogʻ, kuygan goʻsht hidi tutib ketgandi. Kuygan yogʻ hidi kishining dimogʻigacha kirib, koʻngilni behuzur qilardi.

Hasan bu tong, boshqa tonglarga qaraganda, juda xursand edi.

Bir necha kishi kelib, onasining yongʻindan asrab qolgan narsalarini, hovli devorining orqasidagi katta majnuntol tagidagi uyga tashiy boshladilar. Bu uyning yonidagi ikki qavatli guvalak devorli uyga buvisi koʻchib oʻtdi. Yana uylari yonma-yon, qoʻshni boʻlib qoldilar.

Qishloqda ancha vaqt yongʻinni kim sodir qilgani haqida tortishdilar. Hamma bir-birini ayblar edi. Hamma bir ovozdan Kizirning uch oʻgʻlini yongʻinning sababchilari deya jandarmaga topshirib, qamatib yubordilar. Onalari, xotinlari ularni erta-kech yigʻlab qargʻay boshladilar.

Uylarni yoqishda shubha qilingan Qora Usmon toʻrt joyidan pichoqlangan holatda pastdagi tuya oʻrasidan topildi.

Butun qishloq bir yoqadan bosh chiqarib, bir necha kunda uylarni maydalangan g'ishtlardan tozaladilar va tog'lik ustalarni olib kelib, yangi uy qurilishini boshlab yubordilar.

Hasan ertadan kechgacha qamishzorda ov qilar, Anavarza xarobalarida, bir qoyaning ustiga o'tirib o'y surardi. Tog'-u toshdan esa kiyik o'tining hidi anqib turardi.

* * *

— Otangni ko'rdim... Hasanim... otangni ko'rdim. Oy nurlarini sochar, xuddi kun chiqqanday edi. Sariq bir it tilini bir qarich chiqarganicha orqamdan kelardi. Ora-sirada it ketiga o'tirib boshini tepaga ko'targanicha oyga qarab uvullardi. Alikesik tepaligiga kelishim bilan yuragimga qo'rquv tushdi. Qarab tursam, sariq it bir odam, bir it qiyofasiga kirib-chiqib turardi. Bir qarasam, qarshimda oq kafanga o'rangan odam turar, birozdan so'ng yana itga aylanib oyga qarab uvullayapti. Yana bir qarasam, odam ham, it ham yo'q bo'lib, qarshimda o'zidan qizil nur chiqarayotgan qirmizi ilon paydo bo'ldi. Qoyalar, yo'llar, ekinlar, dalalar, qamishzorlar, tunning o'rtasida qip-qizil rangga kirdilar. Anavarza qoyaligidan, hamma yerni bosib ketguday bo'lib, shaldir-shuldirlab qon seli oqardi. Birdan yer silkindi. Qarasam, oq kafanga o'rangan, yuzi sarg'ayib ketgan Xalil qarshimda turibdi. Qo'llarimga osilib:

— Menga quloq sol, Mulla Husayn, — dedi. — Meni tingla, qardoshim. Birodarim, gaplarimni yaxshilab eshit, ahvolim juda yomon. Jahannamda qurbon bo'lsam ham mayli edi... Uch kun avval bir odamning eshagi edim. O'tgan kuni cho'chqa bo'lib, shu tog'larda yurdim. Bir oy oldin dushmanim bo'lmish Abbosning onasiga it bo'ldim. So'ng chigirtkaga aylandim. Men chigirtkani yoqib yubordilar. Chigirtka bo'lganim uchun sakrab-sakrab qutulib qoldim...

Hasan yuzini qo'llari bilan yopib oldi.

* * *

Ali keldi. Majnuntol daraxtining tagiga borib:

— Kel, Hasan, — dedi.

Hasan chopib uning yoniga bordi.

— Xush kelibsiz, Ali amaki. Qayerga qochib ketgandingiz, sizni rosa qidirdim, — dedi.

— Ha qochgandim, — dedi Ali. — Yana qochib ketaman, jiiyan, men qochmayin, kimlar qochsin. Balki, qiyomatgacha qochib yurarman.

— Kimdan? — deb so‘radi Hasan. — Siz kimdan qochib yuribsiz?

— Men qochishim kerak. Doim qochib yuraman. Sen ham qochib ketasan. Qanday qilamiz, peshonamizga bitilgani shu ekan, — dedi Ali.

— Ha, peshonamizga yozilgani shunday ekan, — dedi Hasan boshini egib.

— Qani ketdik, shu tepalikka, — dedi Ali.

— Hozir, miltig‘imni olvolay, — dedi Hasan.

Anavarza qoyaliklari tomon yo‘l oldilar. Zinalardan chiqib, qal‘a devorining tagiga bordilar. Ro‘paradagi yo‘ldan yuk mashinalari, avtomobillar, avtobuslar, kombayn mashinalari, ot-aravalar o‘tib turardi. Yaylov bo‘ylab chang-to‘zon ko‘tarildi-da, tezlik bilan sharqqa qarab uchib ketdi. Bir qoyaning ustiga cho‘kka tushdilar.

Ali uzun bo‘yli, yoshgina edi. Ammo bo‘ynilari burishib ketgan. Burni uzun, yuzi jiddiy va serjahl ko‘rinardi. Ora-sira yuzidagi jahldorlik o‘rnini yig‘lamsirashga o‘xshash bir holat bosardi.

— Charchadim, — dedi Ali. — Menga maslahat ber, bu dardan meni qutqargin, Hasan. Dardimning darmoni, yaramning malhami o‘zingsan, pahlavonim. Mana ol, bu to‘pponchani senga olib keldim. Bu Bulg‘or beklarining filning suyagidan yasalgan, sadaf toshli to‘pponchasi. Bu otangning to‘pponchasi. O‘lganidan beri mening orqamdan quvlaydi otang. U o‘ldirilgan kecha o‘girilib orqamga qarasam, Xalil uzun bir soya bo‘lib turibdi. Terakdek uzun bo‘yli oppoq soyaga aylanib turibdi. Og‘zi, burni, quloqlari, hamma yeri Xalilning o‘zginasi... Ammo soyaga aylanib qolibdi. “Gapir, Xalil”, — dedim. Ustimga egilib: “Ali, ukam Ali”, — dedi. “Gaplarimga quloq sol, qonimni yerda qoldirma. Eng mard ukam sensan, o‘g‘lim hali kichkina. Meni o‘ldirganni, o‘ldirtirganni ham o‘ldir, sen o‘ldir. Bu dunyoda arvoh qilib qo‘yma meni”, —

dedi. Onang esa juda sohibjamol edi. Buyuk Allohimiz tirishib harakat qilib onangni yaratgan. Men uni o'ldirolmadim. Qo'lim bormadi. Otang yerga kirgan kuni, uning to'pponchasini qo'limga olib, onang yoniga bordim. U menga qarab turdi-da, "o'ldir meni", dedi. "O'ldir, lekin o'g'lim meni amakisi o'ldirganini bilmasin. Chunki sizning zotingizga dushman bo'lib qoladi. Bilaman, meni yashatmaysizlar, tezroq o'ldiring, men ham qutulay". Boshini yerga egib, "qani ot", dedi. Qo'lim titradi. Ota olmasdim. Onang Allohning yuz yilda, ming yilda bir yaratadigan go'zali, uni o'ldirolmasdim. "Men seni o'ldirolmayman, singlim, — dedim. — Bu yerlardan boshimni olib ketaman, seni kim o'ldirsa o'ldirsin, lekin men o'ldirolmayman, sen kabi Alloh go'zaliga qo'l ko'tarolmayman". Yo'lga tushdim. Orqamga qarasam, bo'yi cho'zilib ketgan Xalil oq kafani bilan boladay yig'lab turibdi. "Qo'limdan kelmaydi, Xalil, qilolmayman", — dedim. "Boshqasi, boshqa birov bo'lganida edi. Seni arvoqlikdan qutqarish uchun, hatto onamni ham o'ldirardim, ammo Esmani o'ldirolmayman. O'ldirolmayman, Xalil. O'rnimda o'zing bo'lsang ham o'ldirolmasding. Inson zoti o'ldirolmaydi, Esmani. O'ldirolmaydi". Xalil yerga cho'zilib, ingray boshladi. Shu qadar ingrardiki, uning titrashi va nolasidan yer ham zir-zir titrardi... "O'ldir, o'ldir-da, meni qutqar, — deya yolvorardi. — Hech kim o'ldirolmasa ham sen o'ldir uni. Uni ko'rgan odam oshiq bo'lib qoladi, men kabi savdoyi bo'lib qoladi va hech kim o'ldirolmaydi. Sen sevib qolsang ham o'ldir uni. Bu dunyoda holim yomon, juda yomon", — deb zorlandi Xalil... Xalil kecha-kunduz demay, doim Alining ketidan qolmasdi. Ali Mersing qochib ketdi. U yerda ham ne ko'rsinki, bo'yni bukik Xalil uning qarshisida, ko'zlarining ichiga termilib turibdi. "O'ldir uni, o'ldir Ali", — derdi. Mozorimning ichi ilon, chayon, qurt-qumursqa, chuvalchanglar bilan to'ldi, meni yeb yotibdilar. Qutqar meni, Ali. Xunim olinmaguncha qiyomatga qadar ilon, chayonlarga yem bo'laman. Qiyomat kunigacha meni yeb tugatadilar, tushunyap-sanmi? O'ldir uni, o'ldir, Ali, ortiq chidolmayman. Kemiryaptilar meni. O'g'lim hali yosh bola, hali kichkinagina. Buning ustiga, onasi dunyo go'zali bo'lsa... Ali men hali ham unga oshiqman, u meni o'ldirtirgan bo'lsa ham, Ali..."

Istanbulga qochadi. Istanbulda ham Xalil uning ketida. To‘xtash nimaligini bilmaydi. Qayerga bormasin, Xalil uning ortida, yolvorib turadi...

— Uch marta keldim, qasam ichib, ont ichib, Esmani o‘ldirmoqchi bo‘ldim. Uch safarida ham: “O‘ldir meni, o‘ldir-da, qutulayin, Ali”, — dedi. Uch martasida ham qo‘lim bormadi. Qilolmadim bu ishni. Endi sen ol bu to‘pponchani. Endi sen ham ulg‘ayib, erkak bo‘lding. Otangning xunini olish, bundan buyon sening bo‘yningda...

Shundan so‘ng to‘xtamay Esmaning go‘zalligini maqtay ketdi. Oxiri yana bir marotaba, inson zotining Esmani o‘ldirishga ko‘zi qiymasligini aytdi va qoyaliklardan pastga qarab yurib ketdi. Hasanga xayr ham demadi.

* * *

Dursun:

— Onang dunyoda tengi yo‘q sohibjamol, u dunyo go‘zalidir, shaytonning gapiga kirma, xo‘pmi? — dedi.

Bir dengizga aylangandi tekislik. Pastlikda — qal‘aning tagida bir dengiz ko‘rinar edi. Katta, pishqirayotgan dengiz. Yonida onasi ham bor edi. Yana bir qancha qayiqalar ham bor edi. Onasi bilan birga qayiqda ketayotgandilar. Qayiq to‘g‘ri o‘rmon tomonga ketardi.

Keyin qayiq oldidan Xamita qoyaliklari chiqardi. Qayiq keskin tumshug‘i bilan qoyaliklarni yorib kirar, qo‘ng‘ir qoyaliklardan ko‘piklar vishillab chiqardi.

— To‘xtang, — deya baqirdi Ali, — ikkalovingizni bir joyda o‘ldirmoqchi edim. Yaxshiki, ikkingiz ham bir yerdasiz.

Qayiq keskin tumshug‘i bilan qoyalarni yorib kirar, qoyaliklar ko‘pirib, toshlar osmondan ustlariga yomg‘irday to‘kildirdi. Ali otasining to‘pponchasini olib, ularni nishonga olar, Hasanga qarata o‘qtalardi. Hasan qo‘rqqanidan dumalab qolardi...

— Hali tosh yog‘adi bu Chuqurovaning ustiga... Bir bechora Xalilning, pahlavonning, ham o‘g‘li, ham onasi, ukalari bor bo‘la turib, xuni olinmaydimi?

Xalil yarasini ikki qo‘li bilan ushlaganicha qamishzorlar orasi-ga kirib ketardi. Uchli, qirrali qamishzor, qamishlar Xalilning qo‘llariga, oyoqlari va ko‘ksiga sanchilardi. Xalil baqirib chopib ketardi. Ko‘zlari chiqib ketguday bo‘lib, meni qutqaring, qutqaring meni... Yura-yura botqoqlikka tushib ketardi. Botqoq qonga to‘ladi. Botqoqlik biqirlar, har yeridan qon pishqirib chiqardi. Xalilning boshi botqoqqa kirib-chiqayotgandi.

— Chuqurovaning ustidan ilonlar yog‘iladi. Olovlar yog‘iladi. Chigirtkalar, chuvalchanglar, qurbaqalar, qurt-qumursqalar yog‘ilajak. Adanaga sel, Jayxonga uyat yog‘ilajak.

Missis ilon, Tarsus botqoq bo‘lib ketadi... Anavarza yonib xarob bo‘ladi. Anavarzada kim qolsa ham, nima qolsa ham pashsha, chumoli bo‘lib ketadi...

Hasan ham Xalilni ochiq-oydin ko‘rdi. Otasi turgan joyda gornini ushlab-ushlab kulardi. Unga tepadan g‘alati qilib qarardi.

— Shu ham insonmi, insonmi? — degan gaplar qulog‘iga chalinardi.

Buvisi to‘shakda yotardi. Yuzlari so‘lib, ko‘zlarining osti ko‘m-ko‘k bo‘lib qolgan, qo‘llari ham ko‘karib ketgandi.

— O‘lyapman-ku Hasan, o‘lmasligim kerak. Agar men o‘lib ketsam, kim o‘g‘limning xunini oladi. Hech biringiz odam bo‘lib chiqmadingiz. Anovi Ali bor-ku — Ali amaking, o‘sha onangga — akasining qotiliga uylanmoqchi ekan. Uning ishqidan telba bo‘lib, tog‘- u toshlarga ketgan. O‘zing ayt, men qanday qilib o‘lib ketaman, Hasanim. Inson o‘z akasining qotiliga ham oshiq bo‘lib qoladimi? Bilaman, u juda go‘zal. Inson zoti unga yomonlik qilishga botinolmaydi. Uni ko‘rganning qo‘llari qurolga bormaydi. Uni o‘ldirish uchun butun boyligimni berdim, lekin hech kim o‘ldirolmayapti. Onangni ko‘rishlari bilan sehlranib qoladilar, Hasanim...

Hattoki bolalar ham o‘ldirolmadilar Esmani. Tog‘larda Hoji ismli bir qaroqchi bor. O‘zi Jankizan qishlog‘idan bo‘ladi. Hoji qaroqchining yetti o‘g‘li bor. Yettovi ham yosh bola. Sakkiz, to‘qqiz, o‘n, o‘n besh yoshlarda. O‘n sakkiz yoshgacha... Hech birisi jazoga tortilmaydi. Hoji qaroqchi bolalari hali aqlini tanir-tanimas qo‘llariga to‘pponcha beradi. Uzun soqolli eski qaroqchilar ichida

katta bo‘lganlar. Bolalar bir necha yildan so‘ng turnaning ko‘zini, qochayotgan quyonning orqa oyog‘ini poylab nishonga oladigan bo‘ladilar. Bolalar nishonga aniq uradigan bo‘lganlaridan keyin, boshqasini gapirma ham bo‘ladi.

Hoji qaroqchi juda boy... Bolalari odam o‘ldirish bilan shug‘ullanadilar. Dushmani bor odam, Hoji qaroqchining oldiga kelib: “Hey Hoji qaroqchi, shunday bir dushmanim bor. Bir o‘g‘lingni bersang, dushmanimni o‘ldirsa. Xohishingni ayt”, — deydi. “Yuz ming, — deydi Hoji qaroqchi. — Bir qurush ham pastga tushmayman. Bu hayot-mamot masalasidir. Buning ustiga, hozir bolalarni ham qamab yuborishyapti. Bir odamning hayoti pul bilan o‘lchanadimi? Bir odamning qadr-qimmati dunyoning moli bilan o‘lchanmaydi axir, o‘lchanmaydi. Lekin biz kabilarning ko‘zi ko‘r bo‘lsinki, ishimiz faqat odam o‘ldirishdir. Afsuski, shunday. Shuning uchun yuz ming berasan”. Buvisi ham Hoji qaroqchining o‘g‘liga yuz ming berishga rozi bo‘libdi. Hoji qaroqchining o‘g‘li mushtdekkina bir bola bo‘lsa ham, to‘pponchani buvisiga qaytarib: “Esmani ko‘rishim bilan oyoq-qo‘lim qotib qoldi, chiroyi ko‘zimni qamashtirdi. Men uni o‘ldirolmayman. Xohlasangiz, Esmaning o‘g‘li — Hasanni o‘ldirib berishim mumkin, ammo Esmaning o‘zini o‘ldirolmayman”, — debdi.

Odam o‘ldirish bilan shug‘ullanadigan, pul uchun odam o‘ldiradigan qancha odam bor bu tog‘larda. Ataylab shunday bolalarni tarbiyalab, yetishtirib chiqaradilar. Pul uchun xohlagan kishingni o‘ldirib beradilar, lekin Esmani o‘ldiradigan odam yo‘q. Sen ham o‘ldirolmaysan, Hasanim. Go‘zal onangni sening ko‘zing qiymaydi. Borib bir ablahning qo‘yniga kiradi u, Hasan. Mening o‘g‘lim ham tengi yo‘q, kelishgan yigit edi. O‘g‘limning to‘shagiga bir yomonni yotqizadi.

Shundan keyin men o‘lmay, kimlar o‘lsin. O‘ldirma uni, onangni o‘ldirma, Hasan. Uni hech kim o‘ldirolmayapti. Uni ko‘rgan odam oshiq bo‘lyapti. Sen ham o‘ldirolmaysan, o‘ldirmagin, Hasanim. Ana borsin, chayonlar kirsin, o‘g‘limning gul yotog‘iga. Men o‘g‘limni o‘pishga ham qizg‘anardim, ana qizil qonga beladilar. Men nima qilay, arslonim? O‘g‘limning qotili ko‘z o‘ngimda sollarib yuribdi. Kiyinib, yasanib-tusanib yuribdi.

Dahshatli bir shamol esardi. Daraxtlarni ildizi bilan qo‘poradigan, xirmonlar, o‘tlarni uchirib, yo‘llarni changitadigan, qoyalarni tebratadigan shamol... Ko‘ksilarini quturgan shamolga berib, osmonda burgutlar uchishardi...

Bir xirmon bo‘lib gulxan yonardi. Avvaliga olov halqasi kattalashdi. So‘ngra o‘nta odam bo‘yi barobar olov Hasanni o‘rab oldi. Olov borgan sari kichiklashardi. Hasan hech bir yerga ketolmas, hech bir yerga qarolmasdi. Olov halqasi kichiklashgani sari Hasan bo‘g‘ilib borardi.

— Uch kundan beri tuz totmading, bolam. O‘g‘lim, ovqat yemasang...

Hasanning peshonasini no‘xatday-no‘xatday ter bosardi. U narigi tomonga o‘girilib olgan, Esmaga hech qaray olmasdi.

— Hasan, agar odam uch kun ovqat yemasa...

Hasanning yuzi qizarib ketdi.

— O‘lmoqchimisani?

Ha, Hasan o‘lishni xohlardi. Qani endi o‘la olsa. Hasan hech kimning yuziga qarolmasdi. Qishloqda Hasanni kim ko‘rsa, yuzini teskari o‘girib ketardi. Amakilari, hattoki qishloqning itlari ham u bilan gaplashmas edi. Uylarni yoqqan kim? Hasan! Butun qishloq bir ovozdan shunday gapirardi. Otasining qonini yerda qoldirib, arvohga aylantirib qo‘ygan insondan xayrli ish kelarmidi?! Uylarni ham yoqadi, insonlarni ham, o‘zini ham.

Qaldirg‘och uyalarini buzib, ularni o‘ldirgan kim? Hasan!

Otasining qonini yerda qoldirgan insondan yaxshilik chiqadimi, qaldirg‘ochlarni ham o‘ldiradi, begunoh bolalarni, laylaklarni, insonlarni ham...

— Bo‘yi chirigurga qarang, bo‘yi chirigurga. O‘zini odam deb hisoblab, qishloq ichida odamlarday gerdayib yurishini qarang!

— Ilonga o‘xshaydi, ilonga!

— Ahmoqning o‘zginasi, ahmoqning.

— O‘zini birovga kerakday hisoblab...

— Qochadi-da, albatta, qochadi.

— Burnining osmondaligini-chi, juvonmargning.

— Xuddi otasining qotilini o‘ldirgandek.

Qishloqqa chiqib aylanib yurar, yo‘l-yo‘lakay anjirlarni uzib ketardi. Paluch deb ataluvchi anjirlarning nozik tikanlari qo‘llarida. Qishloq ichidan chiqib ketolmasdi. Necha yil, necha oy, necha kunlardan beri otasi haqida gapirib yuruvchilar endi bu haqda og‘iz ham ochishmasdi. Uning arvoqligi va doim qishloq ichida kezib yurishi... unutilgandek edi... Gapirishga gapirilardi-ku, lekin Hasanning yonida churq etishmasdi. Hasan bu holning tagiga yetolmay garang edi. Ajabo, shu kunlarda nima haqida gapirish-ayotgan ekan-a? Hasanni ko‘rishlari bilan hamma joy-joyida jim bo‘lib qolar edi.

Nima bo‘ldi-yu, bir kun bir bola og‘zidan ilinib qoldi. Hasan sevinchidan telba bo‘layozdi.

Otasi hali ham onasiga oshiq emish. Shuning uchun qabrida tinch yotolmay, Esmani ko‘rish uchun Yer yuzini kezib yurganmish. Esma bilan bir kun birga bo‘lish uchun jon bermoqdamish. Balki, bir kun kelib Esmani bo‘g‘ib o‘ldirarmish. Balki, bir kun qishloq aholisi Esmaning o‘ligini yo Anavarza qoyaliklariga otilgan yoki irmoqda cho‘kib, ko‘karib yotgan holatda toparmishlar.

* * *

Qaldirg‘ochlar, yong‘inlar, o‘lgan laylaklar, ilonlar quvlarimoqda edi Hasanni. U ortiq uxlo olmaydigan bo‘lib qolgandi, kechalari o‘rnidan turib, xo‘roz ilk qichqiradigan mahalda Anavarza qoyaliklariga chiqib ketardi. Qoyalikning pasti o‘n terak bo‘yicha keladigan jarlik edi. Qoyalar tekislikdan, pastdan turib yuqoriga tikka yuksalib ketgandi. Anavarza qal’asining qoyalari keskin edi.

Qorong‘i. Hasan pichoqning tig‘ida yurayotganday, qirra qoyalar ustidan ketardi. Qadam bosayotgan yeridan ikki barmoq nariyog‘i jarlik edi. Jarlikning tagi marmar yotqizilgan tekislik edi. Bu yerdan to marmarning ustiga tushguncha, eng kichik parchasi ham qolmay zarraga, unga aylanadi. Buni Hasan yaxshi biladi. Juda yaxshi biladi... Bilgani uchun dahshatli bir qo‘rquvda, tik qoya ustidan yurib o‘tardi. U yerdan o‘tib olishi ancha vaqtga cho‘ziladi. Pichoq og‘zidek qoyalikdan o‘tgunicha, qora terga tushadi. Ko‘zini katta ochib pastga, qorayib turgan jarlikka qaraydi. Har-

tigul, yiqilmadi. Chuqur nafas olib, xo'rsinib qo'yadi-da, qishloqqa qaytadi. Bu har kuni takrorlanadi.

— Qishloqda hech kim u bilan gaplashmasin, u la'natlangan, — dedi Deli Haydar. Uning og'zida bir dona ham tishi yo'q, jag'lari ichiga kirib ketgandi.

— Aqldan ozgan u. Har kecha, har tuni... Men uni o'z ko'zim bilan ko'rdim.

— Hech kim yuziga ham qaramasin, — dedi Ramzi Topsharan. O'zi, singlisini o'ldirib, burdalab tashlagan bir qaroqchi edi.

— Yo jinni bo'ladi, yoki... — derdi u.

Qarib qolgan Maryam ismli xotin, bo'ri tishlarini chiqarib, chivinining uchishiga o'xshash chiyildoq ovozi bilan:

— Men gaplashaman, u bilan. Qo'yinglar, yashayversin bechora. Otasi ham arvoh bo'lib yurgan bo'lsa bechoraning, — dedi.

— Qanday yaxshi bola, — dedi Fingirdek, — ozgina kattaroq bo'lganida edi, o'zim uni bu qishloqdan olib qochardim.

— Ko'rdim, — dedi Mustan. — Otasi uni har kuni qo'lidan ushlab Anavarza qoyaligiga olib chiqadi. Qorong'ida qo'lidan tutganicha jarlikning og'zida aylantirib yuradi. Bir kun kelib, otasi Hasanni shu qoyalikdan pastga qarab itarib yuboradi, — dedi siyrak, tola-tola, uzun soqolini to'xtamay qashib.

* * *

Hasan ertalab juda vaqtli uyg'ondi. Yuzini ko'p suv bilan ura-ura yuvib, kiyindi va qornini yaxshilab to'yg'azdi. Buvisining yoniga ketdi. Buvisi ancha vaqtdan beri u bilan gaplashmas, uni ko'rishi bilan narigi tarafga boshini o'girib, u ketguncha shunday yotardi. U ketganidan so'ng, ingraniganicha bu tarafga o'girilardi. Hasan ko'p marotaba buvisini o'zining orqasidan qarg'aganlarini eshitgan.

— Bir nima deng, buvi. Gaplashing men bilan. Tushuntiring, otam qanday qilib arvoh bo'lib qoldi. Tushuntirib bering. Otamni bo'rilar, qushlar yeyaptimi, ayting menga...

Xalilni har kuni bo'rilar yer edi. Bo'rilar uni yeb tugatar, lekin Xalil yana boshqatdan arvoh holiga kelar edi. Har kecha xuddi shu holat takrorlanar edi.

— Otamni ular qanday yeyishyapti, buvi?

Baribir buvisi u bilan gaplashmasdi.

Amakilari, ularning bolalari, qishloqdagi bolalar — hech kim u bilan gaplashmasdi. Onasi, onasi bo‘laturib ham Hasanga gapirmas edi.

Quyosh qizdirib turardi. Irmoq eritilgan kumushday tovlanib oqardi. Hasan qishloqdan qochar, quyosh uni tobora qizdirayotgan edi. Irmoq bo‘ylab, pastga Dumlu tomonga qarab chopdi. Dumlu qizil tuman ichida tebranib turardi. Yalang oyoq Hasan yerni, qumlarni bosarkan, oyoqlari kuyardi. Hasan chanqab suvsizlikdan o‘layozdi. Oqshom tushganidan so‘nggina g‘arbdan shamol esa boshladi.

Hasan yonidagi oqayotgan suvga egilib, bir qultum suv ichishni yoki yuzini yuvib olishni aqliga keltirmasdi.

U to‘xtamay yurar, terga botgan, changga belangandi. Oyoqlari, yurishni xohlamay, uni orqaga tislantirardi. Oldinga yurishga ham, orqaga qaytishga ham juda qo‘rqardi. Ikkala tomon ham Hasanga vahima solardi. Birdan orqasiga qaytdi. Orqaga qaytganini o‘zi anglamadi. Qachon, nima uchun orqaga qaytganini ham bilmadi.

Tunning qoq yarmida Anavarza qoyasining qoshida edi. Qorong‘ida qoyalar tobora kattalashib ketayotgandi. Qoyaning tepa tarafidan shovqin-suronlar, yaralangan katta bir hayvonning ingraganlari eshitilardi. Shamol o‘tlarni, daraxtlarni, hatto qoyalarni ham sovurayotgandi. Butun kuchi bilan yugurib, nafasi tiqilganча tepaga chiqdi. Tizzasi, qo‘llari qonadi. Yuqoriga chiqqanida atrof-dan kekik deb ataluvchi o‘tning achchiq hidi va kuyindi hidi keldi. O‘zini jarlik tomonga urdi. Xuddi soch tolasining ustida yurayotganday yurar, quloqlari ostida garang qiluvchi shovqin shang‘il-lardi.

Ustarning tig‘idek o‘tkir qoyada yurgani sari qo‘rqar, qo‘rq-qanidan mastlarday tebranardi. Jarlik haqida o‘ylardi. Butun badani qorong‘ilik bilan qorishib ketgan, titrab turardi. Birdan qarshisida uni ko‘rdi. O‘zini chap tarafga otdi. U ustiga bostirib keldi. Baqirolmadi. To‘g‘rirog‘i, baqirsa ham, ovozi chiqmadi. Bo‘g‘ilib

ketayotgandi, birdan bo‘g‘zining, bo‘shashib qolganini his qil-di va asta sekin nafas ola boshladi. Yana o‘rnidan turib, tizzalari titraganicha jarlikning ustaraday og‘ziga o‘zini urdi. Hozir o‘zini xuddi bir o‘yinda ishtirok etayotganday his qilib, milliy raqsga tushayotganday yurardi. Ichidagi qo‘rquv ham sekin-sekin orta-yotgandi.

Shu tariqa Hasan bu kecha ustaraning tig‘idek qoyada qora ter-ga botgunicha yuraverdi. Shimolga qarab yurar, so‘ng yana orqaga qaytardi. Kun chiqqungacha, oyoqlari chalishib ketgunga qadar borib-kelaverdi.

Kun yorishib, jarlikni yaxshiroq ko‘rishi bilan boshi aylana boshladi. Tevarakdagi dunyo, qoyalar, o‘tlar, arilar, kapalaklar, qurigan gullar — hammasi bir-biriga qorishib gir-gir aylanardi. Pastdagi katta daryo bir soydek bo‘lib qolgan, tekislikdagi yo‘llar ipday ingichkalashgan, odamlar qurt-qumursqalar misoli betartib aylanardi. Kichik bir qizil yuk mashinasi ham changga botganicha aylanardi. Atrofidagi hamma narsa gir-gir aylandi-da, Hasan ikki qoyaning orasiga yiqilib tushdi, nafasi tiqilganча biroz o‘sha yer-da shunday yotib qoldi.

Kun qizdirar, Hasan terlardi, qoyaliklar yonib turardi. Hasan-ning quloqlari shang‘illab, ko‘z oldi qorong‘ilashib, kechami-kun-duzmi — farqiga bormasdi. Anglolmasdi ham. Qoyalikning ustidan shaffof, nurli, olamni yoritganicha qizil ilonlar o‘tib ketayotgan-di. Otasi Xalil uzun oq kafanga o‘ranib, qizil, shaffof ilonlarni o‘ldirar, har ilonni urganida, ilondan nurlar otilib chiqar va osmon-ga sapchib, u yerdan yulduz bo‘lib yerga to‘kildirdi. O‘ldirilgan ilonlar yerga tushishi bilan yana qaytadan tirilar edi. Terisi qalin qurtlar, quyosh nurida aylanib-aylanib, qoyaliklarga urilib aks sado berar va yerga tushib yo‘llarga, yaylovlarga yopishib ketar-di. Million-million shilliqqurtlar oq tugmachalarday har bir o‘tga, gulga, archaga, daraxtga, yaproqqa yopishib olgandi.

Hasan o‘rnidan turmoqchi bo‘ldi, lekin turolmadi. A‘zoyi badani qaqshab, chidab bo‘lmas bir og‘riqqa kirgandi. O‘rnidan turib, jarlikning ustara tig‘i kabi qirrasida yurishni xohlardi. Turib yurmasa, yorilib o‘ladiganday edi.

Pastdagi o'sha qizil yuk mashinasi jimjiloqday kichrayib ketgandi. O'sha yerdan bir yiqilsa, ming burda bo'lib... Qo'rquvdan dag'-dag' titrardi. Sudralib-sudralib jarlikning og'ziga keldi va o'rnidan turdi, pastlik esa chuqur, uzoq edi...

Yaylov to Gavurtog'ining tagiga qadar tep-tekis edi. Xamita qal'asi, Ilonqal'a va Toprak qal'a tuman ichida qolgandi. Yaylov tovlanib turardi. Tekislikning har yoni nurga to'lgandi. Faqat jarlikning tubi qorayib turar, Hasan esa u yerga qarolmasdi ham, qorong'ilik. Hasan birdan jonlanib, sapchidi-da, oyog'ining yarmicha keladigan jarlikning uchida yura boshladi. Yurgani sari qo'rqar, qo'rquvdan aqldan ozar, yana o'ziga kelardi. Boshi, ayniqsa, kunduzlari ko'p aylanardi. Yurgan yo'li cheksizday tuyuldi, balki, bir kunlik yo'l yurgandir?! Shunday tuyulardi unga... Bir bo'shshsa, yurolmay qolar, jarlikning boshida, pastlikka qarab bir oldinga, bir orqaga tebranardi. Ichidan ana yiqildim, mana yiqildim, degan tovushlar kelar va tebranardi. Bir oldinga, bir orqaga tebranardi. Atrof qorayib ketar, so'ng quyuq, ko'zni oluvchi bir yorug'lik bilan ochilardi. Hasan bir oldinga, bir orqaga borib-kelardi. Quloqlarni kar qilgulik shovqin borgan sari ortib, u tebrangan sari shovqin ham kuchayib borardi.

Oxiri, Hasan o'zidan ketdi. Orqaga, tuproqning ustiga yiqildi, qoyalarning orasiga chalqanchasiga cho'zilib qoldi. Oldinga tebranganida, o'zidan ketganida edi, hozir pastda burda-burda bo'lib yotgan bo'lardi. Butun badani sochilib yotgan, jarlikka tushmasdanoq burgutlar uning parchalarini ming bo'lakka bo'lib, yeb tugatgan bo'lardilar...

Oq kafanli keldi. Oldida bir suruv qirmizi ilonlar...

— Hasan, — derdi, — Hasan sen o'g'lim emasmisan? Mening pushti kamarimdan bo'lmaganmisan, Hasan? Otangni qutqarmaysanmi? Mana, oldimda yuzlarcha qirmizi ilon, bular ilon emas, qoni yerda qolgan, xuni olinmagan odamlar. O'ldirilganlar, biroq o'chlari olinmagan. Arvohga aylanib, qirmizi ilon tusiga kirib yuribdilar. Do'zax moliklari meni bularga cho'pon qilib qo'ydi. Mening ham qonim yerda qolsa, shu ilonlar holiga tushaman. Otangning bu ahvoliga qanday chidaysan, Hasan?

O'g'lim emasmisan, rahming kelmaydimi menga? Men qirmizi ilon bo'lib, qiyomatga qadar shunday sudralib yurishga loyiqmanmi, Hasanim, bolam. Oh ilonni o'ldirsalar, o'ldirsalar edi ilonni... Oh, Hasan...

Bir qarasa ayiq edi, devorlar, qoyalar, qaldirg'ochlar cho'g'lar ustiga to'kilardi. Hasan qochar, ilon, qaldirg'ochlar, burgutlar, qirmizilar uni quvardilar.

Qishloq yana gapira boshladi. Yetti yoshdan yetmish yoshgacha — hamma-hamma, gapirardi. Tillarida Esma edi. Xalil kelganmish. Butun qishloq tamom bo'lgan Xalil bilan gaplashganmish. Avval onasining yoniga kelganmish. Onasi bilan juda ko'p gaplashganmish. So'ng chidolmay, qishloqqa kelib, daraxtning tagida o'tirganmish. Atrofdan apelsin hidi kelarmish. Qishloq o'rtasida baqirganmish:

— Qirmizi ilonlarga cho'pon bo'ldim, cho'pon... Keyinroq, shaffof qirmizi ilon bo'laman. Meni ilon qilib qo'ymanglar, ilonni o'ldiringlar, o'ldiringlar ilonni...

So'ngra pat etib, o'rtasidan yorilib, qishloq ustiga qirmizi ilonlar yog'ila boshlaganmish.

Buvisi biroz yumshab qolgan, yuzi sevinchli ko'rindi. Anchagacha Hasanning sochlarini silab o'tirdi. Hasan bundan juda ham xursand edi. Buvisi u bilan gaplashdi ham. Demak, endi ham-qishloqlari ham gaplashishadi. Yaxshi, Hasan bu safar ham qutulib qoldi. Buvisining og'ziga kirguday bo'lib gaplarini eshitardi. Eshitganda ham, butun yuragi bilan maza qilib tinglardi...

— Xalil muhabbati tufayli ham arvoq bo'lib yurganmish, eshitdingmi, Hasan? Onangga savdoyilanib, oshiq bo'lgan. Rashk qilayotganmish onangni. Teng'i yo'q go'zalimning qo'yniga boshqa bir erkak kiradigan bo'lsa, men o'laman, deyotganmish. Tushundingmi Hasan, tushundingmi bolam, sening otangning, shunday pahlavon bir yigitning to'shagiga boshqa bir erkak kiradimi, bo'ladigan ishmi bu? Kel, kel, kel, Hasan. Kel, bolam, kel.

Hasanning boshini quchog'iga olib, ming'ir-ming'ir gapira boshladi:

— Sen bilmaysan, bolam, hali yosh bolasan. Menga quloq sol, bolam. Ulg'ayding, pahlavon yigit bo'lding, sen kabi bir yigitning

onasi boshqa erkaklarni o'z yotog'iga olishi mumkinmi? Kel, kel, yaqinroq kel, hech kim eshitmasin. Onang har kecha bir erkakni yotog'iga olayotganmish. Buni butun qishloq ko'ribdi. Ko'rman, eshitmagan, bilmagan qolmabdi. Bu gapga nima deysan, Hasan... Otangning qoni yerda qoldi, onang esa dunyo go'zali, uni o'ldirishga hech kimning ko'zi qiyamaydi, mayli o'ldirmasinlar. Lekin sen, sen nima degan odam bo'lding, bu dunyoda qanday bosh ko'tarib yurasan. Hamma sening onangni... O'lguninggacha seni fohishaning o'g'li demaydilar?! Nima deysan Hasan? Peshonangdagi bu qora dog'ni qiyomatgacha qanday ketkazasan? Men yaqinda o'lib ketaman. O'g'lim o'lib, qoni yerda qoldi, endi esa nabiramning ham yuzi qora bo'ldi.

Hasanning boshini o'zidan uzoqlashtirib, unga ko'z qirini tashladi. Hasanning yuzi o'liklarnikiday bo'lib qolgandi. Buvisi nishonga aniq tushganini sezib, sevinib ketdi. Odatda, bolalar onalarini o'z otalaridan ham qizg'anadilar.

— Kechalari uxlamay uni poylab ovora bo'lma, onang juda ayyor. Agar bir xotin boshqa bir erkak bilan don olishishni xohlasa, etagining uchini o'z eriga tutqazib qo'yib ham maqsadiga yetisha oladi. Eri buni sezmaydi ham. Shuning uchun onangni poylama. Ana, ko'chaga chiq. Onangning boshqa erkak bilan yotganini ko'rman bormikan...

Gapirdi, gapiraverdi. Onasining go'zalligini ming marotaba, qayta-qayta gapiraverdi.

Hasan buvisining yonidan chiqqanida tinmay gandraklardi. Qalbini chidab bo'lmas bir qayg'u chulg'ab olgandi. Qishloq maydoniga bordi. Yonidan o'tgan-ketgan uni tutib olib gapirardi. Qishloq onasining fohishaligini bir-ikki oy to'xtamay gapirdi. Miya-sida har xil gaplar aylanardi, go'zal xotinning oyoqlari, yuzi-qoshlari, ko'zlari va yalang'och holatda quchoqlashishlari... Aqldan ozay desa ham, yana hamqishloqlarining onasi to'g'risida hech zerikmay, charchamay gapirgan gaplarini tinglardi. Tinglamasa, o'lardi. Qishloqliklar qandaydir sehr bilan buvisiga bog'langan, u nima deb gapirsa, ular ham birga ming qo'shib so'zlashardi. Qishloq ham, Hasan ham buvisining qo'rqinchli bosimi ostida edilar. Onasi o'lishi kerak. Onasi...

- Bu qiyin, bu juda qiyin, uka.
- Shu ham — onasining fohishaligi ham ta'sir qilmasa Hasan-ga, unda qon yo'q, demak.
- Tomirida qoni bor odam, otasining qotili onasi bo'lsa ham, yashatarmidi uni?
- Qoni qurigan, qurib qolgan qoni.
- Erkaklar uylariga kelib, onasini boshdan oyoq yechintirib, ishga kirisharmishlar-da, Hasan uni tomosha qilib, kayflanarmish.
- Hasan ko'zlarini ochib, qarab turarmish.
- Bir safarida onasi uyalib, ket bu yerdan, odam ham onasini shu holatda tomosha qiladimi, deganmish. Hasan yig'lab, men tomosha qilaman, deganmish.
- Hasan onasiga to'xtamay, ko'zlarini yummasdan ham qarab turarmish.
- Erkaklarning u bilan o'ynashishlaridan zavq olarmish.
- Onasiga, men seni o'ldiraman, deganmish.
- Nega endi?
- Agar bir erkakni to'shagingga olganingda, men bo'lmasam, seni ko'rmasam, mendan yashirinchu bu ishni qilsang...
- Onasi nima debdi, onasi?
- Nima derdi, bechora. Men bir tul xotinman, erkaklarga muhtojligim bor, debdi. O'g'ilning onasini tomosha qilishi uyatdir. Nima qilayki, erkaklarga muhtojman, erimni bo'lsa o'ldirganlar.
- Erkaksiz yasholmayman, deganmish.
- Yasholmaydi, u.
- U misoli Dalap Arab biyasi kabi...
- Bir kechada butun qishloqning erkagini qo'ldan o'tkazadi.
- Boshqa erkak yo'qmi? Ey, Muhammad ummati, menga yana erkak kerak, deydi.
- Hasan nima qilsin, hali mushtday bir bola bo'lsa...
- Bo'yni uzilsin Hasanning, bo'yni.
- Odam ham onasini boshqa erkaklarning qo'yniga solib, onasining ishlarini, u yer-bu yerini tomosha qiladimi?
- Jinni bu sulola. Bularning boshdan oyog'i jinni.
- Bechora Hasan.

— Qayerdan bilsin, bola bechora, onasi erkaklarni to‘shagiga olishini, qayerdan bilsin.

— Poylab yotibdi, bechora.

— Bir kun poylabdi, ikki kun poylabdi.

— Poylaydi-da, poylamasinmi? Hasanday bola, onasining fohishaligiga chidaydi, deb o‘ylaysanmi?

— Odam har narsaga chidaydi-ku, lekin onasining fohishaligiga chidolmaydi, o‘ladi.

— Hasan erkak emasmi, bir ko‘rsin onasi bilan boshqa birisini.

— Onasining qo‘ynida.

— Mo‘ljalga aniq oladi Hasan... Onasini ham, uning ustidagi odamni ham o‘ldiradi.

— O‘h, o‘h, o‘h! Onasi buni bilmaydimi? Bilib turib, ishini Hasanning ko‘z o‘ngida qiladimi?

— Hasan onasiga bir narsa qiladimi... Axir, u Hasanning onasi... Ana qilaversin... Onasi dunyo go‘zali. Bunday go‘zal xotin o‘zini ko‘z-ko‘z qilmay nima qilsin?

— Uch kun poylabdi, bola.

— Uning uxlamayotganini onasi bilmaydimi?

— Uch kundan so‘ng, Hasan uxlashi bilan, bir erkakni qo‘yniga olibdi, ertalabgacha.

— Uch kun uxlamabdi-da Hasan... Bechora...

— Xalil ham ilon tusiga kiribdi, qirmizi ilonga aylanibdi. Shishadek ichi ko‘rinadigan, bir uchi bu yerda, narigi uchi u yerda bo‘lgan ilon.

— Bechora kelib, ularning ro‘parasida o‘ralib, Esmani tomosha qilib turarmish. Esma bo‘lsa haligiday odamlar bilan... Arvoh, arvohning qo‘lidan nima ham kelardi? Ilonmish, ammo ichi havodek ko‘rinib turuvchi, qirmizi bir ilonmish. Havodan yasalgan ilon o‘ch ololmaydi.

— Hasan, ajoyib bola. Siz Hasanning miyasini bunday zaharlamang.

— Hasan onasining bunday ishlariga chidolmaydi.

— Hali yosh bola.

— Qanaqasiga bu yosh bola, eshak-ku bu...

— Esmani ko‘z qiyadimi?

- Alloh bunday go‘zal — Esmani boshqa yaratmaydi...
- Bu qishloq, bu ming yoshdagi kattakon jodugar o‘ldiradi bechorani.
- Go‘zalga dushman — Allohga dushman.
- Qaniydi Alloh uni yaratmasa. Uni yaratib insonlarning boshiga balo qilgan.
- Nega, nega balo qilarkan? Bechoraning og‘zi bo‘lsa ham, tili yo‘q.
- Og‘zi bor-u, tili yo‘q bo‘lsa, qishloqning o‘rtasida likillab kezib yurgan kimdir?
- Har kuni, har kuni...
- Ko‘rgan erkakni es-hushidan ayirgan...
- Esiz, Esma!
- O‘z qishlog‘iga ketsa edi.
- Ketmaydi.
- Ketolmaydi.
- Nega ketsin, nega ketsinki, u kabi go‘zallar yuzlab bor ekan, qishlog‘ida.
- Bu yerda esa bir dona.
- Ey, Allohning boshqa ishi yo‘qmi, yuzta Esma yaratadimi ne hasratda. Esma go‘zallikda, bu dunyoda yagonadir.
- Bir dona, bittagina, yagona.
- Esiz!
- Bir dona bo‘lsa ham, Hasan uni yashatmaydi, o‘ldiradi.
- Esiz!
- O‘ldiradi.
- Hasan, kofir, inson ham onasini, o‘z onasini o‘ldiradimi?
- O‘ldiradi, bu sulola.
- Bu qonxo‘r sulolaga odam o‘ldir, desang bo‘ldi. Nafaqat onasini, balki yetti sulolasini ham so‘yib tashlaydi.
- Esiz!
- Bechora Esma.
- O‘ldiradilar bular.
- O‘ldiradi, Hasan.
- Hali yosh bola, qamashmaydi ham.
- Uni qamasharmikan?

Birdan bu gaplar to'xtadi. Qishloqqa shunday bir sukunat cho'ndiki, churq etgan tovush yo'q. Qishloqliklar hech gapirmas-dilarmi yoki Hasanga shunday tuyulyaptimi?! Har kuni buvisini-kiga borar, buvisi ham og'iz ochib bir narsa demasdi. O'likda tovush bo'lishi mumkin, lekin qishloqda, buvisida hech qanday tovush yo'q edi. Yoki otasini, onasini gapirmaganlari uchun Hasanga shunday tuyulayotgandir. Hech kim, hech bir zog' og'iz ochmasdi.

Hasan ertalabdan kechgacha qishloq ichida u yerdan bu yerga borib-kelar, uchragan odamga umid bilan, yolvorgandek qarardi. Hech kim churq etmasdi. Otasini, onasini ham unutib yuborgan-day edilar. Daraxtlarga, suvlarga, til-zabonli ne bo'lsa, barisidan omonlik tilardi.

Qaldirg'ochlar ham yo'q edi endi, uyalari bo'm-bo'sh, vijir-vijir qilishmaydi. Burgutlar esa yuksaklarda uchadilar, tovushlari ham yo'q, pirillamaydilar ham.

Qirmizi ilonlar, qumursqalar, uzun kafanli odamlar, sariq itlar, har kecha qabristonda huradigan kuchuklar... Hamma, hamma narsa yo'q bo'lib ketgan. Hech narsa yo'q...

Hasan bu bo'shliqni to'ldirishga umid bilan harakat qilardi. Qishloqdagi eng kichik novdani ham quchoqlardi. Hamma narsa, hamma o'lgan, jimjitlikda edi.

Hasan so'nggi bir umid bilan quyoshning qizg'in nuri ostida jarlikka qarab ketdi. Ustara kabi o'tkir qoyada, jarlikning yonginasida, oyog'i bir toyib ketsa, pastda, burda-burda...

Parcha-parcha, deya o'ylardi Hasan, lekin men parchalanib ketsam-chi, degan fikr hech xayoliga kelmasdi. Qo'rqmas, yuragida ozgina hayiqish ham yo'q edi. Pastlik yastanib turar, yuk mashinalari o'yinchoqday, insonlar chumoliday, irmoqlar ipday ko'rinardi. Na boshi aylanar, na yiqilishdan qo'rqardi. O'zini shu yerdan pastga qarab otishdan ham qo'rqmaydi, hatto.

Qo'rqishga harakat qilib, pastlikka tikilganicha chuqur jarlikdan ko'zini olmasdi. Qancha tikilmasin, hech bir foyda yo'q. Jarlikning ustaradek o'tkir cho'qqisida yurib, chopib, aylanib kelsa hamki, baribir yo'q, yo'q, yo'q...

Qishloqqa qarab ketdi. Uyiga bordi, onasi uni kutib oldi. Endi sochidan tirnog'igacha yengil titrab, tuklari tikka bo'ldi.

Qo'l-oyog'i qaltiray boshladi. Uyda o'tirolmay ko'chaga chiqib ketdi. Qishloq maydoniga borgunicha bo'm-bo'sh bo'lib qoldi.

Onasini ko'rishi bilan telbalarday qaltirar, o'zini bilmay, titrab-qo'rqr, u yerdan ketishi bilan bo'm-bo'sh bo'lib qolardi...

* * *

Onasi hovlidagi tandirga o't qalardi. Tandirdan bir quchoq olov yuqoriga o'rlardi. Hasan titroq ichida qo'lidagi to'pponchani o'ynardi. Qo'lidagi to'pponcha otasiniki edi. Olov lovullab-lovullab, so'ng birdan pasaydi. Onasi tandirga egilib-egilib turardi. Hasan qaltirar, titrardi. Eti junjukardi. Boshi aylanardi. Onasi ko'zining oldidagi olov ichida edi. Birdan qo'lidagi to'pponcha otili. Bir qichqiriq eshitildi.

Yana, yana o'q uzildi. Atrofni kuygan go'sht, kuygan soch hidi tutib ketdi. Hasan birdan bo'shshdi. U qo'lida to'pponchasi bilan tandir boshida biroz aylanib turdi. Onasining boshi tandirga kirib qolgan, sochlari yonardi. Anavarza tomon yo'l oldi.

Uch kundan so'ng uni o'sha qoya sandig'ining ichidan kuchug'i topdi. Tosh qopqoqni ustiga yaxshilab yopgan edi. It o'z sohibini qanday qilib bo'lsa ham topadi, hididan topadi, hididan.

Bir necha oy avval Hasan meni qidirib topdi. Turish-turmushi joyida ekan. Uchta kombayni, beshta traktori, yana bilmadim, qanchadir qarich dalasi bor ekan. Kattakon bir uy qurdiribdiki, uymisan-uy. O'ttiz qarichlik apelsin bog'ining ichida ekan. Uylan-gan, juda go'zal xotini bor ekan. Bolalari esa oltita bo'libdi: uchi o'g'il, uchi qiz.

To'rtta odam o'ldirib, kecha-kunduz namoz o'qiydigan turmadagi og'ani esladik. Insonlikdan chiqqan Lutfini esladik... Chuqurova insonlari borgan sari zolim, yomon, mehr-muhabbat-siz bo'lib ketishganmish. Do'st deb atash mumkin bo'lgan do'st qolmabdi. Hammasi bir-birining ko'zini o'yar, sariq chaqa uchun otasini o'ldirishdan ham toymasmish. O'zi el-u xalqqa unchaligam qo'shilavermasmish. Bahorda apelsin gullari shunday bo'y taratar-kanki, ifori kishini mast qilar emish...

TUNUKA

(qissa)

I

Qasabada uch oydan beri qaymaqom yo‘q. Uning vazifasini qasaba ma‘muriyati idorasining devonxona kotibi Rasul afandi vaqtinchalik bajarib keladi. Aslida qasaba idorasida uning na borligi, na yo‘qligini birov biladi. Rasul afandi — keksa, sodda, notavon, hatto o‘z soyasidan ham cho‘chib turadigan odam. Bu odam bilan biron bir ishni bitirishning hecham iloji yo‘q.

Mana, hash-pash demay, aprel oyi ham kirib keldi. Sholi ekish uchun ruxsatnoma olmoqchi bo‘lgan aholining murojaatlari ko‘paygandan ko‘paydi.

Dala ishlarini rejalashtirish, dalani ijaraga olish, suv uchun ko‘tarilgan janjal-to‘polonlar, oldi-berdi ishlari, bir-birini “chuv tushirish”, hiyla-nayrang, firibgarlik avjida. Ammo shaharcha qaymaqomidan hanuz darak yo‘q. Uning o‘rinbosari lavozimini egallab turgan Rasul afandi: “Men sholi bilan bog‘liq ishlarga aralashmayman. Agar qaymaqom kelsa, meni bu ishga aralashganim uchun ishdan haydab yuborishi tayin. Shuning uchun bu ishga aslo burnimni tiqmayman”, — deb turib olgan va gapidan qaytadigan-ga sira o‘xshamaydi.

Mana Rasul afandining Rasul afandi bo‘lganiga ham yarim asr bo‘libdi. Albatta, bunaqa “ishkal” ishlarga aralashmaydi-da!.. Bunaqa g‘irrom ishbilarmon “sholikorlar” bilan “oshiq o‘ynash”ning o‘zi bo‘ladimi?.. Bunaqa nomusini sholiga qo‘shib yeb yuborgan odamlar bilan bitta dor ustida o‘ynab bo‘ladimi?.. Zero, o‘tgan yillar davomida bu uddaburon “sholikorlar” tufayli uning boshiga ne kunlar tushmadi, buning sanab adog‘iga yetib bo‘lmaydi.

Masalan, Sozlidara yonidagi O‘qchio‘g‘li qishlog‘ida bir kishi sholi uni istab murojaat qilganda, unga ruxsat bersa, aniqrog‘i sholichilik hay‘atining qaroriga bir imzo cheksa, yigirma ming lira pora olishi mumkin edi. Bundan oson ishning o‘zi yo‘q, mo‘may-

gina pul ham keladi, ammo buni burnidan buloq qilishlari ham ehtimoldan xoli emas. Rasul afandi buni yaxshi biladi. Shu bois Rasul afandi “Och qornim — tinch qulog‘im” maqoliga amal qilib yashashni ma‘qul ko‘rdi... Har qadamini o‘ylab bosdi. Chunki u bunday uddaburon “sholikorlar” bilan hamtovoq bo‘lish it bilan bir qop ichiga kirish, bir tovoqdan sarqit yeyish ekanligini juda yaxshi bilardi.

Qolganlarini bir yoqqa qo‘yib turing-da, birgina Qoratog‘li o‘g‘li Murtazo og‘ani oling. Bir o‘zi yuztasiga tatiydi. Boshga bitgan balo, bitta dayus bo‘lsa, bu ham uning o‘zi. Rasul afandini qayerda ko‘rsa, darrov: “Ee-ee, Irasul afandi, Irasul afandi, eshitishimga qaraganda, hay‘atga ham quloq solmayotgan emishsan, qog‘ozlarga imzo qo‘ymayotganmishsan. Bu nimasi, Irasul afandi? Biz sen bilan ota qadrdonlari emasmidik? Xo‘sh, Irasul afandi... Qaymaqom yo‘q ekan deb o‘z‘ingni Abdurahmon Chalabiy deb o‘ylayapsanmi? Xalq shunday deyapti, Irasul afandi. Hamma sendan norozi.

Rasul afandi ham Murtazo og‘aning oldida bo‘ynini egib, qo‘l qovushtirib, har doimgiday, har yerda, hammaga qilganiday samimiy tabassum bilan jilmayib: “Nima qilaylik, og‘am, nimaga erishgan bo‘lsak, sizning sharofatingiz bilan erishdik...” deb ehtirom ifodasi sifatida boshidan shapkasini yechib, ta‘zim qilib o‘tib ketadi.

— Xo‘sh qani gapir, Irasul afandi... Axir, sen hammaga yaxshilik qiladigan, samimiy, mehr-muruvvatli odam eding-ku? Axir, insonlarni bir-biriga bog‘lab turadigan narsalar shu emasm?

Rasul afandi bu aytilgan so‘zlardan keyin to‘xtaydi va yana hurmat-ehtirom bajo keltirib, shapkasini yechadi, yana: “Sizning sharofatingiz bilan...” deydi-da, yo‘lida davom etardi.

Mana, aprel oyi ham tugay deb qoldi. Sholikorlar hay‘ati yig‘ilish ustiga yig‘ilish o‘tkazmoqda. Hatto bironta maydonga ruxsat berilgani yo‘q. Bezgakka qarshi kurash doktori ham Rasul afandi kabi boshga bitgan balo...

U ham imzo chekishga rozi emas. U ham qo‘rqadi. Sholikorlarning hammasi kecha-yu kunduz Rasul afandining atrofida parvona. Rasul afandi esa “la” deydi, lekin “illalloh” demaydi.

— Unday qilmang, Xudo xayringizni bersin, unday qilmang, — deydi va bo‘ynini qisgancha ko‘zlaridan no‘xatday-no‘xatday yosh ham to‘kib qo‘yadi... “Unday qilmang, og‘a hazratlari, — deydi. — Sizlar buyuk og‘alarsiz. Menday bechoradan nima istaysiz? Pensiyaga chiqishimga bir yarim yilgina qoldi. Bola-chaqam bor, menga bir narsa bo‘lsa, gunohimga qolasizlar. Meni bunaqa ishlarga aralashtirmanglar, o‘tinaman...”

Bir kuni “sholikorlar” shunchalik siquvga olishdiki bechorani, bosiq, xushfe‘l, halim-salim Rasul afandining sabr kosasi to‘ldi. Bor ovozi bilan baqirdi: “Bo‘shayman, iste‘foga chiqaman. Jonimga tegdilaring, dayuslar! Jonim hiqildog‘imga keldi. Bo‘shayman...”

Shundan so‘ng sal vaqt o‘tib, egallab turgan lavozimidan bo‘shash haqida uzundan uzoq ariza yozdi. Arizasida iste‘foga chiqish sabablarini erinmasdan, butun tafsilotlari bilan yozdi. Yozganlari mashinkada roppa-rosa besh sahifa bo‘ldi. Uning iste‘fonomasini o‘qigan odamning yuragi parcha-parcha bo‘lishi tayin edi. Qaymaqom vakili vazifasini vaqtincha bajarib kelayotgan bu odamning boshdan kechirganlarini birgina mana shu qog‘ozgina ko‘tara olardi.

Yaxshiyamki, qaymaqomlik xodimlari, baraka topishsin, jandarm boshlig‘i ishga aralashishdi va Rasul afandining iste‘fonomasini hech kim o‘qimadi ham, ko‘rmadi ham. Rasul afandi iste‘fo arizasini uni yaxshi ko‘rgan jandarm zobitlari va qaymaqomiyat xodimlarining ko‘zlari oldida butun irodasini to‘plab, ko‘zlarini chirt yumgancha kamoli jiddiyat ila yirtib tashladi. Keyin o‘tirib, bu arizaning har bir varag‘ini moshday-moshday qilib yirtib maydaladi va stol ustida maydalangan qog‘ozlardan bir tepacha yasadi. Keyin chap qo‘li bilan qog‘ozlarni o‘ng qo‘li kaftiga qo‘yib, axlat qutisiga tashladi. Shunda birdan ko‘z oldiga iste‘fosi qabul qilingani va ishdan ketgani, ishsiz, bir qurush pulsiz qolgani keldi...

Yuragi yomon bo‘la boshladi. Ko‘zlarining oldi qoraydi. Boshi aylanib, ichida zahardek achchiq bir narsa paydo bo‘ldi...

O‘g‘alar Rasul afandini bir martagina bo‘lsa ham sholichilar hay‘ati majlisiga olib bora olmadilar.

Rasul afandini qo‘rquv hech tark etmadi. U majlisda o‘zini katta ofat kutayotganidan bezovta edi. Unga sholichilar hay‘ati-ning qog‘ozlarini olib kelishar, u esa qo‘lini ham tekkizmasdi.

Oldidan kim chiqsa, dardini doston qila boshlardi:

— Shu qaymaqom qaytib kelsa-yu, tashvishlardan qutulsam... Shu zo‘ravon sholichilar uyimga o‘t qo‘ymasdan bu balodan qutulish yo‘lini topsam...

— Bu ishdan bo‘shasang qutulasan-qo‘yasan, Rasul afandi. Iste‘fo arizasini yoz, nima qilasan boshingni og‘ritib, ana jandarm boshlig‘i bajarsin bu vazifani to qaymaqom kelgunga qadar, — deyishdi.

— Yo‘q, buning iloji yoq, derdi Rasul afandi, yana bo‘ynini egib. — Axir, bu o‘ta mas‘uliyatli vazifa-ku! Axir, arizamni yozib ketar bo‘lsam, orqamdan gapirishmaydimi, qaranglar, bechora Rasul bir qaymaqom vakili bo‘lib vaqtincha ishlab turishni ham eplay olmadi, deb. Yo‘q, og‘aynilar men bunday qila olmayman. Bunday ish tutish menday odamga yarashmaydi. Bu rasman qochish degani. Axir, men o‘ttiz yillik tajribaga ega davlat xizmatchisiman. Misqollab yig‘gan obro‘-e‘tiborimni bir daqiqada qanday qilib ko‘kka sovuraman. Meni kechirasizlar, og‘alar!..

Biroq pichoq suyakka borib taqaldi. Agar bu shunday davom etadigan bo‘lsa, na sholi ekiladi, na boshqa bir narsa. Anqaraga, keyin Adanaga Rasul afandi ustidan arz-dod qilindi. Uni poraxo‘rga ham, insofsiz-u axloqsizga ham chiqarishdi. Hatto xotini fohisha, qizi pulga sotiladigan ham bo‘ldi. Qaymaqomlikda kecha-yu kunduz aroq ichib mast-alast, baqir-chaqir qilib yuradi deb ham yozishdi. Telegrafdan jo‘natilgan barcha ayblovlar shaharchada satr-satr o‘qildi, hatto yod olindi. Pochtaxona mudiri telegrammalarni jo‘natishdan oldin bir nusxasini o‘ziga olib qolar, yoniga kim kelsa, erinmasdan o‘qib berar edi.

O‘sha paytlar na Anqara, na Adanadan bu telegramma degan narsadan o‘tib tushadigan xabar vositasi yo‘q edi. Katta shaharlarda hamma bunga ko‘nikib qolgandi. Hech bir sirni yashirib bo‘lmasdi.

Rasul afandi idora binosidan chiqib hech qayerda to‘xtamay, to‘g‘ri uyga ketardi. O‘ttiz yil shunday davom etdi. Yelkalari tush-

gan, yuzi so'lg'in... Shunchalik g'amgin yurardiki, ko'zini yerdan uzib, yon tarafiga qaramasdi. Xuddi muzlaganday, qotib qolgan but kabi edi.

Issiq kunlar, odatda, aprel oyidan boshlanadi. Tuproqdan sariq, qizil, binafsharang va oq gullar unib chiqar ekan, Yer yuzi yam-yashil, osmon musaffo bo'ladi. Chuqurovaning issiq havosi ham yoqimli bo'ladi, tanga rohat baxsh etadi.

Rasul afandining uyi va hovlisi baland devorlar bilan o'ralgan edi. Hovlisida katta barglari qalin beshta evkalipt daraxti ekilgan. Hovli darvozasidan to uyga qadar shag'aldan mozaika shaklida qilingan yo'lak ustidan yurib kelinadi. Uyning tashqarisi pushti rangga bo'yalgan, peshonasida janubga qaragan eshik tepasida bir otning bosh skeleti osib qo'yilgan va bu skeletga ko'k munchoqlar, sarimsoq shodasi, archa, qarag'ay g'uddalari ilingan edi. Uyning hovliga qaragan derazalaridan sutdek oppoq pardalar ko'rinib turardi.

Hovli darvozasi jigarrang, har burchagiga bittadan otning taqasi mixlab qo'yilgandi. Rasul afandi qo'lini darvoza tutqichiga tekkizar-tekkizmas, darvoza lang ochildi. Rasul afandi bolalarcha beg'ubor tabassum bilan:

— Assalomu alaykum, xonim afandi! — deb salom berdi.

Xonim afandi ham xuddi Rasul afandi kabi kichik jussali edi. Boshiga oppoq ro'mol o'ragandi. Ayolning katta, shahlo ko'zlari ma'yus boqib turar, ammo ustki tishlarining ikkitasi juda katta, lablaridan sarqib chiqib turardi. Shunday bo'lsa-da, bu tishlar negadir ayol yuzining go'zalligiga raxna sola olmasdi. Agar bu kurak tishlar biron bir erkakda bo'lganida bormi, uning basharasiga qarab bo'lmas, bir tasqara bo'lishi tabiiy edi.

Xonim hurmat-ehtirom ko'rsatgancha darvozaning yon tomonida turib, ibo bilan:

— Yaxshi keldingizmi, Rasul afandi, — dedi.

Sekin, ohista qadamlar bilan bir necha odim ortga chekinib, uy tomon ketayotgan xotinini ta'qib etdi. Rasul afandi balkon ostida turib, tosh to'shalgan bo'sag'ada poyabzalini yechdi, stulni o'zi tomonga tortib o'tirdi va oyog'ini cho'zdi. Xotini bir soat chamasi Rasul afandining oyoqlarini uqalab yuvdi. Bu orada qizi yuqoridan

pastga tushib keldi. Qizi o'n to'qqiz yoshda, qosh-ko'zi qop-qora, so'nggi modaga mos kiyingan, baland bo'yli edi:

— Yaxshi keldingizmi, dadajon, — dedi.

Rasul afandi boshini ko'tarib qiziga qaradi va jilmaydi...

Rasul afandi darvozani endi taqillatay deganda, birdan darvoza ochildi. Xotinini ko'rmadi. Ko'zi o'ngida sharpaga o'xshagan oq narsa chayqalib turganday bo'ldi. Xotining "Yaxshi keldingizmi" deganini ham eshitmadi. Hovliga kirdi. Balkon ostida turib, tosh to'shalgan bo'sag'ada poyabzalini yechmasdan uyga kirdi va o'zini divanga tashladi. Uning tamakidan sarg'aygan, bugun esa za'faron yuzida ajinlar yanada ko'paygandi. Yuzidagi chiziqlar pichoqdek o'tkirlashgan, oxirgi qilgan tabassumi yuzida qotib qol-ganga o'xshardi. Xotini sarosimaga tushgan bir holda:

— Nima bo'ldi? Sizga nima bo'ldi, Rasul afandi? Nima bo'ldi?.. — deb so'radi.

Rasul afandi ko'zini yumib, boshini oqlangan devorga suyab jim yotardi.

— Nima bo'ldi, tinchlikmi, ishqilib? — deya takror so'raganida, Rasul afandi gapirish uchun og'iz juftlab, oq sochli boshini ko'tardi:

— Mening tagimga suv quymoqchi bo'lishyapti. Men haqimda yuqoriga ketma-ket shikoyat telegrammalari jo'natishyapti. Bir baloga duchor qilishmoqchi meni. Ular menga qarshi urush e'lon qilishgan, xonim!

Bu gaplarni eshitgan xotini "uv-v" deb yubordi:

— U-uuv, uyimizni kuydirishmoqchi bu uylaringga o't tushib kul bo'lgurlar!.. Biz ularga nima yomonlik qilgan ekanmiz? Qo'limizdan kelgan barcha yaxshiliklarni qildik-ku, axir!

Rasul afandining boshi devorda tayangan, yuzi marmardek sovuq va harakatsiz, uni taniganlar hozir ko'rishsa edi, Rasul afandi ekanligiga ishonishmas edi. Qani ilgarigi bolalarday beg'ubor, hazilkash, bolajon Rasul afandi?.. Tavba, insonning boshiga ish tushsa, shunchalar o'zgarib ketar ekan-da?..

— Ko'zlari oqib tushgurlar, biz ularga nima yomonlik qildik?..

Kun botay degan mahal Rasul afandi ko'zlarini ochdi va boshini ko'tarib atrofga qaradi:

— E-ey, xotin, nimasini aytasan, hech narsaga achinmayman, kuyinmayman, faqat bir yildan beri uyimda o'tirmasdan qilgan mehnatinga achinaman. Ha shunga kuyinaman. Endi jim bo'1, ovozingni chiqarma! Buyog'iga Alloh karim.

Lekin xotini jim o'tira olmasdi:

— U-uuv, bu qanday bedodlik? Uying kuygurlar...

Xotinining ikki ko'zi, ikkita chashma kabi...

Shunday qilib, Rasul afandi uch kun uydan chiqmasdan o'tirdi. Mana o'n besh kundan beri Xudo bergan har kuni shunday qora xabar topib keladigan bo'ldi. Kelib uyni boshiga ko'tarib to'polon qiladigan hunar ham chiqardi. Kundan kunga qora xabar ham ko'paydi. Kundan kunga xotinining ham diydoyolari ortib, baqir-chaqirga aylandi. "Kofirlar, xudosizlar, qonxo'rlarning das-tidan dod!" deb aytinib yig'laydigan bo'ldi.

Xullas, bechora ayol har kuni darvoza oldida, bir qo'li bilan yuragini, ikkinchi qo'li bilan darvoza tutqichini ushlagancha erini poylaydi. Tashqaridan keladigan har qadam tovushidan erining yana bir shumxabar olib kelayotganini sezganday bo'ladi. Yuragi hapriqib turadi.

Rasul afandi bu hovlini o'n yil avval sotib olgan, bu vaqt ichida eski turgan uy to'kilib qolgan, uylarning ichida burgalar uchib jonga tekkan edi. Uy olingandan keyin oradan ikki yil o'tib, Rasul afandi tosh olib kelib, hovlining o'rtasiga to'pladi. Keyin yog'ochini, uchinchi, to'rtinchi yili boshqa qurilish ashyolarini oldi... Beshinchi yil devorini tikladi. Oltinchi yili uyning usti yo-pildi. Mana o'n yil deganda yangi uyning pushtirang suvoq ishlari boshlandi. Xullas, Rasul afandi yangi uyda yashashni boshladi...

Baxtli kunlar boshlandi. Oylar davomida er-xotin faqat yangi uylaridan boshqa hech narsa haqida gaplashmadilar. Birgina de-raza masalasini bir necha kun muhokama qilishdi. Bir dona gultu-vak yoki guldonni qayerga qo'yish masalasi muammoga aylanib ketgan kunlar ham bo'ldi... Hayot shunday davom eta boshladiki, ba'zan yo'q joydan bir talay g'avg'o yuzaga kelgan paytlar ham bo'ldi. Shunday kunlarning birida Rasul afandi shaharcha qay-maqomi vazifasini bajaruvchisi etib tayinlandi. Ilk kunlar ularning sevinchlari ichlariga sig'madi. Boshlari osmonga yetgan lahzalar

bo'lgani ham rost. Biroq mana shu sholi masalasi paydo bo'ldi-yu, bu oilaning tinchi buzildi. Xonadonda huzur-halovat yo'qoldi... Ishlari orqaga keta boshladi. Shu paytga qadar Rasul Afandining gaplarini pisand qilmagan sholikor og'alar u haqida o'ta jiddiy, boshlariga tushgan balodek gapira boshladilar. Telegrammalar hech qanday samara bermagach, ochiqdan ochiq tahdid qila boshladilar.

Bir kuni peshin payti Rasul afandi idoradan qaytayotganida, qarshisidan Murtazo og'a chiqdi. Xuddi dushmanga duch kelganday ko'zlari ola-kula bo'lib qotib qoldi:

— Irasul afandi, yerga to'kkan boyligim senga o'xshagan yuzta itning qoniga arziydi. Shu iflos imzoyingni qo'y shu qog'ozga... Qo'lasanmi? Sen tufayli men butun boyligimni yo'qotishni istamayman. Buni u qulog'ing bilan ham, bu qulog'ing bilan ham eshitib qo'y. Yana shuni bilib qo'yki, Irasul afandi, mening yo'qotgan bir qurush pulim, senga ellik qurushga tushadi, tushundingmi?..

Rasul afandi ellik qurushni eshitgach, turgan joyida muvozanatini yo'qotay dedi. Tabassum qilgisi keldi, lekin uddalay olmadi. Qoqilib ketdi. Shunda Murtazo og'a uning qo'lidano tutib qoldi:

— Ellik qurush!

Bosh aylanishi to'xtab, sal o'ziga kelgan Rasul afandi:

— Rost gapirayapsizmi, og'a hazratlari? Yo hazillashyapsizmi? Axir, men sizga nima yomonlik qildim?

Murtazo og'aning jahli chiqdi:

— Yana nima qilarding, kofir? Axir, meni xonavayron qildingku!..

Sal o'ziga kelib olgan Rasul afandi odatdagidek tabassum qilganча ehtirom bilan boshidagi shapkasini yechib, og'aga hurmat bajo keltirdi:

— Bosh ustiga, og'am. Siz bizning panohimizsiz, og'a hazratlari!..

U Murtazo og'ani yaxshi bilar, juda ko'p odamlarni o'ldirgani, yana hech nima bo'lmaganday yurishini yaxshi bilar edi. Hatto jandarma zobiti Shukri beyni qanday hiyla bilan pistirmaga tushirib, qanday o'ldirganidan ham yaxshi xabardor edi. Rasul afandining miyasida "Ellik qurush" iborasi tinmay aylana boshladi.

U xuddi tanasida joni qolmagandek uyga kirdi. Shundan keyin tunda hovli va uy eshiklarini yaxshilab qulflab, keyin yotdi. Dera-zalarni qum to‘ldirilgan qoplar bilan tambaladi. Hatto mo‘riga ham qum solingan qop tiqib qo‘ydi. Mo‘ridan ichkariga bomba tash-lashlaridan qo‘rqdi. Tong otguncha “Mana hozir kelishadi... Ana kelishdi, shekilli...” deya vahima bosib ko‘ziga uyqu kelmadi...

O‘ylay-o‘lay bir teri, bir ustixon qoldi. Biroq yana bir xush-xabardan yuragi qinidan chiqay dedi. Konvertni ochishi bilan ko‘z o‘ngida quyosh nurlari ostida harflar charaqlaganday bo‘ldi. O‘qi-di. Yana bir karra o‘qidi. Qayta-qayta o‘qidi... qog‘ozning orqasini o‘girib, yana bir karra o‘qidi. Keyin xodimlar bo‘limi boshlig‘i-ning yoniga bordi. Unga ham o‘qitdi...

Qog‘ozni chiroyli qilib buklab, cho‘ntagiga soldi-da, ish vaqti tugar-tugamas xuddi yov quvganday uyiga ketdi. U o‘ttiz yil ichi-da ilk bor shunday ahvolga tushgandi. Ish vaqtida hech kim Rasul afandining tashqariga chiqqanini ko‘rolmasdi. Bunaqasi hech qachon bo‘lmagan. Shaharcha aholisi hech qachon Rasul afandi-ning bu soatda yugurib uyga ketganini ko‘rgan emas, agar hozir ko‘rishsa, yoqalarini ushlashlari tabiiy edi.

O‘ttiz yil bir xil qadam bilan, bir yo‘nalishda bir yo‘lakdan faqat ishxona va uyi orasidagina yurgan Rasul afandi atrofdagilar-ga salomini ham bir xilda berar edi. Ehtimol, o‘ttiz yil davomida bosgan izlari ham tekshirilsa bir joyga tushishi mumkin edi...

Bu safar, ehtimol, so‘nggi o‘ttiz yil ichida birinchi marta, hov-liga darvozani taqillatmasdan kirmoqchi bo‘ldi, ammo darvoza ochilmadi. Temir halqani uch marta urgach, ichkaridan notinch bir ovoz:

— Kim u? — deb so‘radi.

Rusul afandi:

— Menman, — dedi hansiragancha.

Xotini darvoza yoniga yugurib keldi. Hatto yugurganida oyoq-lari chalkashib yiqilay dedi.

— Ey Xudoyim, yana nima bo‘ldi ekan? — deb o‘yladi.

Ammo darvozani ochib, erining avzoyini ko‘rganida hayron bo‘ldi. Rasul afandi yana odatdagidek, bolalarcha samimiy tabas-sum bilan qarab turardi. Xotini, baribir, “Ey Xudoyim”lab odat-

dagiday darvoza oldida turdi. Rasul afandi yana odatdagiday uning oldidan o'tib hovliga kirdi. Tosh bo'sag'ada turib poyabzalini yechdi va oyoqlarini issiq suv to'ldirilgan tog'oraga tiqdi. Xotini uning oyoqlarini uqalagancha yuva boshladi. Bir necha kundan beri erining oyoqlarini yuvmayotgan edi.

— Xonim, — dedi Rasul afandi, — qara, nimalar bo'lyapti.

Xotini qiziqsinib unga qarab turdi.

Rasul afandi cho'ntagidan buklangan bir varaq qog'ozni olib, uni jilmaygancha ochdi va o'qiy boshladi.

— Xudoga ming qatla shukur... Bu kunlarni ko'rish ham peshonamizda bor ekan, Xudoyim! O'zingga ming qatla shukur, — deya duo qildi xotini.

Rasul afandi bir xalq qo'shig'ini xirgoyi qila boshladi. Bu qo'shiq matnida shaharcha qaymaqomining ismi tilga olinar edi:

— Fikrat Irmoqli, Fikrat Irmoqli... Maktabdan endigina chiqibdi. Bu uning birinchi ishi. Fikrat Irmoqli, Fikrat bey... Navqiron Fikrat Irmoqli...

II

Uy yumushlari bilan Murtazo og'aning o'zi shug'ullanardi. Shaharchadagi eng ko'rkam uy sholikor Uzun Rahmatniki edi. Uzun Rahmat bu uyni o'tgan yili qurdirgan, uy qurila boshlangan-dayoq tillarda doston bo'lgandi. Qurib bo'lingach esa bu afsona uyni ko'rish uchun atrofdagi qishloq va shaharchalardan odamlar quyilib kelishgandi. Yosh qaymaqomga faqat shunaqa uy yarashar edi-da! Qolaversa, bu hayot-mamot masalasi edi.

Uyning pol qoplamasi bilan bog'liq ishlarni Kamol Tashan o'z zimmasiga oldi. Kamol Tashan Qishloq xo'jaligi bilim yurtini tamomlagan, bir necha yil davlat xizmatchisi lavozimida ishlagan, keyin xususiy sektorga o'tib ketgandi. Mana ikki yildan buyon sholikorlikdan eng ko'p daromad olib kelayotgan, shaharchada hammadan chiroyli, zamonaviy kiyinadigan, ravon so'zlaydigan, nutqida o'qtin-o'qtin vazmin lug'at ham qo'llanadigan, hamma ishni qoyilmaqom bajaradigan tadbirkor edi.

Qaymaqom bo'ydoq, ammo bir kun kelib uylanadi. Yotoq ikki kishiga mo'ljallanibdi, to'shak sof qush patlaridan tayyorlangan...

Gilamlar Ispartaniki emas, Eginniki bo'lishi kerak... Qisqasi, uy shunday jihozlandi, bezatildiki, asti so'ramang! Devorlarga osilgan rasmlar o'n-o'n beshtacha bor. Ko'rganning og'zidan suvi qochadi. Ayniqsa, bir musiqa sozi orqasidagi rasm alohida e'tiborni tortadi... Sozning orqasida botayotgan quyosh, uning ostida bir irmoq, qamishlar shamolda chayqalayotganga o'xshaydi. Tasvir shunchalar jonliki, qo'l bilan ushlash mumkinday go'yo... Osmonda turnalar arg'amchi bo'lib uchib ketayotganday.

— Uy qurilishi bitdimi? Hammasi joyidami?

— Ha, og'a, tugadi, hammasi yaxshi.

Murtazo og'a, Mustafo Patir va yana besh-olti sholikor og'alar uyni tomosha qila boshladilar. Uy, haqiqatan ham, juda chiroyli, yaxshi jihozlangan edi. Murtazo og'a qalin lablarini yalagancha:

— Qaymaqom janoblariga juda yarashiq uy bo'libdi, buyursin. O'g'limga ham munosib, — dedi.

Bu yerga kelgan kishi yosh bo'lsin, bu shaharchaga turli salbiy ehtimollarni nazarga olib kelsin, keyin shunday go'zal, jannatning bir parchasiga o'xshagan uyga kirsin... Vassalom. Murtazo og'a bundan boshqacha bo'lishi mumkin emasligini aniq biladi, yetarli tajribaga ega. Bunday yigit tayyor mutaxassis, bemalol ishga jalb qilish mumkin. Dunyoni tebratuvchi shaxslar ana shunday yosh rahbarlardan chiqadi.

Qaymaqom Fikrat Irmoqlining shaharchaga rahbar sifatida tayinlangani haqidagi xabar o'n kun oldin kelgan bo'lsa-da, uning shaxsi haqida hamma ma'lumot ancha ilgaridan ko'pchilikka ayon edi. Uning qayerda tug'ilgani, ota-onasining kimligi, moddiy ahvoli, maktabda qanday o'quvchi bo'lganligi, qizlar, ayollarga nisbatan qanday munosabatda bo'lishi, xotinlarga mukkasidan ketgan yoki ketmaganligi, qancha aroq ichishi, nimalarga qiziqishi, xullas, u haqidagi hamma narsa ma'lum edi. Hatto uning bir dona fotosurati ham topilgandi. Bu fotosurat qo'ldan qo'lga o'tib yurdi.

Shaharchada o'n to'rtta avtomobil bor edi. Yaqin atrofdagi qishloqlardan ham bir nechta olib kelindi. Ikkita avtobus ham bor edi. Avtomobillar, avtobuslar bayroqlar, gullar bilan bezatildi. Ikkita nog'ora bilan bitta surnay ham olib kelindi. Qaymaqomni Jayhun vokzalida bir hay'at kutib oladi va bu yerga olib keladi.

Kuni, soati, daqiqasi o'rganib chiqildi. Nihoyat, bir juma kuni soat beshlar atrofida yo'lga chiqildi. Eng yaxshi kiyimlarini kiyib olgan po'rim sholikor og'alar, davlat xizmatchilari avtomobillarga minib olgan edilar. Avtobuslarga esa shaharchaning yosh yigitlari, baqiroq bolalari mindirilib, ularga "Yasha, ofarin" deb to'xtovsiz baqirib turishlari buyurilgan edi. Avtobuslarning ustiga chiqib olgan nog'ora-do'mbirachilar tinimsiz chalib turishlari kerak edi. Shu tarzda "Hay-yo hu" deb shaharchadan chiqishdi.

Avtomashinalar Jayhun vokzalining ro'parasida chiroyli, tartib bilan tizildi. Oldindagi gullarga burkangan avtomashina eng zamonaviy "Kayzer" rusumli edi.

Qaymaqomni olib kelgan Ekspress poyezd vokzalga kirib keldi. Kamol Tashan hushyor turardi. U darhol poyezdga sakrab minib oldi. Uning orqasidan yana ikki kishi borar edi. Uning qo'lida qaymaqom janoblarining fotosurati bor. Ikkinchi qatorda uzun tekis qilib taralgan sochlari peshonasi va ko'zlariga tushib turadigan bir yigit bor edi. Uning yuzi uzunchoq, so'lg'in, ola ko'zlari jigarrang, qoshlari qora, lablari yupqa, chiziqli tortilganga o'xshardi. Yigit savat va xurjunlar orasiga tiqilib qolgan jomadonlarini tepadan tushirmoqchi bo'lardi. Ustidagi shimi g'ijimlanib ketgandi. Yuzi, egnidagi oq ko'ylagi parovoz tutunidan qora tusga kirib qolgandi. Kamol Tashan bir qo'lidagi fotosuratga, bir yigitga qaradi. Tushundi. Boshqasi bo'lishi mumkin emas. Yoniga yaqinlashib, dedi:

— Kechirasiz, ijozat bersangiz, afandim, odamlar olishsin.

Bola qo'rqib ketdi:

— Men tushiraman, afandim. Men, tushiraman.

— Astag'furulloh, astag'furulloh, afandim, odamlar tushirishadi.

U qo'lini uzatdi:

— Men shaharchadanman, ismim Kamol Tashan, afandim. Biz siz uchun keldik bu yerga, afandim.

Yigit ajablandi.

— Siz uchun, afandim.

Odamlar jomadonlarini ortishdi.

— Biz xursandmiz, afandim. Mening ismim Fikrat Irmoqli. Rahmat... Rahmat... Katta rahmat!

— Kamol Tashan zodagonlardan, qishloq xo‘jaligi sohasida ishlaydi.

— Biz baxtiyormiz. Ovora qilibmiz sizni.

Uning ichida qandaydir qo‘rquv bor edi. Unga Onadolu qishloqlari haqida ko‘p narsalar aytib berishgandi. Keng, bepoyon dashtliklar o‘rtasidagi bir tepalik etagida bir necha loysuvoq tomlar. Yozda suvsiz qaqshagan, chang-to‘zon ichida, qishda qor ostida qolgan qishloqlar. Faqat keyinchalik og‘alar, o‘g‘ri-yu kaz-zoblar, qaroqchilarga qarshi kurashlar... Bu qasaba aholisi tilga olinsa, bir ko‘zi bog‘langan, shop mo‘ylovli, qo‘yniga xanjar, to‘pponcha solib olgan qo‘rqinchli odamlar xayolga kelardi... Bir paytlar odamlar aytishardi... Kamol Tashan!.. Asilzoda, boy dehqon!.. Uning chehrasi insonda ishonch uyg‘otadi. Sarg‘ish sochlari qalin, to‘lqinlanib turadi... Yosh, navqiron yuzidagi chiziqlar tarang, xuddi yuzining terisi sayqallanganga o‘xshaydi... Siyosiy fanlarga ixtisoslashgan maktabdagi sariyerlik Nuzhat... Nuzhat, haqiqatan ham, eng samimiy do‘st... Kamol Tashan Nuzhatga qanchalik o‘xshaydi. Tabassumi, kulishi ayni uning o‘zi... Nuzhatning lablarida har doim bir tabassum bo‘ladi. Ammo Kamol Tashanda bunaqasi yo‘q.

Vagon eshigi oldiga kelganida uning hayrati yanada ortdi. Hayajondan yuragi qinidan chiqay dedi. Bir zum to‘xtab turdi. Saf bo‘lib turgan, o‘zini kutib olishga chog‘langan insonlarga qaradi. Yettidan yetmishga qadar besh yuzdan ortiq kishi askarlardek saf tortgan, ko‘zlari vagonga tikilgandi... Uning ko‘zlariga yosh keldi. O‘zini tutmasa, turgan joyida vagonning zinapoyasiga o‘tirib, ho‘ngrab yig‘lashi tayin edi. Qandaydir jo‘shqinlik ichida boshi aylanib ketdi. Xuddi mast odamdek gindirakladi.

Kamol Tashan:

— Marhamat, beyafandi. Qani marhamat, keling, — deya chorladi.

“Bu Onadolu xalqi mehmondo‘st, oliyjanob, jasur, faqir, lekin mard insonlardir... Onadolu insonlari tabarruk. Ularga xizmat qilish har qanday inson uchun buyuk sharaf... Og‘ilxonalarda mollar bilan qorishib birga kun kechirish, mollarining yonida ovqat yeyish, mol-hollari bilan yonma-yon turib chivin-pashshalarga yem

bo'lish... Ha, bunday xokisor insonlarga xizmat qilish — sharaf, oliy himmat...”

Kamol Tashan ularni birma-bir tanishtira boshladi:

— Qoratog'lio'g'li Murtazo bey, boy dehqonlardan... O'qchi-o'g'li Mustafo bey, u ham asilzoda, boy dehqonlardan... Mehmet Dolkesan ham asilzoda yer egasi...”

Uning ko'zlariga minnatdorchilik bilan qarab, qo'llari titragancha bor kuchi bilan uning qo'llarini siqib:

— Biz juda xursandmiz, sizni ko'rishga musharraf bo'ldik, mana. Boshimiz osmonga yetdi, sharaf berdingiz... Bag'oyat shodmiz. Yetkazganiga shukur...

— Mustafo Patir, afandim. Yer egalaridan, zodagon.

— Musharraf bo'lganimizdan shodmiz, afandim.

— Emin Chelikdemir, asilzoda yer egalaridan. Qishloq xo'jaligida tanilgan shaxslardan biri. De'fixo'rozli Sharaf bey ham mashhur fermerlarimizdan.

Janob qaymaqom birma-bir hammaning, uni kutib olishga kelgan har bir bola va o'spirin yigitning qo'lini siqib salomlashdi. Hammaning, hatto nog'orachi-yu surnaychining ham qo'lini siqib ko'rishib chiqdi. Hammaga bir xil iliq so'z aytib o'z minnatdorligini izhor etdi. Qaymaqom peshonasiga tushib bezovta qiladigan sochlarini qo'llari bilan orqaga taray-taray oldinda keta boshladi. Olomon uning orqasidan ergashib vokzaldan chiqib, avtomashinalar tomon yurdi. Uning orqasidan qolmay kelayotgan olomonga vokzalda turgan yo'lovchilar ham qo'shilgach, olomon ikki-uch barobar ko'payib ketdi.

Kamol Tashan, Murtazo bey, O'qchio'g'li bir-birlariga urilib-turtingancha shoshib gullar bilan bezatilgan avtomashinaning eshigini ochishga urindilar. Mashina eshigini baland bo'yli Murtazo og'a ikki bukilib ochdi: “Marhamat qiling, janob qaymaqom! Og'a hazratlari! Siz bizning panohimizsiz, marhamat qiling!”

— Qo'ysangiz-chi, afandim, meni xijolat qilyapsiz!

Qaymaqomdan keyin hamma o'z mashinasiga minib yo'lga tushdilar. Yosh yigitlar, baqir-chaqir qiluvchi o'g'il bolalar, nog'orachi-yu surnaychilar avtobuslarga mindilar. Ularning “Yashang,

qaymaqomim! Yashang, omon bo‘ling qaymaqomim!” degan chaqiriqlari atrofni to‘ldirdi: Ya-ya-ya-sha-sha-sha...

Mashinalar karvon kabi yo‘lga tushdi. Gullar bilan bezalgan qaymaqom mashinasi oldinda, qolganlari, mavqeyiga qarab orqada tizildi. Qaymaqomning o‘ng tomoniga Qoratog‘lio‘g‘li Murtazo og‘a, chap tomoniga esa Kamol Tashan bey o‘tirdilar. Yarim soat yo‘l bosib o‘tilgach, qaymaqom o‘ziga keldi. Jilmayib oldin chap tomoniga, keyin o‘ng tomoniga qaradi. U boshini silkitib, peshonasiga tushgan uzun sochlarini orqaga tashlab oldi.

“Aybga buyurmang, juda hayajondaman. Ha, shunchalik hayajondamanki, nima deyishga ham hayronman. Tilim lol... Bizga Onado‘luni bir do‘zax kabi mintaqa deya tanishtirishgan edi. Holbuki, hozir bu odamlarning har biri mening o‘z birodarim, otam, inim kabi... Bu yerning asilzodalarini deysizmi? Ha, men bu odamlarni yirtqich hayvon kabi, qaroqchi, qotil, deb o‘ylardim... O‘sha asilzoda, zodagonlar shu odamlarmi? Onado‘luning ashraflari, asilzoda zodagonlari shu odamlarmi? Xudo haqqi, ishongim kelmaydi!

Kamol Tashan kulib:

— Ha qaymaqom janoblari, o‘sha asilzoda, zodagon, ashraflar bizmiz.

— Men ishonmayman, ishonmayman. Axir, bu odamlar uchun inson jonini berishi mumkin-ku! Bu insonlar uchun nafaqat xizmat qilish, balki jon fido etish mumkin-ku, axir!..

— Hech kim qaramagan Onado‘luga, qaymaqom janoblari... Ha, qaramagan. Bu aziz odamlarning yurti bugunga qadar qoloqlik, ifloslik ichida qolib kelgan.

— Bu yerga, ya‘ni shaharchangizga kelishdan oldin bu shaharcha va qishloqlar haqida kichik bir tadqiqot olib bordim. Mutaassiblar, qaroqchi-yu muttahaamlar to‘lib-toshgan makon, dedilar. Shunday yollanma askarlar borki, afandim, har birining tog‘larda yigirma-o‘ttiztadan odami, qaroqchi to‘dalari bor, turli xil yovuzliklar qilib yurti behuzur qilib kelmoqdalar... Men hammasini o‘rganib chiqdim, tavakkal qildim: bo‘lganicha bo‘lar dedim va mana keldim, beylar, ro‘parangizda turibman.

Murtazo og‘a baqirib gapira boshladi:

— Bor, afandim. Insofsiz, or-nomusini yegan odamlar ham oramizda yo‘q emas. To‘g‘ri aytishgan sizga. Qaroqchilar ham bor, muttaham o‘g‘ri-yu kazzoblar ham to‘lib-toshgan, turli xil yovuzliklar ham qilishadi. O‘sha Jin Xo‘ja, Alajalik Vali og‘a, qaroqchi Kumushlio‘g‘li, hammasi o‘z joyida turibdi, zarracha o‘zgarganlari yo‘q. Ularning qo‘lidan har balo keladi. Agar imkon topilsa, har biri yigirma-o‘ttiztadan emas, hatto yuztadan qaroqchining boshini qovushtira oladi. Ha, hazrati qaymaqomim, siz qaroqchiboshilarni qidirmoqchimisiz? Yaxshiyamki, bu kofirlar shaharchaga kelmaydilar. Ular faqat chet qishloqlarni talon qilib yuraveradilar.

Qaymaqom:

— Biz ularga qarshi kurashamiz, bu yerdagi barcha yomonliklarga qarshi kurashni boshlaymiz. Aytishlaricha, bu shaharchada bezgak tarqalganmish. Har yili minglab inson bezgakdan vafot etayotganmish. Bolalar qirilib ketayotganmish. Men xat oldim, afandim...

Murtazo og‘a hayajon bilan unga javob berdi:

— O‘sha insofsiz ko‘r Jamollan, Pahlavon Usta yozgan. U bizning dushmanimizdir.

Murtazo og‘aning ehtiyotsizlik qilib aytgan so‘zlarini yashirish uchun Kamol Tashan gapga aralashdi:

— Bor, janob qaymaqom. O‘lim bor. Turmush darajasi juda past. Agar siz ularning yashash sharoitini ko‘rsangiz, nega shu kungacha ularning hammasi qirilib ketmagan, deb o‘ylaysiz. Ularning bu hayotda yashab yurishlarining o‘zi bir mo‘jiza. Uylari botqoqning ustida, qamish va g‘arovdan yasalgan. Uylarining tagidan suv chiqib turadi. Mol-hollari bilan bir joyda yashaydilar, ovqatlari yovg‘on osh. Ha bulg‘ur guruchi va non yeb kun kechiradilar, afandim. Ha, yana bahor kelganda turli o‘tlarni ham qaynatib tanovul qiladilar. Ular uchun eng tansiq narsa nordon ayronidir. Bu insonlarning bu dunyoda mavjud bo‘lishlarining o‘zi bir mo‘jiza. Qaymaqomning hayratdan tili kalimaga kelmay qolgan, ko‘zlari ola-kula bo‘lib gangib turardi... Shu alpozda oradan bir necha soniya o‘tdi va sal o‘ziga kelgan qaymaqom Kamol Tashanga yuzlandi:

— Shunaqa deng, Kamol afandi, — dedi.

— Ha, hali hammasini o‘z ko‘zingiz bilan ko‘rasiz, qaymaqom janoblari. Ko‘rib yuragingiz eziladi...

— Hammasiga sabab bezgak, shundaymi?

Murtazo og‘a bir cho‘chib tushdi. Asablari taranglashdi. O‘zi-ga o‘zi: “Benomus ko‘r Jamol, Tanachi Xalilning qo‘liga qalam ushlagan odami Pahlavon Usta. Bularni u yozgan...

Kamol Tashan:

— Ular bo‘rttirib yuborishyapti, qaymaqom bey. Bezgak yo‘q emas. Ha, yo‘q emas, bor, lekin u darajada emas... Ilgari ko‘p edi. Hozir ancha kamaygan. Ha, borgan sari kamayib boryapti. Biz qishloq aholisiga yordam beryapmiz, xastalikdan qanday hi-moyalanish kerakligini tushuntiryapmiz. Ancha foydasi bo‘lyapti. Hozir tuzalish ko‘rsatkichlari ancha yuqori.

Ular shaharchaga yetib kelishganida kun botay deb qolgan edi. Shaharchadan tashqarida, ko‘prikning ustida yuzlab odamlar, ayol-erkak, chollar va bolalar to‘planishgandi. Mashinalar ularning orasidan o‘tib ketayotganda tovush ham chiqaray deyishmasdi. Qaymaqom xizmat mashinasining oynasidan shlapasini chiqarib, har biri bilan alohida salomlashdi. Ular hayrat to‘la ko‘zlari bilan bu gullar bilan bezatilgan, kelin mashinasiga o‘xshagan avtomo-bilga tikilib turar edilar. Qaymaqom buni tushunib yeta olmadi.

Ko‘prikdan o‘tib shaharga kirildi. Chap tomonda somonsuvoq uylar, o‘ng tomonda esa zodagonlarning serhasham, katta, ammo tartibsiz qurilgan, oqlangan uylari tizilib turardi. Shahar klubiga o‘ydim-chuqur yo‘lakli bozor orqali o‘tib borildi. Klubda dastlab asal sharbati tortildi. Agar ish bermasa mingta xushomad ham bir pulga qimmat bo‘lar ekan. Vaqt o‘tib boryapti. Hali bitta ham rux-sat olingani yo‘q. Bu qaymaqom qaysarlik qilib turib olmasa, yoki bir bahona topib biron o‘yin chiqarmasa edi...

Vokzaldan shu yerga qadar birga kelganlari uchunmi, hamma Murtazo og‘aning yonida to‘planib olgan, qaymaqomning qanaqa odamligini undan so‘rab-surishtirmoqchi bo‘lardi.

Murtazo og‘a jo‘shib:

— Bu odam tagli-zotli ekan, Irasulga o‘xshagan “ko‘rmagan-ning ko‘rgani qursin”lardan emas. Otasining o‘g‘li ekan. Menga “Og‘a, — dedi, — sizning qanaqa odam ekanligingizni bilmas-

dim. Siz haqiqiy erkak ekansiz. Men siz haqingizda juda ko‘p yomon gaplar yozilgan xatlar oldim. Bu xatlarni kim yozgan, o‘sha kommunist Ko‘r Jamallan, Tanachining o‘g‘li Pahlavon Usta... Men sizni ko‘rdim-u, darhol fikrimdan qaytdim. Ertaga keling, gaplashamiz. Menga sodiq xizmat qilgan odamga hech qachon yomonlik qilmayman.” Juda yaxshi odam ekan yangi qaymaqomimiz. Qanday qilib yaxshi odam bo‘lmasin! Istanbulning Kadiko‘y mahallasida tug‘ilgan odam. Sultonlar tavallud topgan mahallada. Shunaqangi shirinsuxan insonki, ko‘zimning qorachig‘ini yeyman desa, berib yuborishga tayyorman. Murtazo og‘asi uni boy qilib yuboradi, lord unvonini beradi... Murtazo og‘asiga suyangani biror kishi bugungacha zarra qadar zarar ko‘rdimi? Aytinglar, zarar ko‘rdimi? Qaymaqom janoblari istasalar ko‘zimning gulini yesinlar. Haqiqatan, juda yaxshi odam ekan. Asilzoda, zodagon. Asilzodada kamchilik bo‘lishi mumkinmi, qani ayting, xaloyiq!..

Nazifo‘g‘lining restoranida yuz kishilik ziyofat dasturxonini tayyorlab qo‘yilgan edi. “Karvon” o‘sha yerga keldi. Kamol Tashan bey qaymaqomning o‘ng tomonidan, Murtazo og‘a esa chap tomonidan joy oldilar. Dasturxonning narigi boshida esa Tavfiq Ali bey o‘tirardi. Sobiq huquqshunoslardan bo‘lgan Tavfiq bey hozirda tanilgan sholikor og‘alardan biriga aylangan edi. Yangi qaymaqom sharafiga, baxtiyor, ma’sud, kichkina, yam-yashil qasabaning sharafiga har daqiqada bittadan qadah ko‘tarib qo‘yardi.

Tavfiq Ali bey ancha vaqt chidab o‘tirdi, ammo bo‘lmadi. O‘zi o‘tirgan stulning ustiga chiqib oldi va hayajonli nutqini boshlab yubordi. Uzoq davom etgan Milliy ozodlik kurashi, undan so‘ng ushbu kurashda ishtirok etgan do‘stlarining ko‘rsatgan jasoratlari, qilgan fidokorona mehnatlari, qanday qilib dushmanini quvib chiqarib, bu muqaddas vatanni asrab qolganliklari, tuman qaymaqomi bo‘lgan davrida shaharchada istirohat bog‘i barpo ettirgani, shaharchani mana shunday yam-yashil, chiroyli holga shaxsan o‘zi keltirgani, shaharchani kelajak avlod — jumhuriyat yoshlariga munosib shaklda go‘zal, farovon, yanada obod qilib meros qoldirilishini ta’kidladi. Keyin so‘zni qaymaqomga berdi. U o‘z nutqida shaharcha aholisining juda ham baxtli insonlar ekanligi, chunki aholi shunday yosh, baquvvat, jasur, vatanparvar

davlat xizmatchilari tomonidan boshqarilayotganini aytdi. U o'z nutqini tugatgach, ehtirom ila hammaqa tashakkur izhor etdi.

Qaymaqom Tavfiq Ali beyga javob berishga majbur bo'ldi. U shirakayf bo'lib qolgandi. Qaymaqom mana shu go'zal shaharchaga, shu qardosh insonlarga, qoni qaynoq xalq yashayotgan shaharchaga qaymaqom etib tayinlanganidan benihoya xursand ekanligi, bu insonlar uchun qo'lidan kelgan barcha oliyjanob ishlarni qilishini, hatto so'nggi tomchi qoni qolgunga qadar xizmat qilishdan cheksiz quvonch his qilajagi alohida ta'kidladi. Bir bepoyon botqoqlik, bir bezgak uyasiga aylangan qasabani har turli balo-qazolardan qutqarish, bezgak xastaligini tag-tomiri bilan yo'q qilish, qasabaga baxtli kelajak armug'on etishini hayajondan bo'g'ilib, duduqlanib aytdi. Bu shaharchaning qalbi qaynoq, mehridaryo insonlariga birodarlik tuyg'ulari bilan bir kun ichida bog'lanib qolgani, umrining oxirigacha bu mehr rishtalari bilan bog'liq qolishini qo'shimcha qilishni ham unutmadi. U ana shunday kayfiyatda o'z joyiga borib o'tirdi. U so'zlar ekan, chala mast Murtazo og'a ora-sira unga yuzlanib:

— Ko'zimning gulini yeng, qaymaqomim, ko'zimning yog'ini yeng, o'g'lim, — derdi.

Ziyofat buyuk mehr-muhabbat havosi ichida yakunlandi. Qaymaqomning boshi aylanardi. Chang-to'zonli yo'l, gullar bilan bezatilgan avtomobillar, Huquqshunoslik fakulteti, Qishloq xo'jaligi fakulteti bitiruvchilari, Yevropani ko'rgan asilzodalar... Samimiy kutib olish... Qaymaqomning boshi tinmay aylanardi. Bu yoqqa kelayotganda yo'l yoqasida baland-baland teraklarni ko'rgan edi. Chang-to'zon... Nermin teraklar haqida gapirardi. Do'lma-bog'chadan Beshiktoshga qarab ketayotganda aytib bergandi. Peshindan to kechga qadar usti baland daraxtlar bilan qoplangan yo'ldan borishardi. Nermin yo'llarning uzun, g'alati, chang, yolg'iz, g'amgin mung'ayib turgan, xuddi abadiylikka hukm qilingandek tebranib turgan Onadolu adirlarining teraklari haqida so'zlardi...

Do'lma-bog'channing oldidagi dengizning suvi quyuq kul rangda. Ba'zan tuman ichida qoladi... Tuman ostida, nariroqda dengiz ko'piradi, qirg'oqdagi xarsang toshlarga uriladi. Barja to'q sariq

rangda... Hoy uka, Tamal kapitan, jonim ukam, Tamal kapitan!.. Qo'llari rapidaday, burishib ajin bosgan...

Do'lmabog'cha va Beshiktosh orasi bir qadam, soya-salqin yo'l... Bargi xazon to'shalgan yo'l. Kabutarlar donlab yurgan yo'lak... Katta yo'ldan yaltiragan taksilar g'izillab o'tib turibdi, yerni zarhal rang barglar qoplagan, ustida kaptarlar uchib qo'ndi. Kaptarlardan birining rangi sutdek oq. Yo'lga qo'nmaydi, yo'l uzra uchib yuradi. Oltin kabi tiniq rangli chinor barglari uchib borib, yo'ldan o'tayotgan taksilarning g'ildiraklariga goh uriladi, goh yana uchadi. Do'lmabog'cha va Beshiktosh orasidagi yo'l tekis asfalt. Baland chinorlar yo'lga yanada ko'rk bag'ishlaydi. Daraxtlar kuzgi yaproqlaridan forig' bo'lishmoqda.

Beshiktoshda Barbaros haykali qad rostlab turibdi... Qanday go'zal! Atrofni xuddi qandaydir moviy rang qoplaganga o'xshaydi. Dengizdagi to'lqinlar aqldan ozaman deydi. Chinorning oltin rang barglari yerni qoplagan, asfalt hidi atrofga taraladi...

Toza-ozoda uy, choyshablardan xushbo'y sovun hidi anqiydi.

Uskudar...

Onasi oq ro'mol o'rab olgan. Ko'zlari katta-katta, moviy. Oppoq uzun barmoqlari bilan sochlarini taraydi. Onaning ustidagi keng ko'ylagi ham oq saqichdek, undan ham xushbo'y atir sovun hidi keladi. Uskudarning anjirlari quyuq soya beradi. Sinon jome masjidi... Ko'p qaraganing bilan ko'zing to'ymaydi. Hovlida bolalar o'ynashadi...

Atrofni xushbo'y sovunning anvoyi hidi tutgan...

Endigina yigirma to'rt yoshni hayajon bilan qarshilagan qaymaqom tonggacha uxlamadi, o'y surdi. Hatto mijja qoqmadi. Nerminning otasi daftardor Husni bey haqida o'ylar ekan, tong ota boshladi, quyoshning ilk nurlari derazadan xona ichkarisiga tushdi...

— O'g'lim, Fikrat bey, — dedi u, Husni bey nima dedi?

Uzun, moshguruch rang mo'ylovini burab nima demoqchi edi?

— Sen hech qachon o'zligingni unutma, qanday bo'lsang, shunday qol, boshqalarning ham tashqi ko'rinishiga aldanma. Odamlar ikki yuzlidir. Sen hech qachon taslim bo'lma! — dedi u o'ziga o'zi. Shularni o'ylab, uzoq vaqt yotog'ida to'lg'ondi. Ha,

demak, shunday ekan. Demak, asilzoda, zodagon deganlari... Demak, odamlarni ko'rish, ularni yaqindan tanish kerak ekan. Yaxshilab bilib, tanib olgachgina insonlar haqida xulosa qilish kerak ekan. Shunaqasi tuzuk.

U to'shakdan arang qo'zg'aldi. Devordagi rasmlar yoniga kelib uzoq tikilib turdi. Qamishzor, botqoqlik rasmlari. Rasmlarga qarab jilmayib turdi. Shaharcha... Pikassoniki emas. Qanday go'zal uy. Hatto hammomi ham bor. Yashil chinnidan... Shularni o'ylab dush ostida birpas turdi... Sovuqdan eti junjikib ketdi...

Kiyinib, soat roppa-rosa o'n daqiqa kam to'qqizda xonadan chiqdi. Eshik og'asi nonushta dasturxonini tayyorlab qo'ygandi. U dasturxonga qayrilib ham qaramadi. Ertalablari u nonushta qilmasdi. Quyosh tik keldi. Zaytun daraxtlari ekilgan bog'lar... Nariroqda qari zaytun daraxtlari...

U boshini eggancha qaymaqomlik idorasi tomon yo'l oldi. Uni idora eshigi oldida Rasul afandi ikki bukilib kutib oldi. Qaymaqom zinadan yuqori qavatga ko'tarilayotganda egilib uning qo'lidan tutmoqchi, qo'lini o'pmoqchi bo'ldi, ammo niyatidan qaytdi. Qaymaqom juda yosh edi, shuning uchun g'ururi bunga yo'l qo'ymadi. Qaymaqom buni sezmadi ham. Agar buni fahmlaganda, balki uyaliq qo'lini tortgan bo'larmidi. U buni kutmagandi...

— Marhamat, afandim. O'z xonangizga xush kelibsiz. Ha, bu sizning xonangiz...

Xonaning mebellari eskirib ketgan, qurt yeb ilma-teshik qilgan, kirligidan saqich bog'lagan bir stol, kir-chirk bosgan stullar, eskirib paxtasi chiqib, taxtalari ko'rinib qolgan bir qo'ltiq kursi turardi. U seskanib ketdi. Ichida bir jirkanish hissi paydo bo'ldi, hatto ko'ngli aynidi. Biroz boshi ham og'ridi. Qoshlarini chimirib:

— Bu qaymaqomning xonasimi? — deb so'radi.

— Ha, afandim.

U o'tirdi. Rasul afandi o'zini tutolmadi. Qarshisiga kelib to'xtadi:

— Sizdan minnatdorman, afandim, — dedi u... Ha, juda minnatdorman, qaymaqom janoblari.

Uning nima uchun minnatdor ekanligini so'ramadi. Poyezddan tushgandan boshlab shunaqangi aql bovar qilmaydigan narsalarga,

shunaqangi maqto'v-u olqishlarga duch kelgan ediki, buni odamlarning iltifotlari sifatida qabul qildi, lekin sababini so'ramadi. Shunchaki jilmayib qo'yaqoldi.

Davlat xizmatchilari, boshliqlar, og'alar, zodagonlar, shifokorlar, advokatlar, qishloq kengashlarining raislari, qishloq ahli ichidagi faollar kechgacha qaymaqomning huzuriga "xush kelibsiz" ziyoratiga kelib ketishdi. Qaymaqomlik idorasi kechgacha ari uyasiga o'xshab odam qaynadi. Qaymaqom esankirab qoldi, sekin-asta asabi o'ynay boshladi. Ichida shodlikmi, qayg'umi, dardmi, alammi, shunga o'xshash bir tuyg'u paydo bo'ldi... Tushlikda ham, kechki ovqatda ham asilzoda zodagonlar uning yoqasini qo'yvorishmadi... O'ylanib qoldi. Shunday davom etaveradimi endi?..

U o'ylab o'yiga yetolmasdi. U yerdan chiqib to'g'ri uyi tomon yo'l oldi. Uyga kelib yotdi va uxlab qoldi.

Ertasi kuni ertalab u xush kayfiyat bilan uyg'ondi. Katta uy ichida qandaydir bir qo'shiq ohangini hushtak chalib xirgoyi qilgancha u burchakdan bu burchakka yurdi. Betxovenning "To'qqizinchi simfoniya"dan bir parcha edi bu...

Derazadan ko'rinib turgan zaytun shoxlari quyoshning zarrin nurlarida porlab turardi. Ro'paradagi dengizdek to'lqinlangan vodiyaning tovushlar yuksalardi. Adirning o'rtasidan oqib tushayotgan kumushday porloq soy parvozdagi uchoqni eslatar, tumanlar uzra ko'tarilib borayotganga o'xshardi.

U bir xil qo'shiqni qayta-qayta xirgoyi qilardi. Ha, bir xil qo'shiqni bir xil ohangda... Ichida qandaydir bir nur paydo bo'lganday edi. Sevinch, oydinlik porlayotgandi uning ichida. U butun koinotni mehr va muhabbat bilan quchoqlamoqchi bo'lardi. Tosh-u tuprog'ini, shoxlari porlagan zaytun daraxtini, chaqchaqlagan chumchuqlarini ham... Axir, ularni ham Xudo yaratgan-ku!..

Yuvinish xonasiga kirib soqolini oldi, cho'mildi. Ko'chaga chiqdi. "To'qqizinchi simfoniya"ni og'zi bilan chalib bozorning u boshidan bu boshiga yurdi. Ketayotib har bir do'kondorga salom berdi. Xursand, kayfiyati chog' bo'lib kabinetiga keldi. Kechagi iflos xona, qurt yegan stol, kirlari saqichga aylangan kursi, o'rindiqlar g'oyib bo'lgan edi. U atrofqa qaradi, lekin na kechagi saqich kirni, na qurt yegan mebellarni ko'rdi...

Biroz vaqt o'tgach, qishloq xo'jaligi ishlari mas'uli bir dasta hujjat ko'tarib keldi:

— Afandim, — dedi u, — sizni kutayotgan edik. Sholi ekishga ruxsat olish vaqti deyarli o'tdi. Murojaatlar ancha yig'ilib qolgan. Bugun sholikorlar hay'atining yig'ilishi bor. Siz bu yig'ilishga raislik qilasiz. Ruxsatnomalar shu yig'ilishda beriladi...

Bir nechta hujjat, chizma va turli sxemalarni ko'rsatdi. Qaymaqom bu hujjat, chizmalardan hech narsa tushunmasdi. Shuncha-ki ularga ko'z tashlab qo'ydi, xolos.

— Mayli, hay'at yig'ilishida hal qilamiz, — dedi.

Kunning ikkinchi yarmida hay'at to'planib, o'z yig'ilishini o'tkazdi. Hay'at xo'jalik-mulk mudiri, sog'liqni saqlash mas'uli bo'lgan shifokor, qishloq xo'jaligi mutaxassisi — agronom, bir sholikorlar birlashmasi a'zosi va qaymaqomdan tarkib topgan edi.

Bir necha kun o'tib, sog'liqni saqlash mas'uli yo'lga tushadi. Qishloq xo'jaligi mutaxassisi, ya'ni agronom boshqa shaharchadan olib kelingan, sholikorlar birlashmasi a'zosi esa Kamol Tashan Beyning o'zi edi.

Doktor hay'at majlisida og'zini ham ochmadi. Yig'ilishda bir qator qarorlar qabul qilindi. Chizmalar chizildi. Kamol Tashan qaymaqomga chizmalar, yerlarning tabiati va joylashuv xususiyatlarini tushuntirib berdi. Ruxsatnomalar allaqachon tayyorlab qo'yilgandi. Hujjatlardan bir nechtasi imzolandi. Qolganlari esa ikkinchi majlis muhokamasiga qoldirildi. Ayni paytda O'qchio'g'lining Sozlidara qishlog'i hududlari ichidagi katta maydoniga ham ruxsat berildi. Ruxsatnomasi imzolandi.

Kechqurun qaymaqom hay'at majlisidan chiqar ekan, yonida Kamol Tashan bor edi. U juda xursand, "To'qqizinchi simfoniya"dan bir parchani hushtak chalib xirgoyi qilganча keta boshladi. Uning shod-xurramligi yurishi, uzun sochlarini silkitib orqaga tashlash harakatidan ham bilinib turardi.

Kech tushishi bilan klubga O'qchio'g'li kirib keldi. U ellik yoshlar atrofida, baland bo'yli, mo'ylovli, keng yag'rinli odam edi. Bashang kiyingan, oyog'ida charm etigi bor edi. O'qchio'g'li qaymaqom va Kamol Tashan o'tirgan stol tomon yurdi. Bu payt ular mamlakatdagi eng dolzarb masalalar haqida qizg'in suhbat

qilishayotgandi. Mamlakatni qanday qilib rivojlantirish mumkinligi xususida bahs ketayotgandi. Hukumat shifokori, ya'ni doktor ham ular bilan birga edi. Doktor jilmaygancha ularning gaplarini tinglar, u qaymaqom bilan do'stlashib qolgandi.

O'qchio'g'li "Assalomu alaykum, beylar!" dedi va stulni olib ularning yonidan joy oldi. Ancha vaqt jim o'tirdi. Bu sukunat feodalizmdan qolgan odatlardan biri edi. Og'ir tosh qimirlamaydi, deyдилar. Shuning uchun ham barcha feodalizm sarqitlari O'qchio'g'liga o'xshagan kishilar qayerda bo'lishsa bo'lish, hech qachon ortiqchalik qilmasdi. Ular sokin o'tirib, sukut saqlab kamoli jiddiyat ila boshqalarning gaplarini diqqat bilan tinglaydilar, ba'zan esa sekin bosh chayqab qo'yadilar. Mana, O'qchio'g'li ham kelganidan beri bosh chayqab o'tiribdi...

O'qchio'g'li shoshilmasdan so'z boshladi:

— Kamol Bey, qaymaqom janoblari, doktor bey, hammangizni Adanaga mehmonga taklif qilmoqchiman. Hozir jo'naymiz. Avtomobil eshik oldida kutib turibdi. Qani marhamat, janoblar.

Qaymaqom Kamol beyga qaradi. Kamol Bey O'qchio'g'liga:

— Yaxshi janob O'qchio'g'li, sizning taklifingizni rad eta olmaymiz.

Doktor:

— Uzr, mening zarur ishim bor, — deya e'tiroz bildirdi.

O'qchio'g'lining jahli chiqib, baqirdi:

— Bunaqasi ketmaydi, doktor bey!

Kamol Tashan doktorning qulog'iga sekingina shivirladi:

— Yuring, doktor bey, — dedi. — Bunaqa taklif har doim ham bo'lavermaydi. Sozlidara hududining ruxsatnomasini oldi. "To'n-g'izdan bir qil" sug'ursak-sug'uribmiz-da! Qani yuring, ketdik.

Ular tezda avtomobilga o'tirib, yo'lga tushishdi. O'qchio'g'li xursand edi. Gapga tushib ketdi:

— Bu yurt, jannatmakon zaminga jon fido qilsak arziydi... Oldinga intilishimiz kerak. Eh, Otaturk o'lmaganida edi... Baxtsiz millatmiz. Afandilar, biz sholi ekishni o'ylab topgunimizga qadar bu yerlar cho'l, botqoqlik edi... Eh, Otaturk o'lmaganida edi... Dehqon och-yalang'och, bir tishlam nonga zor, dushmanga muhtoj edi... Endi-chi? Endi batraklik qilmoqda, boshqoq terib yuribdi.

Biz Chuqurovada ilk bor sholi ekishimizdan oldin ular bir dona guruch yeyishmagan. Endi qaysi uyga kirmang, qop-qop guruch turadi. Bu mamlakatni qayta tiklagan narsa sholidir. Bu joylar chivinlarga makon bo'lgan, insonlar pashshaxona nimaligini bilishmagan.

U shunday deb qahqaha otdi:

— O'sha paytlar bir qishloqqa borgandim. Kechasi pashshaxona qurdim. Qarasam, butun qishloq mening pashshaxonamni tomosha qilgani yopirilib keldi. Bolalar, keksalar, bemorlar atrofimda to'plandi, men ularga pashshaxonaning foydalari haqida so'zlab berdim. Mana endi butun qishloq pashshaxona qurib yashaydi. Oh, Otaturk otamiz tirik bo'lganda edi...

“To'qqizinchi simfoniya”ning o'sha parchasi qaymaqomning lablari orasidan mayin yangrardi. Ularning dimog'lariga chang hidi, shamol, qurigan o't, botqoqlik isi kelayotgandi... Avtomobil oy yorug'ida, tekis, kumushrang adir uzra uchib borardi. Biroz vaqt o'tgach, ular Adanadagi eng chiroyli restoranlardan birida bo'lishlari kerak edi...

III

Sozlidara qishlog'i O'qchio'g'lining olti ming gektarlik dalasi-ning qoq o'rtasida qolgan edi. Chizmada, qishloq hududi xuddi shu sababdan dala o'rtasidan ikkiga bo'linadi. O'qchio'g'li bir ming besh yuz gektarlik maydonga ekin ekmaslikdan tashqari, sug'orishdagi uzilishlarni qonunlashtirib, ruxsatnoma ham olgan edi.

Yosh qaymaqomni ko'rgan zahoti O'qchio'g'lining yuragiga g'ulg'ula tushdi. U darhol qishloq xo'jaligi xodimining oldiga yugurdi:

“Yo Xudoyim, janob agronom, ukajonim, bu qaymaqom menga juda yoqdi. Kel, darhol yangi chizma tayyorlaylikki, bu yangi chizma butun qishloqni o'z ichiga olsin. Kel, eski chizmani yirtib tashlaylik va yangisini tayyorlab imzolataylik... Bilasanmi, uka! Yo Xudoyim, janob agronom, ukajonim...”

Agronom kulimsiragancha O'qchio'g'liga iltifot ko'rsatdi:

— Ammo, og'a senga o'xshagan odam bu atrofdan bo'lmas kerak. To'g'rimi, og'a? Sen uning ko'ziga qarab hamma narsani tushunding, shunday emasmi?

— Ha, albatta, ko'zlaridan hamma narsa ko'rinib turibdi, Arslon yigit ekan.

— Ha, ko'zidan ma'lum!

Ko'rinib turganidek, oxirgi chizmaga ko'ra O'qchio'g'liga ruxsatnoma berildi. Berishga-ku berildi, lekin bir necha so'roq ishorasi bor... Dalalarni qaytadan ijaraga olish, paxta, kunjut, bog'larni sotib olish, dehqonlarning og'zini yopish kabi muammolar... Vaqt esa juda kam qolgan. Vaqtning "qo'llari qulog'ida", afandim.

O'qchio'g'li uch-to'rt kundan beri Sozlidarada yuribdi. Million bersalar ham, O'qchio'g'lini qishloqda bir soatdan ortiq ushlab turib bo'lmasdi. Demak, vaziyat juda og'ir...

Butun qishloq Usmon og'aga tegishli... Usmon og'a xushmuomala, og'ir-vazmin odam. Ammo qo'rqqiligi ham bor. "Hoy" desang dahshatga tushib, "o'takasi yorilay deydi". Oltmish xonadondan iborat qishloqning yarmi uniki. Usmon og'a yaxshi odam, lekin qishloq odamlari yaxshi emas. Xudo bexabarlari ko'p. Ayniqsa, kurdlar!.. Agar bir "La" desalar bormi, bir-birlarini bo'g'izlashlari hech nima emas. Har yili O'qchio'g'lining ular bilan kelishishi oson bo'lmaydi.

Qishloq o'rtasidagi usti g'o'zapoyalar bilan yopilgan chordoqli qahvaxonada qishloq ahlini to'plagan O'qchio'g'li ko'pirib nutq so'zlardi. Qo'lidagi kumush dastali qamchisi bilan etigiga bot-bot urib qo'yar, terlar, uzun mo'ylovining bir uchini og'ziga solib chaynab ham qo'yardi.

Bu hech narsa emas, lekin kurd Mamad Alining gaplari insonni aqldan ozdiradi... Bu johil kurd — Xudoning tirik ofati... Bilmadim, qayerdandir kelib qolgan, lekin qisqa vaqt ichida Chuqurovada so'z sohibiga aylangan... Aaa, hukumat! Kurd oyoq'ini yasmiq poyasiga tayab olgan, bu ish bo'lmaydi, deydi.

O'qchio'g'li ba'zida ko'piradi, ba'zida yana yumshab qoladi, ba'zan esa kulimsirab turadi. Ba'zi vaqtlar o'zini tutolmay qola-

di, og‘zini to‘ldirib so‘kinadi, g‘ujanak bo‘lib oladi. Ba‘zan qo‘li to‘pponchasiga yugurib qoladi, o‘zini qo‘yarga joy topa olmaydi. Uning ishongan tog‘i — qaymaqom. Tinmasdan qaymaqom haqida gapiradi, uning ismini og‘zidan hech tushirmaydi. Muammoga duch kelganda, tahdid qilish kerak bo‘lganda, “Bu qaymaqommi?” deydi, yana lablarini yalab:

— Bu qaymaqommi? Ota o‘g‘il... Ko‘zlari qonga to‘lgan odam. Zero, hamma yosh yigitlar shunaqa. Endigina yigirma olti yoshga to‘libdi... Hali yosh niholdek, Alloh o‘zi asrasin. Menga restoranda o‘tirgan paytimiz “Bu yurt uchun, bu vatan uchun jonim fido bo‘lsin!” dedi. Men bu shaharchani jannatga aylantiraman, dedi. Bizning qo‘limizda, — dedi u, — sholi kabi mo‘l hosil beruvchi boylik bor ekan, nega bu shahar jannatga aylanmasligi kerak? Birga sakson, birga yuz hosil beradigan bunday qimmatbaho ekin bo‘lgandan keyin...

Bu bebaho don tufayli shaharchaga million-million pul kirib kelganidan keyin... Nega bo‘lmasin? Bu don mamlakat mahsulotidir. Sharaflı mahsulot. Bu bir milliy boylikdir. Jang qilish qanchalik vatanparvarlik ishi bo‘lsa, sholi yetishtirish ham xuddi shunday qahramonlik, vatanparvarlikdir.

Qaymaqom janoblari aytdilarki, agar siz sholi ekmasangiz, chegaralarimizni qo‘riqlab turgan, kerak bo‘lganda qon to‘kayotgan askarlarimiz nima yeydi? Siz o‘zingiz nima yeysiz? Fuqarolarimiz nima yeyishadi?.. To‘g‘ri gap.

Sizlar bo‘lmaganingizda hukumat Yaponiyadan kemalarni to‘ldirib guruch olib kelishga majbur bo‘lardı. Pullarimiz suvdek oqib boshqa mamlakatlarga chiqib ketardi. Buni oddiy qishloq insoni, sodda dehqon tushuna olmaydi. Xalq “Voy-dod, meni chivin chaqdi”, “Voy-dod, uyimni suv bosdi”, “Voy-dod, havo zaharlanmoqda, bezgak bolalarimizni o‘ldirmoqda...”, Voy! Voy-dod! Voy-dod!” — deb shikoyat qilib, nolib yuraveradi. Mana shunday bebaho milliy boyligimizni yerga urib yuraveradilar...

Qaymaqom janoblari “Men ham dehqonman, — dedilar, — men ham Istanbulning bir qishlog‘idanman. Men qishloqlik dehqon xalqining qanday mal‘un xalq ekanligini yaxshi bilaman. Ular, — deydi qaymaqom, — noto‘g‘ri chiqarilgan bir qonunga

tayanib, milliy, strategik bir mahsulotni yo‘q qilishga urinmoqdalar. Ularning milliy manfaatlar degan narsaga aqlari yetmaydi. Ular bu narsani tushunishga qodir emaslar. Ularning aqlari bunaqa nozik masalalarga yetmaydi. Shuning uchun, — deydi qaymaqom, — men qonun-monunga amal qilib o‘tirmayman. Men bunday narsalarga quloq solmayman. Uzluksiz sug‘orish, vaqti-vaqti bilan sug‘orish degan gaplarga quloq solmayman. Muhimi, men hech qachon noto‘g‘ri qabul qilingan qonunlarga bo‘ysunmayman...

Men bunday milliy mahsulot uchun hech qanaqa qonunga amal qilmayman... Bu yosh boshliqlarga ham qoyilman. Bularning hammasi vatanparvar, millatparvar yigitlar. Menga aytdiki, Adanada, dalaning o‘rtasida o‘nta qishloq bo‘lsa ham, men ularni olib tashlayman. Yetarki, bu milliy hosil zarar ko‘rmasin. Buyuk boshliqlar shunday deyдилar. Milliy mahsulotimizning qadrini biladilar, deyдилar. Lekin bir tiyinga qimmat qishloq odamlari keli-shadi... Pashsha, bezgak... Qonimizni so‘radi, o‘ldiradi, deyishadi. Milliy mahsulotimiz bo‘lgan sholimizni yo‘q qilishga urinadi. Pashsha bo‘ladi... Bezgak bo‘ladi... Modomiki bu bizning milliy mahsulotimizdir! Albatta, bo‘ladi. Hamma narsa bo‘ladi. Gul tikansiz bo‘lmas, deyдилar. Sho‘rvani puflamasdan ichib bo‘lmaydi.

Qishloq ancha kundan beri notinch. O‘qchio‘g‘lining qaymaqomni Adanaga restoranlarga olib borib yedirib-ichirgani, unga ellik ming lira pora bergani va bu bilan butun qishloqni o‘z ichiga olgan katta yer maydoni egaligiga ruxsatnoma olishga muvaffaq bo‘lgani, unga “Qaymaqom o‘g‘lim” deb murojaat qilgani tillarda doston bo‘lgan edi. Bu mish-mishlar bo‘lmasa-da, hamma O‘qchio‘g‘lining kim ekanligini juda yaxshi bilardi. Uning qo‘li-dan hamma ish kelishi, amaldorlarni “gah desa qo‘liga qo‘ndira olishi”ga butun shaharcha, atrofdagi qishloqlar ko‘p marta shohid bo‘lgan edi. Ammo na iloj, O‘qchio‘g‘li ulardan imkonsiz narsalarni qilishlarini talab qilmoqda edi...

Usmon og‘a past bo‘yli odam edi. Sepkilli yuzi qip-qizil, sochlari sutdek oppoq, gavdasi beo‘xshov edi. Oyog‘ida Marash charmidan tikilgan yog‘langan qora poyabzal, ustiga paxtadan to‘qilgan matodan tikilgan qora shim va shu rangdagi pidjak, boshiga qavat-qavat yog‘ bog‘lagan shapka kiyib yurardi.

Og'a, — derdi u, — ozg'in qip-qizil bo'ynini cho'zib, — o'zing bilasan, ammo butun qishloq suv ostida qoladi. Mana, o'zing ayt. Yerlar chuqur. Menga qolsa, yaylovga ketardim. Bunaqada butun qishloq botqoqqa aylanadi!..

O'qchio'g'li:

— Menga dalangni ijaraga berdingmi?

— Ha, berdim.

— Imzolangan shartnomamiz bormi?

— Ha, bor.

— Unda yana nima gaping bor menga?

Usmon og'a boshini egib:

— O'zingga yaxshi ma'lum, og'a...

Og'a qamchisini etigiga urib, u yoqdan bu yoqqa yura boshladi:

— Men bilaman, bilaman. Lekin insonda vijdon degan narsa bo'lishi kerak, marhamat degan narsa ham...

Qishloq aholisi:

— Ha, to'g'ri...

— Afandim, biz yolg'iz o'z foydamizni ko'zlayotganimiz yo'q. Fuqarolarimiz, qishlog'imizning dehqonlari ham biz bilan baravar manfaatdor bo'lishsin, deya pmiz. Eng to'g'risi ham shu. Bizning tepamizda turgan rahbarlarimiz buni qadrlashadi. Men butun mol-dunyom, boyligimni mana shu zaminga sochdim. Men faqat o'zim boyib ketay demayapman, qishloqdoshlarimiz ham boyishsin, deya pman.

Iqtisodiyot — mamlakatimizning tamal toshi, asosidir. Bunga o'xshash ishlarimizni yosh rahbarlarimiz munosib taqdirlab kelishyapti. Milliy ekinlarimizni muhofaza qilish, ularni targ'ib-tashviq qilish, rag'batlantirish yosh, imonli, serg'ayrat ma'muriyat vakillarining vazifalariga kiradi.

— Nima qilaylik, og'am?

— Menga qaranglar, aziz hamqishloqlarim. Erta yo indin dalaga suv qo'yib yuboramiz. Paxta va kunjutlaringizni menga so'tinglar. Siz ham foyda ko'ring, men ham... Yerlar Usmon og'aga tegishli edi, menga berdi. Qani ayt, Usmon og'a, bermadingmi?

— Berdim, berdim.

— Demak, dala Usmon og‘aga tegishli edi. Menga ijarasi bilan birga berdi. Sizning ixtiyoringizda mahsul ham bor. Har doimgidek, ularni menga sotasiz. Ha, sotasiz, men pulingizni beraman.

Kurd Mamad Ali:

— Sotmasak-chi? Unda nima bo‘ladi?

Buni kutmagan og‘a turgan joyida qotib qoldi. Keyin sal o‘ziga kelib, qamchisini etigiga “sharaq” etib urdi...

— Sotasiz. Men dalani ijaraga oldim. Mahsulning yarmisi Usmon og‘aga tegishli bo‘lsa... Men buning uchun bir qop pul sarfladim. Gapirsang-chi, Usmon og‘a!..

— To‘g‘ri, ijara puli to‘landi.

Mamad Ali ko‘zlari qonga to‘lgan, jasur odam edi. 1933-yildan oldin u Toroslardagi eng tanilgan qaroqchilardan biri edi. 1933-yilda Respublika mustaqilligining o‘n yilligi munosabati bilan e‘lon qilingan amnistiyaning foydalanib, tog‘dan tushib, Sozlidarada dehqonchilik qilib kun ko‘rishni boshlagan edi. O‘sha kundan boshlab bir chumoliga ham ozor bermagan. Shunga qaramay, xalq uning tog‘larda yurgan sobiq qaroqchi — Memo ekanligini unutmagandi.

O‘qchio‘g‘li gangib qoldi. Uning xayolida bir lahzaga bo‘lsa-da sobiq Mamad Ali namoyon bo‘ldi. U biroz o‘ziga keldi va jilmayib qo‘ydi. Ichida:

— Mamad Ali, mayli, sen dalangni berma... Sening dalang mening katta yer maydonimning o‘rtasida kichkina bir gul bo‘lib qolaversin, — deb qo‘ydi.

Mamad Ali:

— Men sotmayman yerimni, — dedi.

O‘qchio‘g‘li boshqa dehqonlarga yuzlandi:

— Paxtaning gektariga o‘ttiz, kunjutning gektariga ham o‘ttiz. Bog‘lar ellik... Kelishdikmi? Hech qanaqa chopiq qilish, hosil yig‘ish-terish degan narsa yo‘q. Hech qanday mehnat qilish yo‘q.

Shu payt bir necha dehqon gapga aralashdi:

— Og‘am, sen yaxshi odamsan, senga kerak bo‘lsa jonimiz qurbon bo‘lsin, ammo biz qishloqda qanday turamiz? Qishloq chuqurlikda joylashgan, agar sholiga suv berilsa, hamma joy

botqoqlikka aylanadi. Lekin baribir sen, og'a, tengsiz odamsan, xos insonsan, pulni ham ayamayapsan, valekin botqoqlik, bezgak... Olti oy botqoqda, issiq loy ichida qanday yashaymiz. Axir, o'zing yaxshi bilasan-ku, og'a!.. Biz nima qilaylik?

O'qchio'g'li:

— Har bir gektar yeringiz uchun o'ttiz lira beraman. O'ttiz lira... Hech narsadan hech narsa yo'q, o'ttiz lira-ya!.. Tosh otib qo'lingiz charchadimi? Yo belingiz og'ridimi? Usmonning dalasiga urug'ingizni sepib yubordingiz. Har gektar uchun o'ttiz liradan pulni otangizning arvohi haqqi-hurmati uchun beryapmanmi? O'sha botqoqlik, chivin, pashsha, loy deb beryapman. Kallasida aqli-hushi bor odam hali tuproqdan unib chiqmagan paxta uchun gektariga o'ttiz lira beradimi? Bezgak, botqoq, chivin, deb beryapman-da...

— Bir kun emas, ikki kun emas, olti oy loy, botqoqlikda qanday qilib yashash mumkin? Buni, og'am, juda yaxshi bilasan-ku!..

— Bilmadim. Men uni ijaraga oldim. Siz endi chiqib ketishingiz kerak. Men sizga insoniylik munosabati ko'rsatyapman. Hatto sizlarga otalarcha munosabatda bo'lyapman. Men bu yerni ijaraga olib bo'ldim. Suvni qo'yvoraman endi. Qishloqning ko'ziga qarab turib qo'yvoraman suvni. Nima deding, Usmon og'a? Qo'limdan keladimi?

Usmon og'a qishloq aholisiga yuzlanib:

— Yer ijaraga olib bo'lindi, birodarlar! — dedi.

Kurd Mamad Ali:

— Qonun bor, hukumat bor. Qonun bor, qisqa sug'orish degan narsa ham bor. Qisqa sug'orish nima degani: o'n kun suv beriladi, keyin qirq sakkiz soatga suv to'xtatiladi. Maydon quritiladi. Dala qishloqdan besh yuz metr narida joylashgan. Har doim sug'orish... Unda suv to'xtatilmaydi. Qishloqdan uch ming metr narida ham...

O'qchio'g'li to'xtadi. Mamad Aliga kinoya bilan qaradi. Kelib, chordoq tagiga kelib o'tirdi. U qon-terga botgandi.

— Kurd aqli, — dedi u, — agar aqlingni yaxshilab ishlatsang, qisqa uzuq-uzuq sug'orish nima-yu, doimiy sug'orish nima ekanligini tushunib olasan!..

Keyin u yana qishloq odamlariga yuzlandi:

— Xudo haqqi, Uning habibi haqqi aytinglar, chivin, pashsha uch ming metrdan kela olmaydimi? Shu paytgacha kelmaganmi? O'tgan yili ekin ekkanim daladan chivin-pashsha kelmaganmidi? Orasi uch ming metr emas, o'n ming metr edi-ku! Agar bir g'arb shamoli esmasin, agar esar bo'lsa, to'da-to'da bo'lib keladi. Suv qirq sakkiz soat muddatga to'xtatilsa, butun dala qurimaydimi, chivin-pashsha o'lmaydimi? Dalada shunday chuqurlar bor ediki, u yerlarga tushgan suvlar bir yil qurimasdan turgan. Bu aqlmi? Mana sizga kurd aqli!

Mamad Ali ga yuzlandi:

— Hukumat odamlariga ayt, ertagayoq chivinlarning oyoqlariga kishan ursin... Mana senga kurd aqli!

Mamad Ali qizarib ketdi:

— Og'a, oshirvoryapsan. Men senga aytdim. Paxtamni senga bermayman. Qishloqning ichiga sholi ektirmayman senga, bilib qo'y. Qonun bor ekan, hukumat bor ekan, ekmayman...

Og'a jahl bilan o'tirgan kursisidan turdi:

— Nima qilasan, Mamad Ali? Yana miltig'ingni olib, tog'ga chiqib ketasanmi? Sen bu hayotga ko'nikib qolding. U kunlar o'tib ketdi. Endi amnistiya bo'lmaydi. Hozir odamlarni kaklik kabi ovlaydilar...

Mamad Ali mushtlarini tugib, lablarini tishlay boshladi. Stulda o'tirgan yerida bir-ikki marta chayqalib ham qo'ydi. Uning yuzi qizargan, ko'zlari xuddi qon to'ldirilgan piyolaga o'xshardi. Tikanday mo'ylovini chang bosgandi. Boshiga sarg'ish chang bosgan ro'molcha tashlangan edi. U boshidagi ro'molni siyirib oldi va oldidagi stol ustiga qo'ydi. Quyosh ta'sirida sarg'ayib ketgan qalin, tukli qo'llarini stol ustiga "gurs" etib qo'ydi:

— Qishloqda o'n kun ichida o'n sakkiz soat davomida suv keishi to'xtaydi. Men buni bilardim, O'qchi og'a.

Bir jahl otiga minib, yana birpasdan keyin hovuridan tushayotgan O'qchio'g'li yana avjga mindi:

— Bu g'alchalarga gap tushuntirib bo'lmaydi. Qanaqa odamsizlar, bu bizning milliy iftixorimiz, strategik ahamiyatga ega bo'lgan ekin, dedik. Senlar aytayotgan qonunlar eskirib ketgan, U qonun mana bu yangi qaymaqom kelishidan oldin amalda edi. Bu-

lar gapga tushunmasa... Albatta, pashsha bo'ladi, bezgak bo'ladi. Yosh qaymaqom nima dedi? Bu yurt uchun fidokorona xizmat qil-yapsizlar, dedi. Mehnatingizni e'tirof etdi. Sizlar bunaqa gaplarni tushunmaysizlar. Bizdagi sharoitni hukumat bilmaydi deb o'ylay-sizlarmi? Davlat bezgak nimaligini ham, qanday yuqishini ham, chivin nimaligini ham siz bilan bizdan yaxshi biladi. Ha, biladi. Ehtiyoj, zaruratni hisobga olib davlatimiz bu yerlarga sholi ekish-ga ruxsat bergan...

Bir necha dehqon past ovozda:

— To'g'ri, to'g'ri, og'a, lekin olti oy loy va botqoqda yashab bo'ladimi? Yurt boyligi... Buni tushunishga bizning ham aqlimiz yetadi. Ammo butun boshli qishloq qayoqqa boradi olti oyga?..

Shunday deb dehqonlar boshlarini quyi egib turdilar. Hamma jim edi. O'qchio'g'li dehqonlarning bosh egib turganlarini ko'rib jasoratlandi va yana so'zini davom ettirdi:

— Ertaga mening odamlarim kelib, dalalaringizni o'lchaydilar. Har biringizning qo'lingizga rasmiy qog'oz beradilar. Pulingizni, muhosabaxona keladi, o'shandan olasizlar. Hech narsa qilmasdan, jon koyitmasdan ham urug'lik pulini, ham tayyor mahsulot pulini qurtdek sanab olasizlar. Sizlarga yana nima kerak? Botqoqlik deysizlar, loy deysizlar... Bu nima degani!.. Siz bilan biz saroyda tug'ilmaganmiz-ku, axir?..

Dehqonlar yana ming'irlashni boshlashdi:

“Katta bir qishloq”, “Yuzlab aholi qayoqqa boradi?”, “Shuncha yosh bola...”

Bularni eshitib turgan O'qchio'g'lining sabr kosasi to'lib-tosh-di. Aqldan ozganday baqirishni boshladi:

— Nonko'rlar. Noshukurlar!.. Usmon og'a, ayt, mening otimni olib kelishsin. Tez olib kelishsin, darrov... Endi ko'rasizlar mendan. Men endi nima qilishni o'zim bilaman. Sizdan ushbu mahsulotga nisbatan haqoringizni so'rayman sizdan. Alloh aziz qilgan ne'matiga bo'lgan noshukur munosabatingiz uchun javob berasizlar. Sholi ixtiro qilingan davrda sizlar hali ketingiz ochiq, qo'lingizda tayoq yurardingiz. Endi odam bo'lib qoldingiz ham-mangiz. Hali chopiq qilinmagan paxtangizning gektariga o'ttiz liradan beryapman. Bu johil, til bilmas kurdlar, qonun, qonun, deb

boshimni qotirishyapti. Bu dayuslarning otalari qonun chiqarib qo‘yganmi? Qonun bilan birga bu dayuslarning kindiklarini kesishganmi?..

U qo‘lini orqasiga qovushtirgancha u yoqdan bu yoqqa yurar, terlagan peshonasini ro‘molchasi bilan tinmay artar edi.

— Mening siz nonko‘rlarga qilgan yaxshiliklarimni sizga otangiz ham qilmagan. Ko‘zingiz ko‘r bo‘ladi. Sholi hosili yig‘ilganda har biringizga ikki qopdan guruch tarqatilar edi. Ota-bobongiz guruch yeb katta bo‘lganmidi sizlarning?.. Siz til bilmaslar, Chuqurovaga orqangizni echki terisi bilan yopib kelgan edingiz. Kiyganingiz xom teri edi. Endi odam bo‘lib, qonun talab qiladigan bo‘lib qoldingizmi? G‘orlarda yashardingiz, endi uylarda yashab chivin chaqishiga chiday olmayapsizlarmi?.. Sizlarga yana nima kerak? Sizlarga qilgan yaxshiliklarim ko‘zingizdan chiqsin, noshukurlar, nonko‘rlar!..

Qishloq odamlari toshdek qotib qolishgandi. Hech kimdan sado chiqmasdi. Hatto hech birining nafas olayotgani ham sezilmasdi. Shu payt qishloqning narigi chekkasidan bir itning hurayotgan ovozi eshitildi. Boshqa hech narsa eshitilmadi...

O‘qchio‘g‘lining do‘rillagan ovozi qishloq uzra barala yangrar, ayollar, bolalar uylarning eshiklari oldida tizilib turishardi...

— Men sizga ko‘rsatib qo‘yaman. Agar men O‘qchio‘g‘li bo‘ladigan bo‘lsam, hali sizlarga ko‘rsatib qo‘yaman...

Shu payt uning oti yoniga kelib to‘xtadi. U otiga sakrab mindi:

— Tushundingizmi meni, sizlarga ko‘rsatib qo‘yaman hali kimligimni. U otini choptirgancha qishloqdan chiqdi. Orqasida chang-to‘zon qoldi...

Qishloq aholisi uning orqasidan qaragancha tosh qotib turardi.

IV

Rasul afandi taxta stulga o‘tirar, oyog‘ini qizining tizzalari ustiga qo‘yib olgan, qizi uning oyoqlarini uqalar edi. Xotini esa ularning yonida ko‘zoynagini taqib, egilgancha ignadan ip o‘tkazar, tikish tikmoqchi edi. Shiftga osilgan elektr chirog‘i xira nur sochib turardi.

Rasul afandi uzoq o'ylanib turgach, xotiniga yuzlandi:

— Xonim, — dedi sokin bir tovushda.

Xotini boshini tikishdan ko'tarib eriga qaradi.

— Hech narsa dema, bu ishlarga aralashma, deysan, ammo to'yib ketdim, hammasi hiqildog'imga keldi... Ammo bu yangi qaymaqom juda yaxshi yigit ekan. Sen bir ko'rsang. Xuddi quyosh nuriday beg'ubor, pokiza. Soddaligidan bu ajdarholarning to'riga ilindi bechora yigit. Hech narsadan xabari yo'q. Agar bu muttahamlarning qing'ir ishlarini unga birma-bir aytib bersam...

Haligi mallavoy doktor bor-ku, uning atrofida parvona. Agar u ba'zi narsalarni og'zidan gullasa bormi?! Bechora faqir fuqaroning nomi bir pul bo'ldi. Ha, hech narsadan hech narsa yo'q, bir pul... Bechoralarning nima gunohlari bor? Shunaqa yer maydonlariga ruxsatnomalar yozib berdiki, aqli-hushi boshida bo'lgan kishi bunaqa qilmaydi. Koshkiydi, sholikorlik qonunini bir o'qib ko'rsa... Ha boshdan oxir bir o'qib chiqsa shu qonunni... Buning oqibati nima bo'lishini o'ylasam, yuragim orqaga tortib ketadi, ko'zimga yosh keladi.

Xotini boshini tikishdan ko'tardi va Rasul afandiga ancha tiki-lib turdi. Xotinning jahli chiqqani tikish tikayotgan qo'llarining titrashidan bilinib turardi.

— Siz, hamma uchun kuyinavermang, hammaning dardini olaman deb, yuragingizni kasal qilib qo'yasiz. Restoranlarga borib, maishat qilib yurmasin edi, ko'zini chirt yumib imzo qo'yishdan oldin kallasini ishlatsin edi. Xadicha xonimdan eshitdim, og'alarning bo'yinlariga osilib yurganmish. Boylarning bironta gapini ikki qilmayotganmish. Qani ikki qilib ko'rsin-chi, Rahmat Darozning mehmonxonasida maishat ichida yashab, par yostiqlarda uxlashning o'zi bo'larkanmi?..

Rasul afandi:

— Unaqa dema, xotin. Bechora bola hech narsani bilmaydi. Yomonlik nima ekanligidan hali uning xabari yo'q, chunki hali yosh. Uning qulog'ini cho'zib qo'yish kerak. Ha, uning qo'log'ini o'zim cho'zib qo'yishim kerak. O'shanda ko'rsan, nima bo'lishini. Hammasi ag'dar-to'ntar bo'ladi. O'shanda ko'rsan chang-to'zon ko'tarilishi qanaqa bo'lishini, — dedi.

Shunda xotini:

— Men sizga aytsam, Rasul afandi, bunaqa ishlarga aslo buringizni tiqmag. Ha, aralashmaganingiz tuzuk, chunki bundan keyin nima bo'lsa, sizdan ko'rishadi. Keyin holimiz nima kechadi, o'zingiz bir o'ylab ko'ring... Yana bir marta qaymaqom vakili etib tayinlashsa-chi? Sholikorlar mafiyasi tepangizga kelsa, nima qilasiz? Qani?.. O'ylab ko'ring, bir yarim yil qoldi. "Shila-shila dumiga keldik". Ishqilib, boshimizga balo keltirmasak bo'ldi. Qo'lingizni o'pay, bo'yingizdan aylanay, xo'jayin, boshimizga balo olib kelmang!

Bu mavzu bo'yicha tortishuv-janjali Rasul afandi va xotini orasida salkam bir hafta davom etdi. Rasul afandi nima qilishini bilmay boshi qotdi, "to'laga quysa sig'mas, bo'shga quysa to'lmasdi..." Ichiga tushgan qurt, uning qalbini kemirib bitirayotgandi.

Bir qarorga endi keldim, deganda, uni yana o'zgartirardi. Ertaga ertalab qaymaqomlik idorasiga borishi bilan ilk qiladigan ishi mish-mishlar haqida gapirishdan iborat edi. Qanaqa jar yoqasida turganini aytib berishga qaror qildi. Uning qo'liga sholi yetishtirish haqidagi qonunni tutqazadi. U bu qonunni bir necha kundan beri qaymaqomga beraman, deb cho'ntagida olib yuribdi, g'ijimlanib ketgan. Biroq har kuni idora binosiga kelganida, kecha kelgan qaroridan voz kechardi. Bu qaymaqomning birovga bosh egish niyati yo'q. Sholikorlar mafiyasiga qarshi kurashga bel bog'lashi mumkin. Kurashni boshladi, ham deylik, undan keyin nima bo'ladi?

U yog'i qaymaqomdan boshqa hammaga ma'lum: qaymaqom bu bilan o'zi haqida hukm chiqaradi... Bir yarim yil muddati qolgan. Alloh uni boshqa qaymaqom vakili lavozimiga keltirmasin. Tishi tishini, ichidagi qurt esa ichini tinmay kemirardi: "Xuddi o'z o'g'limday yaxshi ko'raman. Hatto o'z o'g'limdan ham ko'proq yaxshi ko'raman. Juda kibor yigit..."

U bugun har doimgiday juda erta turdi. Tavfiq beyning qahvaxonasiga kirib bir choy ichdi. U so'nggi paytlarda har ertalab idoraga kirishdan oldin Tavfiq afandining qahvaxonasiga borib bir choy ichishni odat qilgandi. U yerda odamlar to'planib, mish-mishlarga munosabatlarini bildirishardi. Qahvaxonaning oldi har doim odam

to'lib-toshgan bozor maydoni edi. Bu yerdagilarning ko'pchiligi yalangoyoq, usti yupun, "yirtiq chopon" odamlar edi.

Hoji Ali Chovush Rasul afandining eski do'stlaridan biri edi. Ular har doim bir-birlarining jig'iga tegib turishardi.

Bu safar ham Hoji Ali Chovush kulib turib, gapni boshladi:

— Menga qara, Irasul, kechagi bolani ko'rdingmi? Sholikorlarni qanday qilib joylariga o'tqazib qo'ydi. Xudo haqqi, men qoyil qoldim unga. Gap yo'q yigit ekan. Bunday qarasang, yoshgina yigitcha, lekin qasabaning man-man degan zodagonlarini gap bilan o'rinlariga o'tqazib qo'ydi. Ruxsatnoma berish uchun yuz ming lira pora olgan emish. O'n foiz hissasi ham bor emish. SENCHI, Irasul... Bitta imzo qo'yishga qo'rqib o'tiribsan. Harifchio'g'li bir kunda besh yuzta imzo qo'ygan. Sen Irasul, ahmoq odamsan, kallang umuman ishlamaydi.

Gaplar qanchalik rost bo'lmasin, Rasul afandi baribir xafa bo'lar, hatto bu gaplarga jahli chiqardi. Biroq buni boshqalarga sezdirmaslik uchun o'zini har tarafga urar, o'zini tutib tura olmasdi.

Tuhmat qilmang, tuhmat qilmang! U chehrasidan nur yog'ilib turadigan odam. Xuddi onasidan kechagina tug'ilgan go'dak bola kabi aybsiz, ma'sumdir. Gunoh bo'ladi, tuhmat qilmang, deya bo'ynini egib turardi.

Yo'rgakka yotqiz Irasul afandi, deb kulishar edi. Hatto yo'rgakdaligida ham pora olgan, onasining qornida ekanligida ham pora olishni sinab ko'rgan ekan. Aksincha, bu yoshda bunaqa tajribali poraxo'r bo'lish mumkin emas. Yana kulishdi...

Rasul afandi chidab tura olmadi, o'rnidan turdi. Ulardan uzoqlashgandan keyin o'z-o'ziga "Allohdan qo'rqing, Allohdan qo'rqing", deya g'azab bilan aytinib, idora binosiga qadar shovqin solib boradi, idora binosida bir soatcha u yoqdan bu yoqqa yurgach, asablari joyiga keldi va bu sirada ish faoliyati boshlanib ketdi.

Kecha oqshom xotini bilan yaxshigina tortishgan, xotiniga "Bo'ldi, chiday olmayman", — degan edi. Ertalab qahvaxonaga kelganida yana jahlini chiqarishdi. O'zicha aytinib idoraga keldi. Hali idorada hech kim yo'q edi. Xonasiga kirdi. Qarorlar qabul qilib bo'lingan, "o'lim bor, orqaga qaytish yo'q" edi.

Yuzi kulday ko'kargan, lablari titrardi. Soat to'qqizga qadar xona ichida u yoqdan bu yoqqa yurdi, o'zicha bir nimalar deb ay-tindi. Uning og'zida tupugi ham qurib qolgandi. "Bugun... Bugun mutlaqo hammasini aytaman. Mutlaqo aytaman. O'lishimni, dorga tortilishimni aytaman. Mening aytganlarimni yashirishadi. Hech kimga aytishmaydi. Ha, hech kimga aytishmaydi, kim nimani bi-ladi. Hech kim hech nimani bilmaydi..."

Qaymaqom soat to'qqizda xonasiga kirib kelar edi. Nonushtani idoradan tashqarida doktor bilan birga qilar edi. Yuqoridagi qavat-ga xuddi bolalar kabi chopib-chopib chiqardi.

U qaymaqomning oyoq tovushlaridan tanidi. Yuragi gum-bur-gumbur ura boshladi. Bir necha soniya ichida qora terga botdi. Tana harorati ham oshganday bo'ldi. Qo'llari uchib-titrab ust-boshini tuzatdi, tugmalarini taqdi. Cho'ntagidagi qonun mat-nini qo'liga oldi va qaymaqomning xonasi sari yurdi. U ichka-riga kirganida qaymaqom o'z kursisida o'tirar, stol ustidagi bir qog'ozni o'qirdi. Rasul afandining kirganini ko'rishi bilan boshini qog'ozdan ko'tardi va kulimsiragancha:

— Salom, Rasul bey, marhamat, keling, nima gap olamda?

Rasul afandi yana bir-ikki qadam yurib, qaymaqom o'tirgan stolga yaqinroq keldi. Shunda kutilmaganda ko'zlarining oldi qorong'ilashdi. Nafaqat ko'z oldi, balki butun olam qorong'ilash-gandek bo'ldi, turgan joyida chayqalib, yiqilib tushishiga oz qoldi.

Qaymaqom bezovta bo'lganga o'xshadi:

— Rasul bey, nima gap olamda, sal bezovta ko'rinasiz, tinch-likmi?

Rasul afandi hech nima gapirmasdan, odob bilan chala g'ijim-langan qonun matnini qaymaqomga uzatdi. Qaymaqom qonunni uning qo'lidan oldi va sarlavhasini o'qidi. Rasul afandini o'tirish-ga taklif qildi:

— Marhamat, Rasul bey, o'tiring. Tashakkur!

Ancha o'ziga kelgan Rasul afandi borib kursiga o'tirdi:

— Qaymaqom janoblari, sizga muhim gapim bor. Siz menga juda ko'p yaxshiliklar qildingiz. Meni o'limdan qutqardingiz. Ha, buning... Buning uchun sizga... Ha, sizga hammasini ro'y-rost ay-tish mening burchim. Ammo qo'lingizni, oyog'ingizni o'pay, aslo

bu gaplarni mening aytganimni, “Bu gaplarni Rasul bey aytdi”, deb hech kimga oshkor qilmang! Aks holda, mening jonimni olishlari, tanamni nimtalab kabobga tortishlari tayin. Iltimos, “Rasul” ismini aslo og‘zingizga olmang! Hatto men haqimda gapirganingizda “Mening eng ashaddiy dushmanim” deb ta’kidlang. Menga rahmingiz kelsin, oilam, bola-chaqam bor. Iltimos, bu gapni men sizga aytmaganman. Siz buni mendan eshitmagansiz.

Qaymaqom qiziqsinib:

— Albatta, albatta, Rasul bey, gap shu yerda qoladi.

Rasul afandi:

— Men sizning dushmaningizman. Faqat sizning tagingizga choh qazishga harakat qilaman. To‘g‘rimi?

— Ha, Rasul afandi. Siz menga choh qazish bilan ovorasiz, tagimga suv quymoqchisiz. Bo‘ldi, unda menga ruxsat berasiz!

Rasul afandi qo‘llarini yashirayotgandek oyoqlari orasiga qovushtirdi. “Juda ko‘p mish-mish tarqalgan, afandim. Odamlar siz haqingizda juda yomon gaplar aytishmoqda. Hatto ba’zilarini og‘izga ham olib bo‘lmaydi. Ba’zi gaplarni eshitganimda, yer yorilmadi-yu, yer tagiga kirib ketmadim”, — dedi.

Bu gaplarni eshitgan qaymaqom hayajonlana boshladi:

— Xo‘sh-xo‘sh, qanaqa gaplar ekan, qani bir eshitaylik-chi?

— Afandim, yolg‘on hammasi... Bu gaplarning hammasi tuhmat. Yuz foiz tuhmat. Go‘yo, siz sholikorlardan katta miqdorda, aniqrog‘i yuz minglab lira pora olayotgan emishsiz. Butun shaharcha necha kundan beri bu gapni saqich qilib chaynab yuribdi. Shaharchaning butun aholisi mana shu gap ustida chayqalib turibdi. Hatto sizning poraxo‘rlilik borasidagi shuhratingiz Anqaraga borib yetgan bo‘lsa, ajab emas. Bularning hammasi qip-qizil tuhmat...

Qaymaqom hayajondan o‘rnidan turib ketdi:

— Rost gapirayapsizmi?

— Albatta, lekin bu hammasi emas.

— Xalq bu gaplarga ishonib yuribdimi?

Rasul afandi zaharxanda bilan kulimsiradi:

— Afandim, xalq ishonadi, xalqni bunaqa gaplarga ishontirish juda oson. Hatto jon-jon deb ishonadi. Bu ham bo‘lmasa, siz

bergan shakldagi ruxsatnomalar yuz ming liradan kamga berilmagan, afandim. Yuz ming lira, aslida ancha bo'rttirilgan raqam, ammo ruxsatnomalar berish ishi juda ishkal ish, bu yerda katta pul o'ynaydi. Mana hozir sizga bergan qonunni o'qing, mening gapim qanchalik to'g'ri ekanligiga o'zingiz ham amin bo'lasiz. Mish-mishlarni keltirib chiqargan sabablarni o'zingiz tushunib olasiz.

— Ha, demak, qonun bilan tanishib chiqishim kerak, shundaymi?

— Ha, afandim, qonun...

— Qishloq xo'jaligi masalalari bo'yicha mudirimiz menga o'qib berdi bu qonunni.

— U qonunning o'z manfaatiga mos keladigan moddalarini sizga o'qib bergan, afandim. Chunki qishloq xo'jaligi mudirini sholichilar mafiyasining o'zi qayerdandir olib kelgan, uning pul bilan bog'liq hamma ishlarda qo'li bor.

— Hali shunaqami?

— Ha, afandim, afsus, shunaqa.

— Tashakkur, Rasul bey.

Rasul afandi qaymaqomning xonasidan chiqdi. Qaymaqom kursiga yaxshilab joylashib o'tirdi. Ko'p vaqtdan buyon nimalarnidir sezganday edi. Tushunarsiz, g'alati narsalar bo'layotganga o'xshardi. Bir necha kundan buyon doktor nimanidir aytmoqchi bo'layotgani, lekin ayta olmayotganini sezgandi. Lekin qancha harakat qilmasin, doktorni gapirtira olmayotgandi. Demak, bu yerda ham boshqa gap bor ekan...

Kechgacha qabulga hech kimni kiritmasliklarini aytib, qonunni o'qishga tushdi. Bir soatda o'qib tugatdi.

— Hali shunaqami, nomussizlar, ablahlar, soxtakorlar, — deb o'zicha ayтинib xonaning u chetidan bu chetiga yurar, uzun sochlarini silkitib orqasiga tashlar, keyin barmoqlari bilan tarar, lunjini tishi orasiga tortib kemirar edi.

— Yer ikki marta haydaladi, dala maydonida bironta chuqur joy qolmaydi. Hamma joy tep-tekis bo'ladi, ariqlarga beton yotqiziladi. Sholikorldar hay'ati hamma narsani puxta tekshirib, keyin qabul qilib oladi va maxsus qaror qabul qiladi.

Maydonda bir tomchi ham suv qolmagandan keyin qirq sakkiz soat suvsiz qoldirilib, quritiladi. Buni kesik sug'orish deyдилar. Qishloqdan uch chaqirim uzoqlikda bo'ladi. Suvlarning ortiqchasi ko'llarga quyib yuborilmaydi. Sholikorlar hay'ati bundan tashqari qarorlarni qabul qilmaydi. Shu paytgacha berilgan ruxsatnomalar, qabul qilingan qarorlar-chi?.. Uning hech narsadan xabari yo'q edi. Bugunga qadar berilgan ruxsatnomalarning hech biridan uning xabari yo'q edi. Hamma narsa ko'z ochib yumgunga qadar ro'y bergan edi... Uning ko'zlari yoshga to'ldi. O'zini shunchalar notavon, chorasiz, himoyasiz sezdiki... Boshini stolga qo'ydi. Bir necha daqiqa harakatsiz qoldi. Keyin boshini ko'tarib, qo'ng'iroq tugmasini bosdi. Xonaga kotibi kirib keldi.

— Menga zudlik bilan Rasul beyini chaqiring, — dedi.

Rasul afandi zum o'tmay eshik oldida paydo bo'ldi.

— Yoningizga ikkita jandarm xodimini oling. Mana bu kalitni ham oling. Men yashayotgan uyga borib, narsalarim, jomadon va sumkalarim, hali taxi buzilmagan ko'rpa-yostiqlarim bor, ularni ham bu yoqqa olib keling va yon tomondagi xonaga joylashtiring. Endi men shu yerda yashayman. U uyning kalitini Kamol Tashanga olib borib bering. Ha, o'z qo'lingiz bilan topshiring kalitini. Ha, ana shunaqa Rasul bey!..

— Ha shunaqa, afandim. Men sizni xuddi o'z o'g'limdek yaxshi ko'raman, qaymaqom bey! Siz mening hayotimni saqlab qolgansiz.

Rasul afandi chiqib ketgandan keyin, u eshik yonida turgan jandarm xodimini chaqirdi va undan so'radi:

— Ayting-chi, siz sholikorlarni yaxshi taniysizmi?

— Albatta, taniyman, janob boshliq!

— Unda boring, eshik og'asini bu yoqqa chaqiring.

Eshik og'asi Hoji yugurib keldi.

— Ayting-chi, siz sholikorlarning hammasini yaxshi taniysizmi?

— Albatta, taniyman, janob qaymaqom, hammasini taniyman!..

— Unda ulardan birontasini ichkariga yo'latmaysiz. Xuddi oldin qanday bo'lsa, shunday. Menga xabar bermasdan, hech qaysini ichkariga kiritmaysiz, tushunarlimi?

— Xo'p bo'ladi, janob boshliq!

“Aziz og‘a” arig‘i o‘n besh-yigirmata buloq va yana shuncha sharsharaning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Uning suvi Toros etaklaridan, Savrun soyining tepasidan boshlab pastga qarab chayqala-chayqala, burila-qayrila Chuqurovaga qarab shiddat bilan oqib keladi. U kattalik jihatidan salkam Savrun soyiga teng. Bu ariqning turgan-bitgani xazinadir. Savrun soyining suvi kamayib, sholikorlar bir qatra suv uchun bir-birlarini go‘stini yegudek bo‘lgan palla — yozning jazirama issiq kunlarida sholilar suvsizlikdan quriganda “Aziz og‘a” arig‘ini ijaraga olgan uddaburonning rosa omadi keladi. U boshqa sholikorlarning bir tomchi suv uchun bir-birining bo‘g‘ziga yopishganini huzur qilib tomosha qiladi.

“Aziz og‘a” arig‘ining suvi har qancha kamaysa kamaysin, bari-bir, dalasini sug‘orishga bemalol yetadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, “Aziz og‘a” arig‘ini ijaraga olgan odam o‘sha yili o‘n ming geklardan kam sholi ekmaydi. O‘n ming geklardan qancha kam eksa, shuncha zarar qiladi. Ha-ha, ko‘ra-bila turib zarar qilayotgan bo‘ladi. Suv ostidagi tuproqdan unumli foydalanib, mo‘l-ko‘l hosil olishni har kim xohlaydi. Ijarachining ko‘ziga qishloq ham, odamlar ham, uylar ham ko‘rinmaydi. Butun o‘y-u xayoli sholini sug‘orishda bo‘ladi.

Uch yildan buyon “Aziz og‘a” arig‘ini O‘qchio‘g‘li ijaraga olib keladi. Sozlidaradan oladigan bir ming besh yuz gektar sholisidan voz kecha olmaydi, kerak bo‘lsa, buning uchun jonini beradi. Bir ming besh yuz gektarning suv ichida uch yuz ming lira daromadi bor. Ko‘ra-bila turib, hech kim uch yuz ming lirani suvga oqizib yuborishni istamaydi.

O‘qchio‘g‘li besh kun avval, ya’ni qishloq odamlari bilan janjallashgan kun kechki payt dalasiga suv ochib yubordi. Ekinzor suvni sekin-asta shimadi. Ayniqsa, yer quruq bo‘lsa, yuqoridan quyiladigan suv qanchalik ko‘p bo‘lmasin, oldin tuproqning yoriqlarini to‘ldiradi, keyin tuproqqa singishni boshlaydi. Suvning oqishi qiyinlashadi. Dala maydoni tekislikka yaqinlashgani sari yerning quruqlik darajasi kamayib boradi. Quyilayotgan suvning oqish tezligi ham borgan sari ortadi. Qishloqning to‘rt tarafi eski botqoqliklar. Tuproqning tagi siljimas bo‘lib qolgan.

Suv qo'yib yuborilgandan keyin oradan olti kun o'tib, kechasi katta tezlik bilan butun qishloqni to'rt tomondan bosib oldi. Yarim tunda qishloqda go'yo qiyomat-qoyim boshlandi. Itlar hurar, eshaklar hangrar, otlar kishnar, sigirlar mo'rar, odamlar esa dod-faryod qilishardi. Xuddi kuchli zilzila yerni yutayotganga o'xshardi.

Tong saharga qadar yugur-yugur, baqir-chaqir avjiga chiqdi. Aholi uy ichidagi bor-budini chordoqlarga ko'chirish bilan ovora bo'ldi. O'z uyining chordog'i bo'lmaganlar narsalarini qo'shnilarining chordoqlariga tashidilar. Buning ham uddasidan chiqa olmaganlarning narsalari suv ostida qolib ketdi. Butun qishloq tong otgunga qadar suv, balchiq ichida qoldi. Tun zimiston bo'lishiga qaramay, odamlar bir-birlaridan yordamlarini ayamadilar.

O'tinlari suv ostida qolgan, chordoqqa olib chiqilgan o'tinlarni yoqishning esa hecham iloji yo'q edi.

Bir-ikki xonadondagina chiroq yonib turardi. Chuqurova qishloqlarida yoz oylarida chiroq yoqilmas, shu boisdan deyarli hech kimning uyida gaz yo'q edi.

Chiroq yonayotgan uy kurd Dursunning uyi edi. Ayollar, erkaklar, qariyalar, bolalar Dursunning uyi oldida to'planishgandi. Hamma sukutda, hech kim churq etmasdi. Hamma holdan toygan, hech kimning bir so'z aytishga majoli qolmagandi. Nimjon, sariq nur ostida odamlarning balchiqqa belangan ust-boshlari, loy sachrab qotib qolgan aft-angorlari, sochlari yaltiroq mumdan yasalgandek ko'rinardi. Butun boshli qishloq sukunat qa'riga cho'mgandi. Ming la'nat!..

Tong yorisha boshladi. Nima bo'lganda ham sal o'tib atrof yorisha boshlaydi...

Tog'lar tepasidan quyoshning ilk zarrin nurlari chiziq kabi ko'rina boshladi. Bu yangi kun boshlanishining alomati edi.

Mamad Ali orqasi bilan tut daraxtiga suyangancha o'tirardi. Uning boshi yerga egilgan, qo'llari ikki yoniga xuddi murdaning qo'ldek jonsiz osilib turardi.

Zeyno xotin "uh" tortdi va yonidagi ayollarga sekingina pichirlab: "Men bu kurdni kichikligidan beri bilaman. Qachon uni shu ahvolda ko'rgan bo'lsam, hatto bolaligida ham, bir ishni boshla-

gan-u, hamma joyni rasvo qilgan bo‘lib chiqardi. Hozir ham shunaqa. Agar hozir borib pichoq sanchsangiz ham, sezmaydi. Men bu kurd bo‘risini juda yaxshi bilaman”, — dedi.

Shunda uning yonidagi ayollar:

— Koshkiydi, — dedilar, — ilohim, bu kurd bo‘risi zolim O‘qchio‘g‘lining bu qilganlarini burnidan keltirsa. Qani endi u kunlar? Qishloqda bunaqa mard-u maydon erkaklar qolganmikan...

Shunda bir ayol beorlarcha:

— Zeyno ona, — dedi, — ilgari shunaqa edi. Mamad Alining hozir popugi ancha pasaygan, buzoqdek yuvosh tortib qolgan. O‘sha kuni O‘qchio‘g‘lining og‘zidan bodi kirib, shodi chiqdi, Mamad Ali, hatto og‘zini ham ochmadi. Siz aytgan kunlar o‘tmishda qolib, tushga aylandi.

Zeyno ona chuqur “uh” tortib:

— Bu atofda belida belbog‘i bor odam qolmadi, — dedi, — Ilgarilari O‘qchio‘g‘liga o‘xshaganlarning bir zumda tanobini tortib qo‘yishar edi. Erkaklar ham ayolsifat bo‘lib qolishibdi. Sho‘rimiz qurimasa, Mamad Aliday odam O‘qchio‘g‘liga so‘zini oldirib o‘tirmamidi? Hamma erkaklar xotinchalish bo‘lib ketdi...

Ayollardan bir nechtasi kulib yubordi.

— Ko‘rgan kunimiz qursin. Bir nomard chiqib butun boshli xotinchalishlar qishlog‘ini suvga cho‘ktirdi. Ammo hech kim churq etolmaydi.

— Nomard butun qishloqni ko‘lga aylantirdi.

Zeyno xotin:

— Nomard butun qishloqni oydin ko‘lga aylantirdi. Maqsadi bizni bu yerdan surgun qilish. Agar butun boshli qishloqda bitta erkakman degani bo‘lsa edi...

— Bittagina mard-u maydon...

— Erkakman degan bitta odam...

— Unda bu ko‘yga tushib o‘tirmasdik.

— Bu ahvolga tushib o‘tirmasdik. Suv ostida qolmasdik.

Zeyno xola ko‘pirib gapira boshladi. Uning ovozi butun qishloqqa eshitildi, tun qorong‘isida aks sado ham berdi.

— Meni Zeyno xotin deydi. Agar men Zeyno xotin bo‘ladigan bo‘lsam, o‘sha etiklari yaltiratib tozalangan, og‘zida sa-

qich, fohisha xotini bilan birga kelgan O'qchio'g'lini nima qilish kerakligini yaxshi bilaman. O'qchio'g'lining boshini xotininiki kabi ochib tashlamasam, meni Zeyno xotin demasinlar. Agar men Zeyno xotin bo'ladigan bo'lsam, bu xotinchalishlar erkakman deb yurganliklaridan uyalsinlar. Uyatdan boshlarini yerga egib, O'qchio'g'li ochib yuborgan suvni o'z ko'zlari bilan ko'rsinlar.

Avval ayollar, keyin erkaklar tomonda qandaydir harakatlilik, shov-shuv boshlanganday bo'ldi. Avval shivir-shivir, g'imir-g'imir, keyin aytinish, gap-so'z, so'kinish, qo'pol harakatlar boshlandi.

Sekin-asta tong yorisha boshlagan, tog'larning tepasi oqarib kelayotgandi. Osmondagi bulutlarning chetlari ochilib qolgan, dalalar uzra quyosh nuri tusha boshlagandi.

Dalalardagi ekinlar: paxta, kunjut, yam-yashil bog'-rog'lar tamoman suv ostida qolgan edi. Dalalar xuddi bepoyon ko'l kabi... Quyosh nurlari ostida oyna kabi porlardi. Qishloq aholisi quyosh nurlari ostida parishon edi. Odamlar sochidan tirnog'ining uchiga qadar loyqaga botishgandi. Yotoqlar, mashinalar loyqa ichida, tovuqlarning bari suvga cho'kib o'lgan, uy hayvonlari ham balchiqqa belangandi. Butun qishloq botqoqlik ichida qolgan edi.

Kurd Mamad Ali yana qanday bo'lsa shunday, o'zgarmagan edi. Biror kimsa bilan uning ishi yo'q, atrofdagilar esa unga qo'l tekizishga botina olmasdi. U to'nini teskari kiygach, nima desang, befoyda. Har qanday odamni haqorat qilib tashlashi mumkin.

Faqat Zeyno xotin unga bir nima deyishi, hatto uning bilagidan tutib silkitgancha: "Mamad Ali, o'zingga kel, ey, telba kurd" deyishi ham mumkin edi. Ha shunday bo'ldi ham.

Mamad Ali ko'zlarini ochdi:

— Nima? Nima bo'ldi, tinchlikmi, Zeyno ona? — dedi hayrat ichida.

Zeyno ona kulimsirab:

— Erkak bo'lmay o'l, xotinchalish. Qishloq ko'lga aylandi. Har tarafni suv bosdi. Qishloqni o'z uyidan surgun qilishdi. O'sha yuvuqsiz O'qchio'g'li butun qishloqni quvg'in qilyapti. Sen mudrab yotaver. Bu qishloqda erkak qolmadimi? Sendan shuni so'ragani keldim.

Mamad Ali suyanib o'tirgan tut daraxtidan qaddini ko'tardi. G'azabdan uning ko'zlari qonga to'lgandi. Qalin qoshlari chimirilgan, peshonasini ajinlar qoplagandi. Yuzlari avval ko'karib, so'ngra qoraygan tus oldi. Zeyno xotin uning aft-angorini ko'rib, qo'rqib ketdi. Mamad Ali darg'azab bo'lib, mushtlarini shunday tugdiki, barmoqlari qarsillab ketdi. Butun tanasi bilan shunday kerishdiki... Jigari-yu yuragi ko'ksidan otilib chiqayotgandek chuqur "Oh" tortdi: "Oooh, Zeyno ona, ooh..."

Zeyno ona Mamad Alining ahvoliga, hatto achinib ketdi. Shashtidan tushib:

— O'zingni bunchalik qiynama, ich-etingni yema, jigarim. Tentak kurdim, pahlavonim! — dedi, — Sening kimligingni hamma yaxshi biladi. Hatto hech kim bilmasa ham, men bilaman...

Mamad Ali ich-ichidan ezilar, to'lg'onar edi:

— Qo'limdan nima ham ke'ardi, bu holimda nima ham qila olardim?.. O'qchini o'ldiray desam, allaqachon tog'da yurgandir. U odam emas. O'qchi bir maxluq. Men chorasizman, ona, ichimga sig'may ketyapman, ona!.. Erkaklik g'ururimiz oyoq osti bo'ldi, ona. Ha. Biz xotinchalishmiz...

Zeyno ona Mamad Alining yelkasini siladi:

— O'zingni qiynama, ich-etingni yema, jigarim, siqilma, o'zingni qiynama, bolam!..

Zeyno xotinning ko'zlari g'amgin qarab turar, ammo mehr-u shafqatga to'la, nigohi yoqimli edi. Ularning yonlariga Dursun ham keldi. Sal o'tib, qolgan dehqonlar ham kelishdi. Hammasining usti jiqqa loy, aft-angorlariga qarab bo'lmasdi. Erkaklar shimlari, shalvarlarining pochalarini tizzalarigacha shimarib olishgandi.

Qishloq o'rtasidan somon va sap-sariq go'ng aralash iflos suv oqib o'tar, atrofni go'ng hidi tutib ketgandi. Tonggi quyoshdan isigan sariq suvlar bug'lanib, atrofga go'ng aralash balchiq hidi taratmoqda edi. Mamad Alining vajohatini kim ko'rsa, bir cho'chib tushar, O'qchio'g'lining kuni bitgani aniq, deb o'ylardi. Zeyno xotinning bu qadar kuyinib aytgan so'zlaridan keyin esa...

Mamad Alining o'n to'qqizga kirgan to'ng'ich o'g'li vaziyatni angladi. Otasining yoniga keldi-yu, uning yuzidagi vajohatni

ko'rib qotib qoldi. Otasining qo'lidan ushlab, "Dada, yuring, uyga ketamiz. Dada, dada!" — dedi.

Mamad Alining jahli chiqdi:

— O'qchi daf bo'libdi, itvachcha, daf bo'libdi!.. Qani yur, endi", — deya baqirdi.

Bola bechora odamlarning orqasiga yashirindi.

O'rta Zeyno xotin otilib chiqdi:

— La'nati kurd, — dedi u. — Nega baqirasan? Nimaga jahling chiqyapti? Baqir-chaqir bilan ish bitmaydi. O'tirib gaplashib olinglar. Olti oy suv ichida yashab bo'ladimi? Mana shu masalani gaplashinglar. Bir oy ichida uylarning hammasi suvga cho'kadi, hamma boshpanasiz qoladi, mana shularni o'ylab ko'ringlar. Eh, mening telba kurdginam, es-hushingni yig'ib ol!..

Mamad Ali kinoyali kulimsiradi:

— To'g'ri, ona to'g'ri gapiryapti, — dedi.

Dursun:

— Hokimiyatga boraylik.

— Qaymaqom uning odami.

Zeyno xotin:

— Mayli, — dedi, — mayli, bu holimizni ko'rganlar...

Mamad Ali boshini sarak-sarak qildi:

— To'g'ri, — deb tasdiqladi.

Hamma:

— Haq gap, rost-da, hokimiyatga boraylik...

Ular bir mashinaning ustiga chiqib o'tirib, uzundan uzoq muzokara olib borishdi. Va nihoyat, bir qarorga kelishdi. Butun qishloq, erkag-u ayol, yosh-u qari, xullas, hamma birgalashib shaharchaga qaymaqom huzuriga borishga qaror qildilar. Loy kechib bo'lsa-da, borish qarorlaridan qaytmadilar.

Zeyno xotin qarorni butun qishloqqa e'lon qildi:

— Hamma uyining eshigini qulflab olsin. Ayollar, eshiting, hammangiz uyingizning eshik, darvozalarini yopib olinglar. Keyin eshitmadik demanglar. Ust-boshingizni alishtirmang. Xuddi shu ahvolingizda, ha, loyga belangan holingizda, bolalaringizni yanayam ko'proq loyga chaplab quchog'ingizga oling. Shaharchaga boramiz. To'ppa-to'g'ri shaharcha hokimiyatiga — qaymaqom-

ning huzuriga boramiz. Agar bu ham ish bermasa, xuddi shu balchiqqa belangan holimizda poytaxt — Anqaraga boramiz. Davlat bor, qonun bor, hukumat bor!.. Eshitmadik, demanglar, Eh-he-hey!..

Bir soat ichida butun qishloq to'plandi va Zeyno xotin rahnamoligida yo'lga tushishdi. Tizzalarigacha ko'tarilgan suvlarni kechib, shaharcha tomon yo'l oldilar. Ayollar chaqaloqlarini bag'rilariga bosib, kattaroq bolalarini etaklariga solib, yetaklab... Barchasi sochlaridan tirnoqlarining uchiga qadar loyga belangan, balchiqqa botgan...

Kunlar isiy boshladi. Ilgarilab borayotgan olomondan chang-to'zon ko'tarilardi. To'zon ichida ketayotgan aholi orasidan eshiti-
layotgan g'ala-g'ovur butun atrofni qoplagandi...

Olomon shaharchaga yaqinlashganda hech bir odamning qiyofasi inson qiyofasiga o'xshamasdi. Odamlarning ust-boshlaridagi loy-balchiq qurib, oqara boshlagan, qosh-kipriklariga yopishgan loylar ham qurib, oqarib qolgandi. Shu tariqa olomon oyoqlarini bazo'r sudrab, toliqqan holda shaharchaga kirib keldi va qaymaqomlik binosining oldida to'xtadi. Bu qasabada ko'z ko'rib, quloq eshitmagan bir narsa bo'ldi. Sochining uchidan tirnog'iga qadar loyga belangan, ust-boshi changga botgan olomoni ko'rganlar bu yerda bir gap borligini darrov tushundilar. Do'kondorlar shovqin-suron ichida do'konlarini yopdilar. Qahvaxonadagilar o'ynab o'tirgan narda, shaxmatlarini yig'ishtirib, qaymaqomlik binosi tomon yo'l oldilar. Shaharcha hududida pashsha uchsa bilinadigan darajada jimlik hukm sura boshladi. Ko'p o'tmay, butun shaharcha markaziy maydonda to'plandi.

Jimlikni Zeyno xotinning baqirgan ovozi buzdi:

— Qaymaqom! Qaymaqom! Chiq tashqariga. Ahvolimizni ko'rib qo'y! O'z ko'zlaring bilan ko'r ahvolimizni!

U olomonning jonlanayotganini ko'rgach, yanada jo'shdi:

— Ey, Muhammad ummatlari, qaranglar, qanday ahvolga tushdik biz! Zolim O'qchio'g'li boshimizga ne balolarni keltirdi, bir qarang! Musulmonlarga shunchalik zulm qilinadimi? Aytin-
glar-chi, shu ham insofdanmi? Musulmonning ishimi? Butun boshli qishloqni qanday qilib bir kechada suvga g'arq qilish mum-

kin? Qarang, qanaqa ahvolga tushdik! Qaymaqom bey ko'rsinlar holimizni. Zora ahvolimizni ko'rib, tosh yuragi sal yumshasa!

Dursun bilan Mamad Ali Zeyno xotinni tinchlantirib, qaymaqomning huzuriga chiqishdi. Dursun:

— O'qchio'g'li qishloqni suv bostirib yubordi. Paxtamiz, ekinlarimiz suv ostida qoldi. Qishloq yashab bo'lmaydigan xarob holga tushdi. Xudo haqqi, suvning sathi kindikkacha keldi. Holimizni o'z ko'zingiz bilan ko'ring. O'qchio'g'liga biron narsa deng. Unga nisbatan biron chora ko'ring, deb keldik, — dedi.

Qaymaqom boshini kabineti derazasidan chiqarib olomonni ko'rdi, Zeyno xolaning baqir-chaqirlarini eshitdi, ammo u hech narsani anglayolmayotgandi.

— Sholini qishloqning ichiga ekmoqchi ekanmi?

— Ha, qishloqning ichida ekmoqchi. Shuning uchun qishloqqa suv qo'yib yubordi-da. Butun qishloq suv ostida qoldi. Qishloq katta oydin ko'lga aylandi.

— Yo tavba!..

Qaymaqom o'tirgan kursisidan turdi. Kabinetidan tashqariga chiqdi. Olomon unga ko'z tikib turardi.

Qaymaqom olomonga bir nimalar demoqchi, uyini suv bosib parishon holga tushgan qishloq ahlidan kechirim so'ramoqchi bo'ldi. Yutindi, gapira olmadi, tomog'iga bir nima tiqilganday bo'ldi. Tili aylanmay turgan joyida qotib qoldi. Zeyno xotin:

— Nega suzilib turibsan, bolam? Menga qara, yaxshilab qara. Mana sening qo'lingdan nima kelishini endi ko'ramiz. Qanchalik adolatli qarorlar chiqarganingni ko'rdik. Qishloqning ichida sholi ekiladimi? Shu kungacha nimalarni ko'rmadik, ammo bunday bedodlikni ko'rmagandik. Qishloq ichida sholi ekishga ruxsatnomani kim berdi? Albatta, sen bergansan. Mana endi bizning bu holimizni ko'r, zora tosh yuraging yumshasa. Sen "Sholi Vatan uchun o'ta muhim mahsulot. Qishloqning hamma yeriga, kerak bo'lsa xonadonlar ichida, tomlarga ham ekiladi", degan emishsan... Bu gapni Adanada aytgan emishsan. Xudodan qo'rqmadingmi? Ahvolimizni ko'ryapsanmi? Biz Vatanning bir parchasi emasmizmi? Mana ko'r...

Agar ko'zlaring bizni ko'rmasa, poyezdga chiqamiz-da, poytaxt—Anqaraga boramiz. Ha, xuddi shu ahvolimizda Qo'mondon

huzuriga boramiz. To‘ppa-to‘g‘ri o‘zlarining huzurlariga boramiz. Mana shu bechora go‘daklarning ahvoliga qara, bularning nima gunohi bor? Inson bolasining yuragi qanday qilib bunaqa zulmga chidashi mumkin?

Bizning gaplarimizni ikkala qulog‘ing bilan ham eshitib ol, qaymaqom afandi! Sen O‘qchio‘g‘lining odami emishsan. Men Bosh qo‘mondon huzuriga mana shu begunoh norasidalarni olib boraman. Hammasini poyezdga o‘tqazaman-u, to‘ppa-to‘g‘ri uning huzuriga olib boraman. Hamma dardimizni unga doston qilaman. So‘ngra: “Mana oling dehqonlaringizni bola-chaqasi bilan qo‘shib”, deyman. Men hammasini botqoqqa aylantirilgan qishloqdan sug‘urib olib kelyapman. Endi bularga o‘zingiz egalik qiling, deb aytaman.

Qaymaqom har qancha urinmasin, tili kalimaga kelmadi. Bir so‘z ayta olmadi, ojizlik qildi. Tez yurib kabinetiga kirib ketdi. Eshigini ichkaridan qulflab oldi...

Tashqarida esa Zeynep xotinning baqir-chaqir ovozi eshitilib turardi. Bu tovush uning qulog‘iga xuddi g‘uvullash, shovqin bo‘lib eshutilmoqda edi.

Sal o‘tib, qaymaqom o‘zini qo‘lga oldi:

— Odamlarni chaqiring, — dedi.

Mamad Ali bilan Dursun qaymaqomning xonasiga chaqirildi.

— Qaysi biringiz oqsoqolsiz, — deb so‘radi.

Dursun:

— Oqsoqolimiz — Sayfi Ali. U O‘qchio‘g‘lining odami. U kelmadi, — deb javob berdi.

— Olomonga ayting, qishloqqa qaytishsin. Mana men ham qishloqqa ketyapman, — dedi va darrov qishloq xo‘jaligi xodimini yoniga chaqirtirdi:

— Ma‘mur afandi, hay‘at a‘zolarini to‘plang. Hozir hamma-miz Sozlidara qishlog‘iga boramiz. O‘qchio‘g‘lining nimalar qilganini ko‘rdingiz-ku!..

Ma‘mur:

— Afandim, hay‘at a‘zolari to‘planishdi.

Bir “Jip” olib kelindi va ular to‘g‘ri qishloqqa qarab yo‘l oldilar. Butun boshli qishloq suv tagida qolgan edi. Shu bois “Jip” qishloq-

qa kira olmadi, ikki chaqirim qolganda to'xtashga majbur bo'lishdi. Suv qishloqni bosib, tashqariga ham toshib chiqqa boshlagandi.

Hay'at a'zolari pochalarini shimargancha suv kechib qishloq tomon yurdilar. Qishloqda bironta jonzot qolmagandi. Ular suvda qolib ketgan bir mashinaning ustiga chiqib dam oldilar. Suv xuddi butun boshli suv ombori o'pirilib ketganday pishqirib oqardi. Hay'at a'zolari nima qilish, nima deyishni bilmay bir-birlariga termilib turishardi. Shaharchadan bu tomonga oqib kelayotgan olo-monning baqir-chaqiri endi aniq-ravshan eshitila boshlagandi...

VI

Bunaqa ustma-ust yuz berayotgan voqea-hodisalar qaymaqomni qattiq tashvishga solgan, hatto sal bo'shashtirib ham qo'ygandi. Yuzlari sarg'aygan, xayollari parishon, tanasi horg'in, g'am-g'us-saga botgan edi. Yupqa lablari, ko'p charxlanaverganidan yeyilib ketgan pichoq damini eslatardi. Ko'zlari so'nik bo'lmasa-da, pir-pirab turardi. Odatiga ko'ra, uzun sochini orqaga silkitib tashlab, keyin barmoqlari bilan tekislab qo'yardi.

Uning bu qasabaga kelib ishongani yagona inson Rasul afandi edi. U Rasul afandiga o'z otasiday mehr qo'ygandi. Rasul afandi ham uni o'z o'g'liday yaxshi ko'rar, doim uning yonini olar, hi-moya qilishga chog'lanib turardi. Butun shaharchaga tarqalgan mish-mish, bo'hton, asossiz ayblovlar, to'qilgan jirkanch tuhmatlar uning o'ziga har kuni ma'lum bo'lib turardi. Uning bu shaharchaga kelgandan buyon o'tgan bir oy ichida, xususan, so'nggi bir hafta ichida eshitib, bilib olgan narsalarini oddiy bir inson umri mobaynida bilib olishi mumkin emasdi.

Qishloqda dehqonlar bilan dalada tunab qolgan paytlari ham bo'ldi, bitladi ham. Erta sahardan qaymaqomlik idorasiga borishdan oldin qishloq doktori ishlayotgan tibbiyot xonasi oldida uzundan uzoq navbat kutayotgan xastalar, keksa chol-kampirlar bilan suhbatlashardi. Qanaqa yolg'onlar to'qilayotgani, ekin ekish ruxsatini olish uchun qancha pora berilmoqda va shunga o'xshagan asli-astari yo'q gaplarni deyarli har kun eshitardi.

Har kuni yoniga sholikorlar hay'atini olib, ikki, uch, hatto beshta dalaga borar, u yerdagi vaziyatni o'rganar edi. Maydon-

larning hech biri qonun talabiga javob beradigan darajada tayyorlanmagan bo'lardi. U hech kimga ruxsat bermadi. Qoratog'lio'g'li Murtazo og'aning har biri besh ming gektarlik ikki dalasiga ruxsat bermadi. Har ikkala maydon uchun ham rejada uzuq usulda sug'orilishi kerakligi ko'rsatilgan edi. Qishloqlarga besh yuz metr ko'rsatilgandi. Ikkala dala ham qishloq uylarining chekka qismlarini o'z ichiga olgandi. Hech qaysisi haydalmagandi. Qonun buni alohida talab qilmoqda edi. Beton kanallar u yoqda tursin, hali oddiy kanallar ham qazilmagan edi.

Mustafo Patirning maydoniga ham ruxsat berilmadi. U ham hali tayyor emasdi. Tavfiq Ali, Kamol Tashan, Durmush Toshkesanning dalalariga ham ruxsat berilmadi. Mayda-chuyda dala maydonlariga ham ruxsat berilmadi. Sholikorlar xavotirda edilar. Agar may oyi ham amallanmasa, u holda sholi ekilmasdan qolib ketardi. Hatto eksalar ham, unumdorlik bo'lmasdi. Birga sakson o'rniga, birga qirq mahsul bo'lishi mumkin edi. Juda borsa birga ellik berardi. Vaziyat shunday davom etaversa, ishni dastavval qaymaqomdan boshlamoqchi bo'ldilar.

Qaymaqomning huzuriga bir arizachi yubordilar. U qasabaning keksa, bukri, mitti muftiysi edi.

Muftiy afandi gap boshladi:

— O'g'lim, — deb gap boshladi. — Bu sholi ekish mavsumi har yili mana shunday muammoli masala bo'lib kelgan. Hech qachon qonunga amal qilinib sholi ekilmagan. O'zingizni muammoga duchor qilmang. Chivin baribir bo'ladi. Bu yerni Chuqurova deydilar. Qanday qilib bu makonda chivin, pashsha bo'lmasligi mumkin, qani ayting?! Sholi ekilmasligi ham mumkin. Bu qat-tiqqo'llikdan voz keching...

Qaymaqom:

— Nima demoqchisiz? — deb qat'iy so'radi. — Nima demoqchisiz?

Javob bo'lmagach eshikka ishora qildi.

— Iltimos, boshqa bunday ishlarga aralashmang. Mening huzurimga boshqa kelmang.

Muftiy qaymaqomlik idorasidan "Subhonalloh! Subhonalloh!... Bu qaymaqom emas, bir balo... Subhonalloh! Subhonalloh!" deya

chiqib ketdi. Sholikorlar muftiyligiga: “Nima qilding, muftiy afandi?” deb so‘radilar. Muftiy ko‘zlarini yumgancha tasbehini o‘girib: “Subhonalloh! Subhonalloh!” — der, boshqa javob bermasdi.

Rizo Daynak — Ali Duran og‘aning o‘g‘lidir. Ali Duran vafot etgach, Rizo Daynakka bir tomorqa, o‘ntacha uy, o‘ttiztacha do‘kon va ikkita ofis meros qolgan. “Yotib yeganga tog‘ chidamas” deganlaridek, bir necha yil ichida Rizo Daynak otasidan qolgan shuncha boylikni yeb bitiradi. Hech vaqosi qolmadi. Ammo Rizo Daynakning hayot tarzida hech qanday o‘zgarish ro‘y bermadi. Shaharchada eng so‘nggi modaga muvofiq kiyinadigan odam Rizo Daynak edi va uning kiyinish tarzida ham hech qanday o‘zgarish yuz bermayotganligi hammani hayron qoldirardi.

Shaharchaga qimor o‘yinini olib kelgan odam ham Rizo Daynak bo‘lsa, eng ko‘p qimor o‘ynaydigan ham uning o‘zi edi. Har kuni qirtishlab soqol olar, yuzi archilgan tuxumga o‘xshardi. Uning dazmollanmagan libosda ko‘chaga chiqqanini hech kim ko‘rgan emasdi.

Kattalarga munosabatda katta, kichiklarga munosabatda kichik bo‘lardi. Shuning uchun ham uni hamma yaxshi ko‘rardi. Shaharchaga kelgan har bir davlat xizmatchisi bilan u birpasda do‘st, ertasi kun aka-uka bo‘lib qolardi. Hech bir davlat xizmatchisi u bilan “og‘a-ini bo‘lish baxtidan mosuvo” bo‘lolmasdi. Har qanday davlat odamini o‘z nog‘orasiga o‘ynata olardi. Qasaba odamlari “Bu Rizo Daynakning tanasida shaytonning tuki bor” deyishardi. Shaharda qancha pora olib-berilgan bo‘lsa, mutlaqo buning to‘qson sakkiz foizi Rizo Daynakning qo‘lidan o‘tganligi aytilardi. Agar qasabaga kelgan davlat xizmatchisi dunyoning eng halol va eng pokiza odami bo‘lsa ham, Rizo Daynak uni ko‘pi bilan bir hafta ichida yo‘ldan ozdirardi. Bu safar ham sholichilar mafiyasi Rizo Daynakdan yangi kelgan qaymaqomni qo‘lga olish uchun foydalanmoqchi bo‘ldilar. “Ikki mingcha bo‘ladi” deb taxmin qildilar ular. Rizo Daynak jilmayib qo‘ydi va “Yo‘q, sizlar o‘ylaganchalik oson emas bu ish, o‘n besh ming liraga qila olaman, — dedi. — Ha, o‘n besh ming. Bir qurush ham kamiga bo‘lmaydi”.

Murtazo og‘a:

— Ko‘zimizning gulini ye, Irazo o‘g‘lim. Murtazo og‘ang seining bulbulingdan o‘psin. Qani ko‘rsat hunaringni, Irazo o‘g‘lim.

Ko'rsat kimligingni. Bundan keyin senga "Yo'q" degan odamning o'zi bo'lmaydi. Aytganing aytgan, deganing degan bo'ladi...

Sholichilarning barchasi:

— Bor umidimiz sendan, Rizo bey, — dedilar, — Yoki biz o'ldik demak. Rizo sholichilarga qarab:

— Eyvalloh, — dedi. Boshqa bir og'iz so'z aytmadi.

Baraka topsin Rasul afandi, yangi kelgan qaymaqomga qasabadagi hammaning kim ekanligini birma-bir, "oqizmay-tomizmay" ta'riflab bergan edi. Albatta, bu orada Rizo Daynakni birinchilar qatorida e'tibordan chetda qoldirmagan, uning jemaziyulavvalini¹ aytgandan keyin kasbi-kori, hozirda nima ish bilan mashg'ul ekanligini aytib, tez orada uni ziyorat qilish uchun tashrif buyurishini "bashorat" qilgan edi.

Xonaga Rizo Daynak kulib, tirjayib kirib keldi:

— Afandim, bir necha kundan beri sizni ziyorat qila olmayapman. Meni kechiring qaymaqom bey. Bir qoshiq qonimdan keching. Ishlar... O'zingizga ma'lum... Sizning ham ishingiz juda ko'p bo'ldi. Bir necha marta keldim, zotidavlatlarining dalaga ketganlarini aytishdi. Kechiring meni, afandim. Sizga nisbatan beparvolik qilganimiz — bizning katta aybimizdir. Siz kabi... Afandim...

Qaymaqom unga o'ta jiddiy nigoh tashladi:

— Menda nima ishingiz bor edi, — deb so'radi.

— Labbay?

Qaymaqom ovozi balandlatdi:

— Nima istaysiz mendan, bey afandi?

— Siz janobi oliylarini... Ziyorat qilish... Afandim...

— Qanday savolingiz bor menga?

— Afandim... Tashrif... Maqsadim...

Qaymaqom Rizoga eshikni ko'rsatdi va:

— Marhamat... Darhol... Lutfan... — dedi.

Rizo Daynak hayron bo'lib, orqasi bilan yurib qulog'ini ham qimirlatmasdan eshik tomon ketar ekan, qaymaqomning ko'zlariga iltijo bilan tikildi. Qaymaqom esa qovog'ini solib, qoshlarini chimirib turardi. Uning pichoq damidek yupqa lablari mahkam yumilgan, turishi qoyadek mag'rur edi.

¹ **Jemaziyulavval** (*cemaziyelevvel*) — o'tmish.

Rizo Daynak qanday qilib eshikdan bunchalar tez tashqariga otilib chiqqanini o‘zi ham sezmay qoldi. Zinadan qoqilib-turtinib pastga tushdi. U faqat “Voy onasini, voy onasini” — deb so‘kinardi, xolos. “Voy onasini. Meni xonasidan haydab soldi-ya! Voy onasini... Rasman quvib chiqardi-ya!..”

Keyin u o‘zini bosib, kulimsiradi. “Bolaga qarang-a, qoya kabi mustahkam ko‘rinadi. Qoyil, qandingni ur, yigit! Sholichilarning adabini beradigan ko‘rinadi bu yangi qaymaqom! Hammasining onalarini yig‘latadiganga o‘xshaydi bu mishiqi bola. Voy onasini... Rasman quvdi-ya meni!..”

Rizo Daynak klubga xursand kirib keldi. Sholichilar uni intiqlik bilan kutib o‘tirishardi. Ular Rizoning kulib kirib kelayotganini ko‘rishlari bilan ish ijobiy hal bo‘ldi, deb o‘yladilar. Yoniga kelib, qo‘l siqishib ko‘rishdilar.

— Xo‘sh, tanishuv qanday bo‘ldi, gapir, Rizo? — dedilar.

Rizo Daynak kulib turardi:

— Ish pachava, afandilar. Men hali bunaqasini ko‘rmaganman. Barmog‘imday keladigan bola ekan o‘zi, lekin qoyadek mustahkamga o‘xshaydi. Muftiy hazratlari aytganlaridek, Subhonalloh! Subhonalloh! Bundan buyog‘i ishlarimiz rasvo bo‘ladigan ko‘rinadi, beylar. Barcha umidlarimiz puchga chiqadi. Bu kutilmagan holat...

Sholichilar barcha ehtiyot chorasini ko‘rib qo‘yishgan bo‘lishlariga qaramay, bir qarich bolaga o‘z so‘zlarini o‘tkaza olishmayotgandi. Ularning g‘azablari ortib borardi.

Sholichilarning hech biri ertalabgacha mijja qoqmadi, vaziyatdan chiqish uchun tinmay chora izladilar. Ammo pichoqqa ilinadigan birona maqbul chora, yuzaga kelgan murakkab vaziyatdan chiqish yo‘li topa olmadilar.

Murtazo og‘a g‘azab otiga mingan, og‘zidan olov purkardi. Shuning uchun ham kutilmagan yechimlarga murojaat qildi. Bir kuni kechasi u qaymaqomning derazalarini toshbo‘ron qildir-di, xonasini o‘qqa tuttirdi. Uni otib o‘ldirmoqchi bo‘ldi, ammo o‘qlardan hech biri qaymaqomga tegmadi. Qaymaqom bundan qo‘rqish o‘rniga, sholichilarga bo‘lgan nafrati yanada ortdi. Qish-

loq xo‘jaligi boshqarmasiga tegishli “Jip”ni buzib qo‘yishdi. Qaymaqom ot minib dalaga yo‘l oldi...

Oshxona egasiga tanbeh bergani uchun unga badbo‘y ovqat jo‘natdilar. U esa ovqat yeyishdan bosh tortdi, keyin borib oshxona egasini jazoladi. Ko‘chada ovqat yeyishni yig‘ishtirib, uyda pishloq bilan non yeb kun o‘tkazadigan bo‘ldi...

Har kuni Anqaraga, viloyat markaziga qaymaqomga qarshi elliktadan telegramma jo‘natila boshlandi. Telegraf matnlarini siyosatchi Ahmad yozardi. U yillar davomida qaymaqomlar bo‘y-niga yuklanadigan jinoyatlarni shunchalik yodlab olgan ediki, matnlarni ko‘zi bog‘lab qo‘yilsa ham, bemalol xatosiz ravon yoza olardi. Telegraf matnlari shunchalik rasvo ediki, uni o‘qigan odam qaymaqomdan jirkanishi, undan nafratlanishi tayin edi.

Telegrammalar birinchi kun sholikorlar, ikkinchi kun oddiy qishloq aholisi, uchinchi kun mahalla oqsoqollari, partiya rahbarlari nomidan borayotgandi. Undan keyin navbatni qishloqlar egallardi. Telegrammalar Chinor qishlog‘i nomidan yigirma besh kishidan, Chayonli qishlog‘i nomidan yetmish kishidan, Choyko‘prik qishlog‘i nomidan, Keli qishlog‘i nomidan... Aliler qishlog‘i, Yetimlar qishlog‘i nomidan... Viloyat hokimiga, Ichki ishlar vazirligiga, Qishloq xo‘jaligi vazirligi va hatto Milliy ta‘lim vazirligiga, Bosh vazirga, Prezidentga jo‘natilayotgan edi.

Pochta mudiri har kuni kechqurun kelgan telegrammalar-ning nusxasini qaymaqomga shaxsan olib kelib berardi. Bularni ko‘rgach qaymaqomning fig‘oni falakka chiqar, ammo qo‘lidan hech narsa kelmasdi. Nima ham qila olardi! Faqat tishini tishiga qo‘yib chidashdan boshqa chorasi yo‘q edi. Oxir-oqibat, u bunga ko‘nikdi.

Birinchi kuni hayratda qolgan, hatto aqlidan ozay degan bo‘lsa, keyin bu telegrammalar yigirma besh yil davomida tuman hokimlari, ya‘ni qaymaqomlar, davlat xizmatchilariga qarshi jo‘natilgan quruq qog‘ozlardan boshqa narsa emasligini angladi.

Rasul afandi buni o‘ziga xos bir tilda tushuntirdi. Qaymaqom bu ishlarga juda hayratlandi. Rasul afandi telegrammalarni kim yozganini ham aytib berdi. Siyosatchi Ahmadning kim ekanligini ham aytdi. Shu kunlarda Siyosatchi Ahmad kechki payt ellikta

telegramma matnini yozib, kunduzi kelganlarning qo‘liga bit-tadan tarqatar edi. Hamma telegramma matnlari Ahmadning xayol mahsuli edi. U yigirma besh yil avval yozgan telegramma matnini bugun yana takror yoza olardi.

Albatta, u voqealarning oqishini o‘zgartirar, takrorlanishlarga yangicha tus berardi. Masalan, Fikrat Irmoqli ustidan yozgan yangi telegrammasida butkul original uslub qo‘lladiki, o‘qiganlarni larzaga soldi...

— Mening qalamimdan qon tomadi, — deb maqtanardi Ahmad.

— Omanno, sening qalamingdan qon tomadi, — deb maqtab qo‘yishardi uni.

Barcha ayblovlar, telegraflar hech qanday ish bermadi. Qay-maqom joyida qimirlamay turaverdi. Sholikorlar shunday bo‘li-shini oldindan bilishardi. Shunda ham telegrammalar ilgarigiday ish bersa kerak deb bu ishdan hali to‘la umid uzishmagandi. Vaqt qolmadi. Sholikorlar atrofda aylanib yurishar, terlab-pishishar, ko‘pchiligi sarosima ichida edi. Ularni ko‘rgan odam hollariga achinib ketardi. Butun boyliklarini yerga sochib yuborishgan-di-da... Hatto sholi ekiniga qarshi bo‘lgan Pahlavon usta, Jamol ko‘r ham ularning holiga achinmoqda edilar. Sholikorlar, burni osmonda bo‘lgan man-man degan sholichilar ham bozorga tushib duch kelgan odamga dardlarini doston qilmoqda edilar...

— Nimaga bermaydi ruxsatnomani? Yoshgina bola-ya, at-tang... Boshiga nimalar kelishini xayoliga ham keltirmayapti.

— Uni birinchi marta ko‘rishganida juda odobli, bosiq-vazmin yigitga o‘xshab ko‘ringandi. Ammo odam olasi ichida deganlari-day, “qornida qirqta ilon saqlab yurgan ekan...”

— Tentak... Tentak... Bilsa, mamlakat uchun juda foydali. Bil-sa, sholi bezgakni keltirib chiqarmaydi. Agar bilsa...

— Sholining bezgakka sabab bo‘lganini kim ko‘rgan?

— Chuqurova paydo bo‘lgandan beri undan hech qachon bez-gak arimagan...

Mana diydoyolar ham eshitilmay qoldi. Sholikorlar maydonlar-da deyarli ko‘rinmay qolishdi. Bo‘linib-bo‘linib, kichik davralarda muzokaralarni davom ettirishdi. Albatta, muzokaralar bo‘lmasa, kun qanday o‘tadi shaharchada. Ekin ekish ham nihoyalanib qolgan.

Chorshanba oqshomi barcha sholikorlar yig'ilishib, tong sahrga qadar muzokara qilishdi. Nihoyat, bir qarorga kelindi. Ertalindan qolmasdan hamma dalalarga sholi ekiladi. Qaymaqom qo'ldan kelganini qilsin. Har holda, hammani ostira olmaydi... Bu orada qaymaqomning ishdan bo'shatilishini so'rab besh kishilik bir hay'at Anqaraga jo'nadi. Payshanba kuni erta tongdan dalalarga suv qo'yib yuborildi. Keyin to'xtatib qo'yildi. Urug' sepildi. Yana suv berildi. Bir hafta ichida dalalarning hammasiga hech qanday ruxsatsiz sholi ekib tashlandi, suv ham bostirildi. Suvlarning ruxsatsiz qo'yib yuborilishi butun shaharchada xuddi bomba portlagani kabi aks sado berdi. Bugunga qadar bunaqasi bo'lmagan edi.

VII

Qaymaqom o'zi olib borayotgan kurashdan sarmast, ko'zlari dunyoni ko'rmasdi. Shaharchada sholi ekiniga qarshi katta kampaniya, maxsus harakat boshlagandi.

Bu harakatni bu darajada shiddatli, dasturga muvofiq tarzda boshlab, uni tartib bilan olib borayotganlar — Jamol Ko'r va Mustafo Pahlavon edi. Jamol Ko'r arziholchi edi. U shunday deb iddao qilmoqda edi: "Mening jon jigarim sholi tufayli o'ldi. Agar sholi bo'lmasa edi, chivin, pashsha bo'lmasdi. Chivin-u pashsha bo'lmaganida, bezgak tarqalmasdi. Bezgak bo'lmasaydi jigarim — ukam o'lmagan bo'lardi". Mana necha yillar o'tsa-da, bu gap uning og'zidan tushmadi.

Bu safar qishloqlardan hay'atlar kela boshlagandi. Odamlarning iztirobga to'la, yurakni ezuvchi bezgak haqidagi hikoyalari tarqala boshlagandi. Tatarli qishlog'ining oqsoqoli, qishloqning qirqqa yaqin nimjon, oyoqlari ingichka, qorni shishib, yuz suyaklari bo'rtib, ko'zlari chaqchayib qolgan kasalmand bolalarini yig'ib, shaharchaga, Qaymaqomning huzuriga olib keldi.

Qaymaqom ham bolakaylarni suratga tushirib, Sog'liqni saqlash vazirligiga yo'lladi. Sholi dushmanlari ham Anqaraga telegraf ustiga telegraf jo'natishni boshlashdi. Bu orada sholikorlar mafiyasi Jamol ko'rga suiqasd uyushtirib otib ham ketishdi. Jamol ko'r shifoxonaga yotqizildi. Yollangan suiqasdchilar esa topilmadi.

Mustafo Pahlavonning esa apelsin bog'idagi hamma daraxtlarini bir kechada tag-tugi bilan kesib, qo'porib tashladilar. Sal vaqt o'tib, boshlangan to'qnashuv va o'zaro janglar sal sekinlashganday bo'ldi. Bunga qaymaqom bilan bir safda turgan bir nechta qishloq oqsoqoligina bardosh bera oldi. Rasul afandining esa yuz berayotgan voqealardan ko'ngli juda g'ash, ichida qo'rquv hissi uyg'ongandi. Ko'chada, qahvaxonada, uyda, hatto xotini bilan gaplashayotganda ham qaymaqom haqida so'zlardi. Agar sholikorlar mafiyasi bu vaziyatni sezib qolsa, uning holini "voy" edi-da...

"O'g'lim, qaymaqomim, sen hali yoshsan, bularga bas kelaman dema. Bu sholikorlar bilan pachakilashib bo'lmaydi, baribir, ularni yengish qiyin. Bu sholikorlar mafiyasi qarshisida, hatto hukumat ham taslim bo'lgan, deymen, bu bola quloq solay demaydi. Boshida hammasi yaxshi, silliq ketayotgan edi. Gapimga quloq solardi. Birdaniga nima bo'ldi-yu, o'zgardi, qoldi. O'zimning ham aqlim yetmayapti. Gapimga quloq solmaydigan, o'gitimni pisand qilmaydigan bo'ldi.

Men aytayapmanki, Sozlidaraning butun bola-chaqasi, chol-u kampiri, xotin-xalaji shuncha yildan buyon bu yerning balchiq-loylariga qorishib yashab kelyapti. Hammasi yaxshi ketayotgan edi, birdan hamma narsa izdan chiqa boshladi. Shu ahvolga qarang. Aytyapman, ming karra tushuntiryapman, es-hushingni yig'ib ol, Fikrat bey, o'g'lim, deypman. Lom-mim demaydi... O'ylanib o'tiradi. Ichim achiydi. Hali ona suti og'zidan ketmagan. Shunga kuyinaman, afandim. Achinmaslik qo'limda bo'lganida edi. Hali juda ham tajribasiz..."

Sholikorlar Rasul afandini o'z odamlaridan biri deb bilishar, bor sirlarini unga oshkora aytaverishar, ba'zan undan maslahat ham so'rab turishar edi. Hamma bir yoqda tursin-u, O'qchio'g'lining butun umidi Rasul afandidan edi. "Ayt, — derdi u, — borib qaymaqomga ayt, men unga qarshi ish tutayotganlar orasida emasman. Yana shuni aytki, qo'lini yoqamdan olsin. Kurd Mamad Ali-ga aslo quloq solmasin. U bir qaroqchi, tentak kurd..."

O'sha kundan beri sholikorlar hay'ati O'qchio'g'li dalasining suvini to'xtatgan. To'g'on boshiga esa yettita jandarm xodimi va o'nlab dehqonni navbatchi qilib qo'ygan. O'qchio'g'lining dalasi

hali yashilga burkanmay turib, quriy boshlashi kerak edi. Bu juda yomon narsa. Endigina unib chiqayotgan nam urug'ga keladigan suvni to'xtatish uni yuz foiz nobud qilish demakdir. Holbuki, unib chiqar bo'lsa, u osonlikcha qurib ham qolmaydi. Biroq O'qchio'g'li buning ham chorasini topgandi. Jandarmilar bilan til biriktirgandi. Suv faqat birinchi kun to'xtatib qo'yilgan edi. Undan keyin esa yana odatdagidek suvni ochib berishgandi. Mamad Ali kelib bu vaziyatni qaymaqomga so'zlab bergach, u to'g'onni qo'riqlab turgan jandarm xodimlari o'rniga boshqalarini tayinlagandi. Ammo yangilari ham bir kunlik edi. Zero, qaymaqomning ularning tepasida turishga vaqti yo'q edi.

Jandamlarning qo'llaridan hech nima kelmasligi, ishlarini eplab bajara olmayotganini ko'rgan Mamad Ali qaymaqomlik idorasidan nari keta olmayotgandi.

Menga qaymaqomimning o'zi ruxsat bergan. Qishloqni quritib, qaqshatgan. O'qchio'g'li suvni yopib qo'ygan. Menga ruxsat bergan. Bu bizning haqqimizdir. Modomiki, butun qishloq suv ostida qolgan. Bizning haqqimiz...

Qaymaqom esa tinmay:

— Shoshmay tur, Mamad Ali, men yuzaga kelgan vaziyatni Jandarm qo'mondonligiga xabar qildim. Ozgina shoshma, — degancha uning yo'lini to'sar edi.

Mamad Ali kutardi.

Ruxsatsiz ekilgan uchta dalaning bandlari shaharcha ichida, tosh ko'prikning tagida joylashgan edi. Ana shu ko'prik ustiga ham o'nta jandarm askari qorovullikka qo'yildi.

Qaymaqom qachon qarasangiz, ishi-kuchini bir chetga surib, jipiga o'tirib to'g'on boshiga kelardi. Xohlasa tong sahar payti, xohlasa tun yarmida qo'liga to'pponchasini olardi-yu, to'g'on tepasiga kelib turardi.

Bu qaymaqom ajalini qo'msab qolgan ko'rinadi. Xudo haqqi, olov bilan o'ynashyapti u. Bir kun kelib otib ketishadi uni...

Hammadan ham ko'p Rasul afandi qo'rqadi bundan. U qasabadagi ahvolni juda yaxshi biladi, shuning uchun ham uning joniga qasd qilishlaridan juda qo'rqadi. Bu g'azab otiga mingan kimsalarning ko'zlariga hech narsa ko'rinmasdi. Bir kun kelib,

tun yarmida tuzoq qo'yishadi-yu, uni otib ketishadi. Otgan kishini esa baribir topa olishmaydi. Keyin qotillik bo'yicha ochilgan jinoiy ishni yopdi-yopdi qilib yuborishadi. Men hech narsadan qo'rqmayman, ammo qaymaqomni otib ketishadigan bo'lsa, qasaba bir kunda yomonotliqqa chiqadi. Ha, men shundan qo'rqaman, og'aynilar. Men qasabaning kelajagidan xavotirdaman.

O'g'lim, Fikrat Bey, Xudo xayringni bersin, unday qilma, kechalari yo'llarda yolg'iz yurma, deyman. Sen jandarm xodimi emassan-ku! Nima joningdan to'yanmisan? Sen uchun o'z hayotiningning zarracha qadri yo'qmi, deyman. Seni bir kun tun yarmida otib ketishlari mumkin, axir. Men juda xavotirdaman.

Tun yarimlab qolgan. Atrofda xiyol qorong'ulik cho'kkan. Savrun soyining shovullab oqishi tunga joziba bag'ishlaydi. Suv ostidagi shag'al toshlar oy nurida porlaydi. Qaymaqom toshlarni shaqirlatib bosib o'tib, to'g'on tomon borardi. Havodan tuproq hidi keladi, oqayotgan suvga yulduzlar aksi tushib turadi, soy suvi shovullaydi. Ko'prik tun bag'riga singib ketgan...

Qasaba tinch, sokin, hech qanday sas-sado eshitilmaydi. Hamma chuqur uyquda, ora-orada qorovulning hushtagi eshitiladi qoladi. Ba'zan quloqqa xo'rozlarning bemavrid qichqirgan ovozi eshitiladi. Uning miyasidagi turli o'ylar uni qiynaydi. Sulton Ahmad parki. Boyazid hovuzi. Nimagadir Boyazid hovuzi ko'z oldidan ketmaydi. Tramvaylar, avtobuslar, yo'nalish taksilari. Oliyog'ohning yosh talabalari... "Hayot" deydi o'z-o'ziga. Jilmayadi...

"Qurt-qumursqadek yashaydigan odamlar... Qo'rqoq, hiylakor, yolg'onchi. Ammo Zeyno xotin. Yana haligi kurd... Ismi nima edi-ya? Qaroqchi kurd..." Bir zum xursand bo'ladi. "Arziydi. Bir qaroqchi, bir Zeyno xotin, ko'zlari katta-katta bolalar uchun arziydi. Kurashsa arziydi... Buning uchun hayotni bag'ishlasa arziydi..."

U shunday deb bor kuchi bilan to'pponchasi dastagini mahkam siqadi. Qo'lidagi to'pponchasi o'ziga ham g'alati ko'rinadi. "Arziydi", deydi ovozining boricha. "Arziydi, arziydi, arziydi..."

"Bu ishning oxiri nima bo'ladi? Nima bo'lsa, bo'lsin. Arziydi... Anqaraga hay'at ustiga hay'at boradi. Men haqman. Qonunan olganda, men haqman. Qonunga qarshi chiqayotgan aslida ular-

ning o‘zlari. Yoki men boshqara olmadimmi bu odamlarni? Ayb menda emas, ularda... Bu kurash qachon va qayerda nihoya topadi? Anqarada nima ishlari bor ularning? Albatta, bir nima bilishsa kerak. Bir maqsadlari bordir, axir?

Sen bulardan aslo xafa bo‘lma, ezilma, jigarim. Agar mening bu ahvolimni Narmin ko‘rsa bormi, rosayam xursand bo‘lardi...

Men shu qallob firibgarlarga qarshi bir o‘zimman. Yog‘-e, Rasul afandi ham bor... U men tomonda...

Shamol moviy rangdami? Suv esa zulmat rangida... Qo‘rqyapmanmi? Balki, shundaydir. Muhimi bu emas. Narmin rosa xursand bo‘ladi. Narminning ko‘zlarining rangi... Rasul afandi, voy, onajon, voy... Qanday nafas olishini ham biladi... Rasul afandi bo‘lmaganida edi... Qanchalik ularga dushman... Biroq qo‘rqoq... Kaltakesak kabi hurkak...

U chakalakzorga kirdi... Isiriqdan achchiq hid keladi... Agar mana shu shag‘al toshlar ham hid taratganida edi, ular ham isiriq hidini bergan bo‘lardi. Savrun soyining ham hidi bo‘lganida edi, u ham xuddi isiriq hidini bergan bo‘lardi. Taroqgulning ham o‘ziga xos ifori bo‘ladi. Ha tonggi shabada kabi nafis ifori bo‘ladi. Yomg‘irdan keyin u yanada yoqimliroq hid taratadi. Tuproq hidini beradi...

Bir baliq suvdan yuqoriga sakradi. Butalar orasidan ikki bosh qorayib ko‘rindi. U kutib turardi. O‘zini o‘sha onda yerga otdi: “Qimirlamang!”

O‘sha qorong‘ilik tomondan “Qaymaqom bey” degan yig‘lam-siragan ovozi keldi. “Men, Murtazo og‘aman, qaymaqom bey!”

U qaymaqomning yoniga keldi. U o‘rnidan turdi.

Murtazo og‘a:

— Qurboningiz bo‘lay, qaymaqom bey, qo‘lingiz, oyog‘ingizni o‘pay, bu yerga men butun boyligimni tikdim, hammasi qurib ketdi. Unday qilmang. Nimam bo‘lsa, hammasini shu dala, shu tuproqqa baxshida qildim. Agar mana shu yoshga kelib kasodga uchrasam, odamlar ustimdan kulishmaydimi?..

Jandamlarning yoniga borishdi. Ulardan biri navbatchilikda turardi. Biron nima deng, qaymaqom bey! Menga buni ravo ko‘rmang. Hammasi qurub ketdi, menga rahmingiz kelsin. Taqdi-

rimdan qo‘rqaman. Men o‘laman, bola-chaqam ham o‘ladi. Siz o‘qigan oliy maktablarda ulardan ikkitasini o‘qitayapman.

Men bu sholidan voz kechgandim. Sizga bor haqiqatni aytaymi? Biz har doim inson qonini so‘rib kelganmiz. Lekin chivin-u pashshalar bizchalik qon so‘rgan emas. Men o‘g‘lingni o‘ldirdim... Qon... Qon...

Ular kimsasiz bozordan o‘tdilar. Qasaba qaymaqomligi binosiga keldilar. Murtazo og‘a hali yolvorishga davom etardi:

— Nimadir desangiz-chi, qaymaqom bey! Bo‘ldi, endi hech narsa ekmayman. Hech qachon, hech narsa... Hammasini tushunib yetdim endi...

Qaymaqom bir soatdan beri og‘zini ochib bir so‘z demas, mum tishlaganday jim turardi.

— Gapirsangiz-chi, qaymaqom bey!..

Ular zinalardan tepaga ko‘tarila boshladilar.

Murtazo og‘a uning orqasidan so‘z qotdi:

— O‘zingiz yaxshi bilasiz, qaymaqom bey, — dedi u, — Siz meni tiriklayin go‘rga tiqyapsiz, hatto bola-chaqamning ham umriga zomin bo‘lyapsiz. Yaxshilab o‘ylab ko‘ring. O‘zingiz ham hali juda yoshsiz.

Qaymaqom uning bu so‘zlariga javoban hech nima demadi. Eshikni shiddat bilan yopdi, xolos.

Tong oqarguncha qaymaqomning ko‘ziga uyqu kelmadi. Yotog‘ida u yoqdan bu yoqqa ag‘anadi...

Murtazo og‘a, Mustafo patir, dalasiga suv berilmayotgan yana ikki kishi o‘sha kechaning o‘zida mashinalariga o‘tirib Anqaraga qarab yo‘lga tushishgan edi.

Sholikorlar orasida faqat O‘qchio‘g‘lining ishi ish edi. Kumush qoplamali qamchisini o‘ynatib, etigiga sharaqlatib urgancha bozorning u boshidan bu boshiga yurar, xohlagan odamiga og‘ziga kelgan gapni qaytarmasdan aytib, hech kim unga qarshi bir og‘iz so‘z aytolmasdi.

— Qaymaqom bey bizning sholilarimizni quritish haqida buyruq beribdi, eshitdilaringmi? Voy-voy-voy, aqlni qarang-a! Dalamizning boshiga jandarm askarlarini qorovullikka tizib qo‘yibdi. Aqliga tasanno! Balchiqqa botgan Sozlidara qishlog‘i aholisi qay-

maqomning oldiga kelib shikoyat qilibdi. Ularning ustiga shuncha suv qo'yvordimki, hozir bu suv ularning kindigiga qadar ko'tarildi, yaqinda quloqlariga qadar yetadi...

O'qchio'g'li og'zini ko'pirtirib gapirar, biroq ichida qandaydir qo'rquv hissi ham bor edi. U Rasul afandining ham yonidan nari ketmasdi. Kurd Mamad Ali va Zeyno xotin nimalar qilishayotganini so'rab-surishtirardi.

— Rasul afandi, shu qaymaqom yigitning es-hushi joyidami o'zi? Mening to'g'onimning tepasiga jandamlarni qorovul qilib qo'yibdi. Mayli, salomat bo'lishsin, suvimning bandlarini qo'riqlashyapti. Ammo ular ham inson bolalari. Og'izlari bormi? Bor... Axir, ularning hammasi ham bunaqa ahmoq yigitlar emas-ku!.. Og'zi bordan qo'rqish kerak emas...

Rasul afandi:

— Qaymaqomning hech qanday aybi yo'q. Esingizdami, ilk kelganida qanday yigit edi? Guldek beg'ubor edi. Shu Sozlidara bor edi, esingizdami? Uni mana shu sozlidaraliklar o'zgartirishdi. Bir kuni sahar payti qarasak, loyga botgan kamida to'rt yuz kishi, bolalar, hatto go'daklar ham bor, hukumatga qarshi bosh ko'tarishgan. Ana o'shanda boshlangandi hammasi.

O'qchio'g'li:

— Sozlidaraga suv qo'yib yubormoqchiman. Bugun aholi kindigigacha suvga botadi. Loyga botish qanaqa bo'lishini mana endi ko'rib qo'yishsin. Uylari boshlariga yiqiladi. O'sha kurdni Chuqurovadan surgun qilmasam, O'qchio'g'li otimni boshqa qo'yaman. Sozlidaraning o'miga anjir ekmasam, meni O'qchio'g'li demasinlar.

O'qchio'g'li to'g'on boshidagi jandamlar uchun har kuni bitadan qo'y so'yardi. Qaymaqom esa hokimiyatdan jandamlar jo'natilishini kutardi. Ketini uzmay qo'ng'iroq qilinayotgandi.

O'qchio'g'lining gaplari sozlidaraliklarning ham qulog'iga yetib bordi. Ha, shunchaki yetib bordi emas, O'qchio'g'li ularga ham xuddi shu tarzda gapirar edi. U sozlidaraliklarni odamgarchilikdan, dindan, imondan chiqarayotgandi.

Chang va loyga botgan Mamad Ali va Zeyno xotin oxirgi marta qaymaqomning yoniga kelishgandi.

— Tagiga suv ketib uylar yiqildi. Buni O'qchio'g'li ataylab qildi. Qasdma-qasd qildi. Aylanib ketay, dalasi suv ostida qoldi. Ha butun paxta dalalar suv ostida qoldi. Ruksat bering...

Zeyno xotin:

— O'g'lim, bizlar suv ostida qoldik. Dalalar, paxta maydonlari, bog'-u rog'lar, uy-joylar, hamma-hammasi suv ostida qoldi. Bolalar kasal. Nima qilishimiz kerak? Agar davlat, qaymaqomlik hal qilmasa, o'zimiz bu ishning bir chorasini topamiz.

Qaymaqom mahzun boshini quyi soldi:

— Jandamlarni kutayapman, ona, — dedi. — Mening qo'limdan boshqa nima ham kelardi.

Zeyno xotin Mamad Alining qo'lidan ushlab tortdi va jahl bilan:

— Yur, endi o'zing uchun o'l yetim qabilida ish tutamiz, — dedi. Shunday deb ular tashqariga chiqishdi.

VIII

Qishloq uylarining deyarli barchasi qamishdan qilingan. Boshqa qishloqlarda bunaqa uylarning devorlari butalardan to'qib yasalgandi. Bu yerdagilar esa qamishdan to'qilgan, qamishdan o'rib yasalgan devorlarning usti esa loy bilan suvalgandi. Uylarning rangi bir xil, yashilga o'xshagan rangda, usti esa yupqa bo'yraga o'xshatib to'qilgan qamishdan, ammo juda mustahkam. Shuning uchun Sozlidaraning uylari yomg'irga ham chidamli, bir tomchi ham suv ichkariga sizib o'tmasdi. Tomlardagi qamishlarning ranglari bo'zargan, qalin qamishlar og'ir, buning ustiga, yomg'ir yog'ishi bilan ingichka qamishlar uzilib, qishloqning ko'p uylari yo o'ngdan, yo chapdan, yo olddan, yo orqadan osilib tusha boshlagan edi.

Qishloqning o'rtasidan oqib o'tadigan suvlar kamayish o'rniga ko'payar, ularning saviyasi yuksalib uylarning poydevorini yemirib borardi. Nariroqdagi paxsa devorli uy yiqilay-yiqilay deb turardi. O'qchio'g'lining qaysarligi hali ham bosilmagandi:

Zeyno xotin:

— Agar u O'qchio'g'li bo'lsa, men Zeyno xotinman. Men ham qaysarlikda undan qolishmayman. "El yomonmi, bey yomonmi?" Asl kuch xalqda. Ko'rasan hali O'qchio'g'li... — dedi gerdayib.

Zeyno xotin oltmishdan oshgan, yuzi yumaloq, iyagi ingichkadan kelgan ayol edi. Ingichka qoshlari siyrak, qora ko‘zlari kichkina edi. Qoshlari ham qop-qora, sochlarida bironta oq tola ko‘rinmasdi. Lablarining yon tomoni sal ochiq, ko‘zlarining atrofi-da bilinar-bilinmas ajinlar paydo bo‘la boshlagandi. U doim kulib, hammaga hazillashib yurardi. Zeyno xotinning eri frontga ketib, qaytib kelmagan, o‘shandan beri beva edi. Uning bir yarim gektar yeri bor edi.

Bugunga qadar uchta yetim bolani tarbiyalab, voyaga yetkizgan edi. Qishloq aholisining yarmi kurd bo‘lganligi uchun uning “Zeyneb” ismini kurdcha ismlar kabi qisqartirib, “Zeyno” deb ketishgandi. Butun qishloq ahli uni Zeyno deyishga ko‘nikib qolgandi. Zeyno erkaklar kabi mard edi. Zeyno ona milliy ozodlik kurashida qatnashgan jangarilar ichida kurdmı yoki turkmi, kimga yordam kerak bo‘lsa, undan yordamini ayamasdi. Qizlarga sarpo, yigitlarga esa ma‘naviy kuch, ko‘mak berardi. U butun qishloqning yagona onaxoni bo‘lib qolgandi. Zeyno urishayotganlarni ajratib qo‘yar, arazlashib qolganlarni esa yarashtirardi. Uning ko‘ngli ochiq, fe‘li juda yumshoq, ammo ba‘zi paytlarda shunday qattiqqo‘l, badjahl bo‘lib qolar ediki, g‘azabiga har kim ham chiday olmasdi. Bunday paytlarda qishloq: “Ona yo‘lbars qafasni buzdi”, — derdi. U baqirib, olamni boshiga ko‘tarardi.

Necha kunki u suv kechib uyma-uy yurar, barchaga yaxshi kayfiyat ulashishga harakat qilar, kasallarga g‘amxo‘rlik qilar, ularning muammolarini tinglardi. U ba‘zida hazillashib so‘kinib ham qo‘yardi. Hamqishloqlarining uylariga borib: “Qandaysiz O‘qchio‘g‘lining o‘rdaklari” — deb bemalol ichkariga kiraverardi.

Ikki kundan beri Zeyno xotin nimagadir og‘ziga tolqon solib olgan, hech kim bilan gaplashmaydi. Ko‘ylagining etagini beliga qistirgan holda u yoqdan bu yoqqa tinmay yurar, yuzi qorayib, ko‘zlari kirtayib qolgandi. Qishloq ahli indamay, Zeyno xotinning xatti-harakatlarini zimdan kuzatardi. Hech kim hech narsa demas, kimsaning aytarga bir og‘iz so‘zi yo‘q edi. Zeyno xotin ora-sira kurd Mamad Alining uyiga borar, ayvonda qo‘shiq aytayotgan Mamad Aliga nimadir demoqchi bo‘lardı-yu, ammo ayta olmasdi. Indamay orqasiga qaytardi.

Oxirgi marta qaymaqomning idorasidan qaytgach, Mamad Ali hamma narsadan voz kechgan, tarki dunyo qilgandek bo‘lib qolgandi... Ayvonga chiqib, hech oxiri yo‘q bir xalq qo‘shig‘ini xirgoyi qila boshladi:

Otam aytadi, aytadi.

Na to‘xtaydi, na boshqa narsa...

Juda hazin bir qo‘shiq. U mana shu qo‘shiqni aytayotganda, osmonda uchib o‘tayotgan uzun turnalar arg‘amchisi ko‘z oldingizga keladi... Bu qo‘shiqni kim tinglasa ham, turnalarning tizilib uchib ketayotgani xayoliga keladi. Qo‘shiqchining ovozi ham juda baland, dengiz to‘lqinidek dolg‘ali... U ora-sira xo‘rsinib ham qo‘yadi. Ha, bu Mamad Ali. Qo‘shiq aytar ekan, xo‘rsinish faqat Mamad Alining qo‘lidan keladi!.. O‘tir-u, yig‘la... Mamad Alining bu mungli qo‘shiqda nimalarni aytayotganini hamma ham anglay olmaydi. Juda uzoq aytiladi bu qo‘shiq, juda mungli, juda dardli, yurakni ezadi, sel qiladi...

Bir kuni peshindan oldingi payt edi. Olisdagi yo‘ldan chang ko‘tarilmoqda, tepaliklarning soyasi hali sharq tomonga tushayotgandi.

Zeyno xotin uyidan chiqib, suvlarni sachratib Mamad Alining uyi tomon yugurib borardi. G‘arbdan esayotgan shamol uning etaklarini uchirardi. U kelib chordoq ostida turib Mamadni chaqira boshladi:

— Pastga tush, Mamad Ali. Bas qil shu motamsaro qo‘shig‘ingni. Bu nima ahvol? Ertalabdan kechgacha azaga kelgan xotinlarga o‘xshab diydiyo qilasan?! Sening bu marsiyang butun qishloqqa eshitilyapti. Uyalmayсанmi?

Zeyno xotinning xavotirli ovozi butun qishloqqa eshitildi.

Buni eshitganlar:

— To‘g‘ri aytyapti Zeyno ona, — deyishdi, — suv butun qishloqni olib ketyapti...

Qishloq oqsoqoli “Qishloqni ko‘chiraylik” deb qat‘iy turib olgan:

— Kelinglar, bo‘shataylik qishloqni...

Zeyno xotin:

— Telba kurd, sal bo‘lmasa, tagingni ho‘l qilib qo‘yarding.

Mamad Ali qo‘shig‘ini bir zum to‘xtatdi, keyin yana davom ettirdi. Zeyno xotin chiday olmadi, na’ra tortdi:

— Jin ursin, Mamad Ali, bas qil shu qo‘shig‘ingni, pastga tush. Hozir xotiningning ro‘molini olib sening boshingga o‘rab qo‘yaman. Qishloqning hamma erkaklari xotinga aylanibdi. Sen ham ularga qo‘shilib xotin bo‘lmoqchimisan?

Mamad Ali o‘ziga kelib, sokinlashgan holatda, shoshilmasdan, xuddi uyqusirayotganday chordoqdan pastga tushdi. Ha, u uyqusirayotganga, tushida kezib yuruvchi odamga o‘xshardi.

Zeyno xotin jahl bilan:

— Bor, o‘sha qo‘shmachilarning yoniga. Bor, o‘sha O‘qchio‘g‘li xotinlarining orasiga kir... Dursunning chordog‘ining soyasida boshlarini qashlab o‘tirishibdi. Ha boshlarini yerga egib, o‘ylanib o‘tirishibdi...

Zeyno oldinda, Mamad Ali uning orqasidan Dursunning chordog‘iga keldilar. U yerda ellikdan ortiq erkak o‘tirardi. Ular Zeynoga qaramaslik uchun boshlarini quyi solib turishardi.

Zeyno:

— O‘qchio‘g‘lining xotinlari, sizlarga Mamad Alini olib keldim. Hammangiz birgalikda o‘ylang. U yoqda qishloqni suv bosa-versin.

Bir necha kishi boshini ko‘tarmasdan:

— Hukumat bor, jandarm bor. Biz nima ham qila olardik. Bizning qo‘limizdan nima ham kelardi? — dedi.

Zeyno xotin qo‘llarini beliga tiragancha jahl bilan o‘tirganlar tomon yurdi:

— E, xayf sizlarga, uyatsizlar, benomuslar. Shunchalik chorasiz, notavonmisizlar? Jandarm pora olganga o‘xshaydi, hech narsaga qaramayapti. Suvni ham to‘xtatmayapti. Nega o‘tiribsizlar bu yerda? Boring suv taqsimlanadigan joyga, navbatda turib qorovullik qiling. Hukumat qaror qabul qilgan. Qonun biz tomonda.

U bor ovozi bilan baqirardi:

— Xayf sizlarga, O‘qchining avratlari!

Mamad Ali:

— Zeyno ona to‘g‘ri gapiryapti, ha, to‘g‘ri gapiryapti.

Bu orada Zeynoning ovozi qishloqda kim eshitgan bo‘lsa, erkakmi, ayolmi, yosh bolami, hammasi to‘plandi. Dursunning ayvoni odamga to‘ldi.

Erkaklar orasida g‘ala-g‘ovur boshlandi.

Zeyno xotin:

— U nomussiz hukumat chiqargan qonunlarni bir pulga olmayapti, qaymaqomning buyruqlarini mensimayapti. Jandarmiga pora berib, bizni suvga cho‘ktirayapti. Qaymaqom hali yosh bola. U suvni quritish haqida qaror qabul qilgan. Jandamlarni qo‘riqlash uchun navbatga qo‘ygan. Endi jandarm suvni o‘chirish o‘rniga uni qo‘riqlaydi. Qani, men bilan yuringlar. Bandni buzib, o‘zimiz suvni qo‘riqlaymiz.

Mamad Ali baqirdi:

— Ona to‘g‘ri aytyapti. Ha, u to‘g‘ri aytyapti. Mana men ket-yapman.

Zeyno xotin ayollarga yuzlandi:

— Yuring, qani sizlar ham yuringlar!

Ayol olomon ichiga singib ketdi. Olomon tarqaldi. Keyin, oradan besh daqiqa o‘tib, har biri qo‘lida bittadan belkurak olib qaytadan to‘plandi. Erkaklar o‘rinlaridan turishdi.

— Qani yuraqolinglar!

Oldinda Zeyno xotin, orqasida qishloqning ayollari, ularning ortidan esa erkaklar... Olomon ildamlab borardi. Zeyno xotin xuddi uchib ketayotganga o‘xshardi... Butun jamoa uning izidan qolmay, tezlashib borardi... Qishloqda faqat keksalar va bolalar qolishgandi. Quyosh botayotganda olomon tegirmon oldidagi suv bandi yoniga keldi. Jandamlar ularni ko‘rib hayratdan lom-mim demay, qotib qolishgandi. Go‘yoki hammasi og‘ziga tolqon solib olgandi.

Zeyno xotin birinchi bo‘lib belkurakni olib suv bandiga urdi:

— Qani, boshladik.

Ular bir zumda ariqning dalaga olib boradigan tomonini tuproq bilan to‘ldirdilar. Zeyno xotin jandarmalarning oldiga bordi. Bu payt jandamlar bo‘lib o‘tayotgan voqeani tomosha qilib, hech narsani tushunolmay turishardi.

Zeyno xotin kulib:

— Bolalarim, hukumat sizni bu yerga suvni to'xtatsin deb yubordimi, yoki aksincha, O'qchio'g'lining to'g'onini qo'riqlash uchun qo'ydimi? Voy bechora bolalarim-a!..

Dursun bilan bir necha erkak Zeyno xotinga qarab:

— Ona, — deyishdi, — biz, mana o'ttiz kishi, shu yerda qolib qorovullik qilamiz. Ha, biz o'ttiz kishimiz, qancha kerak bo'lsa, shuncha turib beramiz. Ayollar qishloqqa borib bizga yegulik olib kelishsin. Miltiqlarimizni ham olib kelishsin. Hozir O'qchio'g'lining odamlari kelib qolishadi.

Shu payt Mamad Ali oldinga otilib chiqdi va kamzuling olini ochib quroli, beliga bog'langan o'q-dorilarini ko'rsatdi. U boshidan oyog'ining uchigacha, qisqasi, tish-tirnog'igacha qurol-langan edi.

— Siz hecham xavotir olmang. O'qchio'g'lining odamlari u yoqda tursin, uning ota-bobosi, butun sulolasi, minglab askari kel-maydimi, hech biri suvga yaqinlasha olmaydi. Memo Ali o'ladi, undan keyin O'qchio'g'li suvga egalik qiladi...

Bu gaplar qulog'iga borib yetgan O'qchio'g'li aqldan ozay dedi. Jahl otiga minib, to'pponchasini qo'liga olib to'g'on bandi tomon ot qo'ydi.

— Bu nima degan gap? — deya baqirardi u. — Bir kambag'al kelsa-yu, mening sholipoyamga ketadigan suvning bandini buzsa?! Kimning bunga jur'ati yetdi?.. Hammasini birma-bir o'ldiraman!..

Anorlibog'ga kelganida u ancha o'zini bosib olgan edi. Shamolday yelib borayotgan otining jilovini sekin tortdi. Xotirjam o'ylay boshladi. To'xtab, otining boshini shaharchaga burdi... Shaharchaga kirib, to'g'ri Rasul afandining yoniga keldi:

— Aziz birodarim, Rasul afandi. Men sen bilan aka-ukadek bo'lib ketganman. Sen ham meni yaxshi bilasan, Rasul afandi!

U qat'iyat bilan Rasul afandining ko'zlariga qaradi.

Rasul afandi:

— Xo'sh eshitaman, og'a, — dedi.

— Men biror marta senga yolg'on gapirganmanmi, Rasul afandi?

— Eshitganim yo'q, og'a.

— Yolgʻon aytmaganman, aytmayman ham. Shu qaymaqomga ayt, yoqamni qoʻyib yuborsin. Men uning orqasidan ish qilmadim. Qasam ichib aytaman, mening bu odam bilan hecham ishim boʻlmadi. Men uni juda hurmat qilaman, Rasul afandi!

— Labbay!..

— Bir yoʻlini qilib, jandarlarni toʻgʻondan oldirib tashlasang, deb iltimos qilmoqchi edim sendan.

— Buning hecham iloji yoʻq, ogʻa!

— Hecham iloji yoʻqmi?

— Hech iloji yoʻq.

— Nahotki bir yoʻli tolpilmasa?

— Afsus, ogʻa, yoʻq.

— Demak, shunday de, Rasul afandi?

— Shunday.

— Agar men Oʻqchioʻgʻli boʻlsam!..

— Aqlingni yigʻib ol, ogʻa.

— Men... Demak, bu yalangoyoq qishloqilar bilan oʻzim gaplashaman. Shunday qilamanki, ...qilgan joyiga keti bilan oʻtiradi. Mayli bu yil zarar qilaman, kasod boʻlaman, lekin hammasiga kimligimni koʻrsatib qoʻyaman. Ha men bilan oʻynashmasin...

Oʻqchioʻgʻli shunday deb tezda eshikni yopdi va chiqib ketdi.

Rasul afandi uning orqasidan qarab kulib qoʻydi. U xursand edi. Oʻzicha bir nimalar deb mingʻirladi: “Mana, nihoyat, kalamush qopqonga tushdi...”

Oʻqchioʻgʻli idoradan chiqib shaxt bilan otiga mindi-da, soʻkingancha choptirib ketdi:

— Bu yaramas, tirmizak bola men bilan oʻynashmoqchi, shekilli...

Shularni oʻylab, u shoshganicha qishloqqa kirib bordi. Oti ogʻzidan koʻpik sachratardi. Suv, loydan oʻtayotganda ham jilovini tortmagani uchun oti ham, oʻzi ham loyga belangandi.

U toʻppa-toʻgʻri qishloq oqsoqilining oldiga bordi. Qishloq hududi ancha qurib qolgan, suv anchagina chekingan edi. Ayollar va bolalar Oʻqchioʻgʻlini tomosha qilish uchun koʻchaga chiqib olishdi. Ayollar, ayniqsa, Zeyno xotin unga qarab kulib turardi. Oʻqchioʻgʻli buni sezdi:

— Hali shoshmay turlaring. Sizlarga ko‘rsatib qo‘yaman, — deb aytingancha otini hovli eshigi oldida to‘xtatdi va tushmasdan pastga sal engashib, chaqirdi:

— Sayfi Ali, Sayfi Ali! Oqsoqol!

Oqsoqol ancha charchagan edi. Beli bukilib, tashqariga chiqdi.

— Qishloq ahlini yig‘... Har bir xonadonga uch yuz liradan pul beraman. Har gektar paxtasi uchun ellik liradan beraman. Qishloqda hech kim quruq qolmaydi, kuzgacha hamma pulni beraman. Suvdan vayron bo‘lgan uylarining ham tovon pulini to‘lab beraman.

Oqsoqol:

— Ha, mana bu boshqa gap, og‘am, — hozir hammaga yetkazaman. Butun qishloqni to‘playman, birorta ham odam qolmaydi. Hammasi chiqadi...

Suv to‘g‘oni tepasida turganlarga ham tezkor xabar yuborildi. U yerdagilar ham yetib kelishdi. O‘qchio‘g‘li taklifini aytdi, hech kim bir nima deb ovozini chiqarmadi. O‘sha yerning o‘zida hamyonini chiqardi va hammaga vayron bo‘lgan uylarning tovon pulini tarqatdi.

— Ertaga kelinglar, — dedi u, — paxta pullaringizni ham olasizlar. Qishloqda birorta ham odam qolmaydi. Hamma pulini oladi, to‘grimi?

— Ha hech kim chetda qolmaydi, hamma pulini oladi, — deb javob berishdi.

Bir necha kishi e‘tiroz bildirdi. Shunda ayrimlari norozilarni tinchlantirmoqchi bo‘lishdi:

— Kallangiz joyidami sizlarning? O‘qchio‘g‘li baribir qaymaqomga bas keladi. Ular kelishib ketishadi. Biz esa yana suv, loyqa ichida qolaveramiz. Hech bo‘lmaganda pulimizni olaylik undan. Uch yuz lira kam pulmi?..

Mamad Ali hech qanday e‘tiroz bildirmadi. Pulni ham olmadi. Ammo bunga hech kim e‘tibor ham bermadi. Ha, Mamad Ali hech qanday e‘tiroz bildirmadi, chunki bu yerda uni hech kim qo‘llab-quvvatlamasligini tushunib turardi. Chunki, hatto Zeyno xotin ham og‘zini ochmasdan turardi. Atrofdagilar: “Men qaymaqomga ishonmayman. O‘qchio‘g‘li deyilar bu odamni, qaymaqom emas...”

Qaymaqom — yosh bola. Qaymaqom u yoqda tursin, butun boshli hukumat ham O‘qchio‘g‘liga bas kela olmaydi. Hozir u berib turganda pulimizni olaylik, bir etak pul... Ertaga gapidan qaytib qolishi hech gapmas...” — deyishardi.

O‘qchio‘g‘lining og‘zi qulog‘ida, otiga minar ekan:

— Ertaga qishloqda hech kim, biror tirik jon qolmasin, — dedi.

Shaharchaga kirar-kirmas otdan tushdi. “Otni uyga olib bor”, — deya bir bolaga topshirdi va to‘ppa-to‘g‘ri arziholchi siyosatchining oldiga bordi. Arziholchi O‘qchio‘g‘lini ko‘rishi bilanoq, gap nimada ekanini fahmladi.

— Yoz, — dedi O‘qchio‘g‘li kulib, — bilganingday yoz.

Siyosatchi:

— Besh yuz ming deb yozaymi, og‘am?

— Ha, besh yuz ming deb yoz!

“Sholikorlar uyushmasi hay’ati prezidiumiga, — deb boshladi u. — Sholikorlar uyushmasi hay’ati, mening besh yuz ming lira qiymatidagi sholizorimning suvini ichkarida bitta qishloq qolib ketdi, degan bahona bilan qasddan yopib qo‘ydi. Holbuki, dala maydonida hech qanaqa qishloq qolmagan. Qishloq, bahordayoq ekin ekish rejalashtirilayotgan paytda, barcha uylari bilan birgalikda sotib olingan. Bu mening dushmanlarim va sholikorlar hay’atiga kirgan ba’zi a’zolar tomonidan ataylab menga zarar keltirish uchun uyushtirilgan fitnadir... Sozlidara qishlog‘iga uch oydan beri birorta inson oyog‘i tekkani yo‘q. Ekinzorlarimga suv ochib berilishini va shu paytgacha menga yetkazilgan moddiy zararlarni qoplatilishi uchun sholikorlar hay’atini sudga berganligimni sizga bildiraman. Sozlidara qishlog‘ida hozirgi paytda bironta tirik jon yo‘qligi tekshirib ko‘rilishi mumkin.

Hurmat va ehtirom ila O‘qchio‘g‘li (imzo)”.

O‘qchio‘g‘li arizani olib borib qaymaqomga shaxsan topshirdi. Qaymaqom arizani o‘qib, rangi oqardi.

— Bu yozganlaringiz to‘g‘rimi? — deb so‘radi.

— Men sizga qarshi ish tutmadim, qaymaqom janoblari. Men qishloqni sotib oldim, xato o‘tgan bo‘lishi mumkin, — deya sirli kulimsiradi O‘qchio‘g‘li.

Qaymaqom:

— Ertaga tekshirishga boramiz, — dedi.

— Ertagami? Hozir buyruq bering, — dedi u, — dalaga suvni qo'yib yuborishsin... Keyin ertaga xohlagancha tekshiraveringlar... — Ko'ramiz... Yana bir kun qolsa, dalamdan umid yo'q. Siz javobgarlikni o'z zimmangizga olasizmi?

Qaymaqomning jahli chiqdi:

— Olaman, — dedi.

O'qchio'g'li, yuzi sap-sariq bo'lib qaymaqomning xonasidan chiqar ekan, aytindi:

— Bu mamlakatda sud bor, adolat bor. Men barcha zararlarimni aniqlatib, hisoblatib, hamma zararni shaxsan sizdan undiraman, — dedi.

U shunday deb chiqib ketdi va zarar-ziyonni aniqlashtirish, hisoblatish uchun sud idorasiga murojaat qildi.

Sholikorlar hay'ati ertasi kuni tushdan keyin Sozlidara qishlog'iga bordi. Qishloqda, hatto pashsha ham uchmas, butun qishloq jimjimitlikka cho'mgan edi. Ular oqayotgan suvlar, vayronaga aylangan qishloqni ko'rib, hayronlikdan yoqalarini ushladilar. Shu payt qishloqning narigi chekkasidan kimdir kelayotganini ko'rishdi. Yaqinlashib kelgach, uni tanidilar. Bu odam Mamad Ali edi. Bo'ynini ichiga tortib olgan, yuzi sap-sariq, qo'llari ikki yonida, shalvirab turardi.

— Xush kelibsizlar, beylar! Bosh ustiga! Xush kelibsizlar. — dedi u.

Shunda qaymaqom undan so'radi:

— Bu nima ahvol, Mamad Ali?

Mamad Ali achchiq kulimsirab:

— Hamma uyini sotib ketdi. Qishloq bo'shab qoldi. Ahvol mana shunaqa. Hammasini O'qchi sotib oldi, — dedi.

Shunda doktor undan so'radi:

— Unda sen bu yerda nima qilib yuribsan?

— Bu mening ona qishlog'im, shuning uchun yuribman. Men pul olmadim. O'qchio'g'lining puli menga kerakmas. Men Memo Aliman. Mening o'ligim chiqadi bu qishloqdan. Doktor bey, sen meni eshit: O'qchio'g'li uyimni suv bostirdi. Baribir chiqmadim.

Uch o'g'lim, ikki qizim va ayolim bor mening, qishloqdan chiqmadim. Siz hukumat vakilisiz. O'qchio'g'li suvni jilovlab qo'ydi...

Hay'at Sozlidara qishlog'ida hali bir necha oila borligi uchun O'qchio'g'lining arzi holi to'g'ri emasligi, suv qo'yvorish mumkin emasligi haqida qaror qabul qildi. Buni eshitgan O'qchio'g'li aqldan ozay dedi.

— Voy, — dedi u. — Voy, benomus... Endi ko'rasan mendan. Seni mana shu sholipoyaga ko'mdirmasam, O'qchio'g'li otimni boshqa qo'yaman...

O'qchio'g'lining bunaqa iflos ishlarni bajaradigan odamlari bor. Ularni yoniga chaqirtirib:

— Borib, u yaramasni topib, ishini hal qilinglar. Bir narsalar qiling, faqat o'ldirib-netib qo'ymang, biron yeri yaralansa mayli... Xullas, nimadir o'ylab topinglar. Tag'in...

Mamad Ali ham aynan shuni kutayotgan edi. To'pponchasi qo'ltig'i ostida, uyning qorong'i burchagiga bekinib olgandi.

— O'qchio'g'li keldi, shekilli, onasini... Hap, senimi O'qchio'g'li... Hozir naqd ikki ko'zining o'rtasidan darcha ochaman... Aa-a-a, barakalla, azamat!..

Yarim tun. Beshta sharpa zulmat ichra qo'lini paxsa qilib, chayqalib kelardi.

Mamad Ali:

— Kimsizlar? — deb so'radi.

Kelayotganlar savolga qurollaridan o't ochish bilan javob qaytarishdi. U ham hushyor, barmog'i to'pponchasining tepkisida, tayyor turardi. U ham haligi beshta sharpani nishonga olib ota boshladi. Zulmat qo'ynidagi odamlar hammasi yerga yotib olishdi...

Voqeaning ertasi kuni ertalab O'qchio'g'li yonida shaharchadagi Mamad Alining qarindoshi Rashid og'a bilan Sozlidara tomon, Mamad Alining uyiga kelishdi.

O'qchio'g'li:

— Unday qilma, Mamad Ali, jonim jigarim. Uyimni kuydirma. Butun qishloq chiqdi. Sen ham chiq. Men senga ming lira pul beray. Xohlagan narsangni beray, faqat sen chiqsang bo'ldi. Mening butun boyligim cho'kadiganga, o'zim esa kasod bo'ladiganga o'xshayapman.

Mamad Ali jim turar, javob bermasdi.

Keyin Rashid og'a uni chetga tortib, to'xtamasdan ikki soat nimalarnidir gaplashdi, o'zicha unga bir nimalarni tushuntirdi. Ammo Mamad Ali bir marta ham og'iz ochmadi. Churq etmasdan uni tinglab turdi. U ketgach, O'qchio'g'li gapni boshladi. U ham charchagach, navbat yana Rashid og'aga qaytib keldi. Mamad Ali yana og'zini ochmadi. Xuddi toshdan yasalgan haykaldek qotib turaverdi... Ular kechga yaqin charchab-horib, otlariga minib jo'nab ketishdi.

Bu safar O'qchio'g'lining ahvoli yomonlashdi. Jandarmilar o'zgarib, ularning o'rniga kelgan yangilari suvni faqatgina kechasi beradigan bo'lishdi. Agar ishlar shunday davom etadigan bo'lsa, sholilar zaif bo'lar, o'nga bir ham hosil bermasdi. Sholilar endigina ko'kara boshlagandi. Sholi endi unib chiqqan paytda ko'p suv talab qiladi. Suvchilar kunduzi suv bekorga oqib ketmasin deb, ariqlarning og'zini bandlab qo'yishardi.

IX

Bo'lib o'tayotgan turli voqea-hodisalar uni hayratga solardi. Bu odamlarga nima bo'lgan o'zi? O'z manfaatlari, shaxsiy foydalaridan boshqa hech narsani ko'zlari ko'rmaydi. Koshkiydi ko'rmasalar, arzimagan bir chaqa uchun bir insonga ko'zlari qiyishi ham mumkin. Har yili mana shu sholi tufayli minglab odam, hatto bolalar ham o'lib ketadi. Bechora onalarning "Qotillar" deb dod-faryod solishdan boshqa choralari yo'q. Hech narsaga kuchlari yetmaydi. Ammo bu qotillar yana hech narsa bo'lmaganday qishloq, shaharcha aholisini zor qaqshatib ishlarini shu zaylda davom ettiraveradilar. Aholi ularning o'zlariga indashmasa-da, orqalaridan dushman bo'lib la'natlab yuraveradilar. Uzoq vaqt yalangoyoq, kallaqovoq, imon nimaligini ham unutgan bir qishloqlik dehqon, bozorning qoq o'rtasida bir sholichi og'aning yuziga ichidagi bor zahrini, qahr-u g'azabini sochadi. Bundan bat-tari bo'lmaydi.

Sholikorlar shuncha yildan beri birinchi marta bunday baloga duch kelishmoqda. Ha, balo bo'lgandayam qanaqasi: baloning

o'qi. Ko'zini toshdan va shox-butoqlardan asramaydi. Shu paytgacha shaharcha ma'muriyatiga kelgan boshliqlarning barchasining ko'ngliga yaxshimi-yomonmi bir ilojini qilib yo'l topishgandi. Ammo, ming afsus, bunisiga hech qanday chora kor qilmadi. Chiqmagan jondan umid deganlariday, kutishga to'g'ri keladi. Na iloj?..

Ammo qishloq aholisi xursand. Ko'p yerlarga sholi ekilgan, lekin hali ekilmagan yerlar ham anchagina. Dalalarga bir kun suv berilsa, ikki kun suvsiz qoladi. Agar shuday davom etadigan bo'lsa, hamma sholi qurib qoladi. Pashshalar ham bu yil kam. Ilgarigi yillarga qaralsa, bu yil pashsha yo'q hisobi. Ba'zi qishloqlarda umuman pashsha yo'q emish.

Ko'p yillardan buyon hech kuzatilmagan boshqa bir hodisa ham ro'y bergandi: qishloqlik dehqonlar istagan paytlarida qaymaqomning huzuriga borib, dardlarini aytib, muammolarini tushuntira olar edilar. Ilgari buning tamoman aksi edi. Asilzoda dehqonlar qaymaqomlik idorasiga xuddi ikkinchi klubga kelgandek o'tirib, yarim kechaga qadar suhbat qurib o'tirardi. Asilzodalarning imzosi bo'lmasa, hech bir qishloq fuqarosining ishi bitmasdi. Shu sababdan qishloqlarda mahalliy qaymaqomlikning nufuzi ortgandan ortib borardi. Endi esa ularning qadr-qimmati, obro'-e'tibori qishloq aholisi oldida bir pul bo'lgan edi. Shu sababdan ular aqlidan ozishayotgandi.

— Sizga nima desam ekan, afandim! Bir shaharcha yoki qishloq qaymaqomi butun bir davlat qaymaqomiyatining mahalliy vakili hisoblanadi. Qanday qilib shunday buyuk odam yalangoyoq, qovoqkalla qishloqilar bilan yuzma-yuz o'tirib gaplashishi mumkin?! Hukumatning obro'si bir pul bo'ldi. Bu yosh bolalarning ishi emas. Maktabni tugatyapti-da, ertasi kun qaymaqomlikka tayinlanayapti. Bu nima degan gap, afandim! Bu ishlar shunchalik osonmi? Mana, ko'rib qo'ying, uzoqqa borishning hojati yo'q. Kelganidan beri qilgan ishi “bir qop anjirni barbod qilish” bo'ldi.

— Qahvaxonaga aylantiribdi. Ha, qaymaqomlik binosini yalangoyoqlar, choriq kiyganlar uchun qahvaxonaga aylantiribdi...

— Uning asli-naslida lo'lilar bo'lgan, shekilli... Aks holda... Aks holda kambag'allarga bunchalik qayishmasdi.

— Kim bilsin, uning asli-nasli qanaqa bo‘lgan? Maktabda o‘qigan... Surnaychi ahmoq Vali ko‘rning o‘g‘li ham o‘qisin, qaymaqom bo‘ladi...

— Davr o‘sha davrondir! Na shoshqin, na g‘ofil bu davron.

— Kap-katta odamlar bilan mashg‘ul bo‘ladi, o‘lgunicha tinim bilmaydi, sholizorlarini quritadi-da, keyin voyvoylik Usmon keli-shi bilan oyoqqa turib oladi. Voyvoylik Usmon kim bo‘libdi, soqol o‘stirib olgan biri-da?

— U ketadi.

— Tez orada telegramma keladi.

— Ular Anqaradan quruq qaytishmaydi.

— Ular hech qachon quruq qaytmaganlar.

— Qaytmaydilar ham.

— Yaqinda boradi.

— Qayerga?

— Van viloyatining Murodiya qasabasiga. Balki, Bitlisning bir yeriga, bilmayman. Balki, do‘zaxning qa‘riga...

— Boradi.

— Qarang, mana bu itvachchaga!.. Voyvoylik Usmon kelishi bilan...

Voyvoylik Usmon oltmish yoshlarda, past bo‘yli, oppoq soqolli, chehrasi kulib turadigan odam edi. Uning yuz sotix ekin yeri va yolg‘iz bir xotini bor edi. Ekinlarini kuchi yetganicha o‘zi ekar, hosilni ham o‘zi yig‘ib olardi. Eng unumsiz yilda ham uning dalasi birga o‘ttiz, hatto o‘ttiz besh hosil berardi. “Men hosilni dona-donalab yig‘aman. Biror dona hosilimni yerda qoldirmayman. Sizlar esa hosilning yarmisini tuproqda qoldirasizlar va keyin bu yil hosil yaxshi bo‘lmadi, deb turaverasizlar”, — derdi u. Usmon og‘a davlat xizmatchilari kabi kiyinardi. Uni bozorda ko‘rganlar voyvoylik dehqon Usmon emas, nafaqadagi sobiq muhosaba mudiri deb o‘ylardi. Qo‘lida hassasi ham bor edi. Uning bu holiga shaharliklar, og‘alar kulishardi: “Manavi qishloqi dehqonvachchaga qara! Ko‘rpangga qarab...” Ko‘p eshitgandi. Ammo e‘tibor ham bermasdi. Qishlog‘ida ishlab yurganida boshqa qishloqdoshlaridan sira farq qilmasdi. Uzun, kir, chang bosgan oppoq soqol, quyosh

nurida kuygan, sertuk ko'krak... O'sib, tagiga kir to'lgan tirnoqlar, yorilib ketgan uzun qo'llar... Poyabzalsiz yurganidan to'voni kengayib yorilib ketgan oyoqlar... Voyvoylik Usmon!

Voyvoylik qisqa muddat ichida qaymaqomning eng yaqin odami, o'rtog'iga aylandi. Avvalroq Rasul afandi uni qaymaqomga yaqindan tanishtirgan edi. Har kuni, hech bo'lmaganda bir soatga qaymaqom janoblarining huzuriga borardi. Juda gapga chechan odam edi. Xonaga kirar-kirmas qaymaqom uni yuzida tabassum bilan qarshi olardi. Soat endigina to'qqiz yarim bo'lgandi. Usmon og'a ichkariga kirdi.

— Eh-he, Usmon og'a! Qani keling, nima gaplar olamda? Bormisiz? Bir haftadan beri qayerlarda yuribsiz?

— Asti so'ramang qaymaqom bey. Shaharchaga kelib siz bilan ko'rishga olmaydigan bo'lib qoldim.

— Nima gap, tinchlikmi?

— So'ramang qaymaqom bey...

— Gapiring, gapiravering.

— Sababi shuki, men sizni juda hurmat qilaman. Har doim yoningizga kelib, hol-ahvol so'rab turaman. Sholikorlar meni qo'yarda qo'ymay, qaymaqomga ayt, bu ishdan voz kechsin. Nima xohlasa, beramiz. U baribir tez orada o'z shahriga ketadi. Bugungacha Anqaradan kelgan biron bir hay'atning quruq qo'l bilan uyiga qaytganini ko'rmadik, deyishdi. Ularning bu takliflari mening ham izzat-nafsimga tegdi. Men esa, bo'ldi endi, bugundan boshlab qaymaqomning huzuriga bormayman, deb o'z-o'zimga so'z berdim. Keyin, o'ylab qoldim: "Bu bo'layotgan voqealarda mening qanday aybim bor? Cho'kayotgan odam xasga yopisharmish, degan ekan ota-bobolarimiz. Qo'y, shu dayuslarga teng bo'lma, dedim o'zimga o'zim. Hoziroq boraman qaymaqom janoblarining huzuriga. Shu jasur o'g'limni yana bir ko'ray deb keldim, mana...

Shunda qaymaqom kulib yubordi. Usmon og'a esa odatdagidek gaplarini boshladi. Qaymaqomni necha marta ko'rgan bo'lsa, har gal bir xil narsani unga aytib berardi:

— Men yetti bolamni mana shu qora tuproqqa qo'ydim. Hammasi bezgakdan o'ldi. Mana shu sholi tufayli bugungi holimga tushdim. Qanday qilib qaymaqomga borib, "Ey, qaymaqom janob-

lari, sizga pul berishadi, ko'nmasangiz o'ldirishadi", deb aytaman. Qo'yib yubor shu suvni, pashsha bossin hamma joyni. Bolalar bezgakdan o'lsin. Yo'q bo'lib qirilib ketsin...

Hamma pashshalar yana qaytib, butun osmon-u falakni bulut-day qoplaydi. Pashsha butun qishloqni bosadi. Uylarni to'ldiradi. Butun yoz qishloq odamlari pashshadan uyqu nimaligini bilmaydi. Pashshalarning dastidan tonggacha uylar orasida u yoqdan bu yoqqa izg'ib yurishadi. Pashsha yorug'likdan qochadi. Qishloq aholisi yig'ilib har kuni qishloq maydonida g'o'zapoyalarni yoqib chivinlarni haydaydi. Bo'lmasa, uxlab bo'lmaydi. Hatto otlar, sigirlar ham chivinlardan bezor bo'lishgan, ertalab turib qarasangiz, terilari pashshaxo'rda bo'lib qonab ketganini ko'rasiz...

U gapirdi, gapirdi... Shu bilan birga, qaymaqomning yuziga ham qarab turdi:

— Bu nima? Bu nima qaymaqom bey, labingizga uchuq toshibdi-ku. Bezgak emasmi, ishqilib?

— Bezgak, — dedi qaymaqom xo'rsinib.

— Voy-voy-voy, o'g'lim! — deb o'rnidan turdi.

— Bu dinsiz sholikorlar sizga ham yuqtirishibdi-da bezgakin! Bulardan har narsa kutsa bo'ladi. O'zingizni asrang, kuchli bo'ling, jonim o'g'lim, bardam bo'ling. Bularga bo'sh kelmang, suvni bermang! Bu dinsizlarga aslo sholi ektirmang...

Qishloqlardan shaharchaga bemorlar oqib kelardi. Erta tongdan kelib olgan bemorlar shifokor qabulxonasi oldida tizilgancha, yarim tunga qadar navbat kutishardi. Shifokor bemorlarni tinimsiz xinin bilan emlardi. Bir qancha bemorlar mashinalar ichida cho'zilib yotishar, bezgakdan qaltirab, yuzlari, ko'zlarini qora pashshalar bosgan, bo'yinlari chivin chaqishidan qizarib, yaraga aylangan; bolalarning bir qanchasi devor tagiga uzangancha yotar, ko'zlari kirtayib qolgan ayollar, ingragan, kasaldan ozib-to'zib ketgan qo'rqqoq o'spirin bolalarni ko'rib, es-hushini yo'qotay derdi. Tishlarini g'ijirlatgancha: "Bu nimasi? Qanday qilib hukumat bunday falokatga yo'l qo'yishi mumkin?" — deya takrorlardi.

Bir necha kundan beri uning tilida ana shu so'zlar qayta-qayta takrorlanardi! U kecha-yu kunduz ana shu ikki so'zni ichida ham qayta-qayta takrorlardi:

“Qanaqasiga?.. Qanday?.. Qanday qilib?..”

Chuqurova paxta o‘sadigan viloyat. Paxtani sug‘urib tashlab, o‘rniga sholi ekishmoqda. Bu esa “paxta o‘ldi” degani. Ha, bir necha odam osongina mo‘may daromadga ega bo‘lsin, deya paxtaning o‘rniga sholi ekishmoqda. Qanday, qanday?.. Qanday qilib bunga yo‘l qo‘yilishi mumkin? Ishdan olishar emish!.. Qonuniy vazifamni bajarganim uchun ishdan olishadimi?..

Shunday qilib, bir kuni erta tongda Anqaraga ketgan sholikorlar hay‘ati qasabaga qaytdi. Yaltiratib tozalangan avtomashinalar birin-ketin kelib bozorning qoq o‘rtasida tizildi. Sholikor og‘alar mashinalarning oynasidan boshlarini chiqarib, do‘kondorlar bilan salomlashgan bo‘ldilar. Keyin bozor maydonida to‘xtab, mashinalaridan tushishib, bir-birlarini quchoqlab, o‘pib ko‘rishga boshladilar. Bu quvonchli voqeani surnaychi Vali ko‘r ham eshitdi. Surnay-u nog‘orasini ko‘tarib bozor maydoniga keldi. Bozor maydonida shunchalik ko‘p odam yig‘ilgan ediki, igna tashlasang yerga tushmasdi. Sholikorlar, sholikorlarning qarindosh-urug‘lari, elchilari, yer egalari, suv egalari va ularning laganbardorlari, qisqasi, sholikorlikka zarracha aloqasi borlarning hammasi shu yerga yig‘ilgandi. Kelganlarning hammasi xursand, vaqti chog‘. Bir-birlariga hazillashib, hangoma qilishardi.

Murtazo og‘aning tepasida olomon to‘plandi. Og‘a ovozi barala qo‘yib gapira boshladi: “Ichki ishlar vaziri vakilining yoniga borib, “Afandim, — dedim, — biz shu yurtning farzandlarimiz. Biz zulm ostida yashashga majburmizmi?” — dedim. Unga yana shunday savol berdim: “Biz zulm ostida, mushtdekkina bolakayning zulmi ostida azoblanib, ezilib ingrayapmiz. Siz bizga qaymaqom emas, bir feodalni yuboribsiz, — dedim. — Modomiki, shunday bo‘lsa, buyuklarimizning, jumhuriyatimiz Hukumatining sharofati bilan mamlakatimizda feodalizm elementlari deyarli yo‘qoldi. Biz, hatto feodalizm nimaligini unutdik. Ammo bir-ikkita feodal qolgan ekan. Ular qishloqlarni iflos qilib yurishibdi. Biz ularni qishlog‘imizga olib kirib, qishloqning guldek nomiga dog‘ tushirdik. Bu xalq feodal zulmini ko‘tara olmaydi. Biz vatanimizni Yevropa miqyosiga chiqardik. Men bir dehqonning farzandiman, dehqonning bir bo‘lagiman, shu yurt uchun

bor-yo'g'imni fido qilganman, butun boyligimni yerga sepganman. Mana shu feodal keldi-yu, zulm davri boshlandi. Ariqdagi suvimizni bo'g'di. O'zining g'arazli maqsadlari uchun xalqqa xizmat qilib kelayotgan jandarm xizmatini xalqqa qarshi qurol qilib ishlatdi. Ha, mana shunaqa, afandim, dedim, — har bir bandning boshiga bittadan jandarm qo'ydi. Men esa shu yurtga kerak bo'lmasa, armiyamizning ehtiyojiga zarur bo'lmasa, bir dona ham sholi ekmas, paxta ekkan bo'lardim, afandim. Men shunday fidokorona mehnat qilib tursam-u, qandaydir tirmizak, mushtdek bolakay kelib, suvimni to'xtatib, arig'imga band solib qo'ysin! Men Murtazoman, ha, Qoratog'lio'g'li Murtazoman. Men bu ishni shunday tashlab qo'yamanmi? — dedim, — feodalizm o'ldi. Xalq endi erkin, ozod. Endi hech kimga bu yerdan tur, mana bu yerga o'tir, deb ayta olmaysiz. Hozir hamma teng, cho'pon ham, qorovul ham. Bu sizning sharofatingiz bilan, albatta. Xo'sh, shunday ekan, nega bizning ustimizga bir feodolni yubordingiz? Ko'chada, bozorda qo'lida qamchisidan qon tomib yuradi. Kimni xohlasa kaltaklaydi. Pora oladi, qishloq aholisini talon-toroj qiladi, idorasi, ko'rsangiz, janob, yalangoyoq dehqonlarga to'la... Bechora qishloq dehqonlari unga yog', non olib kelishadi. Kelganidan beri biron marta oshxonaga borib ovqat yegan emas, — dedim, — ha, hammasini aytdim, hamma gapni gapirdim, o'g'lim. Og'zimga nima kelsa aytdim, qaytarmadim. Bizning partiyamiz bor bo'lsin”.

U shunday deb chuqur o'yga toldi... Taqir boshini qashigancha uzoq o'yladi. Qalamining uchini og'ziga solib, o'ylandi. Yozdi, yozdi... Menga qarab turdi, keyin yana yozishga davom etdi... Yozdi, yozdi... Yozdi, yozdi... Keyin mening ko'zlarimga yana bir necha daqiqa tikilib turdi. Go'yo, meni g'ajib tashlashga tayyor edi. “Yaxshi, Murtazo afandi, — dedi u, — men sizni tushundim. Bu ishni o'z nazoratimga olaman”. Men uning qo'liga yopishdim. “Tashakkur sizga, poshsho hazratlari, — dedim. — Siz bola-chaqalarimizni, armiyamizda xizmat qilayotgan askarlarimizning rizqini saqlab qoldingiz zolimlar qo'lidan”, — dedim-da, chiqib ketdim. So'ngra og'aynilar chiqib, shaharchada tinchlik yo'qligini aytishdi. Qaysidir ma'noda mening gaplarimni qo'llab-quvvatlash-

di... Chunki, rostdan ham shaharcha aholisi behuzur edi. Ishqilib, oxiri baxayr bo'lsin-da...

So'ng u boshini ko'tardi:

— Endi, Murtazo og'a uni shunday kutib olsinki, osmon-u falak Mashaalloh, Murtazo bey deb yuborsin... Murtazo og'asi uni shunday kutib olsinki, Chuqurova xalqining og'zi ochilib qolsin... Bu shon-shuhrat butun mamlakatga tarqalsin. Shunday kutib olsinki...

U yig'lamsirayotganga o'xshardi: "Kutib olaman, lekin baribir u o'ldirdi meni. Bor umidimni puchga chiqardi. Qancha mablag' sarf qilgandim-a!... Kasod bo'ldim. Sholi hosili xarajatlarni ham qoplamaydi. Faqat zarar, zarar va yana zarar... Mayli shundayam men uni qoyilmaqom qilib kutib olaman va kuzataman... Kutib ol, kuzat, — dedilar, — u bunga loyiq..."

Baland bo'yli Murtazo og'a olomon orasidan chiqdi:

— Menga ruxsat endi, borib kutib olish-kuzatish tadorigini ko'ray. Vaqt juda oz qoldi, — dedi.

Rasul afandi nima bo'layotganidan har daqiqa xabar olib turardi. U bo'layotgan ishlar, gapirilayotgan gaplarning baridan xabardor edi. So'nggi yangilikni eshitib, oyoqlari qimirlamay qoldi. Uzoq vaqt kursidan turolmadi, ko'zlari bir nuqtaga termilgancha qotib turdi. Hozir uning yuzini birov ko'rsa, qo'rqib ketardi. Yuzida qon qolmagan, xuddi suvi siqib olingan limonga aylangandi. Tushga borib zo'rg'a o'ziga keldi. Bu voqea haqidagi xabar qaymaqomning ham qulog'iga yetib borgandi.

— Men o'ldim, — dedi u, — men o'ldim, qaymaqom o'g'lim. Nafaqaga chiqishimga bor-yo'g'i o'n olti oygina qolgandi. Men tamom bo'ldim. Boshqa hech kim emas, men tamom bo'ldim. Fikrat bey, bir amallasangiz bo'larmidi... Ha, shularni bir amallab turganingizda, bu muammolar boshimga tushmasdi.

Fikrat bey, yoshlik qiziqqonligimi bu?..

— Nima bo'ldi, Rasul bey?

Uning yuzi so'lg'in, ammo juda jiddiy, ko'zlari porlab turardi:

— Bu yerdan haydaldingiz!

— Nima?

— Bu yerdan boshqa joyga o'tkazishdi sizni...

— Qayerdan bildingiz? Kim aytdi sizga bu gapni? Yoki biron bir rasmiy xat keldimi?

— Yo‘q, afandim, hech qanaqa rasmiy xat kelgani yo‘q, lekin men bilaman. Sholikorlar kelishdi, ular bayramni boshlab yuborishgan.

— Nima bo‘pti, buning menga nima aloqasi bor?

— Ular bejizga bayram qilishmaydi. Siz boshqa ishga o‘tkazildingiz. Men esa o‘ldim. Nafaqaga chiqishimga endigina o‘n olti oy qolgandi.

Fikrat bey boshini qo‘llari orasiga oldi:

“Qanday qilib, Rasul bey! Bu qaroqchilar qanday qilib?..”

Atrofdagi hamma narsa yo‘q qilindi. Keng bu olamda yolg‘izlanib qoldi. Dahshatli zulmat qa‘riga tushib qoldi. Pichoq dami kabi keskir yolg‘izlik ichida qolgandi u. Bu yolg‘izlikni ich-ichidan his qilmoqda edi. Kechgacha kim keldi, kim ketdi, nimaga imzo chekdi, kimga nima dedi, o‘zi ham bilmasdi.

Shunda birdan ichida nimadir his qila boshladi. Ha, yuragi-ning tub-tubida bir nimani his eta boshladi. Qandaydir og‘riq his qildi... Yuragi siqila boshladi. U yoq-bu yog‘ini chimchilab ham ko‘rdi. Qayeri og‘riyotganini o‘zi ham bilolmadi... Lekin qayeridir sanchib og‘riyapti. Qandaydir notanish qo‘rquv vujudini egallay boshlagan. Qattiq qo‘rquv iskanjasi... Balki, shu qo‘rquv a‘zoyi badaniga og‘riq berayotgandir?! Nega, nimadan qo‘rqadi? O‘ldirishlaridanmi? Bu narsa ehtimoldan juda uzoq. Davlatning bir vakili hisoblangan qaymaqomni o‘ldirib yuborish osonmi? Bu ish qo‘llaridan kelmaydi. Hatto ishdan bo‘shattirishga ham kuchlari yetmaydi. Agar shunchalik zo‘r bo‘lishsa, uzog‘i bilan boshqa joyga, boshqa lavozimga tayinlatishlari mumkin. Yoki do‘pposlatishadimi? Yo‘-g‘e!.. Baribir, uni nimadir qo‘rqitayotgandi. Hech qanday sababsiz qo‘rquv ichida edi u. Ammo nimadan?..

Ertalabgacha mijja qoqmadi. Yotog‘ida g‘ujanak bo‘lib yotdi. Uning yuragi nimanidir oldindan sezayotganga o‘xshardi. Ha, bir falokat yuz beradiganga o‘xshardi. O‘rnidan turib, to‘pponchasini to‘ldirib o‘qlab, yostig‘ining ostiga qo‘ydi. To‘pponchadan qandaydir yoqimli moy hidi anqib turardi. Ha, tikuv mashinasi moyining hidi... Chivinlarning tinmay g‘ing‘illagan tovushi eshiltildi.

U erta turib, bog‘ etagiga tushdi. Soy suvi sap-sariq, qahrabo kabi sariq rangda oqardi. Yuqorida sholi ekilgani va sholizorlardan, ya‘ni dalalardan qaytib tushgan suvlarning yana qaytib soyga quyilayotganini esladi. Butun shaharcha sholizorlardan suzilib oqib kelgan bu sap-sariq suvni ichardi. Tong sokin edi. Lekin qandaydir og‘irlik sezilib turardi. Quyosh sekin-asta atrofni qizdira boshlagan, taralayotgan quyosh nurlari qo‘rg‘oshinday og‘ir edi.

U o‘zida qandaydir og‘irlik, horg‘inlik his qildi. Birdan cho‘chib tushdi, o‘z-o‘zidan nimadandir qo‘rqa boshladi. Qadamini tezlatgancha ortiga, idoraga qaytdi. Choy berishlarini so‘radi. Choyni bir teshikkulcha bilan ichdi. Nerminni va otasini esladi. Ilgari Husni bey aytib bergan narsalar unga shunchaki bir tushga o‘xshab tuyulardi...

Soat to‘qqizda Rasul afandi keldi. Uning ahvoli yig‘lamoqdan beri edi. Buni tushunishi qiyin edi. Shunchalar yaxshi ko‘rarmidi, bilmagan ekan. Bechora! Shuncha yil bu yirtqichlarlarga qarshi kurashdi. Hozir ham kurashyapti.

Soat o‘n birlarda Rasul afandi unga bir dasta qog‘oz olib keldi. Qo‘llari dag‘-dag‘ titrardi. Qo‘lidagi qog‘ozlar pala-partish taxlangan, hozir sochilib ketadiganga o‘xshardi. O‘zi ham xuddi mast odamdek chayqalib turardi. Ko‘zlarining oq qismi ham qorayib ketgandi. U holsiz, eshitilar-eshitilmas bir ovozda:

— Aytmadimmi? — dedi va qo‘lidagi qog‘ozlarni uzatdi.

Qaymaqom qog‘ozni qo‘liga oldi va qayta-qayta o‘qidi.

— Shu to‘g‘rimi? Nimaga bunday qilishadi? Qanday qilib... Ayting, Rasul bey? Mening o‘rnimga sizni vakil qilib tayinlashibdi. Bu — bo‘layotgan barcha ishlar ichida meni eng xursand qiladigani. Men bundan juda ham mamnunman. Sizni mening o‘rnimga tayinlashgani qanday yaxshi bo‘ldi. Lekin bunga qanday qilib jur‘at qilishdi, Rasul bey? Qani, ayting!

— Bilmadim... Balki...

— Qag‘izmanga, ha, Kars viloyatining Qag‘izman uyezdi qaymaqomligiga... U yerda ham sholi ekiladimi? Qani, gapiring, Rasul afandi!

— Bilmadim... Balki...

— Qani, gapiring, Rasul afandi! Xizmatchilarga ayting jomadonimni, yotog‘imni hozirlasinlar. Bitta mashina topiladimi? Bironta transport vositasi topib berasizmi? Qarang-a, Rasul afandi! Xuddi aytganlari bo‘ldi. Odamlar hamma narsani bilar ekan.

— Ha, aytganlari bo‘ldi.

— Rasul afandi!

— Labbay!

— Sizni mening o‘rnimga tayinlashibdi.

— Ha, shunday, afandim.

— Endi bular har narsaga ruxsatni sizdan olishmoqchi, shundaymi?

— Ha, ruxsatni mendan olishadi, afandim.

— Endi qishloqning ichida ham sholi ekib tashlashadi, shundaymi, Rasul afandi? “Ha” deyavering, mana ko‘rasiz ekishadi. Ammo...

— Ekishadi, afandim, ekishadi. “Ammo”si yo‘q, ekishadi.

Rasul afandi jilmayib:

— Ekishadi, ammo...

Qaymaqom:

— Ha, ekishadi, ammo...

— Ekishga-ku ekishadi, ammo o‘ndan birini ham ololmaydilar. Otni olgan Uskudardan o‘tdi, deydi donolar. Bu yil zararga ishlanadi. Hatto qilgan xarajatlarini ham qoplay olmaydilar. Chunki ekin ekish vaqti o‘tdi. Ekaveradilar, ammo...

Rasul afandi qah-qah otib kula boshladi.

— Dayuslar... Battar bo‘lishsin. Men shuni xohlardim aslida. Ekishadi, ekishadi, lekin...

— Demak, Rasul afandi...

— Labbay, afandim!

— Mana bu katta tekislik butun boshli botqoqlikka aylanadi. Shundaymi?

— Albatta, botqoqlikka aylanadi, afandim.

— Bir-ikki kishining mo‘may daromad olishi, kayf-safo qilishi uchun shuncha odam bezgakdan o‘ladi, shundaymi?

— Ha, o‘ladi, afandim...

— Sizni mening o‘rnimga qaymaqom vakili etib tayinlashibdi, Rasul bey!

- Ha, shunday afandim.
- Shug‘ullanish, kurashishga arzimaydi, shundaymi?
- Arzimaydi, afandim.
- Rasul bey!
- Labbay, afandim.

— Menga bir transport vositasi toping, Rasul bey! Nima bo‘lsa ham mayli, otmi, eshakmi, mashinami farqi yo‘q, Rasul bey! Ertaga ertalabdan, Rasul bey!..

— Sizga mashina berishmaydi, afandim.

— Boshqa narsa berishar. Balki, bironta ot... Masalan, ot arava bo‘lar...

Rasul bey yuzini burishtirdi. O‘ylab qoldi:

— To‘xtang, to‘xtang qaymaqom bey. Topdim. Hamza tog‘a-ning mashinasi bor: “Ford”. Eski, shalog‘i chiqqan bir “Ford”. Yo‘lda amal-taqal qilib vokzalga uch kun deganda yetib borasizlar. Agar buzilib-netib qolmasa, bu ham sizning omadingiz. 1917-yil chiqqan “Ford” modeli. Xo‘p, mayli endi. Men jandarmni yuboraman. Hamza amakini chaqirib kelsin.

— Ha, kelsin, Rasul bey!

— Afandim?

— Men to‘g‘ri Anqaraga ketaman, Rasul bey.

— Yaxshi, afandim.

— Men bu yerdagi fojialarni o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim. Ha, mana shu ko‘zlarim bilan. O‘sha yerda hammasini aytib beraman.

Rasul afandi o‘zi sezmagani holda miyig‘ida kulib qo‘ydi.

— Kurashish kerak. Inson oxirigacha kurashishi kerak. Shunday emasmi, Rasul bey?

— Ha, kurashish kerak, afandim.

Rasul afandi bu safar kulgisini yashirmadi. Qaymaqom ham buni ko‘rib turardi.

— Nega kulyapsiz, Rasul bey?

— Kurash deganingizga, afandim.

— Albatta “kurash” deyman, Rasul bey, biz taslim bo‘lmaymiz. Kurashamiz, oxirigacha kurashamiz.

Birozdan so‘ng Hamza tog‘a keldi. Yoshi bir joyga borib qolgan haydovchining qo‘llari va ko‘ylagi qora moy edi.

— Men bu odamni olib borib qo'yishim kerakmi? Mayli, ammo bu odam mening dushmanim bo'ladi.

Rasul afandi:

— Qo'rqmang, Hamza tog'a, qo'rqmang! Men o'zim hal qilaman. Siz xavotir olmang. Bu yerda men qolyapman. Ha, men shu yerdaman. Sizni uning yoniga men yuborganimni aytaman. Men qaymaqomning rasmiy vakiliman. Ha, yangi qaymaqom kelgunga qadar men uning o'rniga tayinlandim.

— Demak, sen kafil o'tasan-a?..

— Ha, men kafilman...

Ular birga tashqariga chiqdilar.

Uning ko'zlari hayratdan katta-katta ochildi. Sozlidaraning botqoqligi, Voyvoylining Usmoni, bulut misoli yog'ayotgan chivin-u pashshalar... Bu nima degan gap?..

Hammasi xuddi ro'yoga o'xshardi. Ba'zan o'ziga kelar, jahli chiqar, jig'ibiyron bo'lardi. O'ziga o'zi: "Hali ularga ko'rsatib qo'yaman", "Bilaman, nima qilishni..." — derdi fig'oni falakka ko'tarilib.

Birozdan so'ng yana o'yga tolar, xuddi bosinqirayotganday, uyqusida kezib yuradigan odamdek o'zini sarxush his qila boshlardi.

Hukumat binosining oldida bir gala odam yig'ilgan. Bir qancha qishloq odami, hammasining yuzi burishgan, tund... Jazirama ham avjiga chiqqan palla...

Xizmatchilar jomadonlarni, yig'ma yotoqni mashinaga joyladilar. Mashina shovqin-suron bilan o't oldi. Keyin gurullab, titragancha yonib turdi. Mashinaning har yeri to'kilib bo'lgan, qimirlasa, sochilib ketadiganga o'xshardi. Zanglagan temir-ter-saklari to'kilay deb turardi. Faralaridan birining faqat o'rnigina qolgan, ikkinchisi esa osilib yotardi. Qopqoqlari ilma-teshik bo'lib ketgan... Chang, uning ustidan moy bosib ketgan. UZR, xato bo'lmasin, mashinaning modeli 1917-yil emas, 1920-yilgi "Ford" edi.

Qaymaqom bey Rasul afandi, mulozimlar, xizmatchilar, bir nechta qishloqlik dehqonlar bilan qo'l siqishishib xayrlashgandan keyin, boshini quyi solgancha atrofga qaramasdan Hamza tog'a-

ning yoniga o'tirdi. Mashina shovqin-suron bilan kuchangancha o'rnidan qo'zg'aldi.

Mashina bozorning oldidan o'tar ekan, do'konchilar tashqariga chiqib ularni tomosha qilishardi. Sholichilar Tavfiq beyning qahvaxonasi oldiga to'planib olishgandi. Ular qaymaqomning ustidan qah-qah otib kulishardi.

Murtazo og'a:

— Ko'zimning gulini terib ye, qaymaqomim, — deb baqirdi.

Buni eshitgan qaymaqom unga qayrilib qaradi va sholikorlar unga qarab kulishayotganini ko'rdi.

Ko'prikning ustida olomon to'plangan edi. Hamza tog'a vaziyatni darrov tushundi. Mashinani yanada tezroq haydab ketdi. Mashina ko'prikka, olomon turgan yerga yetib kelganida, momaqaldiroq gumburlagandek ovoz eshitildi. Qaymaqom qo'rqqanidan bir sakrab tushdi va o'ziga keldi. Yon-veriga qaradi. Qarasa, bir qancha bola, har birining qo'lida tunuka, uni bor kuchlari bilan nog'ora qilib chalishyapti...

Tavfiqning qahvaxonasi tomondan kelayotgan tunuka ovozi eshitgan Murtazo og'a:

— Ko'zimning gulini yesin qaymaqomim... Qarang, men uni qanday kuzatdim! Roppa-rosa bir yuz ellikta tunukani nog'ora kabi chaldirib kuzatdim. Tunukalarning momaqaldiroqdek gumburlaganini ko'rganingizda edi...

Mashina yo'lida davom etardi. Tunuka tovushi esa hamon eshutilib turardi. Bu mudhish shovqin qaymaqomning qulog'idan hech ketmadi.

U Hamza tog'adan so'radi:

— Bu tunuka sadosi, shovqin-suron nimaga edi?

— Ular sizni kuzatishdi. Bu yerda sizga o'xshagan qaymaqomlarni mana shunday tunuka chalib kuzatish odat tusiga kirgan, — deb jilmayib qo'ydi.

Qaymaqom hammasini tushundi. Yuragiga zahar kabi og'riq kirdi. Demak, hammasi tugadi!.. Shunday deb boshini quyiga egdi...

Yo'l Sozlidaraning quyi qismidan o'tib borardi. Kimdir baqir-chaqir qilib yo'l tomon tushib kelardi. U shoshar, ba'zan yiqilib yana o'rnidan turar, yana yugurishga chog'lanardi.

Qaymaqomning ko‘nglidan bir nima kechdi, bir seskanib tushdi. Ichidagi “zahar” o‘z ta’sirini ko‘rsata boshlagan edi. Ishqilib, bunisi bir yangi o‘yin bo‘lmasa edi, degan fikr keldi miyasiga. Goh qoqilib, goh yiqilib yugurib borayotgan odam ular hali o‘tib ketmasdan yo‘lning o‘rtasiga chiqib to‘xtadi. Qo‘lini ko‘tarib, silkitib bezovta holatda “to‘xta”deb ishora qila boshladi. Mashina unga yaqinlashdi. U yo‘lning qoq o‘rtasida daraxtga o‘xshab qaqqayib turardi. Agar Hamza tog‘a yana bir soniya tormozni bosmaganida, odamni urib yuborishi hech gap emasdi. Mashina to‘xtab ulgurmasidan haligi odam qaymaqomning yoniga yugurib keldi va uning qo‘llariga yopishdi. U tez yugurgani uchun hansirar, butun vujudi qora terga botgan, tanasidan oqayotgan terdan kiyimlari shalabbo bo‘lgandi. Belidan quyisi loyga belangan, yuzi qorayib ketgan, peshonasidan ter oqardi.

Ularning ko‘zlari to‘qnashdi. U odam qaymaqomga mehr va muhabbat ila qarab, samimiy jilmayib turardi. Quyosh nuridan rang olgan mo‘ylovida qandaydir titroq borgan o‘xshardi.

— Aylanib ketay sendan qaymaqomim mening!

Qaymaqomning tili aylanmay qoldi. Ko‘zlari jiqqa yoshga to‘ldi. Tomog‘iga bir nima tiqilganday bo‘ldi. Haligi odam nafas olishga qiynalar, chuqur-chuqur nafas olib chiqarar ekan, ko‘kragi koptok kabi ko‘tarilib tushardi.

Hamza tog‘a gazni bosdi. Haligi odam yo‘lning o‘rtasida chang-to‘zon ichida qoldi. Shundan keyin nimagadir qaymaqomning tomog‘idagi tugun yechilganday bo‘ldi. Jilmaygancha o‘ziga o‘zi: “Mamad Ali, Mamad Ali!” — dedi. — “Mamad Ali, Mamad Ali!...”

U jilmayib turardi. Keyin bir musiqa ohangini hushtak qilib chala boshladi. Bu uning anchadan buyon unutgani — “To‘qqi-zinchi simfoniya”dan bir parcha edi.

MANZARALAR

Yashar Kamolning o'tgan asrning 50-yillarida chop etila boshlangan roman va qissalarida turk qishloqlaridagi dehqonlar ahvoli, ularning yer bilan bog'liq muammolari hayotiy voqealar asosida ishonarli tasvirlanganki, ungacha turk adabiyotida qishloq kishilari turmushi bu darajada real aks ettirilmagan. Turk adabiyotida adibning "Inja Mamad", "Tayanch ustuni", "Og'chasoz og'alari", "Tunuka" hamda "Ilonni o'ldirsalar" singari asarlaridan avval yaratilgan qissa va romanlarda qishloq hayoti, dehqonlarning yashash tarzi, jiddiy ijtimoiy va iqtisodiy muammolar yuzaki gavdalantirilgan, bir tomonlama yoritilgan edi.

"San'at bir paytning o'zida ham e'tirof, ham inkor etuvchi hodisalar sirasiga kiradi", deb yozadi fransuz adibi A. Kamyu. Yashar Kamol roman va qissalarida ham ezgulik, halollik, inson qadr-qimmatini qadrlanadi. Ayni chog'da ularda yovuzlik, shafqatsizlik, zo'ravonlik qoralanadi. Yozuvchi gumanist ijodkor sifatida kamsitilgan, xo'rlangan, ezilganlarni yoqlab chiqdi, insonning insonga zulm qilishi eng katta jinoyat, kechirilmas gunoh ekanligini ochiq-oshkora ta'kidladi. Ana shunday insonparvarlik g'oyalari adib asarlarining jahon miqyosida keng shuhrat qozonishiga sabab bo'lgan.

Yashar Kamol o'zi yashagan ijtimoiy tuzumni inkor etmaydi, qoralamaydi. Lekin u ayrim amaldorlar, mulkdorlar fe'l-atvorida, hayot tarzida ko'zga tashlanadigan adolatsizlik, zo'ravonlik, manfaatparastlik singari g'ayriinsoniy illatlarni fosh etish orqali o'zining oddiy kishilar tarafdori ekanini bildiradi. Adib asarlarida boylik orttirishga mukkasidan ketgan, birovlariga nohaq zulm o'tkazadiganlar bilan bechorahol, kambag'al odamlar o'rtasidagi murosasiz kurashni ko'rsatish asosiy o'rin tutadi. Yashar Kamol asarlarining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, ularda qarochilar, ularning kechmish-kechirmishlari haqida so'z yuritiladi.

Adibning "Inja Mamad", "Tayanch ustuni", "Osmon olis, yer qattiq", "Og'chasoz og'alari", "Ilonni o'ldirsalar", "Tunuka"

“Og‘ritog‘i nolasi”, “Temirchilar bozori” singari asarlarida jahon adabiyotida ilgari surilgan insonparvarlik g‘oyalari ulug‘lanadi, Sharq va G‘arb adabiyotiga xos ilg‘or jihatlar yorqin aks ettiriladi.

Bu ijodkor o‘z qahramonlari ichki va tashqi dunyosini ta’sirchan, ishonarli ko‘rsatishi uchun, avvalo, hayot hodisalarini aniq bilishi, ularni chuqur his qilishi lozimligining yana bir isboti bo‘la oladi. Yashar Kamol badiiy g‘oyani aniq ifodalash uchun asarlari sujetini pishiq, puxta qurishga intiladi, voqealarni bir-biri bilan uzviy bog‘lashga harakat qiladi. Shu tarzda sujet tarkibiga kiruvchi barcha unsurlar o‘rtasida mantiqiy uyg‘unlik yaratadi.

Turk adabiyotshunosi Fathi Najning fikricha, Yashar Kamol turli toifadagi qahramonlarning hayot tarzi, maqsad, intilishlarini ta’sirchan, ishonarli tasvirlashi, asarlari sujeti dramatik to‘qnashuvlarga boyligi bilan boshqa turk adiblaridan ajralib turadi. Bu kabi ilmiy e’tiroflar Yashar Kamol asarlari sujeti hayotning o‘zidan olingan tayyor voqealar ko‘chirmasi emasligi, ular adib o‘y-xayoli, tafakkuri mahsuli, ijodiy izlanishlari samarasi ekanligini bildiradi. Yashar Kamol sujetni tayyor “ko‘priklar” asosida yaratmaydi. U voqelikni chuqur ijodiy ishlash asosida qiziqarli badiiy sujet vujudga keltiradi.

“Ilonni o‘ldirsalar” qissasida inson dunyoqarashi, psixologiyasi, xarakteri shakllanishida oila, tevarak-atrofdagi ma’naviy-axloqiy muhit qay darajada kuchli ta’sir ko‘rsatishi yanada ochiqroq gavydalanitiriladi. Qissada bir oilada kechgan fojiaiy voqea yolg‘iz o‘g‘ilning o‘z onasi qotiliga aylanishi sabablari ko‘rsatiladi. Kitobxon tevarak-atrof, tashqi muhitning inson (Hasan)ga juda kuchli ta’sir o‘tkazishiga to‘la ishonch hosil qiladi.

Yashar Kamol “Ilonni o‘ldirsalar” qissasida kishilar xarakteridagi o‘zgarishlar o‘z-o‘zidan emas, balki ularning bir-birlariga bo‘lgan munosabatidan kelib chiqadi, degan g‘oyani ilgari suradi. Hasan onasiga qanchalik kuchli mehr qo‘ygan bo‘lmasin, atrofida gi kishilarning malomatlari, ayovsiz gij-gijlashlari ta’sirini yengolmaydi. “Tomirida qoni bor odam otasining qotili onasi bo‘lsa ham yashatarmidi? Qoni qurigan, qoni qurib qolgan”, deb malomat qilishadi. Buvisi doim Hasanga: “Otangning qoni yerda qoldi. Onang esa dunyo go‘zali! Uni o‘ldirishga hech kimning ko‘zi qiy-

maydi. Lekin sen nima degan odam bo‘lding? Bu dunyoda qanday bosh ko‘tarib yurasan?”, deb uqtiradi (I.O‘, 184).

Yashar Kamol bu kabi tahdidomuz gaplar o‘spirin Hasanni onasining qotiliga aylantirganini, uning ichki olamida shiddatli g‘alayon kechganini, bu oxir-oqibatda bosiq, vazmin onasiga chin dildan mehr qo‘ygan o‘spirinning xarakterida johillik, shafqatsizlik paydo qilganini asoslab beradi. Bu bilan inson har qancha irodali, qat‘iyatli bo‘lmasin, baribir, unga muhit qandaydir darajada ta‘sir o‘tkazishini ta‘kidlaydi. Hasan va Esma qismatida ijtimoiy muhit undagi mavjud ma‘naviy-axloqiy qarashlar shaxs xarakterini shakllantiruvchi asosiy omil ekanini ko‘rsatadi.

Inson tabiatning uzviy bir bo‘lagi. Shu boisdan undagi o‘zgarish kishining ong-u tafakkuriga, qalbiga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. “Ilonni o‘ldirsalar” qissasi qahramoni xotirasidan “ayniqsa, bir kecha, qorong‘ilikda miltiq o‘qi ovozi, porox hidi” aslo ketmaydi. Qorong‘i tunda otilgan miltiq va undan chiqqan porox hidi doimo qahramonni bezovta qiladi, qalbida g‘alayon qo‘zg‘aydi. Shunday holatlarda Hasan qishlog‘idan uzoq-uzoqlarga ko‘chib ketgisi, qarindoshlari, qo‘ni-qo‘shnilari topolmaydigan joylarga borib kelgisi keladi. Shunda nima qilishini bilmasdan qo‘ndog‘iga sadaf qadalgan miltig‘ini olib, bir-biriga ulanib ketgan, past-baland butalar zich o‘sganidan to‘qayzorga aylangan jarlarga ketadi. Parrandalar, jonivorlarni obdan otib, toliqib charchaganida sal alamidan chiqqanday bo‘ladi”.

Hasanning xotirasiga muhrlanib, uning xayollarini doimo bezovta qilib turadigan miltiq otilgan o‘sha kecha otasi o‘ldirilganida u olti yo yetti yoshda edi. Yuz bergan bu voqea bir kuni kelib, uning taqdirini o‘zgartirishini Hasan, albatta, bilmagan. Bunday bo‘lishini boshqalar ham xayoliga keltirmagan. Hasanning o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan holda miltiq ovozi yangragan kecha va porox hidi uning ongini karaxt qilib qo‘yadi. Qissada uning bu holati quyidagicha ko‘rsatiladi:

“Hasan bamisoli bir qurshov ichida, to‘rt tomonlama o‘rab olingan edi. Nima qilsa ham bu qurshovdan chiqib ketolmas edi. Boshini toshlarga ursa ham, o‘zini o‘rab olgan temir zanjirlar ichidan qutulolmasdi” (I.O‘, 118).

Yolg'iz Hasangina emas, uning onasi Esmam ham to'rt tomonlama qurshov ichida yashaydi. U ham har qancha urinmasin, "o'zini o'rab olgan temir zanjirlar"dan qutulolmaydi. Asarda "to'rt tomonlama o'rab qurshov" ("temir zanjirlar" deyilganda ko'chmanchi, chorvachilik bilan tirikchilik qiladigan qishloq ahli ongiga o'rnashib qolgan qoloq urf-odatlar nazarda tutiladi. Yovuzlikka asoslangan taomillar odamlar hayotini qanchalik zaharlashi shunday ta'kidlanadi: "Suruv-suruv qo'ylari, yetti tirgakli chodirlari" bilan maqtanadigan Hasanning qarindoshlari unga: "Otangning qotili Abbos emas, balki onang — Esmadir. Sen undan qasos olmaguningcha qiyomatga qadar otang ilon bo'lib chirqirab yuradi. Kaltakesak, qurbaqa, bir ko'zli katta boyqushga aylanadi. Go'rida tinch yotolmaydi. Shu tufayli qishloqqa doim falokat xavf solib turadi" (I.O',149) deb to'xtovsiz uqtirishadi.

Qishloqdoshlarining bu xildagi nohaq malomatlari, kamsitish, xo'rlashlari Hasanning ongini zaharlaydi. Uni asabiy, johil, shafqatsiz qiladi. "Shu tufayli yoshgina o'spirinning hech qanday o'rtog'i ham bo'lmaydi. Yo o'zi bolalardan qochadi, yo bolalar undan qochishadi" (I.O',118).

"Ilonni o'ldirsalar"da qahramonning xotiralari jonlantiriladi. Yozuvchi Hasan so'zlab bergan, uning boshidan kechgan voqealarni bayon etadi. Hasan hayotidagi eng dahshatli va unutib bo'lmaz voqea sifatida otasi o'ldirilgan kechani eslaydi. Olti yoki yetti yoshida qorong'i bir kechada zulmatni yorib yangragan o'q ovozi va porox hidi doim uning yodiga tushaveradi.

Asar Hasanning shu holatini ta'kidlash bilan boshlanadi. Aynan shu o'rinni asarning kulminatsiya nuqtasi ham deyish mumkin. Chunki sujet chizig'idagi keyingi voqealarda Hasanning otasi nima uchun o'ldirilgani bilan bog'liq tafsilotlar ma'lum qilinadi. Otasi o'ldirilgan kecha Hasanning ham, onasining ham taqdir-qismatiga o'zining mudhish kecha ko'lankasini soladi. Hasanning ong-u shuuriga qattiq o'rnashib, uning xarakterini belgilab beradi.

"Agar Hasanning o'zi istasa, u shu qonxo'r qotillar ichida kichkina jussasi, uzib tashlagudek bo'yni bilan ham bemalol turmaning hokimi bo'lishi mumkin edi... Hasan hech narsadan qo'rqmasdi. O'lish uning uchun jannatga tushish edi. Hasan kabi

har narsaga tayyor, o'limdan qo'rqmay yashaydigan kishilarga yaqinlashish (xoh u jandarm bo'lsin, xoh qaroqchi yoki qotil — kim bo'lsa ham, oson emas. Hasanga faqat o'zi kabi g'alati muhitda yashagan, o'limning asiriga aylangan u bilan “bitta dorda o'ynaydiganlar” yaqinlasha olishlari mumkin edi” (I.O',125).

Adabiyotshunos S. Uturgauri: “Esmani zo'rvonlik bilan olib qochib, majburlab o'z xotini qilib olgan Xalilning o'ldirilish voqeasi “Ilonni o'ldirsalar” qissasi sujetidagi voqealarni bir-biriga tutashtiruvchi asosiy markazdir”, deb yozadi. Bizningcha, ayni voqea asar qahramonlari xarakteri, qismatini belgilab beruvchi nuqta hamdir. Chunki Xalil Esmani majburlab olib qochmaganida uni Esmani sevgan yigit qorong'i tunda kelib otib o'ldirmasdi. Esmam ham o'z sevishgani bilan baxtli hayot kechirardi. Tadqiqotchi S. Uturgauri ta'kidlaganidek, Xalilning o'ldirilishi bilan bog'liq voqeadan keyin sujetdagi dramatism, keskinlik sustlashadi. Bu — to'g'ri. Ammo ana shu fojiaiviylik Hasan va Esmaning ongida, qalbida butun shiddati bilan davom etadi.

Asarda bu ularning ruhiy kechinmalari, xarakteridagi keskin harakatlar (Hasan va onasining tunda qishloqdan bir necha bor hech kimga bildirmasdan qochib ketishga urinishlari, Hasanning to'satdan asabiylashib, qushlar, jonivorlarni ayovsiz otib tashlayverishi kabi) og'riqli ko'rsatiladi.

Yashar Kamol asarlarida portret tasviri alohida o'rin tutadi. Zero, mashhur yozuvchlarning badiiy mahoratini belgilovchi unsurlardan biri ham qahramon portretidir. Chunki yozuvchi yaratgan portret adabiy qahramon to'g'risida tasavvur hosil qilish uchun dastlabki asos sanaladi. Asarda qalamga olinayotgan voqeahodisalarda kimlar ishtirok etayotgani, ular qanaqa ko'rinish, qiyofa va qanday fe'l-atvorga ega ekanligi, avvalo, ularning portreti orqali namoyon bo'ladi.

Ba'zi ijodkorlar asarlarida qahramonlarining ismi, kasb-kori, maqsadi (yashash joyini ma'lum qilishdan oldin uning xatti-harakati) va portretini tasvirlaydi. Asarning asosiy voqealarini bayon etishga kirishishdan oldin o'quvchini ma'lum bir qiyofa, ko'rinishdagi personaj bilan tanishtiradi. Ayrim yozuvchilar esa asarini dastlab peyzaj tasviri bilan boshlab, o'z qahramonining nomini

keyinchalik ma'lum qiladi va uning holati, harakatining bayoni-ga kirishadi. Shu tarzda qahramon portretini, ya'ni uning tashqi qiyofasi, yuz ko'rinishi, qaddi-qomati, qo'l harakatlaring yurish-turishi, kiyim-liboslarini chizadi. Bu esa qahramon to'g'risida aniq tasavvur hosil qilishda muhim rol o'ynaydi.

Har bir yozuvchining badiiy-estetik olami, ijodiy mahorati (avvalo, u yaratgan qahramonlarga bog'liqdir. Masalan, o'zbek adibi Abdulla Qodiriy nomi tilga olinganda, albatta, u yaratgan Otabek, Kumush, Homid ("O'tgan kunlar") Anvar, Ra'no ("Mehrobdan chayon") kabi qahramonlar ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Yoki Oybek haqida gap ketganda, albatta, uning Navoiy ("Navoiy"), Yo'lchi, Gulnor ("Qutlug' qon") singari qahramonlari xayolga keladi. Chunki bu qahramonlar o'sha asarlarda o'zlarining individual qiyofasi bilan namoyon bo'lgan.

Yashar Kamol yaratgan qahramonlarning har biri o'z individual dunyosi bilan o'quvchilar e'tiborini tortadi.

Qahramonlar qiyofasi, kiyinishini bu tarzda tasvirlash dunyo adabiyotida keng tarqalgan. A. Pushkin, N. Gogol, F. Dostoyevskiy, L. Tolstoy, A. Chexov singari rus adiblari asarlarida ham ijobiy qahramonlar qiyofasini mehr bilan, salbiy qahramonlar ko'rinishini esa qora bo'yqlarni mo'loq ishlatgan holda gavdalandirish hodisasi mavjud. Bu holat yozuvchilarning qahramonlari portreti orqali o'z badiiy-estetik g'oyasini ta'kidlashga intilishidan kelib chiqadi. Chunki qahramonlar portreti va peyzaj ham asar g'oyasini, ijodkorning maqsadi, istagini ifoda etish vositasi sanaladi.

Yashar Kamol asarlarida portret, peyzaj kabi badiiy unsurlar qahramonlar xarakterini ko'rsatish vazifasini bajaradi. Ayni chog'da ular turk qishloqlaridagi mavjud hayot manzaralarini tasavvur etishga yordam beradi. Portret, peyzaj bu jihatdan yozuvchi g'oyasini ifodalash vazifasini o'taydi. Aksariyat yozuvchilar qahramonlari portretini chizishda ularning hamma jihatlarini to'lato'kis gavdalandirmaydilar, balki mavjud holatni qahramonlar kechmish-kechirmishlari, ruhiy olami tahlili, portreti orqali san'at tili vositasida aks ettiradilar. Bu mahoratli san'atkorlar uslubiga xos xususiyatlardan sanaladi.

Katta san'atkorlar voqelikning real ko'rinishini xarakterli detallar orqali ko'rsatish asosida o'quvchini hayotning muayyan muammosi to'g'risida o'ylashga, fikr-mulohaza yuritishga undaydilar. Masalan, o'zbek adibi Abdulla Qahhor "O'g'ri", "Bemor", "Anor" hikoyalarining biror-bir o'rnida qahramonlarning kambag'alligi, qashshoqligi, nochorligini ta'rif-tavsif etmaydi. Ammo "Anor" hikoyasi qahramoni Turobjonning: "Axir, nima qilay? Ho'jayinimni o'ldirib, pulini olaymi, o'zimni hindiga garovga qo'yaymi?.. Umrimde bir marta asal yeganman: Shokirxo'ja qandolatchi asaldan qiyom qildirayotganda qozoniga ammamning jo'jasi tushib ketgandi, shu jo'jani yalaganman", degan so'zlari uning turish-turmushi, moddiy ahvoli haqida tasavvur beradi.

O'zbek adibi Abdulla Qodiriy ham "O'tgan kunlar" romanida Otabek, Yusufbek hoji, Hasanali, Mirzakarim qutidor, Kumush singari qahramonlar qiyofasini jozibali ta'riflagan holda (Homid, Sodiq, Jannat, Azizbek, Musulmonqul kabi) salbiy personajlar portretini o'quvchi nafratini keltiradigan tarzda ko'rsatadi. Masalan, yozuvchi dastlabki sahifalaridanoq Homidning portreti va uning xulq-atvorini quyidagicha tavsiflaydi: "Qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zli, chuvoq soqol, o'ttiz besh yoshlarda bo'lgan ko'rimsiz kishi".

Tabiiyki, bu tavsif o'quvchida Homidga nisbatan xayrixohlik emas, aksincha, salbiy hisni uyg'otadi. Yashar Kamol ham Abdulla Qodiriy singari yo'l tutadi. U Inja Mamad ("Inja Mamad"), Hasan, Esma ("Ilonni o'ldirsalar") kabi qahramonlari xatti-harakatlarini, qiyofa, ko'rinishlarini xayrixohlik, mehr, achinish bilan, Abdi og'a, Ali Safobey, Durdi qaroqchi ("Inja Mamad"), Lutfi ("Ilonni o'ldirsalar") kabi salbiy qahramonlari portretini esa o'quvchi nafratini uyg'otadigan tarzda tasvirlaydi.

Atrofidagilarning to'xtovsiz gij-gijlashi ta'sirida o'zini boshqarolmaydigan asabiy-ruhiy bir holatda onasini otib qo'yib, turmaga tushgan Hasanning qiyofasini esa bu tarzda chizadi: "Yuzlari ozib, ko'zlari kattalashib ketgandi. Borgan sari ozg'inlashib borardi. Burni uzun, quloqlari katta edi. Badanidagi terisi qichib, shilini ketgandi... Qotib qolgan yuzi hech qanday ma'no anglatmasdi. Ko'zlari doim yerga qadalgan, lablari sho'ralab ketgan edi. Quloq-

lari kattagina, boshining ikki chetida xuddi yelkan kabi turar, yuqori qismidagi uchlari pastga qayrilib turardi. Yuzi yo ko'karib, yo sarg'ayib ketgandi" (I.O',122). Bu so'zlardan yozuvchining qahramoniga achinishi aniq sezilib turadi.

Badiiy asarlarda berilgan tabiat manzaralari tasviri ijodkor badiiy mahoratini namoyon etadigan omillardan biri sanaladi. Chunki tabiat manzaralari tasvirida ijodkorning o'zi qalamga olayotgan makonga munosabati, u joyni qanchalik bilishi, qahramonlari dunyosi va ular yashayotgan muhitni nechog'li chuqur his qilishi namoyon bo'ladi. Shu boisdan tabiat manzaralari tasviri badiiy asarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Joy-makon ko'rinishlari, tabiat manzaralari ijodkor g'oyaviy maqsadini aniqroq tushunish, anglash imkonini beradi. Adabiy asarlarda inson tabiatning bir bo'lagi ekanligini ta'kidlash uchun ham tabiat manzaralaridagi o'zgarish, qahramon ruhiyati, kechinmalariga uyg'un holda ko'rsatiladi. Chunki inson tabiat manzaralarini o'z kayfiyati, ruhiyatiga mos holda idrok qiladi. Zotan, kishi g'amgin, xafa bo'lganida uning atrofidagi manzaralar ham fayzsiz tuyuladi. Quvonib xursand bo'lganida tabiat ham yashnab-yasharib ketganday ko'rinadi. Yashar Kamol o'z asarlarida inson va tabiatni mushtarak holatda tasvirlashga intilgan. Qahramonlari kayfiyati, kechinmalarini tabiat manzaralari, ularni o'rab turgan atrof-muhit ko'rinishlari bilan uzviy bog'liqlikda gavdalandirgan.

Adib asarlaridagi peyzaj tasviri, avvalo, o'zining aniqligi bilan e'tiborni tortadi. Yashar Kamolning deyarli barcha asarlarida O'rta yer dengizidan boshlanadigan Tavr tog'larining betakror manzaralari tasvirlanadi. Bu zamin manzaralari mehr bilan qalamga olinadi. Adib o'z asarlarida Anavarza tog'lari, O'rta yer dengizining ko'z ilg'amas kengliklari, dengiz hidi va boshqalarni batafsil detallar asosida tasvirilaydi. Dengiz va tog'lar turk adiblari, jumladan, Yashar Kamol asarlarida peyzajning asosiy obyekti sifatida keladi. Ularning qahramonlari dengiz va tog'lar bilan tutashib ketgan zaminda yashashadi, Yashar Kamol asarlarida dengiz va tog'lar manzarasi muhim o'rin tutishi, avvalo, turk zaminining o'ziga xos tabiatidan kelib chiqqan.

Turkiya — tog‘lar o‘lkasi. Uning atrofi dengizlar bilan o‘ralgan. “Ilonni o‘ldirsalar” qissasini qo‘liga olgan o‘quvchi dastlab mana bu jumalarni o‘qiydi: “Otasi o‘ldirilganda Hasan yo olti, yo yetti yoshda edi. Anavarza qoyalari uzra burgutlar qanot kergancha aylanib-aylanib uchishardi. Quyoshga yuz tutgan “Chirishsik” deb ataluvchi tog‘ gullari oppoq bo‘lib ochilgan. Olisda suzib ke-
layotgan bulutning soyasi botqoqlikni butunlay qoplab, Dumluga kelganda ko‘zdan g‘oyib bo‘lardi. Chirishsik gullari atrofida turli xil arilar — asalari, qovog‘ari, sarig‘arilar g‘ujg‘on o‘ynashardi. Qoyalar orasidan kenger gullarining to‘q zangori tikanlari bo‘y cho‘zib turibdi” (I.O‘,114).

Yashar Kamol ijodining ayni jihatiga adabiyotshunoslar e‘tibor bergan, albatta. Masalan, Fathi Naji: “Tabiat go‘zalliklarini Yashar Kamol singari mahorat bilan tasvirlay oladigan boshqa bir yozuvchimiz yo‘qdir”, desa, Nadim Gursal: “Yashar Kamol asarlarida tabiat, atrof-muhit, joy yoki qahramonlar harakat qiladigan makon yoki bezak emas. Uning asarlarida tabiat xuddi qahramonlar singari sujetning tarkibiy qismi sifatida ko‘rinadi. Tabiat qahramonlar harakatini aniq ko‘rsatib turadi. Yozuvchi tabiatni qahramonlar ruhiyatiga, kayfiyat, kechinmalariga ta’sir ko‘rsatuvchi sirli kuch sifatida gavdalantiradi”, deya yozadi. Yozuvchi tabiatni xuddi inson singari jonlantirib yuboradi. Tabiat uning roman va qissalarida o‘ziga xos qahramon sifatida namoyon bo‘ladi.

Adibning “Og‘ritog‘i nolasi” asari ham peyzaj tasviri bilan boshlanadi: “Har yili tog‘dagi qorlar erib, bahor ko‘z ochishi bilan, Og‘ritog‘i uzra qandaydir poklik keza boshlaydi, musaffo havodan insonning ko‘ngli yayraydi. Yupqa qor qatlamining yuzasi pakana dala chechaklari bilan qoplanadi. Chechaklarning rangi, porloqligi ko‘zni qamashtiradi. Uzoqdan eng mayda chechaklar moviy, qizil, sariq, binafsha va boshqa ranglarda tovlanib, jilolanadi, atrofga xushbo‘y ifor taratib, dimoqni qitiqlaydi. Ko‘lning moviy tovlanagan suvi, yoqasidagi misrang tuproqning xushbo‘y isi boshni aylantiradi. Bu ifor, xushbo‘y hid uzoq-uzoqlarga taraladi. Har yili Og‘ritog‘ida ilk bahor ko‘z ochganda, gullar, o‘tkir iforlar, turfa ranglar, misrang tuproq bilan birga, Og‘ritog‘ining go‘zal, qora ko‘zlari g‘amgin boquvchi, barvasta, uzun bo‘yli, barmoqlari ingichka cho‘ponlari

sibizg'alarini olib Kup ko'li tomon yo'l oladilar (O.N,7-8). Manzaraning bu tarzda jozibador tasvirlanishining o'ziyoq, o'quvchida qiziqish uyg'otadi. Cho'ponlar bunday ajoyib joyga nega naylarini olib kelisharkan, degan o'y xayolga keladi.

Yashar Kamol roman, qissalarida Anavarza, Tavr, Chuqurova tog'lari, O'rta yer dengizi manzaralarini tasvirlash, qahramonlar yashash joylarini batafsil detallar asosida ko'rsatish orqali turk milliy hayotini gavdalantiradi. Yozuvchi uchun peyzaj tasviri o'z xalqi milliy turmushini ko'rsatishning eng muhim vositasiga aylanadi.

Peyzaj tasviri har bir xalqning milliy turmushini namoyon etish vositasi ekanini rus adiblari ijodida ham ko'rish mumkin. Ularning asarlarida, yuqorida ta'kidlanganidek, qish manzaralari tasviri keng o'rin tutadi. Turk adabiyotida qish obrazi ko'p qirrali, ko'p ma'noli tasvirlanadi. Bu Turkiyaning to'g'li viloyatlarida qish fasli uzoq davom etishi, xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini shu fasl bilan bevosita bog'liqligidan kelib chiqadi.

"Ilonni o'ldirsalar" qissasi qahramoni Hasanga ham tabiat manzaralari, qushlar, parrandalar tasalli beradi. "Hasan ertalabdan kechgacha jarlarda yurib, qumri qushlarini poylardi. Qush uyalarining teshikchalari og'zida ularning chiqishini kutib o'tirardi. Mayda teshikli to'r topib, ilonning iniday kichkina o'yilgan inga to'rvaday osib qo'ygandi. Indan chiqqan qushlar ham shu to'rga tushishardi. Hasan bu moviy, to'q, zangori rangli qushlarni qovoqdan yasagan qafasiga solib qo'yardi. Qafasni qarshisiga qo'yib, to'xtamasdan bu moviy qushlarni tomosha qilardi. Bu unga g'oyat zavq berardi. Hasan "yomg'ir qushi" deb ataluvchi qumrilarni tomosha qilar ekan, go'yoki bir moviy tush ichiga tushib qolar, atrof ham, butun a'zoyi badani ham moviylashib ketganday bo'lib, mast kishiday gangib qolardi" (I.O',116-117).

Hasan odamlardan ko'rmagan mehrni tabiatdan topadi. Atrofidagi kishilar bo'lmag'ur g'iybat, malomatlari bilan uning ko'ngliga ozor yetkazishadi. Jarlardagi qumri va boshqa qushlar esa uning ko'ngliga quvonch olib kiradi. Osmon bo'shlig'ida suzib yurgan parcha-parcha bulutlar g'iybat va gij-gijlashlardan toliqqan asablariga orom beradi. Yozuvchi qahramonining ana shu hola-

tini shoirona iboralar bilan “go‘yoki bir moviy tush ichiga tushib qolar, atrof ham, butun a‘zoyi badani ham moviylashib ketganday bo‘lib, mast kishiday gangib qolardi”, deb tasvirlagan.

Umuman, Yashar Kamol asarlaridagi peyzaj tasviri xususida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: adib asarlarida peyzaj tasviri muhim o‘rin tutadi. Yozuvchining deyarli barcha asarlari peyzaj tasviri bilan boshlanadi. Ijodkor qahramonlari ruhiyatini tabiat manzaralari bilan muvofiq holda ko‘rsatadi. Asarlardagi voqealar kechadigan joy-manzillar aniq ma‘lum qilinadi, ularning jo‘g‘rofiy jihatlarini batafsil ko‘rsatiladi. Yozuvchi tabiat manzaralarini turli badiiy san‘atlar (o‘xshatish, sifatlash kabi)ni qo‘llagan holda, shoirona, romantik ko‘tarinkilik bilan tasvirlaydi.

Ijodkorning o‘ziga xos badiiy-estetik dunyosini, ijodiga xos mahoratini belgilashda asarlaridagi peyzaj tasvirlari muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiat tasvirining ba‘zan qahramon ruhiyati tasviriga parallel, ba‘zida esa kontrast holatda berilishi ham Yashar Kamol badiiy mahoratining muayyan qirrasini namoyon qiladi.

Yashar Kamolning xalq og‘zaki ijodining rivoyatlar, afsonalar sohasi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari va bu folklor materiallarini o‘z asarlarida qo‘llashi va uslubining muvaffaqiyatli chiqishida ham o‘zi o‘sib-ulg‘aygan muhit, ayniqsa, Karajao‘g‘lon va Dadalo‘g‘lilarning, qaroqchi qo‘shiqlarining ham ta‘siri katta ekanligi seziladi. Xalq og‘zaki ijodiga o‘zgacha mehr va sevgi bilan qaragan yozuvchi 70-yillarga kelib, ba‘zi Onado‘lu afsonalarini ham romanlashtirgan. “Uch Onado‘li afsonasi”, “Ko‘ro‘g‘lining paydo bo‘lishi”, “Karajao‘g‘lon”, “Og‘ritog‘i nolasi”, “Ming buqalar afsonasi” asarlari shular jumlasidandir.

Yashar Kamol o‘zi yashagan muhit va xalqqa oid barcha urfodat, an‘analar, iboralar, olqish va qarg‘ishlarni o‘z ijodida aks ettirgan. U nafaqat insonlar, balki tabiatga, tabiatdagi jonli-jonsiz butun borliqqa nisbatan yaqinlik his qiladi. Tabiatning bir parchasi bo‘lmish hayvonlar, tog‘lar, daraxtlar, o‘tlar, toshlar, yulduzlar va suvlarni bir butunlikda ko‘radi, ularga afsonaviy tus bag‘ishlab, ko‘z o‘ngimizda obrazlar orqali jonlantiradi. Hech bir yozuvchining ijodida ko‘rmaganimiz — ilonlarning sevishish manzarasini joziba bilan, ta‘sirchan tasvirlab beradi. Roman qahramonlari

esa to'g'ridan to'g'ri tabiatdagi borliqqa nisbatan murojaat etaveradilar.

Yozuvchi romanlarida qo'llagan g'ayritabiiy voqealarni, hayvonlar haqidagi hikoyalarni og'zaki ijoddagi afsona, rivoyatlar vositasida dalillashga intiladi. Yozuvchi mana shu an'analarning chegarasi ichida qolib ketmay, uni zamonaviy hikoya uslublari bilan bog'lashga harakat qiladi. Yashar Kamol haqiqat bilan afsonaning, odatiy voqea bilan fantaziyaning bir-biriga birikib ketgan dunyosini yaratib, o'quvchining e'tiboriga havola qiladi. Chunki uning fikricha, inson hayot kurashini afsonalar yaratib, xayoliy tushlardan kuch olib davom ettiradi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarining Yashar Kamol ijodida o'ziga xos usulda ifodalanishi bilan stillangan va sintezlashgan folklorizmlarni farqlash kerak. Har ikkala folklorizm vositasida yaratilgan asarlar negizida folklor motivi yoki xalq ijodining ruhi, uslubi yotsa ham, ular asarda tutgan o'rni va g'oyaviy-estetik vazifasiga ko'ra, biri ikkinchisidan ajralib turadi. Folklor elementlarini sintezlash orqali yaratilgan asarlarda muallif muddaosi bosh o'ringa qo'yiladi-da, uni asoslash uchun xalq, to'qigan asar mazmunidan foydalaniladi. Bu jarayonda ijodkor folklor elementlariga zamonasi-ning muhim ijtimoiy masalalari nuqtayi nazaridan yondashadi, undan jamiyat hayotiga doir falsafiy umumlashma chiqarishga intiladi.

Folklor sintezining xarakterli xususiyatlarini hozirgi turk qissachiligida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Yashar Kamolning "Ilonni o'ldirsalar" qissasi bunga misol bo'la oladi.

Xalq og'zaki ijodining afsonaviy dunyosi bilan o'tmishning voqeyi dunyosini bir-biriga chatishtirishdan paydo bo'lgan bu qissaning kompozitsiyasi muayyan folklor mahsuliga asoslangan emas. Binobarin, asardagi folklorizmlar hozirgi turk nasrida xiyla murakkab tuzilishga ega bo'lgan qissa janri uchun muayyan ertak, afsona yoki rivoyat mazmunining stilizatsiyasi emas, balki ertak, afsona va rivoyatlarga xos g'oyaviy-badiiy komponentlar sintezi-ning muvaffaqiyat garovi bo'la olishini ko'rsatadi.

"Ilonni o'ldirsalar" qissasida murg'ak bolaning boshidan o'tgan kechinmalari hikoya qilinadi. Muallif va asarning bosh qahramoni — Hasan qamoqxonada tanishadilar. Butun qissa yozuvchi

va Hasanning hikoyasi asosiga qurilgan. Jamiyatdagi mudhish, razil, johil muhit asar qahramonini jinoyatga boshlaydi. Shu muhit mehr-u muhabbatga to‘la murg‘ak qalbni sekin-asta hissiz, qabih bir jismga aylantirib qo‘yadi, qissaning konflikti — yaxshilik bilan yovuzlik, adolat bilan qasos o‘rtasidagi kurashga asoslangan.

Sintez qilib olingan folklorizmlar o‘tmishning voqeiy dunyosi sharoitida kechadigan ana shu kurashni harakatga keltiruvchi badiiy omil sifatida qaror topadi. Qissadagi ziddiyatlar bilan to‘lgan voqealar rivojiga singib ketib, ularni jonlantiruvchi folklor elementlari turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Qissaning boshlanishidanoq, yozuvchi tilining sodda va samimiyligi o‘quvchini o‘ziga rom qilib oladi. Yozuvchi bizni xotiramizda qadrdon bo‘lib qolgan xalq ijodiyotining mo‘jizalarga boy sehrli olamiga olib kiradi. Bu sehrli mo‘jizalar olamida biz, dastavval, sharq xalqlarining juda ko‘p ertaklaridan ma‘lum bo‘lgan tasvirga duch kelamiz:

“Anavarza qoyaligining insonlaridan ham qoyalar hidi anqir edi. Bu hid bahor quyoshi taftida insonga juda yoqimli, shirin, mast qiluvchi bo‘lib tuyuladi”. Anavarza qoyaligining yomg‘iridan ham boshqacha hid anqiydi. Undan ham qoyalikning hidi keladi. Bulut ham ifor taratadi. Bulutning hidi ham umuman boshqacha tuyuladi. Bu tasvirdan so‘ng Hasanning onasi — Esm bilan tanishamiz (portret). Esm ertak malikalariday, doston parilariday go‘zal. “Miltiq tovlanib so‘nar, qaytadan jilolanib yana so‘nardi. Onasi hovlida u yoq-bu yoqqa o‘tib yurardi. Dunyo go‘zali edi onasi. Husnda tengi yoq edi onasining. Yoshgina, kichkina bir qizchaga o‘xshardi. Otasi esa qarib qolgan, soch-soqoli oqargandi. Qanday bo‘lsa, shundayligicha eslab qolgandi, otasini...” (I.O‘, 116).

Esmaning portreti orqali voqeaning ichiga kirib boramiz. “Onasining beligacha tushib turuvchi uzun sochlari bo‘lardi. Chuqurova qishlog‘ining hammasi shunday gapirib yurishadi. Balki onasi dunyoning eng go‘zal ayoli bo‘lgandir? Shu kattagina Chuqurovada onasini yoqtirmagan yigit topilmasdi. Onasi barcha oshiqlariga rad javobini berar, Hasandan — yolg‘iz o‘g‘lidan ayirishni xohlamasdi” (I.O‘, 116).

Qissa tuguni va konflikti mana shu ikki bir-biridan husn, yosh jihatdan farq qiluvchi shaxsning qovushishi zaminida vujudga

keladi: “Yer dasturxonida ota, ona, o‘g‘il ovqatlanishardi... Derazadan ketma-ketiga ikki o‘q uzildi va tindi... Otasining baqirib yuborganini eshitdi. Onasi ham bir marotaba qichqirib yubordi... Otasidan otilib-otilib ko‘p qon oqardi” (I.O‘, 119).

Ertalab qishloqning katta maydoniga bir o‘likni keltirib tashlaydilar. Hasan uni taniydi. U onasining hamqishlog‘i Abbos edi. Amakisi onasini o‘likning yoniga sudraydi: “Kel, ko‘r, fohisha, kel, ko‘r, akamni o‘ldirtirgan odamingning o‘ligini... Mana, o‘ynashing qanday holdaligini ko‘rib qo‘y” (I.O‘, 121).

Qo‘shiqlar, marsiyalar aytib otasini ko‘mdilar. Buvisi uch o‘g‘lini yoniga chaqirib: “O‘g‘limning qotili kofir Abbos emas, o‘g‘limning qotili Esmadir... Borib qoningiz uchun qasos oling-da, qoningizni tozalang. Agar o‘g‘lim Xalilning qasosini olmay, qonini yerda qodirsangiz, oq sutim sizlarga harom bo‘lsin”, — deydi (I.O‘, 121).

Mana shundan boshlab, bu oila, qarindosh-urug‘lar, butun qishloq ahli orasida qasos o‘ti alangalanadi. Shu tarzda yuqoridagi “dunyo go‘zali” va “qasos” motivining qo‘shilishidan jaranglangan folklor “kamertoni” hayotning bir qator aniq qatlamlariga sado berib turadi. Bu sado susaygan damda yozuvchi ikkinchi bir folkloriy komponentni ishga tushiradi. Qissada “marsiya” termini ishlatilgan bo‘lib, bu o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi yig‘i-yo‘qlov qo‘shiqlariga to‘g‘ri keladi.

Ma‘lumki, o‘lim — yo‘qotish, ayriliq, munosabati bilan folk-lorda yig‘i, Sharq yozma adabiyotida marsiya, firoqiya, yodnoma, g‘arb adabiyotida esa elegiya, epitafiya singari janrlar ishlatiladi. Ilmiy adabiyotlarda marsiya arabcha “risa” so‘zidan olingan bo‘lib, yig‘lamoq, aza tutmoq, qayg‘urmoq ma‘nolarini bildiradi, deb ko‘rsatiladi. Risa (yoki marsiya) — vafot etgan kishiga bag‘ishlangan qayg‘uli, motamga cho‘mgan asar. U islomgacha bo‘lgan qadimgi arab she‘riyatida shakllangan janrlardan biridir. Risa o‘zining kelib chiqishi, ildizlariga ko‘ra marosim qo‘shiqlari bilan yig‘ilarga borib taqaladi. Bunda vafot etgan kishini qabrga qo‘yish marosimida uning xotini va farzandlari, yaqin qarindosh-urug‘lari, qabiladoshlari oldida ovozi boricha yig‘lanib, uning ajoyib fazilatları, sifatları aytiladi.

Xo'sh, bu turk xalqida qanday ma'no anglatadi. Yashar Kafatning yozishicha: "Ba'zi viloyatlarda o'lik (mayit)ning orqasidan uning yaqinlari marsiyalar (yig'i — yo'qlov qo'shig'i) aytishi odat bo'lgan. Agarda o'lgan kishining yaqinlari marsiya aytishga qobiliyati bo'lmasa, ular nomidan marsiya aytadigan odam topiladi. Pulga yollangan bunday "yig'lovchilar" va "marsiya" aytuvchilar yaqinidan ayrilganlarning qalbidagi dardni, og'riqni yig'i orqali ifoda etadilar va "oh-voh"lar bilan ko'z yoshi qiladilar. Demak, mana shu xalqona udumni yaxshi bilgan Yashar Kamol qissada motam marosimini ifodalashda undan unumli foydalanган: "Buvisi yig'lardi. Bir marsiya aytib o'rnidan turdi. Xalilim, Xalilbeyim... bolang er yigit. Shunday o'g'ling bor... Seni o'ldirganlar... peshona tering bilan topgan mol-u davlatingni sovurib, mozoringni oyoqosti qilib yashab yuribdilar. Men onaman... bu ishlarga qanday chidab turaman, axir... Ovozi Anavarza qoyaliklarga urilib jarangladi" (I.O', 136).

Yoki: "...o'g'lingning qo'lida sadafli miltiq, tagida arab toyi, belida esa kumush xanjar... Afsuslar bo'lsinkim, o'g'ling juda kichik... Xalilim, pahlavonim, Xalilim.

Qichqiruvlari aks sado berar, faryodi to pastlarga eshitilib qoyaliklarda jaranglardi" (I.O', 136).

Ko'rinib turibdiki, marsiya o'zbek xalq og'zaki ijodidagi qo'shiq janrining ichki turlaridan biri bo'lmish yig'i-yo'qlovlariga to'g'ri keladi. Yashar Kamol qissasiga turklarga xos ana shu urf-odatni ham olib kirgan; natijada ishonchlik, ta'sirchanlik oshgan: "O'g'li o'ldirilgandan beri qora ro'mol o'rab yurardi... Qo'lida qalin qamishdan yasalgan tayog'i ham bor edi. Ipakli belbog'ining sariq, qizil shokilalari tizzasigacha tushib turardi, qizligidan beri shunday belbog'lar bog'lab yurardi buvisi" (I.O', 135).

Esmaning shunday motam tutmagani kampirni yanada g'azablantirardi. Bu haqda yozuvchi shunday yozadi: "Otasining motami uzoq davom etmadi. Onasi ham hech narsa bo'lmagandek o'zining ishi bilan mashg'ul edi" (I.O', 126).

Bundan buvisining qahri ortardi. Hasanni bir kuni buvisi chaqirdi: "Kel..., baxtsiz o'g'limning murosiz o'g'li, kel!... u ham yig'lar, ham ta'sirchan ovozi bilan marsiyalar aytardi" (I.O', 126).

Bu bilan Hasanning murg'ak qalbini onasiga qarshi qayrab boradi. Shu tarzda yozuvchi har bir fikrini xalqning o'z qarashlariga, milliy xususiyatlariga "o'rab" beradi. Yoshligida Abbos Esmani qattiq sevadi. Esmani Abbosga bermagan edilar. U Esma tufayli uch kishini yarador qiladi. Ko'p muddatga Diyorbakirdagi turmaga qamaladi. Xalil ham Esmaga oshiq bo'lgan. Esma uni yoqtirmagandan so'ng, uni olib qochadi va o'z niyatiga yetadi. Bir yildan so'ng Hasan tug'ilgach, Esma hamma narsani unutadi. Hasan yetti yoshga to'lganda Abbos turmadan qochadi. Uning Esmaga bo'lgan muhabbati tillarda doston edi. Abbosning muhabbati haqidagi qo'shiqlar haligacha aytilar, bu qishloqda ham kuylanar edi (I.O', 131–132). Abbos ana shunday kunlarda yuqoridagi fojiani sodir etadi, o'zi ham qurbon bo'ladi. Ammo butun ayb Esmaning yelkasiga ag'dariladi.

Uning aybi go'zalligida edi, yozuvchi shunaqangi mahorat bilan uni qissada aks ettiradiki, qasos uchun o'ldirishga shaylangan amakilar ham, qarindosh-urug'lar ham bunga botinolmaydilar.

Tog'li xalqlarning qasoskorligi, xun olish odatlari haqida ko'pgina rivoyatlar bor. Yashar Kamol qasos olishga chaqirish motivlarini matn ichida berib ketadi: "Ket, singlim, bu yerdan... Butun Anavarza aholisi seni Xalilning qotili deb biladi. Agar men o'ldirmasam, mening o'g'illarim o'ldiradi, ular bo'lmasa, Ibrohim, u bo'lmasa, onamning urug'-aymoqlari, agar hech kim o'ldirmasa, o'z o'g'ling — Hasangga o'ldirtiradilar" (I.O', 137).

Ammo "o'lim varaqasi bo'ynida osig'liq" Esma o'g'li Hasan-siz ketolmaydi, o'g'lidan ayrilguncha, uning oldida o'lishni afzal biladi. Lekin butun qishloq Hasanni otasining qotilidan o'ch olishga undaydi. Ko'rinadiki, folklordan sintez qilingan qasos olish motivi muhim badiiy funksiyani bajargan. Qissaning qahramonlari Chuqurova qishlog'ining odamlaridir.

Yashar Kamol xarakterlarni ochishda qarg'ish so'zlardan ham juda o'rinli foydalanadi. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodida qarg'ish va olqish kabi bir-biriga oppozitiv munosabatda turuvchi janrlar mavjud bo'lib, ularning taraqqiyoti, jonli yashashi faqat so'zning g'ayritabiiy qudratiga asoslanganligi bilan xarakterlanadi. Xalq

orasida so‘z bilan bog‘liq turli-tuman taqiq va tabular ham shundan kelib chiqqan.

Hasanga nisbatan Lutfi shunday qarg‘ishlar ishlatadi: “Ha chuvalchang, qotil... Qonxo‘r, it o‘g‘li, haromi. Sen bir haromisan. Bir haromzoda bu dunyoda yashasa-ya... O‘zi qonga botgan-ku, yana oliftalanib yurishiga o‘laymi, tuf-e, bo‘yning uzilsin, qo‘tir o‘g‘li, qo‘tir!” (I.O‘, 123).

Lutfining “og‘zi ko‘pirib” aytgan gaplariga ortiq chidolmagan Hasan pichoq bilan unga tashlanadi... Chunki qarg‘ishlar jonjonidan o‘tib ketadi. Esmani topolmagan qarindoshlari Hasan-ni tepkilaydi: “Bu ham odammi? Otasini o‘ldirgan xotin bilan yuzma-yuz, yonma-yon yashab yuribdi. Bu odam emas, to‘ngiz qavmi, cho‘chqa qavmidandir” (I.O‘, 139). Bunday haqoratlar Hasanning bag‘rini asta-sekin toshga aylantirishga xizmat qilgan. Sharq xalqlarida inson hayoti hamma vaqt ruh-ruh kabi uch fazali doira ichida kechadi, degan tasavvur yuradi. Yozuvchi Hasan boshiga tushgan kulfatlarni tasvirlashda shartli romantik tasvir usullari — tush, xayol, ruh bilan suhbat tasviriga ham o‘rin ajratgan.

Bu qissada ikkita obraz asosiy o‘rinda turadi. Ularning biri yozuvchi, ikkinchisi — Hasan. Muallif voqealarni bayon etib, unga munosabat bildiribgina qolmay, o‘zi ham unda ishtirok etadi. Amakisi Hasanga otasining ruhi bilan uchrashganini hikoya qilib beradi: “Bir kuni kechasi o‘rnimdan tursam, tog‘- u toshlar ing-rayapti, tashqariga chiqib qarasam... bir oq kafan turibdi... akam ekan. Aka, akajonim, dedim. Xalil akam hech narsa demasdan, suzilib mozor tomonga ketdi.

Aks sado orasidan: “O‘g‘lim Hasanga ayt, mening qonimni yerda qoldirmasin”, degan gaplarni eshitdim. Yerning ochilib, Xalilning mozorga kirganini va mozor yopilishi bilan aks sadoning ham to‘xtaganini eshitdim” (I.O‘, 146).

Shunisi diqqatga sazovorki, bu xildagi ruh bilan suhbat ruhning kezib yurishi motivlari qahramonning qalbida tobora qasos o‘tining alangalanishiga sabab bo‘ladi. Ma’lum muddat o‘tganidan keyin, Karim ham, bir kuni ertalab, hamqishloqlariga gapiradi:

“Kecha kechqurun qoyaliklardan tushayotganimda Xalilni ko‘rdim... Oq kafanli, ozib-to‘zib ketgan, qorong‘uda ko‘zlari

yonib turgan bir kishi yo‘limni to‘sdi... Meni tanidingmi, Karim?... Ha, sen Cho‘loq o‘g‘li Xalilsan... Ha menman, arvohga aylanib kezib yuribman. O‘sha imonsiz, Allohsiz onam, betarbiya, axloqsiz ukalarim, ustiga-ustak bo‘yi yetgan o‘g‘lim va qotilim bo‘lmish xotinim tufayli arvohga aylanib yuribman... Do‘zax maloiklari meni har kuni har xil qiyofaga solib qo‘yishyapti... Mening oyoq-qo‘lim behollashib, qo‘rquvdan titrab turganimda Xalilning arvohi ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi” (I.O‘, 148–149).

Ijodkorning ruh timsolidan foydalanishi o‘zbek adibi Fitratning “Abulfayzxon” tragediyasida uchraydi. Bunda yozuvchi Shekspirning “Gamleti” dan ta’sirlanganini aytgan. Shunday ruh timsoli M. Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasida ham kuzatiladi. Demak, turk adabiyotida ruh timsolini yaratish mavjud adabiy-estetik hodisadir.

Asar g‘oyasi va fojiaiy pafosini ochishda ruh timsolining roli katta. U Xalilning qarindoshlari, hamqishloqlariga yo‘liqar ekan, har gal Esmaning o‘limga mahkumligini ta’kidlaydi. Oxirida hamma narsa Hasanga kelib taqaladi. Xalilning shilliqqurt, chuvalchang, boyqush suratiga kirib yurishi, go‘rida qizigan temirlar bilan dog‘lanayotgani Hasanga kelib tegardi. “Karim Esmaga yuzlanadi: Arvoh, menga yo qarindoshlarim, yo o‘g‘lim, yoki xunimni olsinlar, yoki men Esmaning o‘g‘lini olishga majburman, dedi. Bundan so‘ng ham xoh o‘zingni o‘ldir, xoh o‘ldirma” (I.O‘, 151).

Bunday ruh, arvoh timsoli qissaning bir necha joylarida berilgan. Yozuvchi tush motividan ham mahorat bilan foydalangan. Musulmon mamlakatlarida tushga alohida e‘tibor bilan qaraladi.

Yozuvchining asarlaridagi obrazlarning tushdagidek alahsirab, haqiqiy hayot bilan ro‘yoni farqlolmay, gang ahvoldagi holatlari boshqa asarlarida ham ko‘zga tashlanadi, aynan mana shunday holat “Ilonni o‘ldirsalar” qissasida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

“Hasanning o‘z-o‘zi bilan gaplashadigan odati bor edi. Balki, tush ko‘rardi. Ko‘pirib ketgan bir narsalar haqida... Kimlardir gapirardi. Balki, u bir hamqishlog‘idir, balki, buvisi... balki... Boshni aylantirib yuboradigan tezlikda hammasi o‘sib, rivojlanib borardi” (I.O‘, 131).

“Shu tariqa Hasan soy yoqalab yurar, aralash-quralash o‘ylar surardi. Hasan qishloqdan qochib, oxiri o‘zidan ketdi. “Oq, kafanli keldi. Oldida bir suruv qirmizi ilonlar... Hasan! Otangni qutqarmaysanmi? Mana oldimda yuzlarcha qirmizi ilon, bular ilon emas, qoni yerda qolgan, xuni olinmagan odamlar. O‘ldirilganlar... Arvohga aylanib, qirmizi ilon tusiga kirib yuribdilar. Men qirmizi ilon bo‘lib, qiyomatga qadar shunday sudralib yurishga loyiqmanmi, Hasanim, bolam. Oh, ilonni o‘ldirsalar, o‘ldirsalar edi ilonni” (I.O‘, 182).

Hasan ko‘zini ochib, qishloq tomon chopadi, buvisining oldiga kiradi. Mana shu yerda yozuvchi butun maqsadini ochadi, ya‘ni ilonni o‘ldirsalar, arvoh tinchlanadi, ya‘ni Esmaning qoni to‘kilsa, uning xuni olingan bo‘ladi. Hasanning qulog‘idan: “Meni ilon qilib qo‘ymanglar, ilonni o‘ldiringlar, o‘ldiringlar ilonni”, degan vasvasa hech ketmaydi. Qissaning sarlavhasi ham shu yerdan kelib chiqadi.

Asarda Dursunbobo ismli personaj bor. Yagona shu kishigina Hasanga bor haqiqatni aytadi, lekin afsuski, u kishi yolg‘iz o‘zi Hasanga o‘z fikrini o‘tkaza olmaydi: “Onangni o‘ldirma, Hasan. Onang kabi dunyo go‘zali o‘ldirilmasligi kerak. Onang Allohning sevgan bandasidir, uni o‘ldirsangiz, Alloh boshingizga tosh yog‘dirib, shunday xastaliklarga duchor qiladiki, hammangiz qirilib ketasiz!” (I.O‘, 153).

Doimo kulimsirab turuvchi yuz yoshli Dursun boboning gaplari Hasanni o‘ylantiradi-yu, buvisining har kungi qarg‘ishlari uni bosib ketadi. Yozuvchi bu obrazni bekorga kiritgan emas. Johil qishloq odamlari ichida shunday haqiqatni ayta oluvchilar ham bor, lekin ular kam edi. Bir qancha vaqt o‘tganidan so‘ng Ibrohim amakisi Hasanga “uch yoshli arab toyini sovg‘a qiladi”. Hasan bunga juda sevinadi, bu sevinchdan bir necha kun ko‘zlariga uyqu kelmaydi.

Yozuvchi sovg‘a uchun otni bejiz tanlamagan. Chunki turkiy xalqlar tarixini otsiz tasavvur qilish mumkin emas. Ota-bobolari-miz bu hayvonning inson hayotidagi ahamiyatini yaxshi bilishgan, uni ardoqlash, tarbiyalash va foydalanish borasida ko‘plab xalqlarga o‘rnak bo‘lgan. Yirik folklorshunoslar xalq og‘zaki ijodida epik ot obrazining mukammal ishlanganini aytib o‘tishgan; bu narsa

O'rta Osiyoning tabiiy sharoiti, bu yerda yashagan xalqlarning hayoti bilan bog'liq deb ko'rsatishgan.

Ibrohimning sovg'adan maqsadi, Hasanning tezroq yigit bo'lishi, miltiq otish, ot minishni o'rganib, haqiqiy turk o'g'loni bo'lishini ko'rish edi. Hasan ot choptirib, shahardan chiqib ketadi. Lekin qayerga borishini bilmaydi. Kech kirganida bir qishloqqa kirib keladi. "Mayli, ot uni xohlagan eshigiga olib borsin. Ot uni tuproq tomli, naqshindor uy oldiga olib bordi. Uydan bir qariya chiqib, mehmonni xush kelibsan, — deya ichkariga taklif qiladi".

Ma'lumki, turkiy xalqlar nihoyatda mehmondo'st bo'ladi. Bu narsani Yashar Kamol hech ikkilanmay asarga olib kiradi. Ana shu udumni yaxshi bilgan Hasan "oti to'xtagan eshikda mehmon bo'lmoqchi edi", "Men Tangrining bir musofiriman, desa nima ham deyishardi". "Tangrining mehmoniga kim ham quvonmaydi, deysiz". Hasanga buvisining, hamqishloqlarining ta'nalari tinchlik bermaydi.

"Doim bir ilon quvlardi uni. Uxlayotganida ham, uyg'oq holida ham katta chinqiroq ilon uni ta'qib qilar edi. Hasan kechalari baqirib chiqardi". Hasan yo'qligida Chuqurovada yana gap-so'zlar tarqaladi: "Bir kecha Hasanni otasi otiga mindirib tog'larga olib qochganmish. Uni bo'g'izlab, ko'zlarini o'yib olganmish" (I.O', 164).

Oradan oylar o'tsa ham, bu gap bosilmaydi. Bir kun Hasan otilib chiqib, buvisinikiga kiradi, tinmay baqiradi: "Men ketgandim, qochgan edim bu la'nati joydan. Siz tufayli ketgandim. Na otamni ko'rdim, na boshqa narsani... Yolg'on, hammangiz yolg'on gapiryapsizlar, yolg'on" (I.O', 164).

Bunga ham bahona topishdi: "Voy bechora. Otasining arvohi buni chalib ketibdi" (I.O', 165). Pari, dev, arvoh, ko'ruvchi kishilar turkiy xalqlarda ko'p uchraydi. Aslida pari, jin, arvoh, ko'rishlar shomonlik qarashlarining asoratlari bo'lib, hozirgi turkiy xalqlar marosimlarida birmuncha saqlangan. "Islom nomi bilan bog'lanib kelayotgan urf-odatlarning ba'zilar ham shomonizmga taalluqli bo'lib, uning ildizlari juda qadim-qadimga borib taqaladi", — deb yozadi V. Basilov.

Odatda, birov qattiq asabiylashish natijasida birdan o'zgarib, oyog'i ishlamay qolsa, aqldan ozsa, uyqusizlikka uchrasa "arvoh

uribdi” iborasini qo‘llashadi. Arvoh, o‘sha odamni norozi qilganlarni “chaladi”, “chalib ketadi”, degan ishonch bor xalqda. Bu yerda qishloq ahli shuni nazarda tutayotganiga ishora qiladi yozuvchi. “O‘qitish”, “qoqtirish”, “chilyosin”, “ko‘chirish” yo‘li bilan bemorga ziyon yetkazgan yovuz ruhning sharpalari haydaladi. Onado‘li turklari ham “cho‘ri urdi” iborasini ishlatishadiki, bu o‘sha kasalga chalindi ma‘nosini anglatadi.

Barcha musulmonlar qatori, turklarda ham qaldirg‘och uyalarini buzish gunohi azim hisoblanadi. Yozuvchi shu o‘rinda xalq irim-sirimlariga murojaat qiladi: “Qaldirg‘och uyalarini buzib, qo‘llari singan odamlar qishloqda anchagina edi. Shu tufayli qaltiroq kasaliga duchor bo‘lgandilar... qo‘l-oyoqlari, badanlari qaltirab turardi” (I.O‘, 167).

Yozuvchi Hasan ruhiyatidagi o‘zgarishlarni ifodalashda turli ramzlardan foydalangan. Masalan, muallif asar avvalida hamda voqealar silsilasida qaldirg‘ochlar bilan bog‘liq ikki lavhani keltiradi. Basharti asar boshlanishiga e‘tibor berilsa, Hasan ko‘z o‘ngimizda sho‘x, quvnoq, tinib-tinchimas bola sifatida gavdalanadi. U qushlar, qaldirg‘ochlarni tutar, ular bilan kechgacha o‘ynar, keyin esa qo‘yib yuborardi. Keyingi lavhada qaldirg‘ochlar uyasi kimningdir g‘azabiga duchor bo‘layotgani tasvirlanadi.

Odamlar bir necha bor buzilgan uyalarni qayta tiklab, o‘lmay qolgan palaponlarni inlariga joylab qo‘yishsa-da, yana avvalgi holat takrorlanadi. Qishloqda bir dona ham qaldirg‘och qolmagach, navbat burgutlarga yetadi. Bir kuni qishloqda katta yong‘in ro‘y beradi.

Yozuvchi bu ishlarning sababchisi kim ekanligini ochiq-oydin bayon qilmasa ham, o‘quvchi bu ishda Hasanning qo‘li borligini sezadi. Aks ettirilgan ayni voqealar Hasanning toshbag‘ir bo‘lib borayotganidan dalolat beradi. Shu o‘rinda o‘zbek folkloridagi “Ilon va qaldirg‘och” ertagi xayolga keladi, sababi qushlar ichida qaldirg‘och insonning eng yaqin do‘sti.

Yozuvchi qissaning boshlanishida Hasanning beg‘ubor qalbi qushlarni nihoyatda sevishini, kechgacha jarlarda yurib qumri qushlarni poylashini, ularni to‘r yordamida tutib, qafasga solib, bu “moviy qushlarni” tomosha qilishini tasvirlagani bejiz emas edi. Ana shunday mehribon, oqko‘ngil Hasan endi yovuzlashgan edi.

Bu yovuzlik shu darajaga yetdiki, hatto insonning eng yaqin do'sti hisoblangan qaldirg'ochlarni ham "qirib tashladi".

Bir kecha olomon "o'n xirmon qadar kattalikda" olov halqasi ichida uyg'ondi, hamma yoq — uylar, daraxtlar, hayvonlar, Hasanning o'z uyi ham yonadi. Butun chuqurovaliklar Hasanni qarg'ashadi: "Bo'yi chirigurga qarang, bo'yi chirigurga. O'zini odam deb... yurishini qarang!" "Xuddi otasining qotilini o'ldirgandek" va h.k. (I.O', 177).

Lekin Hasanni ko'rishlari bilan jim bo'lib qolishardi. Qissada juda ko'p qarg'ishlar keltirilgan. Yozuvchi qissani yozishdan oldin folklor janri bo'lmish qarg'ishlarni ko'p yig'gan va o'rgangan bo'lishi kerak. Bu narsa mashhur Dog'iston shoiri Rasul Hamzatovda ham sodir bo'lgan ekan. Shoir "Tog' qizi" dostonini yozish kezlarida bir qarg'ish ishlatishga to'g'ri kelib, bir kishining tavsiyasi bilan uzoq ovuldagi bir ayolga boribdi. Onaxon "zo'r qarg'ish topib bering", — debdi. "Tilginang kesilsin sening, shoqolvachcha... meni hech kim xafa qilmasa, nega qarg'ar ekanman? Qarg'ish kerak bo'lsa, jahlim chiqqanda kel. Tur yo'qol, ko'zimga ko'rinma!" "Shoir rahmat aytib, tezgina ketib qolibdi. Bu xotin jahli chiqmaganda bunday qarg'asa..." Yozuvchi qissada qo'llagan qarg'ishlar shunchaki oddiy gap emas, ular ma'lum badiiy funktsiya bajaradi. U muayyan bir millat yoki elatning o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda ma'lumot beruvchi janr bo'lib, kishilarda abgorlik, umidsizlik paydo qiladi, qalbini toshga aylantirishga hissa qo'shadi.

"Ilonni o'ldirsalar" qissasida psixologik tahlil bilan folklor motivlari mazmunining g'oyaviy-badiiy jihatdan chatishmasi yozuvchi erishgan ijodiy yutuqlarning asosiy omillaridan biridir. Folkloriy sintez ijodkorning badiiy mahorati va folklor asarlari poetikasiga doir egallagan bilimlariga bog'liq ravishda hayot hodisalarini badiiy qayta yaratishning yangi-yangi usullari uchun tugalmas manba bo'lib xizmat qiladi.

Folklor sintezining turk prozasidagi ko'rinishi Yashar Kamol ijodida ancha yorqin boshlanib, qissalarida barqaror uslubiy tamoyil sifatida namoyon bo'lgan. Qissada xalq ijodiyotining roli shartlilik asosida realistik tasvir bilan uyg'unlashib ketgan.

Demak, Yashar Kamol turk xalq og‘zaki ijodini, xalqning milliy yashash tarzini mohir tasvirlab bergan ijodkordir. Xalq og‘zaki ijodiga xos elementlarning muayyan adib yaratgan badiiy asar matndan o‘rin olishi o‘sha asarning badiiy-estetik qiymatini oshiradi, xolos. Folklorizm unsurlarining Yashar Kamol ijodida konseptual tizim holatiga kelganligi adib dunyoqarashining kengligidan, bilim darajasidan, tafakkur va tasavvur olamining ko‘lamdorligidan dalolat beradi.

Yozma badiiy adabiyot har doim xalq og‘zaki ijodidan bahramand bo‘lgan, undan ta’sirlangan. O‘sha asos tufayli badiiy-estetik jihatdan boyigan. Dunyo adabiyoti durdonalari ichida bunga istagancha misol topiladi. Bu ta’sir va aks ta’sir, o‘zaro uyg‘un va omixta o‘rinlarni maxsus o‘rganib, muayyan ilmiy xulosalar berish adabiyotshunoslarning ishi. Ma’lum bir yozuvchining alohida asarini shu ilmiy tamoyil negizida o‘rganish juda muhim ahamiyatga ega, albatta. Yashar Kamolning xalq og‘zaki ijodi sar-chashmalari bilan sug‘orilgan “Og‘ritog‘i nolasi” romani ana shu jihatlari bilan e’tiborga loyiqdir. “Ot — murod”, deydi xalqimiz. “Og‘ritog‘i nolasi” romanining muqaddimasida tog‘lik jasur yigit — Ahmadning eshigiga kelgan ot ham uning murodi, qismati ekanligi asar davomida anglashiladi.

Qahramonlik tipidagi xalq dostonlarida jangovar ot obrazi bosh qahramon darajasiga ko‘tarilgan, baxshining badiiy mahoratini namoyon qiluvchi asosiy obrazlardandir. Inchunun, Alpomish, Go‘ro‘g‘li, Manas kabi qahramonlarni ularning doimiy hamrohi — otsiz tasavvur etish qiyin. Doston sujet va kompozitsiyasi ana shu ikki birlik — ot va qahramonning o‘zaro munosabati, safari, qahramonlari, dushmanga qarshi kurashi, nihoyat g‘alabasi jarayonidagi voqealar tizimida shakllangan. “Og‘ritog‘i nolasi” romanida ham voqealar rivoji bevosita ana shu obraz zamirida yuzaga kelgan. Yashar Kamol bu obrazga xalq dostonlarida bo‘lganidek katta “yuk” yuklaydi.

Avvalo, ot tasviriga e’tibor beraylik: “Tizginlari (otning — L.A.) bezakli va egarning oltin, sadaf bilan bezalgan qoshiga o‘tkazilgan edi... Kigiz bellikning ustida qadim zamonlardan qolgan bir quyosh tasviri bor edi. To‘q sariq quyosh orqasidan esa

baland bir hayot daraxti yuksalardi. Otning chap tomonida ham shunday bir quyosh va daraxt tasviri bor edi” (O.N, 8–9). Ot anjomlarini tasvirlashda qo‘llanilgan bunday sifatlashlar dostonlarimizdagi ot anjomlari tasviriga har jihatdan yaqin. Bir misol:

*Uzangisi o‘yma oltin,
Quyushqoni quyma oltin.
Egarining qoshi oltin,
Turmushining bari oltin.*

Ot anjomlarining oltin, kumush, sadaf bilan bezatilgani, bir jihatdan bu otning oddiy emas, balki, og‘zaki ijodda bot-bot takrorlanuvchi “nazarkarda”, “yulduzni ko‘zlovchi”, “morol belli” zotdor ot ekanligiga ishora qilsa, boshqa jihatdan turkiy xalqlarning otga bo‘lgan munosabati, hurmat-ehtiromi haqida ham tasavvur hosil qilishda yordamchi komponent vazifasini o‘taydi.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, turkiylar otni shu qadar e‘zozlashganki, unga oilaning bir a‘zosi sifatida munosabatda bo‘lishgan. Gerodot, Strabon kabi tarixchilarning asarlarida yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlovchi faktlar mavjud. Jumladan, O‘rta Osiyo yerlari qimmatbaho ma‘danlarga boy bo‘lgani va o‘rta osiyoliklar ot anjomlariga ana shular bilan bezak berganliklari qayd etiladi. Binobarin, “Og‘ritog‘i nolasi”dagi ot anjomlari tasviri bilan bog‘liq yuqoridagi lavha yozuvchi tomonidan shunchaki o‘ylab topilgan epiteta, sifatlash emas, balki tarixiy haqiqatning asardagi badiiy ifodasi, deyishga asos bor. Ot anjomlaridagi quyosh, hayot daraxti tasvirlari ham turkiy ajdodlarning dunyoqarashidan darak beradi.

Ma‘lumki, turkiylarda quyosh daraxti tiriklik, oydinlik ramzi tarzida talqin etilgan. Shuning uchun ular qoyatoshlarga, terilarga, buyumlarga qabilalar o‘z tug‘lariga bularning rasmini solishgan. “So‘fi bu quyoshni, bu daraxtni qayerlardadir ko‘rgan edi...”

“Bu suratlar mashhur qabila, urug‘ning tamg‘asi bo‘lishi kerak” (O.N,9) deyiladi asarda. Asarda onomastika izlarini sezish qiyin emas. Ko‘pni ko‘rgan, tajribali So‘fiy otning bo‘yniga osilgan tamg‘adagi tasvirlarni ko‘rib qo‘rqadi. O‘tmishda ajdodlarimizda ba‘zi narsalarni xosiyatsizlik, baxtsizlik alomati tarzida irim

qilish ishonchi bo'lgan. Asarda o'qiymiz: "Biroq bu tamg'a unga (So'fiyga — L.A.) qo'rquv berardi. Bunday tamg'alar hamisha xosiyatsiz bo'ladi..." (O.N, 9).

Ana shu jihatlari bilan Yashar Kamol talqinidagi ot obrazi turkiy xalqlar dostonlaridagi mifologik ot obraziga yaqin turadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, turkiy xalqlarning otga nisbatan sevgisi o'zgacha bo'lgan. Bu sevgi, hurmatning natijasi o'laroq, ular ot haykallarini yasashgan, hatto qahramon o'lsa, uni oti bilan birga ko'mishgan. Arxeologlar olib borgan tadqiqotlar natijasida topilgan turli shakldagi ot haykallari, hattoki otli mozorlarning topilishi ham ajdodlarimizning otga bo'lgan munosabatlari haqida yetarli tasavvur beradi.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida keltirilgan ot haqidagi she'riy parchalar, maqollar, jumladan, "Ot yigitning qanoti" degan qarash — bu hayvonga bo'lgan e'tiborning ifodasidir. Turk adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri Najib Fozil "Otga simfoniya" nomli asarida, Muhammad alayhissalom tarbiyalagan otlardan birining nomi "Najib" ekanligini, bunday nomni tashish yozuvchi uchun katta iftixor ekanini yozadi.

Ajdodlarimizning otga bo'lgan sevgisi "Og'ritog'i nolasi" romanida xarakterli lavhalar orqali aks ettirilgan. Ahmad eshigiga kelgan otni uch marta katta yo'lga chiqarib qo'ygach, har gal ot qaytib kelaveradi. Nihoyat, Ahmad: "Bu ot mening qismatimga yozilgan ekan", degan mulohazaga boradi. "Kim bo'lsa bo'lsin, endi Ahmad otni hech kimga bermaydi. Boshini berishi mumkin, biroq otni bermaydi"

Qiyoslang: "U o'g'ilsiz yashardi, biroq otsiz yashay olmasdi. Kasal edi, alamidan o'ldi. Qirot, Qirot, deya jon berdi". Shu ot asar so'ngida sovg'a egasi bilan birga kirib ko'zdan yo'q bo'ladi. "Og'ritog'i nolasi" chalinayotganda goh-goh ko'rinib qoladi. Turkiy xalqlarda asl zotdor otlarning vatani suvda degan e'tiqod mavjud. Bu e'tiqod ta'sirida "suv otlari" bilan bog'liq afsonalar yuzaga kelgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, suv otlari bilan bog'liq turkiy qavmlarda mavjud afsonalar mazmun jihatidan bir-biriga o'xshash bo'lishi bilan birga, bu afsonalar dostonlardagi epizodlardan katta farq qilmaydi.

“Dengiz ayg‘iri” haqidagi bu afsonalar ta’siri yozuvchining “Go‘ro‘g‘lining paydo bo‘lishi” asarida ham ko‘riladi. Haqiqiy otni ta’riflagani uchun ko‘zlari ko‘r qilingan usta sayis Yusuf: “Ishondim, o‘g‘lim, ishondim senga. Bu bir dengiz ayg‘iridir. Men uni besh yil dengiz qirg‘og‘ida kutib, dengizdan chiqqanda tutib olganman. Bu zotdor bir otdir”, deydi. Otni asl vataniga olib kelib qo‘yib yuborgach, ot dengizning ustida chopib ko‘zdan yo‘qoladi. Bu ayriliqqa dosh berolmagan Yusuf vafot etadi. “Og‘ritog‘i nolasi”da xalqning uzoq yillik tajribasidan kelib chiqqan hikmatli so‘zlar, iboralar o‘z o‘rnida ishlatilganiga guvoh bo‘lamiz: “Shu insonlar bu dunyoda toki tirik ekanlar, har narsaga aqlari yetadi; buroq otning uchishiga, chumolining iniga, oy-quyoshning chiqishiga, botishiga, o‘limga, hayotga. Qorong‘ilikka, nurga, biroq yolg‘iz odam bolasiga kuchlari yetmaydi, uning sirini anglay olmaydilar” (O.N, 10).

Xalq orasida o‘ta ustamon, ishiga pishiq, insonlarga nisbatan “shayton”, “shaytonga dars beradi” kabi sifatlar ishlatiladi. “Yer yorilib kirib ketishgan bo‘lsa-da topaman” deb oyoq tirab turgan Poshshoga Kurt beklaridan biri Mulla Karim shunday deydi: “Poshshom, bu Girit tog‘ida biz bu odamlarni yana ming yil qidirsak-da, topolmaymiz. Bu tog‘liklar shunday yashirinadilarki, ularni shayton ham topolmaydi” (ta’kid bizdan — L.A.) (O.N,19). Xalq og‘zaki ijodi namunalarida ilm, hunar olishga targ‘ib qilinaadi. Qahramonning komillik sifati tarzida uning ilmli, tajribali ekanini alohida ta’kidlanadi.

“Alpomish”da Alpomish, Barchinoy yoshliklaridanoq ilm olishadi. “Bular (Alpomish, Qaldirg‘och, Barchinoylar — L.A.) maktabda o‘qib yurib yetti yoshga kirdilar. Burro savodi chiqib, xat o‘qib yozadigan mulla bo‘ldi. Shunda Boybo‘riy: “Endi o‘g‘lim savodi chiqib mulla bo‘ldi, o‘g‘limga endi sipohlik ilmini o‘rgatayin”, deb mulladan chiqarib oldi, Boysari ham Boybo‘riga taassub qildi. Bul ham oy Barchin qizini maktabdan chiqarib oldi. “Qizimga Ko‘kqamish qo‘lida qo‘y sog‘dirib, chorvadorlik ilmini o‘rgatayin, qo‘y sog‘moqqa usta bo‘lsin,— dedi”.

Xalq og‘zaki ijodidan yaxshi xabardor bo‘lgan Yashar Kamol “Og‘ritog‘i nolasi”da ana shu an’anani davom ettirgan. Asarda

Mahmud zolim, qahri qattiq ota sifatida gavdalangan bo'lsa-da, hukmdor — Poshshoning aslida ilmli kishi ekanligi, hatto otasining Arzurum madrasasida tahsil olgani ilm ahliga xayrixoh bo'lgani, saroyga tez-tez olimlar, baxshilarni to'plagani eslatib o'tiladi (O.N, 20).

Poshshoning qizlari ta'riflanayotganda: "Gulruh opalari orasida o'qishga rosa qiziqar edi. Ahmadiy Xoniyning she'rlarini yoddan bilar, otasining devonida bolaligidanoq, she'r o'qirdi. Otasi farzandlari ichida Gulruhni ko'proq yoqtirar edi" (O.N, 22), deyiladiki, bu ham poshshoning ilmga rag'bat, munosabatini bildiruvchi lavhadir. Darvoqe, asar qahramonlari portreti tasvirida ham biz turk xalqining o'sha davrlarga xos kiyinish madaniyati, milliy o'ziga xosligi, axloq-odob mezonlari haqida qimmatli ma'lumotlar olamiz.

Gulruh saroy xonimlari kabi kiyinsa, uning singlisi Gulbahor Og'ritog'i ayollari kabi qavat-qavat uzun etakli ko'ylaklar kiyadi. O'ta zukko bu qiz opalaridan farqli o'laroq, sochlarini qirq koki qilib o'radi, saroydan tez-tez tashqariga — xalq orasiga chiqib turadi. Oddiy odamlarning to'ylarida, yig'inlarida doim qatnashadi. Bemor, yordamga muhtoj bir g'arib yoxud kekxa borki, Gulbahor uning yonida bo'ladi. Shuning uchun u xalqning mehrini qozongan.

Yashar Kamol Gulbahorning portretini shunday chizadi: "Gardanligi oltindan edi. Oyoq, bilaklariga og'ritog'ilik ayollar kabi oltin marvarid, zumrad halqalar taqardi" (O.N, 22). Bu o'rindagi tasvirlar ham shunchaki badiiy tasvir vositalari emas, mavjud tarixiy haqiqatning asardagi badiiy ifodasidir. Chunonchi, tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, qadimda turkiy xalqlar yashagan hududlarda oltin, marvarid kabi qimmatbaho toshlar mo'l bo'lgan va bu ayollarning kiyinishida o'z aksini topgan. O'rta Osiyoda arxeologlar olib borgan qazilma ishlari natijasida topilgan ko'plab qimmatbaho taqinchoqlar fikrimizning dalilidir.

Gulbahorning yana bir fazilati — uning usta chavandozligidir. Bizga ma'lumki, ajdodlarimizda nafaqat erkaklar, balki ayollar ham otga minish, uni tarbiyalash san'atini bilishgan. Gulbahorning otga mehri ham bo'lakcha edi. Binobarin, otasining oti haqidagi mojaro uni befarq qoldirmaydi. Bu voqeaning tafsilotlarini

bilishga harakat qiladi, zindonga tushgan Soʻfiydan bu haqida tinmay savollar soʻraydi. Soʻfiy: Bu ot Ahmadga yodgordir. Haq uni Ahmadga yubordi. Ahmad otni hech kimga bermaydi. Bersa boʻlmaydi. Butun Ogʻritogʻi oʻlsa oʻladiki, biroq ot berilmaydi”, (O.N, 23) deydi.

Xalq ogzaki ijodi namunalarida, xususan, dostonlarda qahramonning oʻz dardi, iztiroblari, niyatlarini soz chalib yoxud qiyo-fani oʻzgartirib “aytish” detallari mavjud. “Ogʻritogʻi nolasi”da ham zindonband qilingan Soʻfiy Gulbahorga Ogʻritogʻi xalqining dardini sibizgʻa chalib aytadi. Gulbahorning kuydan qattiq, taʼsir-lanib: — Bu kimning nolasi? — deya soʻragan savoliga:

— Bu Ogʻritogʻining qahridir. Ogʻritogʻi nihoyatda gʻazablan-gan, keyin bobolar uning gʻazabini qoʻshiq qilishgan (O.N, 24) deya javob beradi. Turkiy xalqlar dostonlarida tez-tez uchrab tu-radigan mushtarak motivlardan biri — tutqunlik, zindon motividir. Zindonda qahramonning xarakteri, ruhiyati, fazilatlarini yanada yaq-qolroq namoyon boʻladi. Zindonband Soʻfiyni huzuriga chaqirgan xon: “Ot kelmay, Ahmad kelmay, seni zindondan chiqarmay-man”, — deydi. Shunda Soʻfiy: “Ot ham, Ahmad ham kelmaydi. Ot Ahmadga Haqdan yodgordir. Ahmad kelsa ham ot kelmaydi. Men ham Ahmadni senga keltirmayman” (O.N, 25), deya dadil soʻzlaydi. Bu soʻzlardan uning qatʼiyatliliigi, irodasi mustahkamli-gi va doʻstga sadoqati namoyon boʻladi. Xalq dostonlarida zindon motivi bilan bogʻliq xarakterli bir jihat bor. Zindonga tashlangan mahbuslarga hukmdorning qizlari yordam berishadi. Masalan, “Alpomishda Alpomish”ga Qalmoq shohning qizi Tovkasoy be-vosita yordam bersa, “Dada Qoʻrqut”da Tamanin qalʼasidagi bir quduqqa tashlangan Salor Qozonga hukmdor Takurning xotini yordam beradi. Folklorshunos Jabbor Eshonqulov qahramonlar-niing tutqunlik holati tasodifiy boʻlmay, bu ularning tugʻilishidanoq taqdiriga bitilgan alplik maqomiga erishuvidagi navbatdagi sinov ekanini taʼkidlaydi. Ushbu fikrni maʼlum maʼnoda “Ogʻritogʻi nolasi”dagi tutqunlik epizodiga ham tatbiq etish mumkin. Chun-ki Soʻfiy ham, Ahmad ham zindonga tushib nochor qolishganda ham, tushkunlikka tushmaydilar, qarorlarini oʻzgartirmaydilar, oʻzlarini haqiqiy alplardek tutadilar.

J. Eshonqulovning fikricha, qahramonning tutqunligi, uning narigi dunyoga safari, magik qudratga ega bo‘lib qayta tug‘ilishi, bir maqomdan ikkinchi maqomga ko‘tarilishi kabi bir necha hodisalar ramziy, mifologik ma‘no ifodalaydi. Biroq “Og‘ritog‘i afsonasi”dagi tutqunlik bilan bog‘liq lavha ramziylikdan, mifologik talqindan ko‘ra ko‘proq, hayotiylik kasb etadi.

Bizningcha, bu motiv, asosan, asar qahramonlarining ruhiy holatlari va samimiy kechinmalarini yaqqolroq ifoda etish uchun yordamchi detal bo‘lib xizmat qiladi. Zindondagi suyuklisi Ahmad va uning sheriklarini Mahmud poshshoning qizi Gulbahor qutqaradi. Bu katta jasorat va fidokorlik edi. Tutqunlarni ozodlikka chiqarish uchun u hamma narsaga tayyor ekanini aytadi. Bu o‘rinda u zindonbon Memoning unga bo‘lgan sevgisidan foydalanadi.

Asarning shu qismi hayajonli lavhalarga, binobarin, Yashar Kamolning badiiy mahoratini namoyon etuvchi jihatlariga boydir. “Memo, Memo, Memo! Qo‘yib yubor Ahmadni, nima istasang beraman senga”. Memo bu gaplarni eshitib, shunday ingradiki, uning ingrashidan Gulbahor cho‘chib ketdi.

— Nima istasam berasanmi?

— Ha, nima istasang beraman, Memo! Qardoshim Memo! Do‘stim Memo!

Memo yana qayta so‘radi:

— Rostan ham nima so‘rasam berasanmi?

— Agar jonimni olishni istasang, jonimni ham berishga tayyorman, Memo, — dedi Gulbahor. Qizning ko‘zlari qo‘rquv aralash quvonchdan porlardi:

— Nima xohlasang beraman, Memo! Tila tilagingni. Ahmadimni zindondan chiqarsang bas!

Memo jim turdi, bir so‘z demadi. U og‘ir xayolga cho‘mgan-cha qotib qolgandi. Yigitning yuzi chiroqning xira yorug‘ida quvonchdan porladi. Qo‘lini Gulbahorning sochlariga uzatib, ehtiyotkorlik bilan siypaladi. Gulbahor shu topda “Memo nima so‘rar ekan?” — deya asabiylasha boshlagan, butun vujudi, xayoli Memoning shartini kutmoqda edi. Shunda birdan Memoning tovushi o‘zgardi, quvonchdan ko‘zlari chaqnadi. Uning chehrasida ushali-shi mumkin bo‘lmagan orzusiga erishgan inson tusi bor edi:

— Rostdan ham nima istasam, berasanmi?
— Ha, beraman, — dedi Gulbahor, ishonch va qat’iyat bilan, — beraman!..

— Unda menga sochingdan bir tutam ber, — dedi.

Gulbahor o‘ylab ham o‘tirmay sochidan bir tutamini Memoga uzatar ekan:

— Ol qilichingni, kes! — dedi. — Qurboning bo‘lay, Memo!

Memo qilichini olib, Gulbahorning sochidan bir tutam kesib oldi va avaylab chap qo‘yniga soldi. Keyin:

— Yana bir narsa so‘rayman, — dedi Memo.

Gulbahor taraddud etmay:

— So‘rayver, Gulbahor senga qurbon bo‘lsin, — dedi.

— Sendan mana shu kechani bir umr unutmasingni so‘rayman.

Shunda Gulbahor uning qo‘lidan tutmoqchi bo‘ldi. Ammo Memo qo‘lini undan olib qochdi va zindon tomon tez yurib ketdi...” (O.N, 66).

Biz bu parchada, shuningdek, xalq og‘zaki ijodi asarlarida zo‘r badiiy mahorat bilan tasvirlanadigan ideal qahramon — sof, samimiy, nafsoniy orzu-istaklardan xoli va buyuk muhabbat egasi qiyofasini ko‘ramiz. Ayni g‘oyalar tarannumi asarning bosh qahramonlaridan Ahmad timsolida ham o‘z aksini topgan. Ming bir mashaqqat bilan o‘z suyuklisi Gulbahorga yetishgan Ahmad negadir to‘satdan sovuqqon, befarq bo‘lib qoldi. Hatto tunda oralariga qilichini yalang‘ochlab qo‘yadi. Gulbahor bu holdan xavotirga, ham tushkunlikka tushadi.

Og‘ritog‘iliklarning men bilmagan biror urf-odatimikan deya o‘ziga taskin beradi. Bu kutilmagan o‘zgarishning, muomalaning sababini Ahmadning holi-joniga qo‘ymay surishtiraveradi:

— Nega yotoq o‘rtasiga qilichni qo‘yding? Buning sababi nima? Axir, saroy zindonida sen bilan birga bo‘lmaganmidim? Endi o‘rtamizga qilich qo‘yganing nimasi? Yoki tog‘liklarning men bilmagan bunaqa urf-odatlari ham bormi? Agar meni sevsang, to‘g‘risini aytasan...

Ahmad jim turardi.

— Menga to‘g‘risini ayt!

Ahmad javob berishni istamas, Gulbahor esa tinmay uni javob berishga qistardi. Ahmad uyalganidan yer yorilsa, uning ostiga kirishga tayyor, xayolidagi yomon o'ylarni haydashga urinar, ammo bu uning ixtiyorida emasdi. Uning miyasini qo'rqinchli o'ylar chulg'ab olgandi. Ichini kemirayotgan, hatto uni o'z-o'zidan ham uyaltirayotgan gapni Gulbahorga aytishga tili bormasdi. Qanday aytsin?!

Oxiri bo'lmadi, Gulbahorga yolg'on gapirishga majbur bo'ldi:

— Bizning odatlarimizda yo'q, ammo bu qal'a, bu ko'l bo'yi aholisining urf-odatlarida bor... Shuning uchun ham oramizga qilichni qo'ydim. Otang seni menga nikohlab bermaguncha senga qo'l tekkiza olmayman.

Gulbahor Ahmadning bu gapiga ishonmadi, ammo buni sezdir-madi, sukut saqlashni ma'qul ko'rdi. Ahmadning unga qo'l tek-kizmayotgani sababini ich-ichidan, uzuq-yuluq sezganday bo'lar, biroq u ham o'zidan uyalar, taxminini Ahmadga oshkora aytishga tili bormasdi" (O.N, 84–85).

Biroq shu "yolg'on" zamirida yuksak, buyuk olamshumul, balki boshqa xalqlardan turkiylarni ajratib turuvchi, faxrlanishga arzigulik haqiqat bor.

Xalqimizda "Ota rozi — Xudo rozi" aqidasi mavjud. Ayniqsa, turmushga chiqayotgan qizlarning ota-ona ra'yiga qarashi, ota-ona farzandiga hamisha yaxshilikni ravo ko'rishi, ota-ona noro-ziligi bilan quriladigan oilaning poydevori unchalar mustahkam bo'lmasligi, ba'zan noxush oqibatlarga olib kelishi uqtiriladi. Ah-mad ana shularni o'ylab shunday yo'l tutgan bo'lsa ajab emas.

Ahmad va Gulbahor o'z hamfikir va tarafdorlari bilan beкли-ning panohida jon saqlab turgan bir paytda Gulbahorning otasi Mahmudxon obro'-e'tiborli beklarni elchi qilib yuborib, Gulbahor va Ahmadni unga topshirishni so'raydi.

Mana shu o'rinda ham turkiylarga xos yana bir azaliy va abadiy qadriyat — mehmondo'stlikning asl mohiyati yuksak ma-horat bilan ochib beriladi. Hoshap xoni "mehmon otangdan ulug'" aqidasiga sodiq qolib, bu taklifni rad etadi. Bu or-nomus masalasi ekanini kelganlarga yana bir bor eslatadi: "Yigit bilan qizni unga yuborsam, naslimning yuziga qiyomatga qadar itlar ham qara-maydi. Siz obro'li beklardansiz, bir yo'lini toping. Poshshoga

hurmat-ehtiromimni yetkazing, xohlasa, bor-budimni, jonimni berayin... Ammo uyimga kelgan bir musofirni, bir jon uchun unga topshirib qo‘yolmayman” (O.N, 88).

Ma‘lumki, xalq dostonlarining aksariyatida yorga yetishmoq uchun qiz yoki uning otasi tomonidan shart qo‘yiladi. Shartlarni bajarib, odamlar oldida o‘zining haqiqiy alpligini isbotlagan qahramongina qizga munosib deb tan olinadi.

Og‘ritog‘iliklarning junbushidan sarosimaga tushgan Poshsho ham qizi Gulbahorni olishi uchun Ahmadga Og‘ritog‘ining cho‘qqisiga chiqib olov yoqish shartini qo‘yadi. Bu o‘ta og‘ir va xavfli edi. Ahmad bu shartni uddalaydi. Biroq qaytib kelgach, nimagadir xalq kutgan to‘y bo‘lmaydi, Ahmadning Gulbahorga munosabati sovuqligicha qoladi. Asar kompozitsiyasidagi ana shu tugunni yechimida ham dostonchilik an‘anasining ta‘siri seziladi. Gap shundaki, dostonlardagi zindonga tushib qolgan bosh qahramon bandilikdan o‘zidagi kuch-qudrat, so‘nggi imkoniyat bilan xalos bo‘lishni istaydi. Boshqa bironing yordamiga suyanishni o‘z sharafi, or-nomusiga yot holat deb biladi.

Birgina misol: tutqunlikdagi Alpomish, uni qutqarishga kelgan Qorajonning yordamini rad etadi va: “O‘lmasam, bir kuni chiqib borarman, kunim bitsa, bul zindonda qolarman”, deydi.

Ahmadning ruhiyatini ochib berishda quyidagi dialogdan foydalanadi:

Ahmad shu alpozda Gulbahorga tikilib ancha turdi. So‘ngra sal o‘zini o‘nglab, bor kuchini to‘plab o‘ta vazmin ohangda so‘radi:

— Meni qanday qilib qutqarding, Gulbahor? Mening jonim evaziga Memoga nima berding? Nima evaziga u o‘limini bo‘yniga olib, meni zindondan chiqardi? Bu ishi uchun uni o‘lim kutishini bilmasmidi? Bu qilmishi uchun jazo — o‘lim ekanligini bilmasmidi? Menga faqat rostini ayt! Bilmasmidi, yo bilmasmidi?.. Ahmad Gulbahorning ko‘zlariga qattiq tikildi va undan javob kutdi.

Gulbahor:

— Bilar edi, — dedi. — Zindon eshigini ochib bergan zindonbon dunyoning qayeriga borsa borsin, uni baribir topishar, kun berishmas, hech bir makon uni o‘z bag‘rida sig‘dirmasdi. Buni Memo juda yaxshi bilar edi. Bilgani uchun ham so‘nggi nafasiga qadar jang qildi. Qal‘aning burchagidan o‘zini pastga otdi.

— Sen unga bir qop oltin va'da qilganmidingki, sen uchun o'z jonini fido qilsin?!

— Yo'q!

— Bo'lmasa, shohona qasr va'da qilganmiding?

— Yo'q!

— Bo'lmasa sen unga nima berdingki, mening jonimni saqlab, o'z jonini fido qildi? Mening jonimga o'z jonini almashtirdi?

— Men unga hech nima berganim ham, va'da qilganim ham yo'q, Ahmad, — dedi Gulbahor. — U mendan hech narsa istagani ham yo'q.

— Meni qutqarish uchun...

Gulbahor uning so'zini bo'ldi:

— Men unga aytdimki... Men unga aytdimki... Xullas, unga sening joning evaziga nima istasa bag'ishlashga tayyor ekanligimni aytdim. Ammo u mendan hech nima istamadi.

— Ammo sen u nima istasa berishga tayyor ekanligingni aytding, shundaymi?

— Ha, nima istasa berishga tayyor ekanimni aytdim. Ammo u mendan hech nima istamadi.

Shundan so'ng Ahmad ham, Gulbahor ham bir necha daqiqa jim bo'lib qolishdi...

Gulxan sekin-asta so'nib borardi... (O.N, 110)

Ana shu savol-javobdan so'ng butun Og'ritog'ini larzaga, hayajonga solgan sevgi afsonasi ana shu yerda nihoyasiga yetadi.

E'tibor berilsa, asar xotimasida ham dostonchilik an'analari-ning ta'siri seziladi. Ajdodlarimizning mifik dunyoqarashida suv, oftobning muqaddaslashtirilgani ma'lum. Folklorshunoslikda ushbu holat fetish atamasi bilan nomlanadi. Jumladan, suv turkiy xalqlarda yorug'lik, gunohlar, g'am-anduhlardan poklash vositasi sifatida talqin etilgan.

Bu dunyoqarash izlarining xalqimizning to'y va boshqa marosimlarida saqlanganini bilamiz. Tushda suvni ko'rish, unda cho'milish ham xayrli tush tarzida ta'bir qilinadi.

Bizningcha, Ahmadning g'oyib bo'lib ketishida ham ramziy ma'no bor. U zulmat, adovat, nohaqlik, g'am-anduh to'la bu olamdan bezib yorug'lik olamiga ko'chdi. Ayrim folklorshunoslar xalq

og‘zaki ijodidagi qahramonning narigi dunyoga safaridan maqsad, magik qudratga ega bo‘lib, qayta tug‘ilish, bir maqomdan ikkinchi bir maqomga ko‘tarilish, hatto tanani to‘la inkor etib, ruh bilan birlashishdir. Yangidan tug‘ilgan va homiy ruhlar quvvatini o‘zida jamlay olgan bu alpga dunyoni yangilash, uni yangidan ko‘rish imkoni beriladi, degan fikrdalar.

Bu qadimiy shomonizm ta’sirida yuzaga kelgan ishonchlarning folklordagi ifodasidir aslida. Asarda keltirilgan afsona mazmunida ana shu qadim inonch-e’tiqod va dunyoqarash izlari seziladi.

Dostonlarimizda doimiy o‘rinlar deb ataluvchi hodisa mavjud. Ot egarlash, safar, ot ta’rifi, shuningdek, voqea bayoni davomida “Xazon bo‘lmay bog‘da gullar so‘ldimi, so‘lgan gulga bulbul kelib qo‘ndimi?”, “Dam shu damdir, o‘zga damni dam dema, boshing eson, davlatingni kam dema” kabi takrorlanib turuvchi hikmatli so‘zlar bunga misol bo‘ladi.

Bu holat dostonchining fikrini yanada jamlab olishi, bu orada biroz “tin olishi”, ayni paytda tinglovchi diqqatini doston tinglashga yana jalb qilishi uchun qo‘l keladi.

Shu ma’noda “Og‘ritog‘i nolasi”dagi “Og‘ritog‘ining g‘azabi” motivi fikrni jamlab olish bilan bog‘liq, deyish mumkin. Bu rivo-yatda yorug‘lik va zulmat, yaxshilik va yomonlik, adolat va no-haqlik o‘rtasidagi kurash, shuningdek, inson taqdiri, kechinmalari, iztiroblari zo‘r badiiy mahorat bilan va ta’bir joiz bo‘lsa, baxshi-yona ruhda ifodalangan.

“Og‘ritog‘ining g‘azabi”ni har yil bahor kelganida tog‘ yon-bag‘ridagi Kup ko‘lining atrofiga to‘plangan cho‘ponlar sibizg‘a chalib kuylashadi. Cho‘ponlar ketgach, “kichik bir oqqush kelib bir qanotini ko‘lning moviy zilol suviga botirib uchib ketadi. Uzoqda, yuqorida bir kema kabi qorlar o‘lkasida suzgan qoyalikning tubida katta bir ot ko‘rinadi, g‘ira-shira qorong‘ulikda uch-qunlar sachratadi. Bir xayol bo‘lib ko‘lning ustiga sirg‘aladi, parcha-parcha bo‘lib eriydi, so‘ng ko‘zdan qo‘yib bo‘ladi” (O.N,112).

Yashar Kamol asarni mana shu epik parcha bilan boshlaydi va bu tasvir asar davomida yana bir necha bor, jumladan, asar so‘ngida ham keltiriladi. Cho‘ponlar ketgach, buyuk muhabbat savdolariga “yuragini ochgan” tog‘ oldida tiz cho‘kkan bir baxshi va unga

qo‘shilib bir sibizg‘achi dardli kuyini chaladi. Mazkur qo‘shiqning mazmuni, bayoni shaklida baxshilik an‘anasi, doston va ertaklar-ning bayon uslubini sezish qiyin emas. Xonning qizi cho‘pon yigitga, cho‘pon yigit esa xonning qiziga oshiq edi. Xon buni eshitdi. Xon aytdiki, shu cho‘ponni tutib keltiring. Mening qizim-ga oshiq bo‘lishga jur‘at etgan cho‘ponni. O‘lik yoki tirigini...” (O.N, 92–93).

Bu ikki oshiqning ishq olovli qushga aylanib, bu qush uchgan, qo‘ngan tog‘- u toshlar, tuproqlarni yondirib yuboradi. Biz bu o‘rinlarda, xususan, dostonlarga xos bo‘rttirish, jonlantirish, mu-bolag‘a kabi badiiy tasvir vositalarining ajoyib namunalarini uchratamiz: “Tog‘ olovga burkandi, tosh olovga, tuproq alanga oldi. Osmon, yulduzlar bir olov-la chayqaldi. Insonlar olovlan-dilar. Dengiz ortlari alanga oldi. Tog‘lar orti ham... (O.N, 93).

Cho‘pon Og‘ritog‘idan panohtopadi. O‘n besh qishloqning erkaklari cho‘ponni ushlab o‘ldirmoqchi bo‘lishadi. Biroq cho‘ponni ham, ayriqliq, hijron azobiga dosh berolmagan qizni ham tog‘ o‘z bag‘riga oladi. Cho‘pon ham, qiz ham, alangaga aylanadilar. Bu Ahmad va Gulbahorning sevgi afsonasi edi. Buni zukko o‘quv-chining anglashi qiyin emas.

Yashar Kamolning mahorati shundaki, u bu hikoyatni asar sujetiga hamohang tarzda ulab yuboradi. Pirovardida, Ahmad va Gulbahorning ruhiy kechinmalari kitobxon ko‘z o‘ngida yanada yaqqolroq jonlanadi. O‘quvchi suyukli qahramonlarining dostonga aylangan hayot hikoyalarini mohir baxshidan tingla-ganday bo‘ladi. Asarning ana shu bo‘limida ajdodlarimiz dunyo-qarashidan o‘rin olgan tog‘ kultining epik ijod namunalaridagi kabi badiiy tasvirini uchratamiz. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, turkiy ajdodlar tog‘ni balo-qazolardan asraguvchi, insonlarga panoht bo‘luvchi muqaddas yaratilmish, deya bilish-gan. Hatto tangrilarning bir qismi tog‘larda yashaydi, degan botil inonch-e‘tiqodlarga ham ega bo‘lishgan. Shuningdek, kult dara-jasiga ko‘tarilgan narsalarni ranjitish xunuk oqibatlariga olib ke-lishiga ham ishonilgan.

Yashar Kamol keltirgan afsonada oshiqlarni qiynagan inson-larni tog‘ “yutadi”: Og‘ritog‘i zulm, yomonliklarga g‘azablanib,

bir parchasini ularning ustiga tashlabdi. O'n besh qishloq tamoman tog' ostida qolibdi. Tog' yutibdi ularni. Bu Og'ritog'ining g'azabidir. Ishq qushi bir olovdir. Tekkan joyini yondiradi. Og'ri-ning g'azabidir bu. Og'rining balosidir bu. Og'riga qarshi chiqib bo'lmaydi. Og'rining la'natidir bu (O.N, 94).

Ha, zulmga yarasha jazoni mahobatli tog' beradi. Hatto temirchi Huso bu hikoyatni eshitgach, zolim Poshshoga "ko'zini ochishini" eslatadi va uni: "Og'rining g'azabi ustingga yog'ilsin. Og'rining balosi ustingga tushsin", deya qarg'aydi. Romanning so'ngida Ahmad va Gulbahorning hech kimga lom-lim demay, hatto ular uchun tayyorlangan to'yni ham ko'rmay, otlariga minib tog'ga chiqib ketishlarida ham ramziy ma'no bor. Ha, Og'ritog'i yana ularni o'z bag'riga, panohiga oladi. Asardagi badiiy tasvir vositalari ham bevosita tog' tasviri, uning holati bilan bog'liq o'rinlarda keltiriladi.

"Tun qorong'i, osmon bulutsiz edi. Yulduzlar Og'rining yonbag'irlariga, cho'qqilariga mixlanganday edilar go'yo" yoki "Quyosh bir ora Og'rining etagiga yopishdi, so'ng ayrildi. So'ngra yana yopishdi, keyin esa yaxshigina ayrilib qo'zg'aldi, tog'ning ro'parasida turib oldi" (O.N, 100).

Asardagi olovning yaratilishi haqidagi lavhalar ham bu mavzudagi mif va afsonalarni esga soladi. "Og'ritog'ining eng tepasida bir olov xirmoni bor. Cho'qqining eng o'rtasidan bir quduq, dunyoning o'rtasiga tushadi. Ilk olov ana shu quduqdan olingan. Inson bolasi ko'rgan ilk olov Og'ritog'ining yuragidagi ana shu olovdir. Insonlar bu olovni olmoqchi bo'lishgan.

Olovni olib qochganlardan biri tog'ning g'aflatidan foydalanib qolibdi. Olov qo'lidan bir hovuch olov qo'porib tog'dan pastga yugurishga boshlabdi, pastga tushibdi. Xuddi shu payt Og'ritog'i uyg'onibdi. Qarasaki, Og'ritog'ini qo'porgan kishi boshini olib ketmoqda. Darhol qo'li bilan olovli odamni joyidayoq tutib to'xtatibdi. Odamni ham, qo'lidagi olovini ham o'sha yerda, o'sha zahotiyoq qotirib qo'yibdi. Og'ritog'i etaklari bunday toshodamlarga to'la. Og'ritog'i uning cho'qqisiga chiqqanni, u yerni ko'rganni, xoh olovini o'g'irlasin, xoh o'g'irlamasin, hech qachon kechirmagan" (O.N, 95).

Bu afsonani eshitgan zolim Poshshoning yaqinlaridan bo'lgan Ismoil Ahmaddan qutilishning yo'lini topganday bo'ladi — unga Og'ritog'i cho'qqisiga chiqishni shart qilib qo'yadi. Bu shartga ko'nish o'zini olovga topshirib qo'yish bilan barobar edi. Yuqorida qayd etib o'tganimizdek, qahramon shartlarni bajarish jarayonida uning botirligi, jasurligi isbotlanadi. Binobarin, "Og'ritog'i nolasi" — da ham dostonlardagi kabi qahramonlik, botirlik motivlarining epik talqini ko'zga tashlanadi. Ahmadni o'z himoyasiga olgan Hoshap begi ham, uning suyuqlisi Gulbahor ham, xalq ham Ahmadni bu xatarli safardan qaytara olmaydilar. Ahmadning qahramonligi, hatto raqiblar tomonidan ham e'tirof etiladi. Poshshoning: "Ahmad tog'ga chiqmay pastroqda olov yoqsa-chi?" degan shubhasiga muqobil Ismoil og'a: "Ahmad mard-jasur yigitdir, o'lishini bila turib ketdi. Cho'qqiga boradi u" (O.N, 95–96), deya e'tiroz bildiradi.

Darhaqiqat, Ahmad bu o'ta og'ir shartni uddalashga muvaffaq bo'ladi — g'azabnok Og'ritog'i tepasiga chiqib olov yoqadi. Ahmadning bu muvaffaqiyatini Ismoil: "Ahmad Og'ritog'idan", deya izohlaydi. Temirchi Huso esa: "Pirlar senga madadkor bo'ldilar. Bundan so'ng pirlar sen bilan birga bo'lsin", deydi. Chunonchi, xalq dostonlarida qahramonning jasorati, muvaffaqiyatlarini homiy ruhlar, pirlar — avliyolar madadiga bog'lash an'anasi mavjud.

Pirlar qahramonga og'ir paytda yordam qo'lini cho'zadilar, maslahat beradilar, yo'l-yo'riq ko'rsatadilar, ularning duosi bilan qahramonlar maqsadlariga yetadilar va h.k. Bunga muqobil avliyoga hurmat-ehtirom ko'rsatiladi, albatta.

Go'ro'g'lining "Otga mindim avliyolar bor uchun" deyishi, farzandsiz Boybo'ri bilan Boysarining qirq kecha-yu qirq kunduz Shohimardon pir ravzasida duo-niyoz qilishi, bandi yotgan ot va Qorajonga Rajabxo'ja Eshonning yordamga kelishi avliyolarga bo'lgan hurmat-ehtirom va ishonchning eposdagi ifodasi, deyish mumkin.

Yashar Kamol dostonchilikdagi ana shu an'anadan unumli foydalangan. Asar boshidayoq, butunlay ishq otashida yongan, "sevgisi tog'-u toshga o'tgan", "to'g'ni ip bilan tortayotgan" Gulbahorning Ahmadiy Xoniy ziyoratgohiga borib duo-iltijo qilgani, undan yordam istagani aks ettirilgan. (O.N, 34).

“Og‘ritog‘i nolasi”dagi Shayx obrazi insonlarning hurmat-ehtiromiga sazovor bo‘lganlarga o‘rnak bo‘lishi istalgan komil inson obraziga o‘xshab ketadi. Ahmad har gal safarga chiqayotganda bu muborak zotning qo‘lini o‘pib, oq fotiha olib ketadi. Shayxdagi karomat, noyob xususiyatlarni raqiblar ham tan olishadi, hatto undan hayiqishadi. Mahmudxon: “Ular, u shayxlar hamisha bizga dushmandirlar. Bularni yonimizga olmasak, cho‘kamiz, ado bo‘lamiz, Ismoil og‘a. Chuqur ildiz otgan, yuz ming yillik ildizlari bor xalq, desa, bekning eng yaqin odami Ismoil: “Karvon Shayxining karomati bor”, (O.N,101) deydi. Hatto Ahmad Og‘ritog‘ining cho‘qqisiga chiqqanida ham xalq, pirlarning himmatidan umidvor bo‘lishadi.

Yashar Kamol bu holatni Temirchi Huso tilidan shunday bayon etadi: “Men unga (ya’ni, Shayxga — L.A.) qo‘l berdim, der edi Huso. Og‘ritog‘i uni tutib qolmaydi, ortga qaytaradi. Alangalar, pirlarning hurmati uchun Ahmadni bizga yuborgay” (O.N, 107).

“Og‘ritog‘i nolasi”asarida ko‘plab folklor unsurlari qo‘llangan. Yozuvchi bu qissasida turkiy mifologiyaning ayrim jihatlari, turkiy xalqlarning qadim inonch-e‘tiqodlari, dunyoqarashi, turklarning qadimgi urf-odatlarini, kiyinish madaniyatini badiiy talqin qilgan. Yozuvchining badiiy mahorati, xususan, jangovar ot obrazi-ning tasvirida, ot — qahramon munosabatlari talqinida namoyon bo‘ladi. Chunonchi, yozuvchining xalq og‘zaki ijodiga xos an‘analardan foydalanganligini tadqiq etish jarayonida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Yashar Kamolning “Og‘ritog‘i nolasi” qissasi yozma adabiyot bilan xalq og‘zaki ijodining uyg‘unligi negizida maydonga kelgan asardir. “Og‘ritog‘i nolasi”da barcha turkiy xalqlar folklorida uchraydigan ot obrazi nihoyatda mohirlik bilan badiiy talqin qilingan. Xalq og‘zaki ijodida, xususan, xalq dostonlarida bosh qahramonning tutqun holati ko‘p uchraydi. Yashar Kamol ana shu tutqunlik motivi va tutqunlikdagi bosh qahramonga homiy ruhlarning, pir-avliyolarning yordam berishi omillaridan unumli foydalangan. Dostonlarda uchraydigan doimiy o‘rinlar deb ataluvchi hodisa “Og‘ritog‘ining g‘azabi” bilan bog‘liq rivoyatda uchraydi. Qissada tog‘ kultining epik ijod namunalaridagi kabi badiiy tasviri mavjud.

Asarda olovning yaratilishi haqidagi lavhalar shu mavzudagi afsonalarni eslatadi. Demak, Yashar Kamol "Og'ritog'i nolasi" qissasida ko'plab folklor unsurlarini mahorat bilan qo'llagan.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, jahon adabiyotining tarkibiy qismi hisoblangan turk adabiyotida Yashar Kamol ijodi alohida o'rin tutadi. Uning roman va qissalari, hikoya va she'rlarida milliy turmush manzaralari, turk qishloqlaridagi kishilar qiyofasi realistik aks ettirilgan. Adib asarlari dunyodagi juda ko'p xalqlar tillariga tarjima qilingan va millionlab kitobxonlarning ma'naviy mulkiga aylangan.

Adib xalq og'zaki ijodi namunalarini ixlos va e'tibor bilan to'plagan, asarlarida folklor sujetidan samarali foydalangan. Uning ijodida qishloq hayotining betakror ko'rinishlari, turk tili-ning rang-barangligi, boyligi, turklarning milliy xarakteri yorqin namoyon bo'ladi. Yozuvchi gumanist ijodkor sifatida mavjud voqelikni butun murakkabliklari bilan ko'rsatish orqali umum-bashariy qadriyatlarni, ezgulik uchun kurash g'oyalarini ulug'laydi. Shu boisdan Yashar Kamol asarlari jahon badiiy tafakkurini boyituvchi adabiy-estetik hodisa sifatida turli millat ijodkorlari va kitobxonlari nazariga tushgan.

Turkiyaning Tavr va Anavarza tog'lari orasida joylashgan Chuqurova, Tegirmono'lik singari ovloq qishloqlaridagi turmush manzaralarini, u joylarning betakror tabiatini rang-barang bo'yoqlarda badiiy gavdalantirib, yorqin xarakterlar yaratgan Yashar Kamol roman va qissalarida Jek London, Ernest Hemenguey, Steynbek singari jahon adabiyoti namoyandalari asarlariga hamohang jihatlar aniq bilinib turadi. Umuminsoniy qadriyatlarni boyituvchi bu uyg'unlik sharofati bilan o'quvchilarning, jumladan, o'zbek kitobxonlarining hayot hodisalari va inson ruhiy dunyosining murakkabliklari to'g'risidagi tasavvuri kengayishi tabiiy.

Insoniyat badiiy tafakkuri xazinasiga o'ziga xos ulush sifatida qo'shib, millionlab o'quvchilarning ma'naviy dunyosidan o'rin olgan asarlarning badiiy-estetik qiymatini kashf etish jahon adabiyotining badiiy tafakkur tadriji to'g'risida muayyan tushunchaga ega bo'lish, milliy adabiyotga xos hodisalar mazmun-mohiyatini ilg'ash va ularga to'g'ri baho berish imkonini beradi.

Yashar Kamol asarlarida o'zbek o'quvchisi uchun yaqindan tanish bo'lgan hayot hodisalari o'z aksini topgan. Yozuvchining "Inja Mamad", "Og'ritog'i nolasi", "Tayanch ustuni", "Ilonni o'ldirsalar" kabi asarlarida o'zbek kitobxonlari, avvalo, nomlari tanish qahramonlarga duch keladi. Adibning Inja Mamad, Xosiyat, Ahmad, Gulbahor, Abdi og'a, Hasan, Esma singari qahramonlari hayotida o'zbek milliy turmush tarziga yaqin hodisalar ro'y berganiga, ma'naviy-axloqiy muammolarda o'xshashlik borligiga guvoh bo'ladi. Bu kabi omillar Yashar Kamol asarlarini badiiy mahorat nuqtayi nazaridan ilmiy-estetik tahlil qilish har jihatdan asosli ekanligini bildiradi.

Yashar Kamol asarlarida mamlakatda hukmron bo'lgan siyosiy tuzum inkor etilmaydi. U roman va qissalarida mamlakat hukumatining ayrim qishloqlarda mavjud bo'lgan adolatsizliklardan bexabarligi, nohaqliklarga hukumatni aldayotgan mahalliy amaldorlar aybdor ekanini badiiy aks ettiradi, o'zining gumanist san'atkor sifatida manfaatparast mansabdorlar, xudbin boylar tomonidan xo'rlab tahqirlanayotgan bechora kishilar tarafdori ekanini bildiradi.

Turk xalq og'zaki ijodi unsurlaridan xalqning turmush tarzi, milliy xarakterini ko'rsatishda keng foydalanish Yashar Kamol ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan biri sanaladi. Yozuvchi turk xalq afsona, ertak, maqol va rivoyatlaridan umumbashariy qadriyatlarni ko'rsatuvchi ma'naviy bisot sifatida foydalangan. Adib folklor unsurlarini asarlari sujeti negizida qahramonlarning ichki kechinmalariga singdirib yuborgan. Bu bilan har bir kishi o'zi yashayotgan ijtimoiy-ma'naviy muhit ta'sirida bo'lishi ta'kidlanadi. Adib zamonaviy adabiyotda ham folklor hayot hodisalari va inson obrazini badiiy aks ettirishda keng imkoniyatlarga ega ekanligini, har bir millatning og'zaki ijodi umuminsoniy qadriyatlarni ulug'lovchi, ezigulikka da'vat etuvchi tuganmas xazina ekanligini ko'rsatadi.

Yashar Kamol asarlaridagi qahramonlar qismati ora yo'lda qolib ketmaydi. Kuchli dramatik yechimni taqozo qiluvchi keskin dramatik voqealar ishonchli yakunlanadi. Umuman, Yashar Kamolning betakror badiiy mahoratining hosilasi bo'lgan yetuk asarlari hayotni realistik aks ettirish borasida jahon adabiyotidagi ilg'or an'analar asosida rivojlanayotganini ko'rsatadi.

MUNDARIJA

Afsonalar va xalq ogʻzaki ijodiga yoʻgʻrilgan asarlar (<i>Abdurahim Mannonov</i>)	3
Ogʻritogʻi nolasi (<i>roman</i>) <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	7
Ilonni oʻldirsalar (<i>qissa</i>) <i>Lola Aminova tarjimasi</i>	113
Tunuka (<i>qissa</i>) <i>Xayrulla Hamidov tarjimasi</i>	189
Manzaralar (<i>Lola Aminova</i>)	279

Ya 96 Yashar Kamol [Matn]: nasr / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi
Xayrulla Hamidov. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2022. – 320 b.
ISBN 978-9943-8724-2-4

UO‘K 821.512.161-31
KBK 84(5Turk)-44

YASHAR KAMOL

45-jild

Adabiy-badiiy nashr

Tarjimonlar:

Xayrulla Hamidov, Lola Aminova

Muharrir *Dildora Abduraimova*

Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*

Dizayner *Bobur Tuxtarov*

Texnik muharrir *Yelena Tolochko*

Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*

Musahhih *Munisa Ismoilova*

Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva,*

Islom Azamatov

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.

Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$.

Ofset qog‘ozi. “PT Astra Serif” garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 20,0. Nashriyot-hisob tabog‘i 18,91.

Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 112-1/22. Buyurtma raqami № 22-328

Original maket O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining

“O‘zbekiston” nashriyotida tayyorlandi.

100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

“O‘zbekiston” NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

YASHAR
KAMOL